

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бағий, исламий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 1 (152)

2010 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

НАСР

Анор. <i>Ҳикоялар</i>	3
Болеслав ПРУС. Фиръавн . <i>Тарихий роман</i>	45
Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ. Камбағаллар . <i>Роман</i>	97

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Марина ЦВЕТАЕВА. Куж йўлларимга тўшади зиё	34
Ҳофиз ШЕРОЗИЙ. Ғазаллар	92

2010 йил – БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ

Берди КЕРБОБОВ. Зехн, юрак, уқув ва меҳнат зарур	148
---	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Николай БЕРДЯЕВ. Муҳаббат метафизикаси	154
---	-----

АДАБИЙ МЕРОС

Улуғбек ДОЛИМОВ. Жадидчиликнинг тамал тоши	166
---	-----

АДАБИЙ ЎЙЛАР

София КОВАЛЕВСКАЯ. М.Е.Салтиков-Шчедрин	175
--	-----

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Йўлдош СОЛИЖОНОВ. Сизиф ва абсурд	182
--	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

АНАНДАВАРДХАНА. Дхваньялока	186
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Тоҳир УМРЗОҚОВ. Аслиймонанд таржима муаммолари	191
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Нафас ШОДМОНОВ. «Зубдату-т-таворих»нинг мукамал нашри	196
--	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

Михаил ЗОШЧЕНКО. Ҳажвий ҳикоялар	198
---	-----

ТОШКЕНТ
ЯНВАР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир Н. ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи У.САИДОВ

Жаҳон адабиёти, 1. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 16.02.2010 й. Бичими 70x100 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2125 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

АНОР

Ҳикоялар

Ваҳима

Ўруч дўхтир ҳаётидан нолимасди. Соғлиги жойида, қирқ бешни қоралаган бўлса ҳам, ҳозиргача лоақал қаттиқроқ тумов билан огриганини эслолмасди. Оиласидан ҳам кўнгли тўқ. Ўзидан олти ёш катта хотини Покиза рўзғорбоп аёллардан. Уй-жойни саранжом-саришта сақлайди, пишир-қуйдирга ҳам уста, ўзи эса хокисор, камсуқум, оғир-босиқ хотин. Бирор марта эрига: “Қаёққа кетувдингизу, қаердан келяпсиз, эрта ёки кеч қайтдингиз”, дея иддао қилмаган.

Ўруч ҳар кун эрталаб уйғонганида, ошхонада янги дамланган аччиққина чой, қайнаган тухум ёхуд қуймоқ, пишлоқ, сариеғ, иссиқ нонлар тайёр турарди. Кийимлари дазмолланган, пойабзали артиб тозаланган, тугмалари бир кун аввал сал бўшаб турган бўлса, эрталаб бошқатдан қадалган бўларди.

Ўгли ҳам қобилгина чиқди — ўрта мактабни олтин медал билан битириб, ўқишга ҳам деярли ўз кучи билан кирган. Иккинчи курсга ўтиши билан ўқишини бир оғиз илтимос билан Масковдаги Иккинчи Тиббиёт олийгоҳига кўчиртирди. Ҳар ҳафта ота-онаси билан кўнги-роқлашиб туради, байрамларда табрикномалар юборади. Ўруч ҳам ҳар ойнинг бошида ўғлига отнинг калласидек пул юбориб туради.

Ўз иши ҳам ўзига ёқарди. Шаҳарнинг таниқли руҳшуносларидан эди. Ҳатто, тез-тез қабулига кириб турадиган ажабтовур беморлар, улар билан боғлиқ турфа ҳангомалар ҳам ҳаётининг бир бўлагига айланиб бўлганди. Кимгадир ёрдами тегса, қувонар, тузалмайдиган, умидсиз беморлар учун эса, ортиқча қайғуриб ўтирмасди. Ахир, кимнингдир бундай бедаво дардга йўлиқишига Ўруч айбдор эмас-ку?

Албатта, масаланинг моддий томони ҳам бор. Ўруч дўхтир ўзининг фаровон ҳаёти ўзгаларнинг фожиалари устига қурилганидан виждон азобида юрадиганлар тоифасига кирмасди — ахир, унинг касби, ҳунари, қўлидан келадиган иши шу. Ҳа, у ўз соҳасининг етук мутахассиси эди. Кимнингдир дардига эм топиб, нажот бағишлаб, ҳаётини сақлаб қола билса, рози бўлиб бир нима ташлаб кетишадик-ку, бу унинг ҳаққи эмасми? Гарчи ўзича ҳалол санаган ана шу “бир нима” расмий маошидан анча кўп бўлса-да, буни адолатли деб биларди. Чунки, у эришган мартаба, тўплаган тажриба ва билим ўз ҳамкасабалариникидан бир неча бор юқори эди. Беморлар... йўқ, шу ери сал хато бўлди, беморларнинг яқинлари бошқани эмас, айнан, Ўруч дўхтирни сарсон излаши, унинг қабулига кириш учун йиққан-терганини тўқишга тайёр туриши ҳам муқаррар ҳақиқат эди. Шуни ҳам айтиш керакки, касалхона иш вақтидан ташқари беморларни ўз уйида ҳам қабул қиларди. Хуллас, кейинги ўн-ўн беш йилда Ўруч дўхтир ҳамма кам-кўстини бутлаб олганди. Деразалари денгизга қараган кооператив бинодан тўрт хонали уй сотиб олган ва уни тамомила қайтадан таъмирлаган, қиммат, гулдор паркет тўшаб, эшик-дераза-

ларини каштан ёғочидан ясаттирганди, тахмон ва деворларга қабартма нақшлар солдириб, ҳар битта хона, ошхона ва балкон учун алоҳида мебеллар келтириб ўрнатган эди. Хоналар ва даҳлизни биллур қандиллар ёритиб турарди. Учта телевизор, иккита ҳар хил тизимли видеомагнитофони (биттаси дала ҳовлисида эди), лазер-диск ўқийдиган қурилмалари ҳам бор эди. Чет эл сафарларига, албатта, видеокамера билан чиқарди. Ўзи ҳайдайдиган, магнитофонли, стереодинамикли “Волга” си ҳамда Мардаконда дала ҳовлиси бор эди.

Ҳамма можаро ана шу боғдан бошланди. Аслини олганда, ҳаммаси бир маромда бораётган эди-я... Боғни беш йил илгари олган. Ўручдан олдин бу боғ 88-йил воқеаларидан кейин Бокудан Масковга кўчиб кетган армани дўхтирга қарашли бўлган. Арманидан қолиб кетган бу уйнинг иккинчи қаватини Ўручнинг ўзи тиклади. Ҳаммомни кенгайтириб, сауна қурди. Янги мебеллар олди. Июл-август ойлари боққа Покиза билан бирга келиб дам олишарди. Ёзги таътилда Масковдан келган ўғли ҳам бир-икки ҳафтани боғда ўтказарди. Йилнинг қолган ойларида эса, ҳар ҳафтанинг охирида Ўруч боққа бир ўзи келиб кетарди. Аслида бир ўзи эмас...

Жума куни кечга яқин охири беморни қабул қилиб, уйига қайтар, кийимларини алмаштириб, “Волга”сида боққа йўл оларди. Кейинги уч йил ичида Офелия билан алоқалар йўлга қўйилганидан бери — икки ҳафтада бир марта олдиндан келишиб, шанба куни боққа, Ўручнинг ёнига келарди. Кун бўйи шу ерда бўлишарди. Офелия ўзи билан бирга яшайдиган ота-онасига “навбатчиман” деб, кечани Ўруч билан бирга ўтказарди. Бошида Покиза пишириб берган гўштбийрон, дўлма, хилма-хил газаклар ва бошқа лаззатли емакларни коньяк ичишиб, Офелия билан бирга паққос тушираркан, гоҳ-гоҳида виждонида оғриқ уйғонарди. Кейинчалик бундай ишлар анъана тусини олгач, виждон қурғур санчмай ҳам қўйди. Якшанба куни эрталаб Офелия ундан олдинроқ уйғониб, чой кўяр, бирга нонушта қилишарди. Кейин Офелия уйига йўл оларди. Ўруч эса, белкуракни олиб, тоқларни кундаков қилишга тушар ёки гулларни суғорарди.

Тушга яқин оғайнилари келишарди. Меҳдининг ҳайдовчиси янги сўйилган кўчқорнинг гўштини сихга тортиб, кўрага ўт қалаётган пайти Ўруч улфатлар билан саунада пивахўрлик қилар, кейин чиқиб нарда ташлашарди. Сўнг эса, қовурга кабобларни ғажиганча, бир-бирларининг шарафига қадаҳ кўтаришарди. Кечга яқин қадаҳ сўзлар тугаб, улфатларнинг кайфи ошиб қолар, кейин Меҳдининг машинасида шаҳарга қайтишарди. Ўруч видеони қўйиб, Америка детективларини томоша қилишга ўтирарди. Шаҳвоний фильмларни эса (боғда бунақа томошаларнинг туркуми сақланар, Покизанинг бундай беҳаё нарсаларга кўзи тушишини асло истамасди) шанба куни Офелия билан бирга кўрарди. Экрандаги беҳаёликлар уларнинг ётоқдаги маишатига янада жўшқинлик бахш этарди.

Икки ярим кун ичида хумордан чиққунча дам олиб, бутун ғамташвишлардан узоқлашганча, турфа гавғоларга тўла янги ҳафтани қарши олишга тайёр эканини ҳис этиб, душанба куни эрталабдан Ўруч шаҳарга қайтарди. Уйда кийим алмаштириб, ишга борар ва янги ҳафта ҳам ўзгармас жадвал бўйича ўтиб борарди. Кундузлари иш, душанба, сешанба оқшомлари уйда касалларни қабул қилиш, чоршанба куни Меҳдининг уйида қартабозлик... Гоҳида ютар, гоҳида ютқизарди. Унчалик катта пул тикилмасди. Буям бир эрмакка ўхшаган нарса эди-да! Пайшанба куни узоқ-яқин танишларининг уйига фотиҳага ўтарди. Одамзоднинг аҳволи шу-да! Буям қарзи қиёмат дегандай...

Чиндан ҳам танишлари кўп, дўстлари оз эди. Икки-уч яқин биродари билан камдан-кам сиёсат ҳақида баҳслашишарди. Асосий мавзулари касб-корлари ҳамда аёллар бўларди. Албатта, уларнинг бари айни куч-қувватга тўлган эркаклар бўлгани учун майшат, кайф-сафога иштиёқлари баланд эди.

Хуллас, ҳаёт Ўручдан бор неъматларини аямаган эди. Ҳозирга қадар топган-тутгани умрининг охиригача ётиб ейишга етарди. Ҳаёт шавқини, лаззатини тотмоқ учун сув парисидек сулув 25 ёшли гўзал Офелияси бор эди унинг.

Офелия Ўручнинг касалхонасида ҳамшира бўлиб ишларди. Беш йил аввал эрга тегиб, юлдузлари тўғри келмагани учун ажрашган эди. Омадсиз никоҳ бир йилга ҳам бормади.

Ўруч анчадан бери Офелияни кўз остига олиб юрарди. Аслини олганда, Офелиядан ҳам гўзалроқ, ёшроқ қизларни қўлга олиш учун имконияти етарли эди — қад-қомати, савлати, юриш-туриши, тажрибаси, маҳорати, пули, дала ҳовлиси, машинаси... Айнан Офелияни танлашига бу ёшгина жувон Шуволанда — Ўручнинг боғига яқин ерда яшаши сабаб бўлди.

Кунларнинг бирида боғдан шаҳарга қайтаётганида, Офелиянинг электричка станциясига томон кетаётганини кўриб қолди, машинасини тўхтатди ва шундагина Офелиянинг шу ерда яшагини пайқади. Ўручнинг боғи Офелия ота-онаси билан яшаётган ҳовли билан электричкалар бекати, бозор, дўкончаларнинг орасида эди. Бинобарин, ёш жувоннинг айнан шу йўналишда бориб-келиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмасди. Боғ эшигига олиб борувчи йўл тор кўчанинг охирида бўлгани учун бу тарафга бурилгач ёки бу ердан чиққач, бировнинг назарига тушиш қийин эди. Ўруч тан олмаса ҳам, Офелияга боғлашиб қолишида бу мулоҳазаларнинг ўрни бор эди. Ҳарқалай алоқалари уч йилдан бери давом этаётган бўлса-да, ишда кўришиб турсалар-да, севги оқшомлари ойда икки-уч марта бўлиб тургани учун ҳали бир-бирларидан безиб қолишмаган эди.

Ўруч битта нарсдан хавотирда эди — унга оддийгина кўнгилхушлик бўлиб туюлган нарса Офелия учун жуда катта аҳамият касб этиши, энг инжа ҳисларини ҳам жунбушга келтириши мумкин эди. Аммо, афтидан, Офелия ақлли-хушли аёл бўлганидан унга жўшқин эҳтиросга тўла шанба учрашувлари, Ўручнинг қимматбаҳо совға-саломлари етиб ортарди. Бошқа нарсанинг бу аёлга кераги ҳам йўқ эди.

Текширув ва муолажа, моддий имкониятлар, оила тинчлиги ва фаровонлиги, ўғлининг порлоқ истиқболи, боғнинг тоза ҳавоси, боғ ишлари, Офелия оғушидаги шанба оқшомлари, дўстлар давраси, қарта, видеофильмлар, — аниқ ҳаёт жадвали Ўручни мустақкам қуршовга олган, бу қуршов ташқарисидаги турли галвалар, гам-кулфатлар, қон ва кўз ёшларига қоришган дунёнинг гўёки унга мутлақо даҳли йўқ эди. Балки шунинг ўзгинаси дунёнинг турфа савдоларидан ҳимояланишнинг энг самарали усулидир? Ўзимиз билмаган ҳолда келиб қолганимиз — бу беш кунлик дунёнинг беш кунини ҳам қора бўёқларда кўрмаслик, дарду бало ичида яшамаслик жаҳди эди бу.

Ўруч наинки соғлиғидан, уйқусидан ҳам нолимасди. Одатан ўн бир-ўн бир яримларда ухлаб, тонгда етти-саккизларда уйғонар, бадантарбия қилар, иссиқ-совуқ сувда ювинарди. Аммо кейинги пайтларда уйқуси қочадиган бўлиб қолди. Хусусан, ярим тунда уйғониб кетар, кейин саҳаргача ухлолмай ётар, уйқусизликдан тўшакда тўлғаниб чиқарди. Баъзан ёши ўтиб бораётганини ўйлаб, юрагини ваҳима босарди. Элликка қараб кетяпти. Элликдан кейинги ҳаёт ҳаётми? Тур-

ли касалликлар, эшик қоқаётган кексаликнинг совуқ нафаси, ўлим гахликаси... Нима қолди, ҳеч нима? Ундан кейин нима бўлади? Узи билмайди...

Уруч даҳрий эди. Худони тан олса-да, охират, жаннат, дўзах деган гапларга ишонмасди. Шифокор сифатида инсоннинг қандай моддалардан ташкил топганини, мия фаолияти тўхтаганидан кейин бу моддалар қандай ва қай тарзда чириб битишини тасаввур қиларди, холос. Руҳ шифокори бўлса-да, руҳнинг ҳам айнан муайян моддий вазифалар билан, миянинг ўнг ва чап яримшарлари фаолияти билан боғланганини биларди. Мия тўхтаса, руҳдан асар қолмайди, деб ўйларди у. Унинг наздида бу борадаги баҳс-мунозаралар, шунчаки афсоналар, хомхаёллар, хурофотлар йиғиндиси эди. Фақат яшаб турган ҳаётимиз бор, биз кўриб-эшитиб, ҳис этиб турган дунё бор, холос. У ҳам бўлса беш кундан иборат ва бу беш куннинг бари қоронғи. Бу қора кунларни исталган рангда бўйаш ва ўша рангда яшамоқ бу – санъат. Чамаси, Уруч бу санъатни пухта эгаллаган эди. Аммо, дунё талотумлари уни ихота этиб турган мустаҳкам деворни ошиб ўтмоққанда, ошиқарди.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, митинглар, Қорабоғ уруши, ҳокимиятдаги нотинчликлар Уручнинг касбига ҳам таъсир ўтказа бошлади. Руҳий хасталиклар, мия чайқалиш ҳолатлари кўпайган, янги хилдаги восвос ва савдойилар юзага келганди. Қариндошлари, оила аъзолари турли баҳоналар билан Уручнинг қабулига олиб келган беморларнинг ярим хасталиги Қорабоғ муаммолари билан боғлиқ эди. Баъзида “икки соат муҳлат беринг, Тоғли Қорабоғ муаммосини икки соатда ҳал қилиб бераман” деб келгувчи ҳовлиқмалар ҳам учраб турарди. Бу масалани йигирма дақиқада ёхуд икки кунда ечиб берадиганлар ҳам топиларди. Ана шундай савдойилардан бирининг даъво қилишича, яқинда сув омбори тошиб, мамлакатнинг ярмини сув босармиш. Кейин Бокудаги Қўлёмалар фондида ёнгин бўлармишда, бутун бошли халқнинг на ўтмишидан, на бугунидан ном-нишон қолармиш... Яна биттаси ваҳима кўтариб келибди: Қайси гўрдандир Уручнинг боғи илгари бир арманига тегишли бўлганини эшитган бўлса керак-да! Топган гапини қаранг, нима эмиш – ўша армани дала ҳовлининг деворларига, дарахт шохларига, тоқларнинг танасига махсус кимёвий моддалар билан ишлов берганмиш, бу моддаларнинг ранги ҳам, ҳиди ҳам йўқ эмиш. Лекин, бу моддалар боғда яшаганлар ва меҳмонларни аста-секин заҳарлаб бораркан. Ниҳоят, икки-уч ойда улар бедаво дардга йўлиқиб, ўлиб кетишаркан. Уруч боғда беш йилдан бери яшашини айтганда, қабулига келган савдойи мум тишлаб қолмади. У шундай деди: “Нима қипти, одамларнинг организми ҳар хил бўлади, бировларда бу бедаво касаллик тўрт-беш йил давомида юзага чиқиши мумкин. Аммо, эртами-кечми бу касалликка албатта чалинасиз, тезроқ бу боғни, ундаги дарахтлар, тоқларни ёқиб, куйдириб ташланг”.

Боламини биринчи бор кўрганида, тўғрироғи, келишининг сабабини билган заҳоти, Уруч буюм боягидақа томи кетганларнинг биттаси-да, деб ўйловди. Болами Уручнинг касалхонасига келиб, қабулига ёзилган экан. Навбати келганида хонага калта бўйли, кенг елкали, тор пешонали, қоп-қора, ўрта ёшли бир одам кириб келди. Қалин, ўсиқ қошлари қонталаш кўзлари устига жарлик четидаги икки туп шувоқдек осилиб турарди. Қарашлари жуда бежо эди. Бир қарашда “олигофрения”¹ деган тўхтамга келди Уруч. Шунинг ҳам билардики, тор пешонали, кўзлари бежо ва қонталаш касаллар қотиллар тоифасига киради.

¹ О л и г о ф р е н и я – руҳий касалликнинг бир тури.

- Марҳамат, нимадан шикоят қиласиз? – сўради Ўруч ўз одатича.
- Сиздан...
- Нима?
- Сиздан шикоятим бор!

Бундай гаплар билан Ўручни ҳайратлантириб бўлмасди. Чунки, кутилмаганда унинг ўзига қарши ҳужумга ўтиб қоладиган беморларга ҳам дуч келганди. Суҳбатни бошқа тарафга буриш учун:

– Исми шарифингиз, – деди, ҳолбуки, олдида турган қоғозга унинг оти ёзиғлиқ бўлса-да.

– Отим Болами, памийлам Дадашев. Сизнинг ёнингизга касалимни даволатишга келганим йўқ. Соппа-соғман. Сиздан шикоятим бор. Сиз ҳозир менинг боғимни эгаллаб олгансиз.

Ўручнинг кўз ўнгида боғнинг аввалги эгаси – армани дўхтир гавдаланди:

– Адашяпсиз, – деди, – у боғ бир армани дўхтирники бўлган. Беш йил олдин Масковга кўчиб кетди. Боғни менга дала ҳовли учун беришди.

– Мен эмас, сиз адашяпсиз, Арманидан олдин ўша боғ менинг отамники бўлган. Унга бобомдан мерос қолган. Боғ ота-бобомники, билдизми? Эшитгандирсиз, Машади Дадаш менинг бобом бўлади. Сиздан ҳалол ҳаққимни талаб қилиб келдим. Ҳозир, Худога шукурки, ҳамма эски мол-мулкани талаб қилиб оляпти. Сизам яхшилик билан, ортиқча гап-сўзсиз менинг боғимни қайтариб беринг. Сизга бошқа ҳеч қанақа гапим йўқ.

Ўруч бир муддат талмовсираб қолди. Қаршисидаги одамнинг зоҳирида хасталик аломатлари сезилса-да, у касалга ўхшамасди. Балки гапи тўғридир? Ким билсин, ростдан ҳам арманидан аввал бу боғ унинг бобосига қарашли бўлса бўлгандир. Аммо, айти пайтда суҳбатнинг бу маромда бориши Ўручга умуман ёқмай турарди.

– Аввал боғ кимники бўлганини билмайман. Аммо, уни менга далаҳовлилар бошқармасидан хатлаб беришган. Сиз бориб ўшаларга мурожаат қилинг.

– Мен ҳеч кимга мурожаат қилмайман. Бирламчидан, гапимни тасдиқлайдиган бирорта қоғоз, далил-исботим йўқ. Иккиламчидан, сиз жуда “таниқли” одамсиз. Боғни сиздан олиб менга беришмайди.

– Ҳўш, мендан нима истайсиз унда?

– Қулоғизга тамбур чертдимми, дўхтир? Ўзингиз яхшиликча боғимни беринг.

Ўруч “нима бало, жинни-пиннимасмисан” демоқчи бўлди-ю, ўйланиб қолди: бу иборани ҳамма одам ишлатиши мумкин, аммо, руҳшуносга ярашмайди.

– Майлику-я, – деди, – лекин мен беш йилдан бери шу боғдаман. Иккинчи қаватини ўзим тиклаганман, қайта таъмирдан чиқардим. Беш йил қаерларда юргандингиз. Нега мен шунча иш қилиб бўлганимдан кейин қошимга келдингиз?

– Бунинг бошқа сабаби бор, – деди Болами. – Бунинг аҳамияти ҳам йўқ. Харажат қилган бўлсангиз, тўлайман. Лекин боғни барибир қайтарасиз. Отамнинг катта ўғлиман. Боғ менга тегишли. Тўғри гапирдимми, аканг айлангур.

– Нотўғри гапирдингиз, – соатига қаради Ўруч. – Ҳозир сиз билан беҳуда лақиллаб ўтиришга вақтим йўқ. Касаллар кутиб қолди. Сизниям касал ўрнида қабул қилдим, деб ҳисоблайверинг. Хуш кўрдик.

– Демак, боғни қайтармайсиз?

– Йўқ.

- Нимага?
- Бу масалада тортишишнинг ҳожати йўқ. Боғни менга расман хатлаб беришган, меники, у ерда мен яшайман, тамом-вассалом.
- Мен сизни у ерда яшагани кўярканман-да? Билиб қўйинг, бугундан бошлаб, боғда бир кун ҳам яшамайсиз.
- Нега?
- Буниси менинг ишим.
- Нима қилардинг, – дафъатан сенсирашга ўтди дўхтир. – Ўт қўясанми, дарвозамга танк қўясанми?
- Айтдим-ку, нима қилишни ўзим биламан.
- Ҳўп, сени товламачи сифатида мелисага тутиб берсам-чи?
- Ўзи шуни кутяпман-да, аканг айлангур. Майли, мени мелисага беринг, авахтага тиқтиринг. Сизни бутун мамлакат билади. Энди замон бошқача, Худога шукур, сўз эркинлиги бор. Газетларда уриб чиқишади. Фалончи олим, жинниларнинг энг катта дўхтири бир камбағал деҳқоннинг боғини тортиб олиб, ўзини қаматворибди, болалари чирқираб қолибди, деб овозаи жаҳон қилишади.
- Энди Уручнинг сабр косаси лиммо-лим тўлганди:
- Ўв, менга қара, ҳали сенга қўл ҳам теккизганим йўқ, агар жонимга тегаверсанг, ҳозироқ кўзимдан йўқолмасанг, ўзим қулонгиндан тутиб ташқарига ирғитвораман, тушундингми? Қўлингдан келганини қил. Аммо, яна бир марта бу ёққа қадам боссанг, ўзингдан кўр.
- Болами бамайлихотир ўрнидан турди. Юзлари яна аввалгидек тиришди, кўзлари ўйнади.
- Майли-да, – деди – Икки болам бор, каттаси Ҳусаноға – йигирма бирга кирган, кичиги Ҳасаноға – ўн тўққизда, Боғни мен ололмасам, болаларим олади. Аммо, бир мазлумнинг ҳақидан кўрқинг, аканг айлангур. Худогаям хуш келмайди бу.
- Оҳиста туриб, эшик тарафга одимлади Болами.
- Жума кун эди. Эртасига боғда Офелия билан учрашуви бор. Ўруч ҳамшира қизни ёнига чақирди.
- Эртага шошилиш ишим чиқиб қолди. Боққа боролмасам керак. Кейинги ҳафта... майлими, асалим?
- Офелия индамади.

* * *

Кейинги ҳафта ҳам баҳона топиб, Офелияни хабардор қилди. Боққа боролмаслигини айтди. Бормадиям. Наинки, шанба кунги муҳаббат оқшоми, якшанбадаги улфатлар даврасининг ҳам баҳридан ўтганди. Бундан ажабланган оғайниларига:

– Боғда газниям, чироқниям узиб қўйишибди. Бу совуқда газсиз, чироқсиз ўтиришдан нима маъни? – деди.

– Шуям муаммоми, – деди Меҳди. – Ҳозироқ Сайид оғага кўнғироқ қиламан, чироқниям улаб беради, одам юбориб газингиям тўғрилайди.

– Қўй, керакмас, – деди Ўруч. – Бир уста билан гаплашганман. Келгуси ҳафтада келиб тузатиб бераркан.

– Бўлмасам, биратўла анув “юқори волтли” симниям гаплаш, ёмон бежо турибди, боғнинг тепасидан нарига олишсин, – деди Меҳди. У Ўручнинг боғи устидан ўтган юқори кучланишли электр симларни айтаётган эди, – Худо кўрсатмасин, шамол-памолда узилиб тушса, бир касофат бўлмасин.

Бирорта монтер чақириб, симни боғдан ташқарига чиқартириш Ўручнинг ҳам хаёлида бор эди. Аммо, шу режани амалга оширишга ҳафсала қилмасдан юрувди.

Боққа бормай юрганига боис — қўрқув эмасди. Боламидан қўрқадиган жойи йўқ эди. Фақат, боғда Болами уни Офелия билан бирга тутиб олишдан қўрқарди, қизнинг ота-онасига етказгудек бўлса, гап-сўз кўпайиши, Ўруч ҳам, Офелия ҳам шарманда бўлиши мумкин эди. Шанбани “қисқартириб” якшанбада оғайнилари билан улфатчиликни давом эттираверай, деса, буни Офелия эшитиб, қаттиқ ранжишини ўйлади. Ўруч мендан безор бўлгани учун алоқаларни узиш фикрида юргандир, деган хаёлга бориши мумкин-да!

Ҳарқалай, икки ҳафта боққа қадам қўймади. Фурсат топиб, Офелиядан сўраб кўрди:

— Сизлар томонда турадиган Болами деган одамни танийсанми? Бир-икки ҳафта олдин келиб, шу билан йўқолиб кетди, тинчмикин?

— Албатта танийман, — деди Офелия. — беш йилдан бери турмада ётувди. Яқинда чиқиб келди.

— Нега қамалган экан?

— Қотиллик эди, чамамда. Бир буфетчини ўлдириб кетишганди. Ҳақиқий қотилни аниқлашолмади. Аввалига буфетчини роса уришган. Гап шундаки, буфетчи ўша ернинг ўзида ўлмаган. Уйига қайтиб, ўша кеча юраги хуруж қилиб ўлган. Буфетчини дўппослаган Огагул экан, Болами икки-уч марта калла қўйган. Ишқилиб... беш йил беришди-да! Тўрт йил ётиб чиқди. Ўша пайтда бутун қишлоққа гап бўлганди.

Икки ҳафтадан сўнг Ўруч ўзича ўйланиб қолди: Балки, бу Болами деган одам ҳаётда умуман йўқдир? Туш-пушига кирган бўлса-чи? Ваҳимага тушиб, боғда кечиши лозим бўлган қанчадан-қанча масъуд соатларни беҳуда ўтказган бўлса-я? Эртага, жума, тош ёғсам, Офелия билан гаплашади. Шанба кунини боғда учрашишади. Якшанба кунини дўстларини кабобхўрликка чақиради.

Ана шу ёқимли истаклар билан эндигина ётоғига кирган пайти телефони жиринглаб қолди. Каравот ёнидаги телефон дастагини кўтарди:

— Алло!

— Ассаломалейкум, мен, Болашиман.

— Кимнинг боласисан? — сўради аввалига тушунмай.

— Болами, дедим-ку, бир ой аввал олдингизга борувдим. Отамнинг боғи масаласида. Бирор қарорга келдингизми?

Ўруч аввалига дастакни илиб қўймоқчи бўлди. Кейин нимагадир бундай қилмади.

— Уй телефонимни ким берди сизга?

— Бе, шуям иш бўптими, аканг айлангур. Уйингизниям биламан. Хў-ўп, нима дейсиз энди бу ёғига?

— Ўша гапим — гап. Бошимни қотириб нима қиласиз? Бошқа бу рақамга телефон қилманг.

— Бўпти, аканг айлангур. Фақат, битта илтимосим бор, сиздан.

— Қанақа илтимос?

— Қоғоз-қалам олинг-да, ёзинг!

— Нима деб ёзай?

Болами олтига рақам айтди, Ўруч эса, елка қисганча рақамларни ёзиб олди.

— Ёздингизми?

— Бу қанақа рақамлар?

– Бу менинг телефоним. Қачон бир қарорга келиб қолсангиз, яъни боғни қайтариш фикрига тушиб қолсангиз, шу рақамни терасиз, бир соатда ёнингизда бўламан.

Ўруч жаҳли чиқиб қоғозни йиртиб отмоқчи бўлди. Аммо, ҳар эҳтимолга қарши буклаб чўнтагига солиб қўйди.

Эртасига Офелиянинг ўзи гап ташлаб қўйди. Залда у ёқ-бу ёққа қараб, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилса-да, инжа товушда шивирлади:

– Соғинмадингизми? – деди. – Эртага учрашамизми?

– Йўқ, эртагамас, шу ҳафта... хўпми, асалим?

* * *

Ўруч келаси шанба ҳам бир баҳона топиб, боққа бормади.

Кейинги ҳафта пайшанба кунни Офелия ишдан икки соат олдинроқ кетишга жавоб сўради.

– Онам билан таъзияга ўтмоқчиман, – деди.

Ўруч рухсат берди.

– Ким қазо қилди?

– Хотини онам билан таниш, мен қизини яхши танийман, – шу чоғ бирдан нимадир эсига тушди. – Қаранг-а, эсимдан чиқай дебди. Айтганча, сизам танийсиз-ку, уни?

– Қимни?

– Ўша қазо қилган кишини. Бир марта олдингизга келганини айтдингиз-ку? Мендан ҳам сўрагандингиз.

Ўруч бирдан юраги гурсиллаб кетганини ҳис қилди.

– Болами, – дея қичқириб юборди.

– Ҳа, ўша, Болами... Юрак хасталигига учрабди бечора.

* * *

Бировнинг ўлимидан севиниш – гуноҳи азим. Аммо, ўша кунни ишдан чиқиб уйга кетаётган пайти ўзини қушдек енгил сезар, ичидан бир сокинлик, бир бежавотирликни ҳис этиб борарди. Эртаси кунни ишга келиб, Офелияга:

– Боққа бораман, – деди. – Эртага кутаман сени, асалим.

* * *

– Анчадан бери боққа бормагандим, – деди Покизага. – Эртага бормоқчиман.

Покиза ўз ишини биладиган аёл эди. Шанба кунни Ўруч боғда қиядиган ҳаворанг жинси костюмини, “Адида” крассовкасини қияётганида Покиза ҳам патир нонларнинг орасига котлетларни териб, алоҳида селюфан халтачаларни қовурилган картошка, турли салатлар, кўкатлар, қайнаган тухум, пишлоқ, сариёғ, хилма-хил мевалар билан тўлдириб саватга солди. Маъданли, спиртли ва яхна ичимликларни олиб бориши шарт эмас. Шундоғам боғда буларни керагича ғамлаб қўйган.

Покиза билан хўшлашиб, саватни олиб ҳовлига тушди. Гараждан “Волга”сини олди-да, йўлга тушди. Иброҳим Татлиаснинг ҳазин қўшиқлари садоси остида икки-уч соатдан сўнг далаҳовлисида кечадиган тотли дамларни хаёлидан ўтказиб, бутун вужудига нафис бир титроқ кирди. Таранглаша бошлаган аъзои баданида лаззат туйди.

Бир соат, ярим соатдан сўнг интизорликка чек қўйилади. Тор кўчанинг бошида Офелиянинг яшил ёмғирпўши кўринади, у эшик олдида етиб келгунча вақт шунақа секин ўтадики... Ниҳоят, у ичкарига қадам қўйиши билан остонада турган Ўручнинг бағрига отилади. Ўруч бир қўли билан зулфинни беркитаркан, иккинчи қўли билан жувоннинг сочлари, бўйинларини силайди. Сўнг уни даст кўтариб, уйга олиб киради. Кейин ўпишадилар, ечиниб, саунага кирадилар, Саунада бироз буғланиб, совуқ душ остида кучоқлашадилар. Нафис баданда илиниб турган марвариддек тер доналари, душнинг совуқ томчилари, хушбўй шампунь – ҳаммаси бир-бирига қоришиб, икки вужуд бирлашади.

Сўнг коньяк ичишади. Муסיқа тинглашиб, хушёр пайтида беҳаё томошаларни кўришдан уяладиган Офелия сархушликда юзидаги сўнгги ҳаё пардасини ҳам юлқиб отади ва экранда биргаликда кўрган “ўйин”ларни ётоқда такрорлашарди...

Офелиясиз бир ой кечган кун ҳамда Шайтони лаъин Ўручнинг миясига қалаштираётган ўй хаёллар, истаклар, саҳналар, хотиралар ва бўлғуси навозишлар уни шу қадар ҳаяжонга солиб, шоширардики, бир неча чақиримлик масофани янада тезроқ босиб ўтишга, вақтни янада тезлатишга уринарди.

Машина ичида Офелиянинг ифорини туяр, тўлғанишлари, эркаланишлари, нозу карашмаларини кўз олдида келтирар, нозли инроқларини эшитар, шошар, ошиқарди. Қишлоққа кириб, Офелиянинг шундоққина уйи ёнидан ўтаётганда бу пастқам деворлар ортида Офелиянинг учрашувга нечук ҳозирлик кўраётганини, ич кийимларини алмаштириб, атирларга бурканаётганини пайқагандек бўлди. Машинани тор кўчага бурди. Тушиб дарвозанинг япалоқ қулфини очди. Машинани ичкарига олди.

Ичкаридан ҳам беркитиб, биринчи қаватдаги хона эшигини очди. Сават ичидагиларни совуткичга терди. Печкага ўт қалаб, чироқларни ёқди. Телевизорни кўтариб, иккинчи қаватга кўтарилди. Ётоқхона, бар, видео тепада эди.

Апрелнинг илиқ куни эди. Ўруч ёмғирпўшини пастда қолдирган эди. Айвонга чиқиб бироз айланди. Атрофдаги боғларга, узоқлардан кўрк бериб турган денгизга боқди. Кейин ётоқхона томон одимлади ва эшик қаршисида тахтадек қотди. Эшикнинг ичидан калит қадалган эди.

Кўзларига ишонмади. Дала ҳовлининг, дарвоза, паст ва юқори хоналарнинг иккита калити бор эди. Иккови ҳам унинг ўзида туради. Биттаси шаҳарда сейфида, иккинчиси чўнтагида. Унда... эшик тирқишидан кўриниб турган манави калит қаёқдан келиб қолди? Ўруч пешонасини совуқ тер босаётганини ҳис этди.

Эшикни итариб очди ва ичкари кирди... Кириши билан сесканиб кетди. Ичкарида одам бор эди. Одам эмас, антиқа, сап-сариқ бир махлуқ. Сочи, қоши, соқол-мўйлови, киприклари ҳам малларанг эди. Ҳатто кўз қорачиқлари ҳам сарғиш тусда эди. Ўруч аранг ўзини тутиб:

– Кимсан? – деб сўради.

– Ҳусаноғаман, – деди ҳалиги йигит. – Боламининг катта ўғли. Ота-бобомнинг уйига келдим. Сен нима қиляпсан бу ерда?

Ўручнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Унинг ғазаб отига миндирган фақатгина Ҳусаноғанинг такаббурлиги, уятсизлиги, беадаблиги эмасди. Бу бадбуруш махлуқ Офелия билан кечган масъуд он-

ларнинг гувоҳи бўлган ва у билан бўладиган ётоқда, нафис тўшаклар устида безбетларча, туфлисини ҳам ечмасдан тарвақайлаб ётарди.

– Йўқол бу ердан, кўзимга кўринма, – деди Ўруч. – Асабларини жиловлай олмаётганини англаб, бироз ўзидан ҳам ранжиди. Ҳусанога эса, жойидан жилмади ҳам. – Қанақасига ота-бобоннинг жойи бўларкан. Ҳаммасини ўзим, ўз пулимга қурганман, эшитдингми?

Бу гал ҳам Ҳусанога пинагини бузмади.

Куч ишлатаман, деса, бу рамақижон сариқмашакни бир зарбада ағдаради. Ундан ёши икки баравар катта бўлса-да, аввалдан кураш билан шуғулланиб келгани учун ҳалигача қоматини сақлаб келарди. Аммо, кимсан Ўруч дўхтир келиб-келиб қайси гўрдаги бир дайди, саёқ такасалтанг билан муштлашса, шаҳарда гап бўлмайдимми?

Вақт ўтиб борарди. Ҳали замон Офелия келиб қолади. Ҳусаногани бу ерда кўриб қолса... йўқ, унданам ёмони Ҳусанога уни бу ерда кўриб қолса, жуда ноқулай вазият юзага келади. Офелия етиб келгунича бу чақирилмаган меҳмонни даф қилиши зарур. Ўруч мумкин қадар юмшоқлик билан гап бошлади.

– Укагинам, бу масалалар бунақа ҳал қилинмайди. Отанг ҳам ёнимга борувди. Гапирадиган гапимни айтдим унга. Бу боғни менга далаҳовлилар бошқармаси берган. Ўша ёққа боринглар, судга беринглар, удда қилиб олинглар, лекин менинг бошимни қотирмаларинг. Шаҳар бедарвозами сенларга, хоҳлаган жойингга кириб, ялпайиб ўтириб олсанг? Ҳозир мелиса чақирсам, сени обориб тиқишади. Бировнинг боғига қандай кириб олдинг, калитни қаердан топдинг, ҳаммасига жавоб берасан кейин.

Ҳусанога индамайгина сариқ кўзларини Ўручдан узмай, ҳаракатсиз ётарди. Ўруч гапираётиб, унинг бигиздек нигоҳларига тўқнаш келганида гапидан адашиб қолаёзди:

– Ҳа энди... орзуга айб йўқ дегандай, бир ялпайганинг етар, қани жўна энди. Калитниям олиб қоламан. Яна шу томонларда кўриб қолгудек бўлсам... – негадир гап оҳанги бирдан ўзгарди, – шаҳарга ишхонамга келсанг, гаплашамиз.

Аммо, калитни олмоқчи бўлиб эндигина қўл узатганида, Ҳусаноганинг туси ўзгарди. Совуқ кўзларида ваҳший учқун чақнади, лаблунжи эгилиб, қўлини каравот тагига узатди.

Шундагина Ўруч тоқларнинг тагини юмшатишда ишлатиладиган белкурак бу ерга келиб қолганини кўрди. Уни бу ёққа ким олиб келди? Каравотнинг тагига ким беркитиб қўйдийкин? Ким бўларди? Манави сариқмашак-да! Аммо, нима мақсадда?

Мақсади энди ойдинлашди. Ҳусанога белкуракни каравотнинг тагидан чиқариб, дастасидан чангаллади. Четлари кавшарланган, қиличдек ўткир учини Ўручнинг пешонасига тўғрилади.

Кейинги воқеалар Ўручга худди уйқудагидек, ёхуд кадрлари ҳаддан ташқари тез ўтаётган фильм манзараларига ўхшаб туюлди. Вазият ўта кескин ва хатарли эди. Ҳусаноганинг ҳамласини кутмай ўзини олдинга отди. Рақибининг билагига ёпишди. Иккинчи қўли билан белкуракнинг дастасини ушлади. Ўнг тиззаси билан сариқмашакнинг чотига зарба берди. Ҳусанога оғриқдан бўкириб, қўлидаги белкуракни ташлаб юборди. Кўз очиб-юмгунча белкурак Ўручнинг қўлига ўтди. Шу аснода Ҳусанога бор кучи билан Ўручнинг елкасига бир мушт туширди. Ўручнинг кўз ўнги қоронғилашди, рўй бераётган ҳодисаларнинг маъно ва мантиқдан йироқлиги, беҳудалигидан қони қайнади ва ноҳақ еган муштнинг зарби уни ҳақиқий далли-девонага

айлантирди. У энди ўз устидаги назоратни йўқотиб қўйганди — қўлидаги белкурак қай тарзда Ҳусаноғанинг бошига санчилганини ҳам сезмади.

...ва шу он худди фильмдаги каби тез ўтаётган кадрлар яна ўз маромига қайтди. Ҳусаноға ҳолсизланиб ерга чўкқалади. Кўз қорачиклари бир нуқтага қадалганча ҳаракатсиз қотди. Ўруч дўхтир бўлгани учун бу ҳолатнинг маъносини англади. Ҳусаноға ўлган эди. Уни Ўруч ўлдирди. Яна ўз уйида, яъни Ўручнинг уйида. Ҳарҳолда, бу боғ, ҳеч бўлмаганда иккинчи қаватдаги бу хона Ҳусаноғанинг эмас, Ўручнинг уйи-ку? Ўручнинг ўзи қурган уй. Ва энди бу уйда ўлик ётибди. Наридан борса, йигирма бир ёшли йигитнинг ўлиги. Қони палос узра ёйила бошлаган, ётоқ деворларига ҳам сачраган эди. Белкуракнинг уч қисмида ҳам қон доғлари, дастасида эса Ўручнинг бармоқ излари бор эди.

Ўруч охириги йилларда фақат детектив асарларни мутолаа қиларди. Видеодан ҳам кўплаб детектив фильмларни кўрганди. Шу боис, эҳсушини тўплаб олганидан кейин, биринчи қилган иши дастрўмолини чиқариб. Белкурак дастасидаги бармоқ изларини қайта-қайта артиш бўлди. Детектив асарларда бу ҳолат тез-тез такрорланарди. Белкурак учидан қон доғларини ҳам артмоқчи бўлди, аммо, дастасида бармоқ излари бўлмагач, учидан қон доғларининг нима аҳамияти бор? Шусиз ҳам Ҳусаноғанинг шу белкурак билан ўлдирилганини билишади. Лекин ким ўлдирган? Бу ҳақда у эмас, бошқалар бош қотиради. Аввалига бошқа бир саволга жавоб топиши керак. Ҳусаноға бу ерга нима мақсадда келди? Бировнинг боғига қай йўл билан кирган? Хонага қандай кирган? Калитни қаердан топган? Ўғирлаганми? Бу мумкин эмас. Ҳар иккала калит Ўручнинг қўлида туради. Қолипни чиқариб, ясаттирганмикин? Ундай бўлса бу ерга киришдан мақсади нима бўлган? Бировнинг уйига суқулиб кириш, ялпайиб ётиш билан бу уйга эга чиқиш мумкинми? Ахир дунёда қонун-қоида деган нарсалар бор...

Ҳамма гап ана шунда. Айни дамга қадар ўша қонун-қоидалар Ўруч тарафида эди, аммо, ҳозирдан эътиборан қандай сабаб, қандай шарт-шароит, вазият бўлишидан қатъи назар қонун унга қарши туради. Ўруч жиноятга қўл урди. Гумондор ҳам, айбдор ҳам, жиноятчи ҳам унинг ўзи. Албатта, бунинг учун жиноят очилиши, исботланиши керак.

Қочиб қутулиш зарур. Иш ошкор бўлганида, ҳаммасидан тониши керак. “Мен ўша куни боғда бўлмаганман». Ўша куни (хаёлида терговчининг саволи: “Айнан ўша куни эканини қаердан биласиз?”... йўқ, ўша куни деса бўлмайди, Бир ойдан бери боғда йўқ эдим, дейиши керак. Тўғрисиям шу-да, бир ойдан бери боққа келгани йўқ. Бугунни ҳисобга олмас, албатта,

“Бугун ҳам боққа келмаганман, — ўзини ишонтиришга чоғланди Ўруч, — Ким билиб ўтирибди боққа келганимни? Покизами? Ҳозироқ уйга қайтиб, фикримдан қайтдим, боққа бормадим, кечқурун шаҳарда ишим борлиги эсимга түшди, дейман”.

Яна ким билади. Офелиями? Ё парвардигор! Ярим соатда у етиб келади-ку! Тезроқ бу ердан кетиш керак. Келса, бироз эшикни тақиллатиб, қайтиб кетаверади-да! Душанба куни бирор баҳона топиб, кечирим сўрайди. Келгуси ҳафта кўришамиз, дейди. Лекин кейинги ҳафта кўриша оладиларми? Келмаса, бу иш қандай очилади? Ўлик айнан унинг боғида, унинг иккичи қаватида эканини ким билиб ўтирибди? Ҳарҳолда, шуниси аниқки, бу ердан ҳозироқ кетмаса иш

чатоқ бўлади. Белкурак сопидаги бармоқ изларини йўқотгани етар, бошқа жойларни артиб чиқиши шарт эмас, ўз уйи бўлганидан кейин ҳамма жойда унинг изи бўлмай кимники бўлсин? Изларнинг янги ёки эски эканини топишнинг имкони йўқ. Бошқа бирор асар-аломат қолмадимикин? Боя олишган пайтида тугмасими, соч толасими, бирор нарсаси тушиб қолмадимикин? Диққат билан хонани кўздан кечириб чиқди. Хусанога каравотнинг ёнида, ерда чўзилиб ётарди. Пешонасидаги ярадан сизаётган қоннинг бир қисми палос устида кўлмакчалар ҳосил қилган, қолгани жасаднинг сап-сариқ чаккаларида, бўйин ва юзларида қота бошлаган эди. Қон каравот устидаги пуштиранг адёлни ҳам ивитиб ташлабди. Жасад ёнида қонга беланган белкурак. Хонада тўс-тўполон, олишув ва жиноятнинг бошқа нишонаси йўқ. Ҳар қалай, бўлса ҳам Ўручнинг кўзи тушмади.

Хонага сўнгги бор кўз югуртириб, айвонга чиқди. Хона эшигини ёпиб, шоша-пиша пастга тушди. Телевизорни, печкани, чироқларни ўчирди. Эшикни кулфлаб, дарвоза тарафга юрди. Машинани тор кўчага чиқариб, дарвозани беркитди.

“Асосийси ўзимни йўқотиб қўймасам бўлгани. Ҳозирча мени бу ерда ҳеч ким кўргани йўқ, тезроқ қочиш керак, вассалом”.

Тезлик билан машинани катта кўчага чиқарди. Йўл-йўлакай миясидаги фикрлар калавадек чувалашиб борди. Ишқилиб, бирорта хатога йўл қўймадимикин? Жиноятнинг бирор учи очилиб қолмасмикин? Шу ҳақда ўйларкан, ногоҳ, иккинчи қаватдаги ётоқхона эшигида турган калитни эслади. Ахир, бу калит Ўручники эмаслигини ким исботлаб беради. Иккита калити бор бўлса, учинчиси ҳам бўлиши мумкин-ку? Бориб олса қандай бўларкан?

Йўқ, бу жуда хатарли. Кўлга тушиб қолади. Борди-ю, Офелияни учратиб қолгудек бўлса, вазият янада мураккаблашади.

Аэропортга яқинлашган пайти яна бир “илмоқ”ни унутиб қолдиргани эсига тушди. Совуткичдаги егуликлар, мева-чевалар... Экспертиза бу егуликлар шу куни олиб келингани ва демакки, Ўручнинг бу ерга келиб-кетганини исботлай олади. Уф-ф, жин урсин, ўчакишгандек, хотини кўкатларни бугунги газеталарга ўраб берганди. Тамом, Ўруч айнан қайси кун боққа келиб-кетганини юз фоиз аниқ билишади.

Миясига шу фикр келиши билан машинани орқага қайтарди. Боққа қайтиши нечоғли хавфли бўлмасин, ашёвий далиларни ташлаб кетиш ундан юз чандон хатарли эди. Ишқилиб, олдидан Офелия чиқиб қолмаса, бас.

Саккиз дақиқада машина бояги тор кўчага етиб келди. Дарвозанинг қўштавақасини бирданига очиб ўтирмади. Машинани ташқарига қўйиб, ўзи ичкари кирди. Совуткичдаги ҳамма егуликларни чиқариб саватга солди. Ўзи чиқинди челақка ташлаган янги газета парчаларини йиғиб ҳожатўрага итқитди.

Энг таҳликали онлар эди бу. Офелия кўчада турган машинани кўрса, Ўручнинг шу ерда эканига шубҳаси қолмайди. Унда дарвозани очиб, Офелияга вазиятни тўла-тўқис тушунтириш керак. (Тушунтира олармикан?). Дарвозани очмаса-чи? Унда Офелия кутавериб, хавотирга тушади, кейин бир кор-ҳол юз бергандир, деган хаёлда қўшниларга, ҳатто, мелисага ҳам хабар қилиши мумкин. Ана унда...

Ишқилиб, Офелия келиб қолмасин-да! Ҳар доим маъшуқасининг келишини интизор кутган Ўруч бу гал унинг келмаслиги учун бу-

тун борини беришга тайёр эди. Эҳтимол, Ўруч йўлда кетаётганида Офелия келиб кетгандир? Ўручнинг боғдан чиқиб, аэропорт ёнидан қайтиши ўн беш-йигирма дақиқани оларди. Шу вақт ичида Офелиянинг келиб-кетиши мумкинмиди? Кошки шундай бўлса?

Ўруч саватни ташқари чиқариб, пастки хонани беркитди. Иккинчи қаватга чиқаётганда, оёқлари чалишиб, зинапоядан умбалоқ ошиб тушишига оз қолди. Йиқилиб оёғини синдириб олиши қолувди энди. Ётоқхонанинг эшигига тиқилган калитни суғуриб олди. Туфлисининг учи билан эшикни қия очди-да, ичкарига мўралади. Ҳамма нарса ўша ҳолатда – жасад, белкурак, каравот... фақат палос устидаги қон ҳалқоби бироз катталашган.

Ўруч тезгина туфлиси билан эшикни итарган пайти, қарсиллаб ёпилди ва бу овоз сукунатда шу қадар қаттиқ эшитилдики, Ўручнинг ўзи ҳам сесканиб кетди. Қўлида ҳамон ушлаб турган бегона, “учинчи” калитни ҳовлидаги қудуққа итқитди.

“Ҳусаноғанинг оиласи ҳали бу фожиадан беҳабар” ўйлади Ўруч. Хабар топса, қанчалар қиймат бўлиши тайин. Отасининг еттиси ўтмай туриб, катта ўғли жувонмарг бўлиб турибди. Чиндан ҳам мусибатку, бу! Бу мусибатнинг лоақал Ҳусаноғага оид қисмига ўзи сабабчи эканига Ўручнинг ишонгиси келмасди. Ахир Ўручда нима айб? Жанжални, бемаъни иддаоларни йўқ ердан ким чиқарди? Ўручнинг уйига суқилиб кирган ҳам Ҳусаноғанинг ўзи бўлди-ку! Жанжални ким бошлади, ким биринчи ҳужум қилди? Ўруч белкуракнинг дастасидан тутиб қолмаганда, шу белкурак унинг бошини ёрмасмиди? Ҳозир каравот ёнида қонига беланиб ётган ҳам Ўручнинг ўзи бўларди. Ўруч жиноят қилгани йўқ, фақат ўзини мудофаа қилди, холос.

Унақада нега ўз ихтиёри билан машинасини мелисахонага ҳайдамади? Ҳамма гапни бориб айтса бўларди-ку? Аммо, улар воқеа айнан шундай юз берганига ишонармидилар? Майли, ишонсин ҳам дейлик, терговдан ҳам суддан ҳам оқланиб чиқди, дейлик. Барибир қотиллик тамғаси умр бўйи гарданида қолиб кетмайдими? Ахир шунча йил мисқоллаб йиққан обрў-эътиборини бир лаҳзада йўқотмайдими?

Дарвозани қулфлаб, катта йўлдан кетиб бораётганида ҳам миясида чарх ураётган минг бир ўй-хаёлнинг мантиқий натижаси битта эди – мелисага бормаи, тўғри иш қилди. Жиноят... йўғ-э, ҳодиса жойида бирор из қолгани йўқ. Агар ўзини қаттиқ тутса, ҳеч ким Ўручнинг бўйнига ҳеч нарсани илдиролмайди. У ҳар қандай вазиятда бирор оғиз шубҳали гап айтмаслиги, ўзини ҳеч нарсдан беҳабардек кўрсатиши шарт. Бу унинг қўлидан келади. Ҳарқалай тажрибали руҳшунос-ку. Асаблари, кайфияти, юриш-туришини бошқара билади. Ҳеч бир моҳир терговчи уни тилидан илинтира олмайди. Эртами-кечми, барибир терговчи билан юзлашиши аниқ. Ахир жиноят... узр, ҳодиса, унинг боғида юз берган. Демак, уни ҳам терговга жалб қилишади – бу аниқ. Ҳеч бўлмаса, баъзи нарсаларга аниқлик киритиш учун. Шу куни боғда ким бўлган? Калит яна кимда бўлиши мумкин эди? Марҳумни аввалдан танирмидингиз? Оилавий яқинлигингиз бормиди? Бу саволларга аввалдан тайин жавобларни топиб қўйиши зарур.

Яна ўзи кўрган детектив фильмларни эсга олди – жавобни ҳозирлаб қўйиши керак. Машинани касалхонага ҳайдади. Таажжубда қолган қоровулга:

– Қоғозларим қолиб кетибди, – деди, – олиб кетишим керак. Эрталабдан бери ишлаётувдим. Қарасам, қоғозларимнинг ярми ишхонада экан.

Қоровулнинг соат сўрагани ҳам худди кўнглидаги иш бўлди. Бир соат олдинги вақтни айтди. Бу вақтда Ўруч 42 чақирим олисда, энди-гина белкурак билан Ҳусан оғанинг бошини ёрган эди.

Касалхонадан чиқиб, дўконга кирди. Тиш пастаси олган киши бўлиб, сотувчи билан анча суҳбатлашиб қолди. Дорихонага кириб, валокардин сўради. “Йўқ” жавобини эшитгач, юзида ясама норозилик акс этди. “Бирор марта бўлсин, сизлардан керакли дорини топиб бўлмайди, бир соат аввал, — у шундай дея девордаги соатни кўрсатди, — аспириин сўрасам, шуниям топиб беролмовдиларинг, аспириин-а?”

Ўручни яхши танийдиган сотувчи узрли жилмайди:

— Дўхтир, кечирасиз, лекин бизда аспириин ҳар доим бўлади, сизга йўқ деб ким айтди?

Ўруч ўзини йўқотиб қўймади:

— Ким билсин, битта ёш қиз ўтирган экан, бир соат олдин келувдим, йўқ деди.

* * *

Уйига келди. Эшикни ўзидаги калит билан очиб, сават кўтариб ичкари кирганида, Покиза лол қолди.

— Сиз... боғда эмасмидингиз?

— Бормадим, — деди. — Индинга маърузам борлиги ярим йўлда эсимга тушди. Материалларнинг ярми уйда, қолгани ишхонамда экан. Бугун эрталабгача уйда ўтириб ишлашим керак. Манави саватдагиларни совутгичга қўй, бузилиб-нетиб қолмасин.

Бу саҳна жуда ишонарли чиққани учун ўзидан қониқиш ҳосил қилди. Аммо, вужудида барибир бир саросима ҳукм сураб, бадани энгил титраётганини сезарди. Ўзини қўлга олишга чандон уринмасин, уддасидан чиқолмаётганди. Икки соат олдин юз берган ҳодисалар ҳаёлидан кетмасди.

Ҳаммомга кириб, аввал иссиқ, сўнг совуқ душ қабул қилди. Ваннани сувга тўлдириб, бир муддат чўзилди. Шу чоғ миясига келдики, ўзини ўлдиришнинг энг осон ва оғриқсиз йўли иссиқ сувга кириб, томирларини кесишдир. Кейин бу фикрни дафъатан миясига суққани учун Шайтони лаъинни сўкиб ҳам қўйди.

Ўттиз-ўттиз беш дақиқаларда ҳаммомдан чиқди. Фен билан сочларини қуритаётганда, Покиза стол устига бир стакан чойни икки тилим лимон, мураббоси билан келтириб қўйди.

— Телефон қилиб, сизни сўрашди, — деди мутелик билан. — Ҳозир чўмиляптилар, кейроқ қўнғироқ қилинг, дедим.

Ўруч илкис сергакланди:

— Ким экан?

— Танимадим, Боламан дейди.

— Ким?

— Болами.

Ўруч юраги ҳапқириб тушаётганини ҳис этди. Болами! Бир неча кун аввал дунёдан ўтган Болами! Уч соат олдин ўлдирилган Ҳусан оғанинг отаси.

Шубҳасиз, бу қўнғироқ икки-уч соат аввалги ҳодисага алоқадор бўлиши керак. Балки “Болами” эмас, “Боламининг уйдан” дейишгандир? Балки, Болами деган бошқа бир қариндошлари ҳам бордир? Ҳарҳолда, айни дамда телефонда Болами деган исмининг ишлатилга-

ни оддий тасодиф бўлиши мумкин эмас. Бояги ҳодиса билан боғлиқ эканига шак-шубҳа йўқ.

Покиза совуган чойнинг ўрнига янгисини келтириб қўйди:

– Бирор нарса ейсизми?

Покизанинг бу меҳрибонлиги, ғамхўрлиги, умуман, унинг феъл-атвори юмшоқлиги, садоқати Ўручнинг энг катта бахти эди. Ўруч шуни ҳам аниқ билардики, қачондир бу жиноят... ҳодисанинг усти очилиб, Ўручни жавобгарликка тортишса, ҳатто, қамоққа тиқишса-ям, Покиза унинг яккаю ягона паноҳи, илинжи, таянч нуқтаси бўлиб қолиши тайин эди. Бундай содиқ, фидойилик ва вафодорликни қавм-қариндошлари нари турсин, ҳатто ўғлидан ҳам кутмасди. Ҳозир у Офелия ҳақида ўйлашни ҳам истамасди. Яхшиям бугун боғда у билан кўришмади, – фақат шу тарафдан уни эслаши мумкин эди.

– Эрталабдан бери туз тотмагандирсиз? Бирор нарса пишириб берайми?

Ростдан ҳам эрталабдан бери ҳеч нарса егани йўқ. Иштаҳаси ҳам йўқ эди. Ҳеч нарса ейишни ҳам, ҳеч нарса ҳақида ўйлашни ҳам истамасди. Фақат кўзларини юмганча, ҳеч кимни кўрмасликни, ҳеч ким билан гаплашмасликни, ҳеч нарсани ҳис этмасликни истарди. Дунёдан тамомила ажралишни, сокин, салқин бир жойда якка-ёлғиз қолишни истарди. Овозлардан, сўзлардан, чеҳралардан, алмойи-алжои фикрлардан толиққан эди. Одамлардан чарчаган эди. Ўзини соғ кўрсатишга тиришган касаллар ва касалтабиат соғлардан ҳориганди. Ҳатто, ўз-ўзидан ҳам безиб кетганди. Узун, чексиз бир сукутга илҳақ эди. Йўқ, асло ўз жонига қасд қилишни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Бунга иродаси етмасди. Ҳатто иссиқ ваннада томирини кесиб ўлишни ҳам истамасди. Аммо, уйкудаги оний бир ўлим – азиятсиз, оғриқсиз, қўрқувсиз, ваҳимасиз... қандай яхши бўларди-я! Фақатгина ётиш, ухлаш ва уйғонмаслик...

Бир култум чой ичиб, кўзларини юмди. Миясига тўлган фикрларни, хаёлида жонланган ўша машъум саҳналарни сидириб ташламоқни истади. Бошқа, яхшироқ нарсаларни ўйлашга тиришди. Ҳатто Офелия билан кечган дамлардаги шаҳвоний ўйинларни хотирлади – кўнгли айниб ўқчишига сал қолди. Болалигини, қалин ўрмонлар орасидаги булоқни эслади. Оёқларида ўша муздек булоқ сувининг совуқлигини ҳис этди. Қулоқлари остида қайнарбулоқнинг шўх жилдираши эшитилгандек бўлди ва шу зайлда юмшоқ оромкурси устида ястанганча кўзи илинганини сезмай қолди.

Эшик кўнғироғи чалинди. Кўнғироқ тугмаси босилиши билан ёқимли, ҳазин бир мусиқа янграрди. Аммо, ҳозир Ўруч ухлаётгани учунми, асаблари ҳаддан ташқари таранглашгани учунми, ҳар доим кўнглига хушёқадиган бу мусиқа ҳуштак чалиб, пишқириб ўтаётган поезднинг овозидек туюлди.

Сапчиб эшик тарафга юрди. Одатда эшик очишдан аввал, митти туйнукдан қараб, кимлигини сўраб, кейин эшикни очарди. Ўруч бу гал одатига амал қилмади. Эшикни очиши билан донг қотди. Остонада турган одам Болами эди.

* * *

Кейинчалик Ўручнинг ўзи ҳам таажжубланди. Нега ўшанда юраги тўхтаб қолмади? Нега йиқилиб тушмади? Ахир рўпарасида турган одам ўлган эмасмиди? Уч соат илгари ўлдирилган Ҳусаноғанинг отаси

шу эмасми? Балки, у дунёдан қайтиб келдимикин? Ўғли учун қасос олмақчидир балки?

Аммо, Болами қасос олгани келган одамга ўхшамасди. Юзида хотиржам, тинч, сокин бир ифода бор эди. Ҳатто кулимсираб турарди. Бу галати атворли одамни Ўруч илк бор кўрганида, уни умрида кулмаган ва кулмайдиган одам бўлса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ қаршисидаги одам ўша Болами эди. Аммо, унинг юзида аввалгига қараганда иккита фарқни сезиш мумкин эди. У соқол қўйган, юзи эса, анчайин мулозимлашиб қолганди.

— Боя телефон қилсам, келин чўмиляптилар, деди. Мен айтдим, ҳа, унақа бўлса, уйда экан, бирор жойга чиқмаса керак. Ҳаво бир-данига ташлади-да! Шабадани қаранг, кўз очирмайди. Бунақа ҳавода чўмилиб чиқсангиз шамоллаб-негиб қоласиз-да, аканг айлангур! Энди... барибир тозалик, покизалик яхши нарса-да. Бир дўхтирдан хабар олай-чи, борсам эшигидан қувмас, дедим. Кирсак бўладими ўзи?

— Марҳамат, киринг!

Болами даҳлизда аввал камзулини, кейин, этикларини ечди. Ўручнинг миясидан турли фикрлар яшин тезлигида чақнаб ўтарди: “Бу қанақаси бўлди? Бу одам ўлмаганмиди? Ўзи ўлганини кимдан эшитувди? Офелиядан! Балки, “буфетчининг ўлиmidан айбланиб қамалиб чиққан, деб умуман бошқа Баламини назарда тутгандир? Инфарктдан ўлган ҳам ўша одам бўлса керак! Дунёда Боламидан кўпи йўқ. Майли, масаланинг бу тарафи аниқ, дейлик. Ўлган бошқа одам бўла қолсин. Мана, буниси типпа-тирик турибди-ку! Демак, ўғлининг ўлиmidан хабари йўқ. Акс ҳолда Ўручдан шубҳаланмаган тақдирда ҳам бунақа тиржайиб юрмаган бўларди. Ахир, уч соат илгари бечора бир боласидан айрилди. Балки... ақлдан озган бўлса-чи? Ўруч мутахассис сифатида Боламининг кўзларига тикилди, қўл ҳаракатларини кўздан кечирди. Йўқ, тентакка ўхшамайди. Ҳарҳолда, ўғлининг ўлиmidан хабар топмагани аниқ. Унақада Ўручнинг уйига нега келдийкин? Мақсади нима?

Улар хонага ўтишди. Болами юзида ўша табассум билан жимгина хонани кўздан кечирарди. “Балки энди уйимга ҳам эга чиқмоқчидир” деган хаёлга борди Ўруч. Балки бировнинг уй-жойини даъво қилишга мойиллик руҳий хасталикларнинг янги бир туридир?

Покиза чой келтириб, Боламининг олдига қўйди. Болами бошини кўтариб, Покизага қарамасдан:

— Раҳмат, келин, болаларингизнинг роҳатини кўринг, — деди. — Тўйларингизга келиб, хизматда бўлай. — Чойдан бир ҳўплам ичиб, хонани яна бир кўздан кечириб чиқди.

— Ҳа, Ўруч дўхтир, — деди. — Аканг айлангур, шу десангиз, бу дунё хўб қизиқ дунё-да. Икки ҳафтадан бери бу ерда эмасдим. Эронга бориб келдим. Парвардигор сизга ҳам насиб қилсин. Машҳадга бориб, Имом Ризонинг (Аллоҳ у кишидан рози бўлсин) қабрларини зиёрат қилиб қайтдим. Параход билан келдим. Ўша ерда болаларимнинг ёнига боришдан аввал сизни бир кўриб ўтишим кераклигини Худо дилимга солди. Сизни бошқа безовта қилмасам деб Ҳазратнинг қабрлари тепасида ният қилдим. Ўша боғни қайтиб даъво қилмаганим бўлсин, дедим. Шу йигитнинг ҳаққи ҳалоли бўлсин дедим. Сиздан ҳеч қанақа даъвойим ҳам, иддаойим ҳам йўқ. Ўша Ҳазрати имомнинг хоки пойларини кўзимга сурганимда дилимга бир нури илоҳий тушди. Худдики, ҳазратнинг ўзлари қулоғимга пичирлагандай бўлдилар: “Ҳай барака топкур, худонинг бандаси Болами! Неча йилки бир

армани боғингда макон тутди, индамадинг. Энди ўз биродаринг, диндошингни қувиб чиқарасанми? Қўй, бечора умрининг охиригача шу ерда умргузаронлик қилсин, сен ҳам кўчада қолганинг йўқ, уй-жойинг, бола-чақанг бор, нима қиласан, беш кўлингни оғзинга тиқиб?» Ҳай, дедим, ўтган ишга салават, дедим. Аканг айлангур, мана олдингизга келиб турган жойим. Ўша боғда ўниб-ўсинг, мингдан минг розиман.

Раҳматли Воҳид айтганидек:

Воҳид, жаҳонда жовидон ишқ мулкидир,
Қолган нима бўлса, бари вайронадир манга.

Ўруч айна пайтда бошқа нарсани ўйларди. Болами ҳозир тўғри қишлоққа бориб, ўғли йўқолиб қолганини пайқайди. Эртами-кечми, ўлигини ҳам топади. Ана унда бошланади қиёмат.

Болами чойини ичиб, ўрнидан турди. Ўручнинг тилидан кўчган манзират ўзига ҳам ғалати туюлиб кетди:

– Ўтиринг, қаёққа шошиласиз? Хотинга айтмай, овқат қилсин...

– Йўқ, аканг айлангур, Аллоҳ сиздан рози бўлсин. Уйга бормасам бўлмайди. Болаларимни соғиндим, кўзи тўрт бўлиб ўтиргандир.

– Болалардан нечта? – бу саволни шунчаки бермади. Шу тариқа Ҳусаноғанинг ўлимига дахли йўқлигини яна бир бор кўрсатмоқчи эди.

– Айтувдим-ку, сизга, иккита ўғлим бор, боши омон бўлсин. Каттаси Ҳусаноға. Кичкинаси Ҳасаноға.

“Ҳусаноға... эди, – хаёлидан кечирди Ўруч. – Энди каттаси йўқ, фақат кичиги қолган”.

Болами ҳали буни билмасди. Негадир кулимсиради. Ўруч ҳам унинг табассумига жавобан илжайиб қўйди.

Болами хайр-хўшлашиб чиқди. Ўша кечаси Ўруч саҳаргача ухлолмай чиқди. Эртаси – якшанба кунини худди игна устида ўтиргандай азоб билан ўтказди. Ҳар гал телефон жиринглаганда, юраги ҳаприқиб кетарди. Ҳар дақиқада эшик очилиб, қуроли соқчиларнинг кириб келишини, унинг қўл-оёғига банд солиб, олиб кетишларини кутарди. Аммо, кун бўйи ҳеч ким эшикни қоқмади. Тайинли қўнғироқ ҳам бўлмади. Қўшни сув келган-келмаганини сўраб сим қоқди. Кейин бир-икки танишлари... Биттаси бегона, рақамни нотўғри терган чамаси. Кечгача Ўручнинг бўлари бўлди. Ётоғида чўзилиб, бироз мизғиган бўлди. Кейин уйғонди-ю, саҳаргача ухлолмади.

Эрталаб олтида туриб, душга тушди. Соқолини олди, бир тишлам нон ҳам томоғидан ўтмади. Бир стакан чой ичиб пою пиёда ишга жўнади.

Касалхона қаршисида Офелия билан юзлашди. Атрофда одам йўқлигига ишонч ҳосил қилгач:

– Мени кечиринг, – деди аста. – Ўша кун боролмадим. Онамнинг қон босими ошган эди, укол қилдим, ташлаб кетишга кўнглим бўлмади. Жаҳлингиз чиқмадимми?

– Албатта йўқ, – деди Ўруч ич-ичидан севиниб. Чиндан ҳам яхши бўлибди, акс ҳолда янги чигалликлар пайдо бўларди. У Офелияга: – Ўзим сендан узр сўрамоқчийдим. Зарур ишим чиқиб қолди, шунинг учун мен ҳам боққа боролмадим. Икки кун сени ўйладим, боғнинг эшигида кутиб-кутиб кетдимикан, деб. Келмаганинг яхши бўпти, – кейин бироз ўйланиб гапига тузатиш киритди, – лекин онангнинг қон босими ошгани чатоқ бўпти-да! Ҳозир яхшими, ишқилиб?

— Эрталаб ўлчаб кўрсам, жойига тушибди, — деди ва бироз қизариб давом этди. — Демак, сизам келмабсиз-да, мен бўлсам... сизни анча куттириб қўйдим деб...

— Сени ҳар доим қутаман, — ясама илтифот билан шивирлади Ўруч. Уларнинг суҳбатлари чўзилгани сари ўтиб кетаётганлар бу томонга маъноли кўз ташлаб қўярдилар. Ҳарқалай, уларнинг дон олишиб юриши кўпчиликка аён эди.

Ўруч икки-учта беморни қабул қилганидан кейин анчайин парижонлигини ҳис этди. Фикрини бир жойга жамлашга қийналаётганини англади. Ассистентига:

— Нимагадир, бошим қаттиқ оғрияпти, — деди, — уйга кетмасам бўлмайди.

Уйга кириши билан бу ерда аҳволи аввалгидан яхшиланмаслигини англади. Касалхонада-ку, одам кўп, беморларнинг шикоятлари, иш, ташвишлар билан бироз бўлсаям чалғийди. Уйда эса, тилсиз-забонсиз Покизадан бўлак ҳеч ким йўқ, ёлғизликда турфа кўрқинч хаёллар исканжасида ёрилиб ўлай дейди. Назарида ҳар дақиқада мудҳиш бир воқеа юз берадигандай эди.

Боғдаги воқеанинг учинчи кунини эди. Нега Болами ҳалигача жим юрганидан таажжубланди. Наҳотки, ўглининг тақдири билан сира қизиқиб кўрмаган бўлса? Агар ваҳима кўтариб, мелисага хабар берган бўлса, орган ходимлари эртами-кечми унинг изига тушиб боқ-қача боришарди. Хусанога шубҳасиз отасининг боғ даввосидан воқиф бўлган. Ўручнинг боғига ҳам шуни талаб қилиб келган. Машҳаддан қайтган отанинг фикри ўзгаришидан ўгли табиийки, беҳабар эди. Болами қайтганидан бери ўглини кўргани йўқ. Унинг уйида бу мавзудаги суҳбатлар кўп бўлгандир? Болами ўгли Ўручнинг боғига бориши эҳтимолини назардан қочириши мумкин эмас. Демак, бу тахминни мелисага ҳам айтиши аниқ. Унда из, албатта, Ўручга келиб туташади ва Ўручни лоақал бир марта бўлсин сўроқ қилишарди. Буларнинг ҳаммаси бугун бўлмаса эртага, бир ҳафта, бир ой ва ундан кейин ҳам юз бериши мумкин. Бир ойдан кейин ҳам ҳафталик одати бўйича боғидан хабар олмаса, шунинг ўзи ҳам шубҳага етарлича асос бўла олади. Қачон бўлмасин, Ўруч боққа бориши, ҳодисани биринчи бўлиб ўзи ошкор қилиши керак. Ирий бошлаган мурданинг бадбўй иси бутун боққа ёйилиб кетиши аниқ. Шунда ҳам топа олишмаса, ўзи бориб, хабар қилиши шарт. Албатта, ўзини фош этмаслиги керак. Аммо, бу бир-икки ойнинг ҳар дақиқаси даҳшат, таҳлика, саросима билан тўлиқ бўлиши аниқ. Бунга Ўручнинг иродаси етармикин? Ноаниқлик, мавҳумликдан кўра оғир нарса йўқ бу оламда.

Балки, телефонни олиб, ўзи Боламига қўнғироқ қилса-чи? Яхшиям, телефон рақами ёзилган қоғозни ташлаб юбормаган экан. Қидириб топди. Хўш, қўнғироқ қилди ҳам дейлик, кейин-чи? Нима дейди? Нимани сўрайди? Қанча ўйламасин, бирор жўяли баҳона тополмади. Болами билан олди-бердиси, салом-алиги бўлмаса? Эҳтимол, қўнғироқ қилиб, қўйиб қўяр. Биргина овоздан ҳам кўп нарсани аниқлаштириши мумкин.

Рақам териб, яна гўшакни илгани билан бир иш чиқмаса-чи? Балки, унинг телефони назорат остидадир?

“Ўзимам фирт васвос бўлиб қолдимми, дейман”.

Гўшакни олиб, рақамни терди. Бироздан кейин эркак кишининг овози эшитилди. Боламининг товушини дарров таниди. Овоз сокин ва хотиржам эди.

— Алло, ким бу, эшитаман, гапиринг!

Ўруч жим эди. Болами бир-икки алло-алло деди-да, гўшакни илди. Яқинидан ажраган кишининг овози эмасди бу. Қизиқ, наҳот ўглининг йўқолганидан хавотирланмаётган бўлса?

Кечгача ўйлаб, бир баҳона топди. Боламига телефон қилиб Эрон сафари ҳақида сўрайди. “Бир ошнам Эронга бормоқчийди, сиздан бир-икки маслаҳатли гапларни сўрамоқчи экан”, дейди. Виза, сарф-харажат, бориш-келиш дегандек...

Гарчи ишонарсизроқ баҳона бўлса-да, бошқа тайинли гап миясига келмади.

Кеч соат тўққизларда сим қоқди. Яна Боламининг ўзи кўтарди. Ўруч аранг ўзини босиб:

– Салом, Болами оға, – деди. – Мен Ўруч дўхтирман.

– Ҳа, дўхтир, хуш кўрдик, нима гап? Нима янгиликлар? Тинчликми, йўқлаб қолибсиз?

Овоз жуда сокин ва ҳатто бироз қувноқ эди. Бирор-бир хавотир аломати сезилмасди.

Ўруч дўстининг Эронга бориши ҳақида тўқиган уйдирмани гапириб берди. Савол бериб, жавобини олди. Фақат, суҳбатининг охирида базўр юрак ютиб, сўради:

– Болалар яхши юришибдими?

– Раҳмат, ҳаммаси яхши, – деди. – Ҳасаноға боғ ишлари билан юрибди. Ҳусаноға гул сотгани Масковга кетган.

Ўруч Болами ҳам бошқа қишлоқ одамларидак томорқасида ул-бул етиштириб, Масковга юбориб турса керак, Ҳусаноғани ҳам Масковга кетган деб хотиржам юрган бўлишса керак деган хаёлга борди.

– Ҳусаноға қачон кетди Масковга? – Ҳар қанча таҳликали бўлмасин, Ўруч бу саволни беришдан ўзини тутиб туролмади.

– Кеча кетди, – деди Болами. Бу жавобдан сўнг гўшак Ўручнинг қўлидан тушиб кетишига сал қолди. Шоша-пиша хайрлашиб гўшакни илди.

Галати аҳволда қолганди. Суюнишни ҳам, севинмасликни ҳам билмасди. Суюнишга асоси бор эди. Боламининг бутун оиласи соғ-саломат экан. Уларга Ўручнинг бирор зиён-заҳмати тегмабди. Белкуррак билан ўлдирилган йигит (ҳеч ўйлаб кўрмайдими, қоп-қора одамдан қанақасига бундай маллавоё туғилиши мумкинлигини) Ҳусаноға эмас экан-да! Борди-ю, ўша йигит Ҳусаноға бўлса, ўлмаган, (ўлганига шифокор сифатида Ўручнинг шубҳаси йўқ эди) шунчаки яраланган бўлганида, ўзига келиб уйига қайтган, лоақал ким уни бу аҳволга солганини уйдагиларга айтган бўларди. Демак, ўлган Ҳусаноға эмас. Минг қатла шукур. Унда у ўлик кимники? Нега ўзини Ҳусаноға деб таништирди? Боғ мижаросини у қаердан эшитган? Мақсади нима бўлган?

Ҳусаноғанинг саломатлиги Ўручни қанчалик севинтирмасин, бу муаммо ортидаги сир уни шу қадар безовта қиларди. Кимни ўлдирди у? Нима сабабдан, нима мақсадда Ўручнинг боғига суқулиб кирди бу одам? Нима бўлганда ҳам у одам ўлдирган. Умрида биринчи ва охириги марта одам ўлдириши уни шу қадар жиддий ваҳимага солиб қўйганди. Ҳаяжони, саросимаси, таажжуб ва кўрқувларини ким билан баҳам кўриши мумкин? Ҳеч ким билан.

Ўша кеча ухлолмай чиқди. Эрталаб соқолини олаётиб, унга қараб турган, қип-қизариб кетган сўниқ кўзлар, салқиган қовоқлар, саргайган юзларни кўриб англадики, яна бир ана шундай кечани яшамоққа тобу тоқати етмайди. Бу ҳолатда ишга ҳам боролмасди. Покиза

ҳам эртами-кечми унинг аҳволини тушуниб етарди. Агар ҳозирга қадар тушуниб олмаган бўлса.

Уч кечалик уйқусизлик Ўручни тамоман ҳолдан тойдирган, миясини толиқтирган, асабларини бузган бўлса-да, ҳарҳолда тушунчаларини муайян бир мантиқ асосида тизишга тиришарди. Аниқки, ўлган одам Боламининг ўгли эмас, умуман, унинг оиласига дахли ҳам йўқ. Демак, шахсий адоват, гараз, душманлик ўз-ўзидан йўқолади. Ҳусаноға ўлдирилганида Боламини Ўручни айблаши, ҳар йўл билан ундан қасос олишга интилиши мумкин эди.

Жон таслим қилган тамомила мавҳум одам. Албатта, бу жиноят, Ўруч буни бўйнига олмаслиги керак. Аммо, бу жиноятнинг очилишини ойлар давомида кута олмасди. Балки ўлган йигит шунчаки бир дайди, ҳеч кими йўқ бенаводир? Ҳеч кимга унинг кераги ҳам йўқдир?

Буёқда ёз мавсуми яқинлашяпти, ҳаво исияпти. Тут пишиғида боққа боришга тўғри келади. Умуман, қачондир боради-ку, боғига? Ўшанда бу жиноят янада жирканчли кўринишда юзага чиқади. Мурдани ёриб кўришганда, ўлдириган вақти маълум бўлади. Ўручнинг икки-уч ойдан бери боққа келмаётганини ҳам билиб қолишса тамом. Ахир, унинг ҳар ҳафта охирида боғига келиб туришини кўпчилик билади-ку? Офелия тугул, Покиза ҳам, танишлари ҳам билади буни. Офелия билан узоқ муддат кўришмай юргани ҳам муаммоларни келтириб чиқарарди.

Ҳар қандай вазиятда ҳам бу масалани чўзиб бўлмайди. Шу куннинг ўзида боққа бориб, ўликни «ошкор» қилиши, меласага хабар бериши керак. Сувдан қуруқ чиқиш учун эса, ўзини йўқотмаслиги, бутун иродасини тўплаб, ўзини мусичадек бегуноҳ, тетик, бардам тутиши керак. Саросимадан бироз довдираб қолса, буни тушуниш мумкин. Ҳамма ҳам келиб ўз уйида ўлик кўрса, шу аҳволга тушиши табиий.

Йўқ, нима бўлса бўлсин, бугун бориши, бу мавҳумликни йўқотиши шарт. Покизага бирор нарса демайди. Бориб келганидан кейин ҳаммасини айтиб беради. Албатта, меласага айтиладиган тарзда. Нима учун айнан бугун боққа борганига ҳам баҳонани тахт қилиб қўйган. “Машинамга янги баллон олиб қўйгандим, шуни олиш учун борувдим. Кассета олиш учун юқори қаватга чиқсам, хонада...”. Тўғрисиям шу эди-да, ўзи.

Ҳаво совуқ, шамол эсиб турарди. Боққа яқинлашганида ёмғир шивалай бошлади. Машинани ташқарида, тор кўчада қолдирди. Ҳовлига ўтиб, атрофга кўз ташлади. Ҳеч нарса ўзгармаган. Ҳамма нарса ҳар кунгидай. Тут, анжир, тоқлар, боғ устидан ўтган электр симлари, қудуқ, ҳовуз, гараж, сауна, икки қаватли уй. Биринчи қаватнинг эшигини очмади. Иккинчи қаватга кўтарилди, айвонга чиқди, хона эшигига яқинлашди.

Хона эшигига... яна калит солинган эди. Ўручнинг кўзлари олайиб кетди. Ахир бу калитни ўтган сафар қудуққа отмаганмиди? Балки бу учинчмас, тўртинчи калитдир? Шу чоқ калит ўз-ўзидан бурала бошлади ва эшик қия очилди.

Шундоқ ҳам шиддат билан уриб турган юраги кўксидан отилиб чиққудек бўлди. Эшикни очиб, ичкари кирганида юраги гўё таққа тўхтагандек бўлди. Ўручнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айланди, йиқилиб тушишига сал қолди. Бутун иродасини тўплаб, ҳушини йўқотмасликка тиришди.

Хона палослари устида на қон излари, на қонли белкурак, на йигитнинг жасади бор эди. Йигит... соппа-соғ ҳолатда каравотнинг

устида ястаниб ётарди. Пешонасида ҳам, чаккасида ҳам, елкасида ҳам жароҳатдан асар қолмаганди. Ўручни кўриши билан бамайлихотир ўрнидан турди.

– Сенмисан, – сўради Ўруч. – Ҳалиям шу ердამисан?

– Ҳусаноғаман, – деди йигит. – Боламининг катта ўғли. Ота-бобмининг уйига келдим. Сен нима қиласан бу ерда?

Ўруч бу гапларни бир марта эшитганди. Энди ўша сўзлар айнан қайта такрорланаётганини сизди. Ҳусаноғанинг, – агар бу ростдан ҳам Ҳусаноға бўлса, қарашлари, хатти-ҳаракатлари айнан ўша машъум кундагидек эди. Энг даҳшатлиси, Ўруч бу ҳодиса қандай давом этишини, нима билан тугагини биларди. Ҳозир юз беражак ҳодисаларнинг олдини олиш мутлақо мумкин эмаслигини ҳам биларди.

Гапираётган ҳам Ўруч эмасди. Гўёки кимдир унинг овози билан тўрт кун аввалги сўзларни айнан такрорларди.

– Йўқол бу ердан, кўзимга кўринма, – Ўруч ўз ихтиёри билан биргина жумлани қўшимча қилди – қўлимни қонга ботирма!

Ҳусаноға, – ростдан ўша бўлса, – маъносиз кўзларини Ўручга қадаганча сас-садо чиқармай ўтирарди. Ўруч эски магнитофондек ўша кунги сўзларни такрорларди. “Ҳаммасини ўзим қурганман... далаҳовлилар бошқармаси... отанг ҳам ёнимга келувди...” Йигит лом-мим демасди. Даҳшатли дақиқа, мудҳиш ҳодиса тобора яқинлашиб келарди.

Ўруч қаравотнинг тагида нима борлигини биларди, шунинг учун у тарафга қарамасликка тиришди. Белкурак неча сониядан кейин қандай ишни бажаришини ҳам англаб туради. Даҳшатли ниҳояга бир лаҳза қолганида, Ҳусаноға белкуракни олиб Ўручга ҳужум қилди. Ўруч бу ҳужумни олдиндан кутгани учун қўрқмади. Чунки у натижани яхши биларди. Билардики, Ўручга бу ҳужумда жин ҳам урмайди. Ва айнан натижани билгани учун ҳам қўрқарди. Билардики, қаршисидаги йигитни, у ким бўлишидан қатъи назар, ўлдириши аниқ.

Бироз олишувдан сўнг белкурак Ўручнинг қўлига ўтди. Йигит Ўручга мушт туширган заҳоти у белкурак билан сариқмашакнинг бошига айлантириб солди. У ерга чўзилиб қолди, Худи ўша кунгидай қоң адёл устига, деворга сачраб кетди.

Ўруч хонадан чиқаркан, бу даъфа дастрўмол чиқариб, бармоқ изларини артмади. Бунинг бирор маънисини йўқ эди. Бошқа бирор нарса ҳақида ўйлашга, бирор мантиқий ҳулосага келишга қобил эмасди. Касбий тажрибасига оид энг мураккаб, тушуниксиз руҳий жараёнларни бир-бир эслади. Аниқ ҳис этардики, ақли ҳуши жойида, мияси ишлаб турибди. Аммо, бу изоҳсиз воқеаларлардан бирор маъно, мантиқ чиқара олмасди. Қачондир ўқигани, – ярим фантастик бир фарзани эсга олди: баъзида инсон ўз ақли билан юз беражак ҳодисаларни олдиндан яшаши, ҳис қила, аён кўра олиши мумкин. Бу ҳам ўшандай ҳодисаларнинг бири бўлса-чи? Бугун ҳозир рўй берган фожиани тўрт кун илгари шунчаки хаёлидан кечирган бўлса-я? Демак, ўша кунги жиноят шунчаки хаёл, рўё экан-да! Ким билсин, бугунгиси ҳам ана шундай хаёл ва тасаввур инъикосидир?

Шу чоқ лоп этиб ёнига келган беморларнинг бир ваҳимали башоратини эслади: “Бу ерда аввал яшаган армани дўхтир боғни тилсимлаб, девор ва дарахтларга заҳарли моддаларни сингдириб кетган. Балки ўшанда «бир савдойининг васвасаси-да», деб эътибор бермай кетган бу башорат айни ҳақиқатнинг ўзидир? Галлюциноген моддалар чиндан ҳам мавжуд ва уларнинг инсон миясига таъсири фанга яхши

маълум-ку? Умуман олганда, кейинги йилларнинг суронли ҳодисалари, талотўплар ҳамманинг миясига, руҳиятига озми-кўпми таъсир ўтказган. Кимдир айтган эди, “инсон табиатнинг барча сирларидан, афсунларидан огоҳ”, деб. Дунёнинг шу қадар кўп очилмаган, ошкор этилмаган сирлари, тилсимлари борки... Буям ўшаларнинг биттаси бўлса керак? Ўруч маъносиз нигоҳларини хона тарафга йўналтирди.

Зинапоялардан пастга тушди. Шамол кучайган, ёмғир ҳам тезлашган эди, Бир пайт Ўручнинг назарида боғда яна нимадир ўта муҳим бир иш бўлиши керакдек ва бу иш унинг ҳаётидаги энг чигал жумбоқларни ҳам еча оладигандек туюлди. Аммо бу иш нима эканини, нимадан иборат бўлишини Ўруч тасаввурига ҳам сиғдира олмасди. Унинг тасаввур доираси ҳам шу қадар торайиб қолган, ҳар қанча уринмасин, ҳеч нарсани идрок этолмас, ҳис қилолмас, тушунолмасди.

Тушунган пайтда эса, кеч бўлганди. Шу тариқа у охири нима билан тутаганини англаёлмай қолди.

* * *

Кучли шамол юқори кучланишдаги электр симини узиб ташлаган, симлар ҳовли билан битта бўлиб ётарди. Ёмғир ерни тамомила ивितिб ташлаганди. Фақат айвонга ёмғир тушмаганди. Ўруч биринчи қаватдаги айвондан тушиб, нам тупроққа қадам қўйиши билан ёниб қоп-қора жасадга айланди-қолди.

* * *

Ўручнинг ўлигини икки кундан кейин топишди. Муҳим йиғилиш бор эди. Ўручни ишдан ҳам, уйдан ҳам топа олишмагач, табиийки, боққа одам юборишди. Меҳдининг ҳайдовчиси етиб келди.

Ҳайдовчи эшик олдида Ўручнинг машинасини кўрди. Эшикни анча вақт тақиллатди. Натижа бўлмагач, девор ошиб ҳовлига кирди ва ерда ётган қоп-қора жасадни кўриб даҳшатдан тош қотди. Аввалига унинг Ўруч эканини хаёлига ҳам келтирмади. Нима сабабдан ўлик бу қадар қорайиб кетганини ҳам тушунмади. Ҳарқалай дарҳол шаҳарга хабар қилди. Ўручнинг жасадини олиб кетишди.

Барча марказий газеталарда таъзияномалар чоп этилди. Таниқли шифокор, тажрибали руҳшунос билан вилолашув маросими ўзи ишлаган шифохонада ўтди. Иккинчи фахрий хиёбонда дафн этилди. Дафн пайти барча оила аъзолари (ўғли ҳам Московдан учиб келди), ҳамкасабалари, қариндош-уруғлари иштирок этди. Офелия ҳам бир бурчакка биқиниб олганча, ҳиқ-ҳиқ йиғларди. Болами икки ўғли Ҳусан-оға ва Ҳасаноға билан мазор бошигача боришди.

ҚИЗИЛ ЛИМУЗИН

У бирдан тўхтади. Атрофга назар солди. Бу жойлар унга ҳам таниш кўринар, ҳам илк бор кўраётганга ўхшарди. Бу паст-баланд уйлар, пастқам деворлар унга нимани эслатяпти? Болалигиними?

Йўқ, болалиги бу маҳаллада ўтмаган. Балки қачондир кўп йиллар бурун бу ерларга кимникигадир меҳмон бўлиб келгандир, балки бу уйларнинг бирида қариндошлари ёки дўстлари, танишларидан бири яшар? Эслолмади. Ишхонасига ҳам бу кўчадан борилмасди. Шаҳарни пою пиёда, сарсари кезиш одати ҳам йўқ эди. Унда нега бу жойлар

унга бу қадар қадрдон кўриняпти? Ичидаги бу ташвиш, ҳаяжон, безовталиқ ҳислари қаердан пайдо бўлди? Нимадандир хавотирда эди. Нимадан? Ичида шундай бир ҳис бор эдики, баайни умр бўйи яшаган шаҳарнинг нотаниш маҳалласига эмас, мутлақо бегона бир қишлоқнинг жуда таниш кўчасига тушиб қолгандек эди.

Соатига қаради. Ярим кеча, ҳадемай соат ўн иккига бонг уради. Умри кечган бу шаҳарнинг ҳар тарафини, ҳар гўшасини, маҳаллалар орасидаги масофаларни ҳам аниқ биларди. Бу тор кўчалардан тезроқ катта йўлга чиқиб олишни ўйларди. Ўн иккигача. Бўлмаса, қўриқчилар уни дайди гумон қилиб, эрталабгача қамаб қўйишади.

Балки ой нуридан сесканаётгандир? Турли ҳажмдаги, харобадан деярли фарқ қилмайдиган бу биноларнинг, чувалашган калавага ўхшаш тор кўчаларнинг кимсасизлигида, пашша учса билинадиган жимжитликда ой шуъласи атрофни кулранг тусга бўяганди. Унга эса, бу ўлик ранг худди бошқа бир оламдан қуйилаётганга ўхшарди. У ой нурининг домига тушиб, кечалари кўзи очиқ сарсари кезадиган ой-параст эмасди. Уйқуда ҳам эмасди. Уйғоқ эди. Вақт-соатни ҳам аниқ ҳис этар, ўз ҳаракатларини ҳам назорат эта оларди. Баъзан тушларнинг сарҳадсиз оламида юргандек, оёқларини ердан енгилгина узиб, ҳаракат этаётганини ҳам сезиб турарди. Лекин бу туш эмасди.

Унақада сахари мардонда бу ерга қандай қилиб, ўз-ўзидан келиб қолди? Қачон, қандай ва нима мақсадда? Қанча уринмасин, бу саволларга жавоб топа олмасди. Ичгани ҳам йўқки, ҳамма айбни мастликка ағдарса? Ташвиш ҳиссининг, бироз ваҳима ва кўрқувга айланиши мумкин бўлган таажжубнинг боиси ҳам ана шунда эди. Ва шу онда қалбан яқин орада недир бир машъум ҳодиса юз бериши мумкинлигини ҳис этиб турарди. Ана шу нарсани ўйлаб сесканиб кетди-ёв.

Тор кўчадан чиқиб чапга қайрилди. Бир неча қадам босиб, қарши-сида бошқа бир деворга бақамти келди. Яна йўли бекилиб қолганди. Аммо, чап тарафда яна бир эшикка кўзи тушди. Бу эшикдан ҳовлига эмас, бошқа бир кўчага чиқиб қолди. Ва шу ондаёқ аллақандай шовқинни эшитиб, кўрқувдан оёқларига титроқ кирди.

Овоз унга томон тобора яқинлашиб келарди. Бу айнан моторнинг гувиллаши эканини у энди аниқ ҳис этди: Ҳа, бу ўт олдирилган, қизиган мотордан чиқаётган шовқин эди. Демак, ҳозир машина юриб кетиши керак. Қоқ ярим кечада, бундай тор кўчаларга машина қандай кириб қолди экан? Энг қизиғи ҳали кўзига кўринмаган машинадан нега мунча кўрқаётир? Ўзи ҳам билмас, аммо, нима бўлсаям бу машъум машинадан қочиб қутулмоқ фикрига тушганди.

У қадамларини тезлатди ва қадамини тезлатиши баробарида машина овози ҳам тез суръатда яқинлашаётганини ҳис этди. Оёқлари бир-бирига чалишиб, қочишга тушди ва қочаётиб, машина бу тор, уйдим-чуқур кўчалардан қандай ўта олишини тасаввурига ҳам сифдирилмади.

Шовқин жуда яқиндан келаётганди. У орқага ўгирилишга ўзида зўрга мажол топди. Бир зум тўхтади, қайрилиб қаради. Тор кўчани бутун бўй-басти билан эгаллаб олган қизил лимузин унинг устига бостириб келарди. Орадаги масофа йигирма беш-ўттиз метр келарди. Халос бўлиш истаги билан, жон талвасасида ўзини ёнидаги эшикка урди. Қоронғи даҳлиз деворига ёпишиб, панага ўтди. Гўёки машинанинг тезлиги камайгандек, шовқини пасайгандек, ҳатто тўхтаб қолгандек бўлди. Аммо, қизил лимузин тўхтамаган эди. У бекинган эшикка яқинлашарди.

...Ва келиб тўғри эшик қаршисида тўхтаганида у қизил лимузиннинг ичини ҳам кўрди. Машина ичида ҳеч ким кўринмасди. Ҳайдовчиси ҳам йўқ эди.

* * *

Соатни ҳар кунгидек еттига тўғрилаб қўйган эди. Аммо, қўнги-роқдан аввал ўзи уйғонди. Боя кўрган тушнинг таъсиридан ҳамон қутулолмаганди. Икки-уч сониядан кейин шуури ойдинлашди. Ўз уйида, ўз ётоғида эканини англади. Ҳозиргача кўрганлари шунчаки туш, босинқираш эканини пайқади ва енгил кулимсираб бош чайқади.

Янги кун бошланаётир. Туриб ювиниши, бадантарбия қилиши, соқол олиши, чой ичиши ва ишга бориши керак. Бугунги ишларини бир-бир кўз олдига келтирди. Ҳар кунги иш тартиби бугун ҳам ўзгармаслигини эслаб, сиқилди. Бошқатдан кўрпани бошига тортиб, яна бироз мизғимоқчи бўлди. Аммо, доимий кун тартибига амал қилиб, жаҳд ила ўрнидан турди.

Ярим соатдан кейин бир ўзи яшайдиган квартиранинг эшигини кулфлаб, йўртинчи қаватдан пастга тушди. Беш дақиқадан сўнг еттинчи автобус келади. Унга миниб, метро бекати ёнида тушиши, метрода учинчи станциядан кейин тушиб, ишхонасигача бўлган юз метрча масофани пиёда босиб ўтиши керак. Ўн саккиз йилдирки, шанба-якшанбадан, бир ойлик меҳнат таътилидан бўлак кунлар бир хил тартибда кечарди.

Сигарет тутатиб, кўча эшикдан чиқиши билан таққа тўхтаб қолди. Кўчада, йўлка четида қизил лимузин турарди. Бу айнан кеча тушига кирган қизил лимузиннинг ўзгинаси эди. Буни қасам ичиб тасдиқлаши мумкин. Ичи бўм-бўш эди. Худди тушидагидек. Аммо ҳозир тушидаги ой ёғдусининг кумушранг ҳалларидан фарқли ўлароқ, ҳозир куннинг энг ёрқин қуёшли палласи эди ва шунинг учун юрагида ҳеч қандай кўрқув, ваҳима йўқ эди. Машина эса, бу ерда... Нима қипти? Тургандир-да! Тўғри, қондек қип-қизил ранги билан бошқалардан ажралиб турадиган бу лимузинни олдин бу ерда кўрмаган. Ким билсин, қаердадир кўрган бўлса-да, эътибор бермагандир? Аммо, нимагадир бу машина унинг онгида маҳкам ўрнашиб қолгандирки, ҳатто тушига ҳам кирибди.

Автобуснинг келаётганига кўзи тушгач, қадамини тезлатди ва аллақачон кўникиб улгурган тиқилинч оралаб орқа эшикдан амаллаб чиқиб олди. Автобуснинг орқа ойнасида ташқарига кўз ташлади. Нимага қизиққанини ўзи ҳам билмасди, аммо, ҳар қалай уйининг эшиги тарафга қаради. Қизил лимузин ҳамон ўша ерда турарди.

Иккинчи бекатда кўпчилик тушиб қолди, автобуснинг ичи сийраклашди ва У бўшаган ўриндиқларнинг бирига ўтирди. Ойнадан шаҳарни тамоша қилиб кетаркан, паришон фикрларини бир ерга жамлай олмасди. Автобуснинг ҳар икки тарафидан ўтиб қайтаётган машиналарга ниманидир излаётгандек кўз ташлади. Ногаҳон миясига келган фикрдан кулгиси қистади: Балки, бояги қизил машинани қидираётгандир?

Қизил лимузинни автобусдан тушган пайти кўрди. Тўғрироғи, автобусдан тушиб, беш-ўн қадам юргач, қизил лимузинни метро бекати рўпарасида кўрди. Метрога кираверишда, йўлак четида турарди. Бу гал ҳам ичида одам кўринмасди.

Жетон ташлаб, эскалатордан тушиб бораркан, ўзича ўйлади, — балки шу кунларда шаҳарга анча-мунча шундай машиналарни олиб келишгандир, шунинг учун қизил лимузинларга тез-тез кўзи тушаётгандир? “Ҳатто тушларимгача қиряпти булар?” — кулимсиради ва шу он миясига урилган эҳтимолдан чўчиб кетди, “Балки бу бояги машина бўлса-чи, мени таъқиб этишаётгандир?” Яна ўз фаразидан кулгиси қистади. «Шунақа таъқиб қилишаркан-да, борадиган жойларимга мендан олдин бориб туришса, ҳатто тушларимгача кира олишса?» Бундан кейин яна қизил лимузин кўрса, рақамини эслаб қолишга қарор қилди. Қизиқ, “Қизил лимузин” васвасаси унинг хаёлига қай гўрдан кирди ўзи? Наҳотки, ҳар ерда, ҳаттоки, тушида кўрган лимузинни ҳам битта машина деб ўтирган бўлса?

Бу антиқа, маъно ва мантиқдан йироқ тушунчалар миясини шу даражада ғорат этиб ташлаган эдики, умрида биринчи марта хаёлчанлик билан тушиши керак бўлган бекатдан ўтиб кетди. Вагон кейинги бекатда тўхтаган пайтдагина бунга пайқади. Тушиб қарама-қарши тарафдан келаётган поездда ортига қайтди. Ер юзига чиқиб, ҳаммишаги йўналишда кетаётиб, йўлак четиде яна ўша қизил лимузинни кўрди. Бу сафар унча таажжубланмади. Худди бу машинани шу ерда кўриши керакдек. Бу дафъа кимсасиз, бўш машинанинг рақамига эътибор қилди: 19-91.

Ишхонаси томон кетаётиб ўйлади: «Қизил лимузин машина орқамдан идорамизгача борармикин? Йўқ, бу мумкин эмас. Идорага фақат мана шу йўлдан борилади. Машина эгаси уни кузатиш ниятида бўлса, фақат шу йўлдан ўтади, шунда ҳайдовчини ҳам кўриб оларман. Бу туш эмаски, машина ҳайдовчисиз ҳаракат қилса?»

Ёнидан ўтиб-қайтаётган машиналарга эътибор қаратди. Улар орасида қизил лимузин йўқ эди. Идораларининг олдида анча-мунча машина турарди. Аммо, улар орасида бояги машинани кўрмади.

Лифт билан саккизинчи қаватдаги хонасига кўтарилди. Хона деразасидан ташқарига қаради. “Нима бало, восвос бўп қолибман чоғи, нега бу қизил лимузин миямдан кетмай қолди?”

Кун бўйи таҳрир ишлари билан банд бўлди. Эртаги газетада чиқадиган матнлар корректурасини ўқиш, мактубларни саралаш ишларига шу қадар берилиб кетдики, танаффус пайти буфетга тушиб, енгилроқ тушлик қилишни ҳам унуттаёзди. Соат тўртга яқин корректурани тугатиб, нафас ростлади, шундагина очиққанини ҳис этди ва олтинчи қаватдаги буфетга тушди. Шўрва, картошка ва чой пулини тўлаш учун пештахтага яқинлашган пайти беихтиёр буфетнинг кўчага қараган деразасидан пастга мўралади. Пастда турган машиналарнинг бири қизил лимузин эди. Ўша машинамикин ёки...

У ўзига нотаниш бўлган бир қизиқиш ва иштиёқ билан лифтдан пастга тушди. Кўчага чиққач, бўм-бўш қизил машинанинг рақамига кўз ташлади: 19-91.

Ўша машина. Унинг ранг-қути уча бошлаганди. У бир муддат тарадудланиб, қизил лимузинни кўздан кечиришга тушди. Ниманидир, тўғрироғи, кимнидир кутаётгандек бўлди. Ҳа, у машинанинг эгасини пойларди, ахир бу машинанинг ҳам эгаси бўлиши керакку! Қачондир ҳайдовчиси келар-да, шундагина бу сирни тагига етиш мумкин. Аммо, машинанинг эгаси ҳали-вери келай демасди.

Иш вақти охирлай бошлагани учун бу ердаги машиналарнинг эгалари бирма-бир тушиб, уйга қайта бошлаган эдилар. Идора олдидаги машиналар сони тобора камайиб борарди. Ҳаммаси бўлиб беш-олтита машина қолди, холос. Шуларнинг биттаси бояги лимузин эди. Шунда-

гина У анчадан бери бекордан-бекорга вақт сарфлаб кимнидир кутаётганини англади. Аммо, кимни? Нима учун? Ўзи ҳам билмасди. Ҳолбуки, бу кутиш қанчалик бемаъни эканини англаб турарди. Эрталаб шу ерда туриши мумкин, аммо, машинанинг эгаси ёхуд ҳайдовчиси келмаслиги аниқ эди. У негадир бунга ишонарди. Яна шуни ҳам билардики, бу ердан тўғри уйига қайтганида ҳам бу машинани эшиги олдида кўради. Бу қадар қатъий ишончнинг сабабини ўзи ҳам билмасди.

Уйига қайтди. Ҳозир машинадан кўра, кўпроқ ўтиб-қайтаётган одамларга диққат қилди. Бирор таниш башарага дуч келмади. Худди мутлақо бегона бир шаҳарга тушиб қолгандек эди. Бу албатта фақат бугунги кечинмаси эмасди, кейинги икки-уч йил ичида ўз шаҳрини танимай қолганди. Назарида шаҳарни тамомила бошқа одамлар, бошқа аҳоли эгаллаб олганди. Наинки чехралар, одамларнинг юриш-туриши, муомалаю гап-гуфторлар ҳам ўзгариб қолгандек эди. Гўёки, шаҳарнинг бинолари, кўча ва майдонлари ҳам ўзгариб кетганди. Илгари идораси ва уйи атрофида ҳар қадамда камида беш-олтита таниш-билишига дуч келарди. Ҳозир эса, кўчаларни соатлаб кезса-да, бирор танишини учратолмасди.

Ана шу фикрлар билан кетаётиб, метро бекатига етганида шундоқ эшик қаршисида 19-91 рақамли қизил лимузин турганини кўрди. Тавба, қачон, қандай етиб келди бу ёққа? Ахир идорадан бу ергача фақат биргина йўл бор, қизил лимузин ёнидан ўтиб кетаётганида кўриши керак эди-ку. Балки хаёли чалғиб кўрмай қолдимикин? Ҳар қалай машина кўз ўнгида турарди. Яна ичи бўм-бўш. Кимсасиз...

Таажжуб. Бундан чиқди, кимдир У билан, ҳа, айнан У билан ўйнашаётган бўлиши мумкин. У бу ўйиндан юз ўгирмайди, бу жумбоқли ўйинни давом эттиришга тайёр. Фақат, ўйин шартларини ва қоидаларини билиши керак. Ҳеч бўлмаса ҳайдовчининг юзини бир кўрса эди...

Метро вағони ичида кетиб бораркан, шуларни хаёлидан ўтказарди. Шу аснода фикрлар оқими бир нуқтада жамланди. Агар бу чиндан ҳам ўйин бўлса, эҳтиёт бўлмоқ зарур. У билан ўйнаётганлар, ким бўлишидан қатъи назар, унинг уйи, иш жойи, келиш-кетиш йўллари аниқ билишади. Ахтариб, сўраб-суриштиришиб топишган, нимаси қийин экан бунинг?

“Демак, кўзир ким бўлса ҳам ўшаларнинг қўлида экани айтилиши ҳақиқат. Уларнинг ўйинини бузиш эса, қўлимдан келади. Ўз бека-тимдан, тўртинчи бекатдан чиқсам, аниқ биламанки, машина ўша ерда турган бўлади. Мен иккинчи бекатда чиқаман”.

Нега биринчи ёки учинчи эмас, айнан иккинчи бекатда тушиб қолишга қарор қилганини эса, метродан чиққан пайти тушуниб етди. Бу савқи табиий қарорнинг шуурий сабаби ҳам бор эдики, у ҳам бўлса, бир пайтлар ҳар куни ёки кунора бориб турган, икки йилдан бери эса, остонасига қадам босмаган уй — Котибанинг уйи эди.

Котиба уларнинг таҳририятида ишларди. Бир куни, тўғрироғи, бир оқшом Котиба билан навбатчиликда қолди. Кечаси 12 га яқин газетани цехга топшириб, таҳририятдан бирга чиқишди. У Котибани уйига кузатиб борди. Метродан чиқиб, Котибанинг уйига тамоман бошқа масалалар ҳақида гаплашиб кетишди: ишдан, ҳамкасблардан, об-ҳаводан... Котиба билан бир йилдан бери бирга ишлар эдилар. Уша оқшомгача эркақ ва аёл муносабатлари ҳақида суҳбатлашишмаган эди. Аммо, йўл-йўлакай, ҳар иккиси ич-ичидан бу кечани бирга ўтказишларига ишонган эдилар. (Бунга кейинчалик Котиба ҳам тан олди)

Котиба ёш, келишган, эҳтиросли эди. Бир ўзи яшарди. У ҳам шу пайтга қадар уйланмаган, буни хаёлига ҳам келтириб кўрмаган эди. Беш йил илгари, табиийки, ҳозиргидан беш ёш кичкина эди. Таклиф, ишора маъносидаги сўзларни ким олдинроқ айтди? Котибанинг ўзи уйининг олдига етганида Уни бир пиёла чойга таклиф қилдими ёки гугурт фақат уйда, ошхонада бўлишини била туриб, Унинг ўзи Котибадан гугурт сўрадимиз? Ёки ҳар икки таклиф ва ишора бир пайтда юз берган ва табиий қаршиланганмиди? Хуллас, юқорига кўтарилганларида кеч бўлгани ва метро ёпилганини иккаласи ҳам таъкидладилар.

Котибанинг уйига биринчи келиши эди. Оқшом ўша ерда тунади. Бу муносабатлар уч йил чўзилгач, бир-бирларидан зерикдилар, бездилар. Котиба буни олдиндан ҳис этгани учунми, иш жойини ўзгартирди. Уйда телефони ҳам йўқ эди.

Котиба бошқа ишга ўтишидан аввал оралари совуган эди. Бир неча ҳафтадан бери кўришмаётган эдилар. Котиба ишдан бўшаганидан кейин Унинг ўзи қизнинг уйига борди. Котибанинг уйида меҳмонлар — янги дугоналари бор эди. Уни бироз совуқ қарши олди. У бир муддат ўтириб кетди. Бир ҳафта ўтиб яна келди. Котибани уйдан тополмагач, яна бир марта келиб кетди. Шу билан бошқа қайтиб келмади.

Бу айрилиқ Уни ранжитмади ҳам, қайғуга ҳам солмади. Умр бўйи танҳо яшамоққа ўрганган каби ёлғизликка кўникиб қолганди. Баъзан зерикиб қолса, - шунақаси ҳам бўлиб турарди, - кимгадир, эски танишларидан бирига сим қоқарди, бирор жойда ўтириб бир-икки соат гурунқ қилишар, кейин ойлаб, йиллаб кўришмай кетишарди.

Иккинчи бекатда тушиб, қараса, кўчада ҳеч қанақа лимузин-пимизин кўринмади. Кўринмаслиги аниқ эди. Унинг бу бекатда тушиб қолиши кимнинг хаёлига келарди дейсиз?.

Оёқлари ҳам уни ихтиёрсиз Котибанинг уйига томон судраб борарди. Ҳали ёддан кўтарилмаган зинаполярдан, - учинчи зинанинг таглиги кўчиб кетгани учун эҳтиёт бўлиб қадам босиш кераклиги эсига тушди, - учинчи қавагга кўтарилди. Орадаги икки йиллик та-наффусни унутгандек хотиржам тугмани босди.

Эшик ортидан қадам товушлари эшитилди:

— Ким?

Отини айтди. Эшик очилди. Котиба таажжуб билан Унга тикилди:

— Сен? Ростданам ўзингмисан? Қайси шамол учирди?

— Йўлим шу томонга тушганди, кўриб ўтай дедим.

Бироз фурсат эшик олдида туриб қолганларидан кейин Котиба уни уйга таклиф қилди.

— Хонага кир, — деди, — аммо, айбга буюрмайсан, уйим йиғиштирилмаган эди. Келишингни туш кўрибманми?

Хона антиқа аҳволда эди. Бўм-бўш, бирорта мебел қолмабди. Фақат деворга ўрнатилган кўзгу бор эди, холос. Гулқоғозлар устида юлиб олинган суратларнинг ўрни тўртбурчак бўлиб ажралиб турарди. Хонанинг бир бурчагидаги картон қутига китоблар жойланган эди. Китоб, газета ва журналларнинг бир қисми дераза рафларига терилган, қолгани пол устига тартибсиз сочилиб ётарди.

Девордаги кўзгу Унинг хотирасидаги айрим саҳналарни жонлантирди. Кўзгуга бошқача қараб тургани Котибанинг ҳам назаридан четда қолмади. Унинг кўз ўнгида қандай хотиралари гавдаланганини ҳис этди. Баъзан ана шу кўзгу қаршисида узоқ ялаб-юлқашарди бир-бирини. У нигоҳини кўзгудан айириб, хонага югуртирди. Палоснинг бир қисми бошқача рангда эди. Эслади, палоснинг шу ери-

да каравот турарди, Уларнинг ҳаётига энг лазиз лаҳзаларни бахш этган ўша каравот энди йўқ. Алҳол қулоғи остида ўша каравотнинг таниш гичирлаши эшитилгандек бўлди. Бечора каравот... икки барваста баданнинг жўшқин тўлғанишларидан эзилиб, туни билан нола қилиб чиқарди гўё.

– Хайрлашгани келдингми? – сўради Котиба.

– Хайрлашгани? – тушунмади. – Кўчяпсанми?

Котиба бош ирғади.

– Бошқа хонадонгами?

– Бошқа мамлакатга!

У бироз жим қолиб Котибага термулди.

– Қаёққа кетяпсан?

– Узоқларга, – Котиба энгил кулимсиради. – Бошқа қитъага, океаннинг нариги тарафига.

Шундагина Котибанинг онаси яхудий экани Унинг эсига тушди. Америкада қариндош-уруғими, тоғаси ё холасими яшаса керак.

– Қачон кетасан?

– Индин. Ҳамма нарсамни сотдим. Бугун каравотни ҳам олиб кетишди. Бу оқшом ерда ётаман энди.

– Китобларни нима қиласан?

– Буларниям эртага олиб кетишади. – бирдан нимадир эсига тушди. – Тўхта, ошхонада ҳали ликопча, стаканлар бор. Ҳозир сенга чой дамлаб келаман.

– Керакмас, – деди У. Аммо Котиба ошхонага ўтиб кетганди.

У деразадан пастга қаради. Метро станцияси кўриниб турарди. Кўзгудан ўзига қаради. Сочлари сийраклашиб қолибди, аммо, ҳали оқ тушмаган, балки, оқармай туриб ҳаммаси тўкилиб кетар.

Кутги тепасида турган китобларни бирма-бир варақлай бошлади. Эски қомуслар, жилд-жилд нодир асарлар, луғат ва турли соҳаларга оид адабиётлар бор эди уларнинг орасида. Деярли ҳамма китобда матн ҳошиясида қалам билан битилган турли қайдлар, битиклар кўзга ташланарди. Айрим сўз ва жумлаларнинг тагига чизиқ тортилган эди. Ора-орада сўроқ ва ундов белгилари ҳам учрарди.

Котиба ошхонадан иккита яшик олиб чиқди. Бирининг устига чой билан қанд кўйди. Иккинчисини У томонга сурди.

– Ўтир.

– Шунақа бой кутубхонанг бор экан, мен билмас эканман-да!

– Ота-онамдан қолган. Кейин менам анча-мунча китоб олганман. Аммо, кўпи эски китоблар.

– Қизиқ, шу пайтгача эътибор қилмаган эканман. Бу китобларни қаерга бекитиб кўювдинг?

Котиба истехзоли жилмайди:

– Сен нимага ҳам эътибор қилардинг? Ичкари киришинг билан ютоқиб, мени ётоққа судрардинг. Нафсинг қониши билан орқаолдингга қарамай кетворардинг.

Ич-ичидан Котибанинг ҳақ эканини тан олди. Котибанинг бундай совуққина эътирозларини аввал ҳам кўп эшитган, балки шу туфайли оралари совугандир? Гапни бошқа тарафга бурмоқчи бўлди:

– Манави қайдлар отангники бўлса керак? – кўрсатди саҳифа четидаги хира битикларни кўрсатиб.

– Отамники ё онамники бўлади-да, ҳар қалай меники эмас. Китобга ёзадиган одатим йўқ.

– Отанг инглизча билармиди?

- Инглизчаниям, немисчаниям, форсчаниям биларди.
- Бу китобларни кимга ташлаб кетяпсан?
- Улар аллақачон сотилган...
- Сотдинг? Кимга?
- Ҳар хил одамларга. Ким қандай китобга қизиқса, ўшанақасини териб олган. Эртага буларни опкетишади.
- Қандай кўзинг қияди? Ахир уларга ота-онангнинг қўли теккан, кўзи тушган, уларнинг дастхати бор...
- Нима қилиш керак? Улар ўлиб кетишган-ку?
- Ота-онангми?
- Ота-онам ҳам, китоблар ҳам.
- Ҳеч замонда китоб ҳам ўларканми?
- Албатта. Китобларнинг эгаси, яъни уларни сотиб олган, тўплаган, ўқиган, уларга вақт сарфлаган, улар ҳақида ўйлаган, тушунчаларини қайд этиб борган одамлар ўлгач, китобларни ҳам ўзлари билан опкетишади. Демак, китоблар ҳам ўлади. Янги эгаларининг қўлида эса, улар бутунлай бошқа, янги китобга айланадилар. Тушуняпсанми?
- У чойдан бир ҳўплам ичиб, Котибани энди кўриб тургандек термулди. Котиба:
 - Мен китоб ўқишни ҳам, улар ҳақида ўйлашни ҳам ёқтираман. Фақат мазмуни ҳақидагина эмас, умуман, китоблар ҳақида. Қара, бу китоблар эллик-олтмиш йилдан бери бир ерда турибди. Бирга яшаб келишарди. Рафларда кўшни туришарди. Баъзан менинг назаримда бу китоблар ичидаги қахрамонлар кечалари хонага чиқиб, ўзаро суҳбат қуришарди. Аразлашиб, ярашишарди, худди бизга ўхшаб.
 - Биз аразлашиб қолганмидик?
 - Йўқ, энди... айтаман-да! Ҳар қалай бу китоблар бир оила эди. Энди улар бир-бирларидан ажрашишяпти. Эртага уларнинг ҳар бири бошқа-бошқа уйларда, бошқа китобхонларнинг қўлида бўлади. Бошқа ҳеч қачон бир-бирлари билан кўришмайдилар. Худди... сен билан мендек.
 - Котибани илк бора кўриб турар, унинг кимлигини энди кашф этаётган эди.
 - Сен... шунақамисан ҳали? Нега бу гапларни аввал бирор марта менга айтмагансан?
 - Имкон бермасдинг-ку, ичкари киришинг билан ўзингни устимга отардинг...
 - Бас, бўлди-да, энди?
 - Рост-да! ишхонада кундалик расмий ишлар, уни опке, буни ол, уни бер... бу ерда эса, доимги оҳ-воҳлар.
 - Котиба ё атайин, ё билиб-билмай уйғотган ширин хотиралар уни беҳос энтиктириб юборди. Шу бетартиб газеталар, китоблар устига чўкканча у билан ўйнашгиси келди. Ўрнидан туриб, Котибанинг бўйнига қўл солмоқ истади. Котиба қатъият билан ўзини четга тортди.
 - Керакмас, – деди. – Ҳеч нарсани ортга қайтариб бўлмайди. Кейинги пайтларда сени жуда кам эслардим. Тушимга ҳам кирмай қўйгансан. Аммо, кетиш олдидан сен билан ҳам бирров хайрлашиш истаги йўқ эмасди. Синаб кўрганман, нимаики кўнглимдан кечса, шу иш тез орада содир бўлади. Мана, ўзинг ўз оёғинг билан келдинг. Ўзи, ростдан ҳам менинг кетишимни билмасмидинг?
 - Худо ҳаққи, билмасдим. Мутлақо тасодифан келиб қолдим. Бир ишим чиқиб қолувди...
 - Нима иш?

Бояги машина ҳақида гапирмоқчи бўлди-ю, дарров фикридан қайтди. Ахир қандай айтади, қандай изоҳлайди? Бугун уч-тўрт марта битта машинани кўрибди. Нима қипти шунга? Шуям гапми?

Ҳозир назарида Котиба Унинг ёнида, бу хонада, бу шаҳарда ҳам эмасди. У билан бошқа бир дунёдан туриб гаплашарди. Бу хонада Котибанинг фақат қуруқ савлати бор эди, холос. Руҳи эса, узоқ-узоқларда эди. У бу вужуднинг ҳар қаричини, ҳар толасини, баланд-пастини яхши биларди. Аммо, бу вужудда яширинган руҳ тамомила бегона ва мавҳум эканини энди ҳис этди.

Унда тентак бир истак туғилди. Девордаги кўзгуни мушти билан чил-чил синдирмоқчи бўлди. Аммо, ойнанинг синиши бахтсизлик келтириши эсига тушди. У ўзига ҳам, Котибага ҳам бахтсизликни раво кўрмасди. Эҳтимол, бу кўзгуни ҳам кимдир сотиб олар, кимлардир бошқа хонада шу кўзгу қаршисида муҳаббат шаробидан сипқоришар? Энди ҳувиллаб қолган бу хонадонда кечажак ҳар бир дақиқа Уни қаттиқ исканжага олишини ҳис этди ва Котибага хайрлашув сўзларини айтиб ташқарига йўналди.

– Оқ йўл, сафаринг бехатар бўлсин, – деди кетаётиб, – ишларингга ривож, қаерда бўлсанг ҳам саломат бўлгин. Балки, яна қачондир, қаердадир кўришиб қолармиз?

Охирги сўзи қанчалик ҳақиқатдан узоқ эканини иккови ҳам англади. Чунки, энди улар ҳеч қачон кўришмаслиги аниқ эди. Эшик очилган эди. Қайрилиб Котибанинг совуқ пешонасига лаб босди-да, тез-тез юриб зинапоядан пастлади. Иккинчи қаватга тушаётганида синиқ пиллапоядан сирғалиб, оёғи бироз лат еди. Ортига ўтирилди. Котиба ҳамон эшик олдида унга қўл силкиб турарди. Кўзларида ёш кўринмасди. Кулимсираб турарди.

Оёқлари қаттиқ оғриб, хиёл оқсоқланганича тушиб кетаётганида, Котибанинг эшиги ғийқиллаб ёпилди. Бу товуш унга каравот ғичирини эслатди ва шу топда Котибадан абадий айрилганини бутун борлиги билан ҳис этди. Шуни ҳам англадики, йиллаб кўришмай келаётган бўлсалар-да, Котиба Унинг бу шаҳардаги сўнгги илинжи эди. Қизил лимузин ҳодисасини ҳам фақат Котиба билангина баҳам кўриши мумкин эди.

Ортига қайтиб, ҳаммасини Котибага очиқ-ошкор гапирмоқчи бўлди. “Кетма, кўчма, дея, оёқларига йиқилгиси келди. Қол, турмуш қурайлик, бирга яшайлик, китобларни ҳам ҳеч кимга сотма”, демоқни истади.

“Ҳеч бўлмаса, бир оқшом, шу кеча бирга бўлайлик, китобларни тагимизга тўшайлик, устимизга газеталарни ёпиб, ҳамоғуш бўлайлик”, дегиси келди.

Аммо, энди бу мумкин эмаслигини унинг ўзи ҳам биларди. Ҳаммаси тугаган, ҳал этилган эди. Ҳеч нимани ўзгартириб бўлмайди. Тақдирдан қочиб қаёққаям борардинг?

Биринчи қават эшигидан чиқиб, йўлакда, шундоққина бурнининг тагида қизил лимузин турганини кўриб, заррача ажабланмади. Худди шундоқ бўлиши керакдек. Қизил машина Уни бу ердан ҳам топиб олиши табиий бўлиб кўринди.

Энди ҳеч нарсадан хавфсиремас, ҳеч нарсадан қўрқмасди. Хотиржамлик билан метро тарафга одимлади. Ёмғир шивалаб турарди. Бу ёмғир ўзиники бўлатуриб бегоналашган бу шаҳарда Унга жуда таниш туюлди. Одамларни танимасди. Уйлар, кўчалар ҳаммаси ўзгарганди. Атрофига боқиб, бирор таниш нарса кўрмади. Бошини кўтариб булутларга қаради. Булутларни таниди. Таниш булутлардан таниш

ёмғир ёғарди. Гўёки, ёмғир булутдан эмас, ўтмишдан ёғаётганга ўхшарди. Мангуга йўқотилган ўз кечмишидан.

Метрога қачон чиқиб-тушганининг фарқига бормади. Автобусни ҳам кутмасдан уйига пиёда йўл олди.

Ёмғир бир маромда томчилаб турарди. Бироз юрса, уйига ҳам етади ва эшиги олдида... қизил лимузинни кўради.

Бу аниқ.

Бироз юрди, уйининг эшиги кўринди. Уй олдида ҳеч нарса кўринмасди. Ҳеч қанақа машина йўқ. Қизилиям, яшилиям, қорасиям. Миясига урилдики, беш-олти соатдан кейин ётоғига кириб, қизил лимузинни тушида кўради.

* * *

Уйқусидан сакраб уйғонди. Соатга қаради. Тонгги тўрт ярим. Соат кўнғироғи чалинишига ҳали икки ярим соат бор. Аммо, ич-ичидан ҳозироқ туриши, ётоғидан чиқиши кераклигини ҳис этди.

Туриб, ётоғидан чиқди, деразадан пастга қаради. Шубҳаси тўғри чиқди. Бўм-бўм, одамсиз, ҳаракатсиз кўчада биргина машина турарди — қизил лимузин.

У энди нима қилиши кераклигини яхши биларди. Туриб, душ қабул қилди. Ювинди, соқол олди. Оқ, тоза кўйлагини, дазмолланган костюмини кийди. Янги галстугини боғлаб, туфлисини артди.

Эшикдан чиқаётиб, хонасига бир қур кўз ташлади. Кўнғироқли соатни тўхтатиб қўймоқчи бўлди. Яна негадир фикридан қайтди. Ишлайверсин, фақат бўш хонада жиринглайвериб, қўшнилари безовта қилмаса, бас.

Сигарета чеккиси келди, аммо, негадир чекмади. Бамайлихотир зинапоялардан тушиб кўчага чиқди. Қизил лимузинга яқинлашди. Ичида ва атрофида ҳеч ким кўринмаса ҳам, эшик очиқ эканини сезиб турарди. Эшик очиқ эди, рул олдига ўтирди. Калит ҳам машинанинг ўзида эди. Нотаниш кўчага, нотаниш уйларга, нотаниш осмонга боқди. Кўкдан таниш булутлар чекинган эдилар.

Калитни буради.

* * *

Ахборот агентлиги маълумоти:

“Бугун соат тонгги бешларда учинчи боши берк кўчада бир автомобил портлаб кетди. Тахминларга кўра, мотор ўт олдириш пайтида унга ўрнатилган портловчи восита ишга тушган. Бомбанинг ким томонидан қўйилгани, машинани кимга тегишли бўлгани, рулдаги парчаланиб кетган марҳумнинг шахсини аниқлаш бўйича тергов ишлари олиб борилмоқда”.

*Озарбойжон тилидан
Рустам ЖАББОРОВ
таржималари*

Марина ЦВЕТАЕВА

Қуёш йўлларимга тўшади зиё

ҚИШДА

Кўнғироқ саслари кўнгилга кўчар –
Янграб нолакор...
Орамизда бордир бир неча кўча,
Бир неча сўз бор.

Шаҳар мудрай бошлар оромни истаб,
Ой чиқар янги.
Қорлар юлдуздайин безар оҳиста
Сенинг ёқангни.

Ҳали сўнмадими дилда ҳасрат-оҳ?
Токай бу ғам-зор?
Янги туйғулар-ла чақнаган нигоҳ
Ёндираб такрор.

Қоғозга ошна қалб ардоқлар жондек
Бу кўзлар чўгин.
Қиров оқартирар худди камондек
Киприklar ўқин...

Деворлар ортида кўнғироқ ўчар,
Янграб нолакор.
Орамизда бордир бир неча кўча,
Бир неча сўз бор!

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Рус шеъриятида бетакрор овозга эга бўлган шоира Марина Цветаева 1892 йили Москва шаҳрида таваллуд топди. Унинг отаси адабиётшунос олим Иван Владимирович Цветаев Москва университетида дарс берган ва Пушкин номидаги Санъат музейига асос солган эди. Онаси истеъдодли мусиқачи бўлиб, Рубинштейн кўлида таҳсил олган. Ёш Марина болалигидаёқ немис ва француз тилларини билган, 6 ёшидан шеърлар ёза бошлаган.

Унинг илк шеърый тўплами – “Оқшом альбоми” 1910 йилда чоп этилади. Ёш шоира унга кирган шеърлари билан В.Брюсов, М.Волошин, Н.Гумилёвлар назарига тушади. Кейин унинг “Сехрли чироқ”, “Икки китобдан шеърлар” тўпламлари дунё юзини кўради.

М.Цветаева 1912 йили оқғвардиячи офицер С.Эфронга турмушга чиқади.

Шоира Октябр инқилобини нафақат англаб етмайди, қабул қилмайди ҳам. Эри эса хорижга кетиб, муҳожир аксилинқилочиларга кўшилади. Бу даврда М.Цветаева оғир қашшоқликда кун кечиради. Бошига тушган бемисл азоб-укубатлар туфайли норасида қизидан жудо бўлади.

Янги ой нурлари чулғанар бу чоқ
Шеърға, оҳангга.
Кўнади оқ қорлар майин ва юмшоқ
Сенинг ёқангга.

ЎН БЕШ ЁШ

“Ўн беш” – юрагимда жаранглар ҳар кез,
Кўнглимда бошқа ўй тортмишдир хира.
О, нечун улғайиб қолдим бунча тез?
Нажот йўқ сира!

Кеча қайинзорлар оралаб – кезиб,
Туярдим ўзимни шўх-шаддод, эрка.
Кеча югурардим сочларим тўзғиб,
Кечагина, ҳа!

Менга шивирларди кўклам қир-ўтлоқ:
“Югургин, йиқилсанг ема асло ғам!”
Мумкин эди менга шодон қийқирмоқ,
Ҳар қандай қадам!

Олдимда нелар бор? Қилолгумми даф?
Теграм – ёлғон, чеклов – ичу ташимда!
Мен шўх болаликни кузатдим йиғлаб
Ўн беш ёшимда.

* * *

Бошларин эгмишдир гуллар нофармон,
Фаввора севинчин бидирлар сувлар,
Кўм-кўк хиёбонда болалар ғужғон...
О, қани меники бўлсайди улар!

Нигоҳлар тафтида яйрашар эркин,
Ҳар бири валломат – нақ тожга эга.
Масъум болакайга боқаркан, менинг
Қичқиргим келади: “Шу олам сенга!..”

Шоира қалбидаги кучли муҳаббат эри ортидан боришга ундайди ва у Ватанни тарк этади.

Уларнинг оиласи 17 йил давомида муҳожирликда яшайди. 1939 йилда Ватанга қайтишга муваффақ бўладилар. Бироқ катта умидлар-ла юртга қайтган эри олий жазога ҳукм қилинади. Қизи қамоққа олинади. Яқинларидан айрилган шоира вояга етмаган ёлғиз ўғли Георгий билан қолади.

Уруш бошланган пайтда у ўғли билан Кама дарёси бўйидаги Елабуга шаҳрига эвакуация қилинади. Тирикчилик учун иш топиш у ерда шоирага ниҳоятда қийин кечади.

Унинг 1941 йил 26 августда, мени буфетга идиш ювувчи қилиб ишга олишингизни сўрайман, деган аризаси архивда сақланиб қолган. Турмуш машаққатларидан беҳад чарчаган шоира 31 августда ўз жонига қасд қилади.

Шоира вафотидан кейин – бир неча ўн йиллар ўтгач, Евгений Евтушенко М.Цветаева ҳақида шундай ёзган эди: “Улкан истеъдод сохибаси М.Цветаева шеър қурилишини ислоҳ қилиш борасида Пастернак ва Маяковский билан биргаликда кўп йиллар олдинга кетган шоирдир. Уни ҳамиша ўзига мафтун қилиб келган Ахматова эса анъаналарни ўзида мужассам этганлиги туфайли юксак мақомга эришган бўлса-да, Цветаева юқорида таъкидланган жиҳатига кўра Ахматовадан баланд туради”.

Ташқи дунё билан муроса қила олмаган ва ҳаётда рўшнолик кўрмаган улуг шоирадан кўплаб теран ва ёрқин асарлар қолди. Бу ижодий меросни лирик шеърлар, ўн етти дoston, саккиз шеърлий драма, эсдаликлар, тарихий-адабий асарлар ҳамда бадиа ва фалсафий-танқидий мақолалар ташкил этади.

Қизчалар либоси рангин, фусункор,
Бунда — аразчилар, хуш-хандон — бунда...
Оналар дил сўзин шивирлар ошкор:
“Менинг боламдайи йўқдир очунда...”

Ҳа, фахр аёлга қилични тутмоқ
Ватан эрки дея — таҳликали дам.
Бироқ улар учун бешикни қучмоқ
Энг асл бахт эрур — илло менга ҳам!

* * *

Ёдимдан кетмас нари
Болалик дамлар мутлоқ!
Қайдасиз, зангор ўтлоқ —
Оканинг қирғоқлари?

Жўка гуллаган чоғлар —
Бу олам ўзга тамом,
Манқалда пишар таом,
Маст бўлар эски боғлар.

Булутлар сузар кўкда,
Ястаниб уфққа то.
Сокин ва мовий дарё —
Жимирлаб оқар Ока.

Тинглаб мен дил унларин,
Қўмсайман илк масканим —
Қадрдон Тарусанинг
Қайноқ ёзги кунларин.

ПАРИЖДА

Уйлар бунда юксак, осмон эса паст,
Ер ҳарир ҳоври-ла унга яқинроқ.
Гарчи бунда ҳайрат чегара билмас,
Юракни бир соғинч чулғайди бироқ.

Ғужғондир оқшомги боғчалар сўлим,
Сўниб борар уфқда шуълалар алвон.
Ошиқлар ушлашиб бир-бирин қўлин,
Шинам йўлкаларда сайр этар шодон.

Мен эса бир ўзим. Дилни мунг эзар,
Ғуссадир руҳимни саросар қилган.
Кўксимда йиғлайди гамбода шеърлар,
Москва севгиси билан йўғрилган.

Париж менга ётдир, менга сингмас ҳеч,
Юракка ўзимнинг дардларим аёло!
Кутар уйда маъюс чучмома ҳар кеч,
Ҳар кеч қаршилайди мулойим сиймо.

Деворда нигоҳин қадар мен сари
Хайрихоҳ дўст каби бир сурат мағрур.
Севган китобларим қаҳрамонлари
Келар тушларимда қошимга бир қур!

Қанча зўр бўлмасин Париж шукуҳи,
Кўнглим шавқи менинг — қирлар, булут — оқ...
Сурон сўна бошлар, жисмим чулғар руҳ,
Гусса дилга ботар яна теранроқ.

ХАТОЛИК

Дафъатан кўнглингни сарафроз этар —
Кўклардан кафтингга келиб кўнган қор.
Бироқ у кўзёшдек эрир-да кетар,
Унинг ҳарир рақсин кўрмайсан такрор.

Шаффоф балиқчага бўлиб мафтун, ром,
Ушласак уни гар қўлимиз ила,
Дам ўтмай бўлғуси у шўрлик бежон —
Чунки инсон қўли омонсиз, билар.

Агар қанот қоққан капалакда биз
Туймасак кўҳлигу ва илоҳий ранг, —
Уни тутиб олган бармоқда, шаксиз,
Қолар ранглар юқи ҳамда оддий чанг!

Майли, чаппор уриб рақс айласин қор,
Шаффоф балиқчани отмагин қумга!
Орзуни тутмоқлик мумкинмас зинҳор,
Қўл билан ушласанг уни — урингай!

Мумкинми ўткинчи ишққа айтмоқлик:
Телбаларча ён — деб, деб — ўзингдан кеч!
Сенинг ишқинг эди гўрлик, хатолик
Лек яшаб бўлурми, ахир, ишқсиз ҳеч!

* * *

Менинг шеърларимга, қораланган илк —
Ҳали шуҳратимдан ҳеч ким очмай фол, —
Бамисли фаввора биллурларидек,
Мушақдан сачраган учқунлар мисол,

Баланд черков ичра — ифор анқиган
Тун пайт кириб олган шайтончалардек, —
Менинг шеърларимга — саркаш руҳи, шан,
Ҳали бирортаси ўқилмаган лек, —

Пештахталар узра ётган чанг аро
(Назардан нарида, чеккада минбаъд!),
Менинг шеърларимга, асл, бебаҳо —
Шаробдек, бир куни етгайдир навбат.

* * *

Феодесияда бир баҳорий кун
Абадул-абадга сўниб бораркан,
Ҳар ерда — соялар узундан-узун,
Алвон ранг чулғайди шафақни тамом.

Соғинчга лиммо-лим юрагим маҳзун —
Бораман бир ўзим мискин, афтода,
Қўлларим осилмиш гўё ҳавода,
Вужудим гўёки йўқликка маҳқум.

Ўтаман қадимий қалъани бўйлаб,
Еллар юзларимдан олади бўса,
Шойи кўйлагимнинг этаги бўлса
Тиззам кўзларига тегинар ўйнаб.

Оддий ҳамда одми қўлда узугим,
Сафоси йўқ руҳим мўрт ва шикаста —
Уч-тўрт чучмомали жўн бир гулдаста
Маъюс кўзларимга термилади жим.

Энтикиб йўлимда тўхтаيمان беҳол,
Гарчи теваракда баҳорий фусун, —
Шом чўқар — соялар узун ва узун,
Сўзларим ғуссага йўғрилар алҳол.

* * *

П.Э.га

Қабрингиз устида кеч куз хазони,
Қиш яқин, шақсиз.
Мени тингланг, марҳум, эшитинг, жоним,
Сиз меникисиз.

Куласиз! — Кумуш ранг йўлнинг кифтида
Ой турар юксак.
Билсангиз, сиз менга кераксиз жуда
Бамисли юрак.

Шифохона сари тагин тугун-ла
Боргум мен шоша.
Сиз эса кетгансиз ўзга бир юртга,
Уммонлар оша.

Мен сизни суярдим — юрагимда ўт!
Ҳаёт тақдир отди мени шу кўйга?!
Ўлимга ишонмам! Йўлга кўзим тўрт,
Қайтингиз уйга!

Майли, куз тўлдирсин дилга ғам-ангиз,
Мотам битигида сўзлар унниқсин.
Дунё учун гар сиз ўлган бўлсангиз,
Мен ҳам ўлгум, чин.

Тириксиз — кўряпман ушбу дам ҳатто,
 Руҳингизга мотам эмас-ку сарҳад, —
 Сизни унутмагум, сақларман ёдда
 Абадул-абад.

Биламан, бу янглиғ ваъдалар бари
 Пуч ва бефойда.
 Йўлламоқ кабидир соғинч хатларин
 Манзилсиз жойга.

* * *

Яна бош кўтарар лўливаш ғулу!
 Етиб ёр қошига — йўлни бургайсан.
 Қўлни пешонага тираб беуйқу,
 Тунлар карахт қотиб ўйлар сургайман:

Ҳеч ким теран кўз-ла боқмади асло
 Хатларда битилган дил сўзимизга.
 Бизлар хиёнаткор қалблармиз, зеро —
 Содиқдирмиз қаттиқ ўз-ўзимизга.

* * *

О, ишқимиз энди оловга
 Ўхшамас ҳеч — музга айланди...
 Менинг кўнглим бошқа бировга
 Ажиб ришта билан бойланди.

Саройинг бор сенинг пурвиқор,
 Унда эса — яланг дашт, ўрмон;
 Сенда зобит, аскарлар бисёр,
 Унда эса — соҳилу сайҳон.

Денгиз бўйин биз этганда сайр,
 Сен менинг бор жаҳонимсан, дер.
 Тўшагимиз бизнинг турфадир,
 Бир кун — тошлоқ, бир кун — заранг ер.

Ҳа, севар у жондан яхшироқ,
 Унинг-ла мен ғам билмам асло.
 Бугун ойдир бизга шамчироқ,
 Қандил бўлар эртага само.

У авваллар эди суворий —
 Кўркам келбат, аслзода зот,
 Бир кун менга кўзи тушди-ю,
 Кўшинни тарк этди шу заҳот.

* * *

Яйра, кўнглим — баҳорим!
 Сўнг кун келар, ҳойнаҳой —

Бўлсин шунда мозорим
Тўртта йўл туташган жой.

Теграм — дала беэга,
Увлаган бўрилар оч;
Хоч бўл қабрим устига,
Йўлда турган симёғоч!

Улоқиб юрмай манфур
Манзилларда лузумсиз.
Олидан кўриниб тур,
Баланд бўй хоч, исмсиз.

Озмас дўст бўлиб менга
Илтифотим кўрганлар.
Паноҳ бўлинг қабримга,
Даштда ўсган бурганлар.

Кўрсатиб эҳтиромни,
Шам ёқмангиз сукутда.
— Истамам ўчмас номни
Туғилганим — шу юртда!

* * *

Эйфель нима бўлибди бизга —
Узатсам гар қўлимни, етар.
Ёнаркан қай юрак бу ҳисда,
Аввал ичдан шуни ҳис этар:

Сизнинг Париж бамисоли шам,
Шундоқ эрур бизда тушунча.
“Россия, о, менинг Россиям,
Ярқирайсан нурланиб бунча?”

* * *

Домангир бўлиб бахтга,
Тутмадим этагидан.
Мен келганман пойтахтга
Бир тупканинг тагидан!

Қизиқтирмас зийнат-зеб,
Менга тунлар кезмоқ соз!
Бировга тафт берай деб,
Ўз кулбамдан кечгум воз!

Ёрингман гар — ёқтирсанг,
Остонамдан ўтсанг, бас.
Кифоя биз-чун, билсанг,
Қонда жўш урган ҳавас.

Ойни ҳам жазб этгаймиз,
Кўндиргаймиз кафт узра.
Кетсак — қалбда қолмас из,
Кўришмасак — дил музлар.

Тиғ захрига қарайман,
Этмасми мени хароб, —
Дуч келгандан сўрайман,
“Йўқ” деб у айлар жавоб.

* * *

Менинг руҳим асло сенга келмас хуш,
Дашномлар берасан ҳар қачон, қоим.
Сен — тошсан, мен эса — сайроқи бир қуш,
Сен — ҳайкал, мен эса учгайман доим.

Биламан, ҳа, баравж баҳор ифори
Мангулик олдида оний ва ҳечдир.
Қушман мен — шу эрур хислатим бори,
Сендек бўлолмасам, афв эт, кечир.

* * *

Кулбанг қарши олар сени кеч кириб,
Қадрдон уйингга етмас ҳеч бири!

Сўнади дарчада олтинланган нур,
Вужудинг ниҳоят туяди ҳузур...

Кун тугаб, эшикка тушади тамба,
Тўшакда ёлғизсан, кўзларинг намда!

Токи уриб турар экан шу юрак,
Яна тонгда барвақт турмоғинг керак...

Отсин ҳар не кўйга, майли, шум тақдир,
Қўлингга гўдақлар термилар, ахир.

Фақир кунларингда бахт шу-да бутун —
Чиқиб турибди-ку, мўрингдан тутун...

* * *

Аён бир ҳақиқат! Бошқаси — ёлғон!
Шартми уруш, шартми қирғинбаротлар!
Нима билан бандсиз айни ушбу он,
Шоирлар, ошиқлар, саркарда зотлар?

Илиқ еллар эсди қишнинг қасдида,
Инмоқда заминга илоҳий саслар.
Ҳа, биз ҳам ухлаймиз ернинг остида —
Бир-бирига уйқу бермаган каслар.

* * *

Гарчи дилда гусса-мунг,
Севгим билмас ниҳоя!
Орамизга бизларнинг
Ташламиш ҳижрон соя!

Афсуски, сен йироқда,
Печда ўт ёнар ял-ял!
Ўлтирибман фироқда,
Сени қўмсаб ҳар маҳал!

Остонага дамба-дам
Термиламан бемадор.
Ташга боққум ойнадан —
Гуллаб ётар боғ бекор.

Кабуларлар “ғув-ғув”лар,
Билмай нима қиларин!
Шамоллар тинмай йўллар
Саломларин мен сари!

Эмас бари беҳуда,
Сезганмисан сен ўзинг, —
Соғинган улар жуда
“Марина” деган сўзинг!

* * *

Икки қўлим икки дилбандим
Бошин силаб яйрарди ҳар он.
Тухфа эди менга чиндан ҳам
Икки митти — икки масъум жон.

Иккисин ҳам ўнгу сўлидан
Ўтиб мудом — кун-тун толмадим.
Бирин юлиб ажал қўлидан,
Бирини, оҳ, асрай олмадим!

Икки қўлим — юрагим меҳри
Икки бошга эдилар паноҳ.
Бироқ, нетай, қўлларим бири
Бўм-бўш қолди бир кечада, оҳ!

Кулганда у яшнарди ял-ял,
Нур ўйнарди бўйи-бастиди.
Англолмайман ҳали ҳам тугал —
Нечун ётар у ер остиди.

* * *

Кўз ёшим томган жойдан
Лолалар унгай бир қур.
Бу кун кашта тўқисам,
Эртага тўқийман тўр.

Денгизим менинг — осмон,
Денгизим менинг — ердир.
Тўр тўқиш эмас осон,
Тўрларим менинг шеърдир!

* * *

Б. Пастернакка

Масофа — бу рамз, бу маъно...
Иккимизни этдилар айро —
Кенг заминнинг икки бурчига,
Ўлтиришсин жимгина дея.

Масофа — бу йўлдир адоқсиз...
Ажратдилар, пайванд эдик биз.
Қутқу, раҳна солдилар бетин,
Биз, аксинча, бўлдик қурч, метин.

Бизмас, улар даврон сурдилар,
Ковлаштириб, ёвлаштирдилар.
Ҳеч қилмай ор,
айладилар хор,
Улар учун эдик фитнакор.

Бўлак-бўлак жойга отдилар,
Эҳ, сотдилар, сўнг йўқотдилар.
Аёзларда титрадик дир-дир,
Тўдалашди етимдек бир-бир.

Алдовлар-ла бизни “сийлашди”,
Қаргалардек кейин чийлашди!

ДЕНГИЗЧИ

Аллалагин, юлдузли само!
Тўлқинлардан тўйиб кетдим, о!

Қайда қирғоқ — етарми дошим, —
Толиқтирди жунбушлар бошим:

Олқиш, гуллар, макр — бари жам
Ўйинлардан қуриди силлам!

Кўнглим мангу оромни хушлар,
Тинкамни қуритди урушлар!

* * *

Томиримни кесдим, қарангиз,
Ҳаёт оқар шариллаб ундан.
Идишларни тезроқ тутинг, тез,
Тўлиб-тошар барчаси зумда!

Саёз ликоб, саёз товоқ ҳам —
Томчилардан баҳра олар ер.

Тўлиб кетди юрагим бирам,
Тўхтамасдан қуюлмоқда шеър!

* * *

Дарчам менинг юксакдир,
Отма бекор қулочни!
Чордоғимда тонгги нур
Деворга чизди хочни.

Кўзимга ёш қуюлар,
Энтикдим шу аснода.
Менга шундоқ туюлар:
Кўмилганман самога!

* * *

Биламан, ўлимим менинг тонг маҳал!
Бироқ шом пайти ҳам қалбдан сўнгай нур.
Олса, о, кошкийди жонимни ажал
Шом ҳамда субҳидам онлари бир қур!

Күеш йўлларимга тўшади зиё!
Севдим мен гулларни! Само қизиман!
Биламан, тонг пайти кўз юмгум! Зеро
Тунда Тангри мени аяр бегумон!

Ўпилмаган хочни сураман аста,
Тинглайман самодан илоҳий бир сас.
Рухим фаришталар чорларкан аршга,
Шоир бўлиб қолгум то сўнги нафас!

Болеслав ПРУС

ФИРЪАВН*Тарихий роман***БИРИНЧИ КИТОБ****КИРИШ**

Африканинг шимоли-шарқида қадим замон тараққиётининг ватани — Миср ястаниб ётади. Бизгача бўлган уч, тўрт ва ҳатто беш минг йил илгари, ҳали Ўрта Оврупода варварлар қабилалари ҳайвонлар терисидан либос кийиб, горларда кун кечирганларида Миср қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилиги ва адабиёти ривожланган мамлакат бўлган. Бундан ташқари, Миср кўпроқ муҳандислик ишлари, маҳобатли қурилишлар қолдиқлари билан шуҳрат қозонган. Ҳатто ҳозирги муҳандислар бу қурилишлар харобаларини кўриб, хайратланидилар.

Миср Ливия ва Арабистон саҳролари ўртасидаги унумдор водий. Денгиз сатҳидан бир неча юз метр пастдаги бу жойнинг узунлиги бир юз ўттиз мил, кенлиги бир милдан ошмайди. Водийнинг фарб томонидаги яланг Ливия адирликларининг ётиқ қайроқлари, шарқ томонидаги арабистон тепаликларининг бўртмалари пастдаги Нил дарёси учун атайлаб йўлак қилинганга ўхшайди.

Шимолга узоқлашгани сайин йўлакнинг деворлари секин-аста пастлаб боради. Ўртаер денгизига йигирма беш мил қолганида бирдан кенгайди ва дарё бир неча тармоқларга бўлиниб, учбурчак шаклидаги кенг теқисликка чиқади. Нил дельтаси деб номланувчи бу учбурчакнинг Ўртаер денгизи қирғоқлари тўсиқ бўлиб, баланд жойи эса Нилнинг Қоҳира шаҳри яқинига жойлашган қадимги пойтахти Мемфис харобаларидир.

Агар бирор кишига ҳавога йигирма мил кўтарилиш насиб этса, у сеҳрли ранглар алмашилиб турадиган ва ўзига хос чизгилар билан қопланган бутун мамлакатни кўради.

Шу баландликдан Миср оқ ва зарғалдоқ қумлиқлар шуъласида илонга ўхшаб биланглаб бораётган ва саҳро ичидан Ўртаер денгизига

*Русчадан
Абдулла КОМИЛ
таржимаси*

Болеслав Прус (1847-1912)нинг асли исми Александр Головацкий бўлиб, у Польша насрий йўналишининг буюк вакили эди. XIX асрда бошқа сафдошлари қаторида поляк мумтоз реализми руҳида ижод қилди. Дастлаб газеталарга фельетон ва хикоялар билан қатнашиб юрган Прус 1885 йили «Форпост» («Истеҳком») қиссасини ёзди. Ундан кейин йирик асарлари дунё юзини кўрди. 1895 йилда ўн бир ой ичида ёзиб тугатилган «Фиръавн» асари жаҳон китобсеварлари томонидан чанқоқлик билан кутиб олинди. Асар воқеаси қадимги Мисрда, ёш фиръавн Рамсес XIII ва кохинлар қатлами ўртасидаги кураш ҳақида боради.

чиқиб, чарақлаган кўзлари билан учбурчак бошини денгиз сувига ботираётгандек туюлади: чап кўзи—Александрия, ўнги эса Дамиеттадир.

Октябр ойида Нил дарёси бутун Миср бўйлаб тошганида, унинг сувлари ҳаворанг тусга киради, февралда эса дарё ўзанлари ўсимликлардан яшил тус олиб, илон елкаси бўйлаб ҳаворанг чизиклар, бошида эса мовий томирчалар пайдо бўлади. Улар Делтани кесиб ўтувчи каналлардир. Мартда эса мовий чизиклар яқинлашиб, илон териси қуёшда бошоқли донларга ўхшаб олгиндек товланади. Июлнинг бошланишида қурғоқчилик ва чанглардан мотамсаро мато ёпингандек, илон устида мовий чизиклар ҳосил қилади.

Мисрнинг ўзига хослиги унинг иссиқ иқлимидир. Бу ерда январ ойида ўн даража иссиқ бўлади, августда йигирма етти. Айрим вақтларда иссиқ қирқ даражага чиқади. Бу — римликлар ҳаммомидаги иссиқликка тенг дегани. Делтанинг Ўртаер денгизига яқин жойларда йилига ўн мартагача ёғин бўлади, Юқори Мисрда эса ўн йилда бир марта ёғингарчилик кузатилади.

Шу зайдда Муқаддас Нилнинг сувлари мамлакатни қайта тирилтирмаганида Миср тамаддун бешиги эмас, қум тепалиқларига бой Сахрога айланган бўларди. Июн охиридан сентябргача Нил сувлари тинимсиз кўпайиб, Мисрнинг деярли ҳамма жойига тошади. Октябр ойидан майга қадар баҳорги сувлар энг паст жойларни ҳам яланғочлаб, секин-аста орқага қайтади. Дарёнинг бу ерлардаги сувлари маъдан ва ўғитларга бойки, ҳатто сув бўтана рангига киради ва унинг қайтиши баробарида ўзанларда лойқалар чўкиб, улар фойдали ўғитларга айланади. Бу лойқалар мисрликларга бир йилда уч марта ҳосил олиш имконини беради. Ҳар бир бошоқ ҳаттоки уч юзтагача дон туғади.

Миср ерларининг ҳаммаси ҳам текисликдан иборат эмас, балки ҳар жой-ҳар жойда дўнгликлар ҳам учрайди. Дарё ҳамма жойга бир хилда тошмагани учун тепалиқлардаги майдонлар сувни икки-уч ойда бир марта ичади, айрим жойлар эса йил бўйи умуман сув кўрмайди. Ҳатто шундай йиллар келадики, дарёдаги сувлар деярли кўпаймайди, мамлакат эса унумдор лойқалардан маҳрум бўлади. Айниқса, ҳаво қаттиқ қизиган пайтларда экинлар ташиб келинадиган дарё суви билан суғорилади.

Буларнинг ҳаммаси Нил водийсида яшовчи аҳолининг машаққатидан: агар камқувват бўлса очликдан ўлиши ёки сувдан ақл билан фойдаланишидан дарак беради. Қадимги мисрликлар ақлли бўлганлари учун тамаддун яратганлар.

Эрамизга қадар олти минг йил олдин мисрликлар қуёшнинг Сириус юлдузи остида чиқиши сувнинг кўтарилишига сабабчи эканлигини билганлар. У тарози юлдузига яқинлашганда, сув камайган. Бу кузатувлар мисрликларнинг фалакиёт фани билан шуғулланишларига ва тақвим яратишларига туртки берган. Йил бўйи сувни сақлаб туриш учун узунлиги бир неча минг милга чўзилган каналлар тармоқларини барпо этганлар. Тошқин оқибатларининг олдини олиш учун бақувват тўғонлар ва сув омборлари қурганлар. Шундай омборлардан бири Мерид сунъий кўли бўлиб, унинг сатҳи уч юз квадраткилометр, чуқурлиги ўн икки ярусни ташкил қилган. Бундан ташқари Нил ва каналлар қирғоқларига содда, лекин жуда ҳам фойдали бўлган сув мосламалари қурилиб, унинг ёрдамида биринчи ва иккинчи даражадаги далаларга ҳаёт бахш этувчи сув чиқарилган. Бу машаққатлар устига қўшимча равишда анҳорларни оқиб келган лойқа-

лардан тозалаш, тўғонларни тузатиш, ҳарбий қўшинлар хоҳлаган пайтда юриш қилиши учун кўтарма йўллар қуриш зарур эди.

Бундай забардаст ишлар фалакиёт асосларини билишдан ташқари, кучли ташкилотлар тузиш ва бирлаштиришни ҳам тақозо этган. Шуларнинг ҳаммаси тўғонларни мустаҳкамлаш ёки анҳорларни тозалаш билан бир вақтда, катта майдонларда олиб борилган ҳамда айтилган муддатларда битказилган. Шу сабабли ўн минглаб одамлардан иборат ишчи армияси тузиш зарурати туғилиб, улар ягона раҳбарлик остида ва режага қатъий амал қилган ҳолда ишлашлари зарур эди. Албатта, бундай армия қўшимча воситалар ва кўплаб озиқ-овқат захираларини ҳам талаб қилган.

Миср ишчи қўшини шунчалар ташкил этдики, ўлмас ишлари учун ҳозирги авлод улардан қарздордир.

Бундай қўшинни қоҳинлар—Миср донишмандлари ташкил этган бўлишлари керак. Коҳинлар режалар тузиб, кейинчалик шоҳ—фиръавнлар фармони билан иш бажарганлар. Шунинг эвазига Миср халқининг номи оламга ёйилган, коҳинлар—ақл, фиръавн—куч, халқ—тана, итоаткорлик метин бўлган.

Шундай қилиб, тинимсиз ва оғир меҳнат талаб этадиган Миср табиати бу мамлакат ижтимоий ташкилотининг асосини белгилаб берган. Халқ ишлаган, фиръавн бошқарган, коҳинлар режалар тузган. Ва бу учта ҳаракатдаги куч табиат кўрсатиб берган мақсадлар сари биргаликда интилган, халқ кўтаринки руҳда ўзининг ўлмас яратувчилик фаолиятини олиб борган.

Очиқ кўнгилли, қувноқ, ювош мисрликлар икки синфга: деҳқонлар ва ҳунармандларга бўлинган. Деҳқончилик билан шуғулланадиганларнинг бир қисми майда ер бўлақларига эгалик қилган, аксарияти эса фиръавнлар, коҳинлар ва улугларнинг ерларини ижарага олган бўлиши керак. Кийим-кечак, уй жиҳозлари, рўзгор буюмлари, пойафзал тикувчи ҳунармандлар бир-бирларидан холи равишда ишлаганлар. Катта-катта қурилишларда меҳнат қилганлар эса гўёки қўшинни ташкил этган.

Ҳар бир соҳага, айниқса, қурилишларга улов ва иш қуроллари зарур бўлган. Кимдир анҳорлардан қунбўйи сув олган ёки тош конидан қурилиш майдонларига харсангларни ташиган. Оғир қўл кучи талаб этадиган ишлар, айниқса, тош конларида ишлаш жиноятчилар, бадарға қилинганлар ёки асирлар зиммасига тушган. Ерли мисрликлар ўзларининг мисранг таналари билан фахрланиб, қора ҳабашлар, сариқ танлилар ва оқ танли овруполиклардан ҳазар қилишган. Терининг ранги ҳамюртини таниб олиш ва халқ жипслигини сақлашга ёрдам берган. Дарҳақиқат, динни қабул қилиш, тилни ўрганиш мумкин, лекин терини ўзгартириб бўлмайди.

Бироқ давр ўтиши билан давлатни идора қилиш емирила бошлаганида мамлакатга кўплаб бегоналар кириб келдилар ва бу ҳодиса халқ жипслигини емира бошлади, жамиятнинг тарқоқланиб кетишига сабаб бўлди. Бошқа юртлардан келганлар бора-бора ерли халқ билан аралашиб кетди.

Фиръавн мамлакатни ўзининг доимий қўшини, миршаблари, амалдорлари ва амалдорларнинг авлодлари орқали бошқарган.

У қонун чиқарувчи, олий бош қўмондон, энг катта ер эгаси, олий қози, коҳин, ҳатто илоҳнинг фарзанди ва илоҳ бўлган. Фиръавн ўзига илоҳ сифатида сажда қилганларнинг ибодатларини қабул қилишдан ташқари, ҳатто ўзининг ҳайкали олдида исириқ тутатиб ўтиришгача борган.

Фиръавн ёнида, айрим ҳолларда эса унинг тепасида мамлакат тақдирини ҳал қилувчи донишмандлар қатлами бўлган қоҳинлар турган. Бугунги даврга келиб, Мисрда қоҳинларнинг қанчалар катта рол ўйнаганини тасаввур қилиш мумкин. Улар ёш авлодга устозлик қилганлар, башоратчи бўлганлари туфайли катталарга маслаҳатлар берганлар, ўлганларнинг руҳларига қозилик қилиб, уларнинг абадий яшашларига гўё ёрдам берганлар. Қоҳинлар ибодат пайтида ва фиръавн ҳузурида маросимлар ўтказиш билан бирга, табиб сифатида беморларни даволаган, муҳандис сифатида жамоа бўлиб қилинадиган ишларнинг бошида турган, сиёсатга мунажжим сифатида таъсир этган, энг муҳими, улар ўз мамлакатини ва қўшнилари яхши билганлар.

Миср тарихида қоҳинлар табақаси билан фиръавнлар ўртасидаги мавжуд муносабатлар биринчи даражали аҳамият касб этган. Ҳаммадан ҳам фиръавн қоҳинлар иродасига кўпроқ итоат этган, худоларга қурбонликлар қилган ва ибодатхоналар қурган. Шундай қилганида у узоқ яшаган, ҳайкалларда акс этган қиёфаси ва номи авлоддан-авлодга шараф билан ўтиб келган. Кўплаб фиръавнлар узоқ подшолик қилмаган, айримлари халқ хотирасидан ўзларининг наинки ишлари, ҳатто номларини ҳам қолдирмадилар. Шунингдек, бир неча марта фиръавнлар сулоласи сўниб, илон рамзи билан безанган олтин тожлари қоҳинларга қолган вақтлар ҳам бўлган.

Муштарак халқ, серҳаракат подшолар ва доно қоҳинлар умумманфаат учун биргаликда курашган пайтларда Миср гуллаб-яшнаган. Лекин урушлар натижасида Миср аҳолиси анча камайган. Машаққатли меҳнат, оғир зулм, амалдорларнинг бебошлиги унинг кучини заифлаштирган. Мамлакатга чет кишиларнинг тинмай оқиб келиши ирқий бирликни бузган. Осиёнинг зеб-зийнатлари кириб келганида эса бу безаклар фиръавнлар қувватини сўриб қўйган, қоҳинларнинг донолиги йўқолган. Бу икки куч халқни талаш, унга эгалик қилиш учун ўзаро курашди. Миср келгиндилар асоратида қолган, минг йиллар давомида Нил узра порлаган тамаддун нурлари сўнган.

БИРИНЧИ БОБ

Рамсес XII подшолик қилган ўттиз учинчи йилда қалблари фахр ва ифтихорга тўлган одамлар иккита тантанани нишонладилар.

Мехир ойи — декабрда илоҳ Хонсу қимматбаҳо совғалар билан Фивадан келди. У Бехтен ерларида уч йилу тўққиз ой саёҳат қилди, шоҳ қизи Бетрешни даволади, нафақат шоҳ оиласи, балки Бехтен қалъасидан ҳам инс-жинсларни қувиб чиқарди.

Фармути — феврал ойида Юқори ва Қуйи Миср, Финикия ва етти халқнинг ҳукмдори бўлган Мери-Амон-Рамсес XII ўзига тенг бўлган илоҳлар билан маслаҳатлашган ҳолда тахт вориси қилиб йигирма икки ёшли ўғли Хем-Саммерер-Амон-Рамсесни тайинлади.

Бу ҳодиса мўътабар қоҳинлар, таниқли амалдорлар, шонли қўшин, садоқатли халқ ва Миср мамлакатинидаги барча жонзотларни беҳад қувонтирди. Зеро, фиръавннинг Хетт маликасидан туғилган катта ўғиллари сержаҳл руҳларнинг билиб бўлмас сеҳр-жоду таъсирида эди. Ўғилларнинг йигирма етти ёшга кирганининг оёқлари норасида пайтида акашак бўлди, иккинчиси ўз томирини кесиб, вафот этди, учинчиси ичкиликка берилиб, ақлдан озди. Ўзини маймун хаёл қилиб, кун бўйи дарахтдан тушмай яшади. Фақат ҳукмдорнинг малика Никотрисадан туғилган тўртинчи ўғли Рамсес Анис буқадай кучли

бўлиб, арслондай довурак, коҳиндек доно эди. Ёшлигида ҳарбийлар орасида ўзини оддий шаҳзода ҳисоблаб юрган пайтларида:

– Агар худолар мени ҳукмдорнинг кичик ўғли қилиб эмас, Фиръавн қилиб яратганларида, Буюк Рамсесга ўхшаб ҳозиргача Миср эшитмаган ишлар қилган, етти халқни забт этган, Фивага тенг келадиган ибодатхоналар қурган бўлардимки, улар олдида Хеопс хилхонаси катта палма ёнидаги гулга ўхшаб қоларди, деган эди.

Интиқлик билан кутилган ворислик унвонини олганидан кейин ёш шаҳзода Менфи корпусининг бошлиғи этиб тайинлашни ҳазрат отасидан илтимос қилди. Ўзига тенг бўлган илоҳлар билан маслаҳатлашган муқаддас ота Рамсес XII агар ўғли ҳарбий ҳолат пайтида каттагина қуроли кучларга раҳбарлик қила олса, бу ишга рози эканлигини маълум қилди.

Шу муносабат билан ҳарбий вазир Сен-Амон Херихор раҳбарлигида кенгаш чақирди. Вазир бир вақтнинг ўзида Фивадаги Амон ибодатхонасининг коҳини бўлиб ҳам ҳисобланарди. Кенгаш шундай қарор қилди:

Тахт вориси месор ойининг ярми, яъни июлнинг бошларида Мемфисдан Себеннит кўрфазига жойлашган Буто шаҳарлари орасида ўнта полк тўплайди. Шу ўн минг кишилик лашкарни карвон ва палахмонлар билан таъминлайди, шарққа томон катта карвон йўлига—Мемфисдан Хетсигача чўзилган Миср саҳролари ва Гошен чегаралари бўйлаб юриш қилади.

Бир вақтнинг ўзида қўшин бош қўмондони, Мисрни шарқ халқлари ҳужумидан ҳимоя этаётган генерал Нитагор шўр қўллар томонидан унга пешвоз чиқади. Ҳар икки—шарқий ва ғарбий қўшинлар саҳродаги Пи-Баилос шаҳри яқинида учрашади. Шундай қилинганида Гошен ерларида ишлаётган ғаллакорларга халал берилмайди.

Агар тахт вориси Нитагорга ютқазмаса, яъни барча полкларни сафга тизишга улгуриб, душманни батамом жанговар ҳолатда кутиб олса, галаба қилган ҳисобланади.

Шаҳзода Рамсес лагерида ҳарбий вазир — мартабали Херихорнинг ўзи қатнашади ва фиръавнга қўшинлар ҳаракатининг бориши ҳақида хабар бериб туради.

Гошен ерларини саҳродан ажратиб турадиган чегара иккита чизиқ бўйлаб—Мемфисдан Тимса кўлигача чўзилган кемалар қатнайдиган канал ва карвон йўли. Канал Гошен ерларидан ҳам ўтади, карвон йўли эса саҳро бўйлаб чўзилган бўлиб, ҳар икки йўл ҳам саҳрони ёйсимон шаклда ўрайди. Карвон йўлининг охиригача канал яққол кўриниб туради.

Ана шу сунъий чегара иккита бир-бирига ўхшамаган музофотни ажратиб туради. Гошен ерлари бироз паст-баландликлардан иборат бўлса ҳам текисликка ўхшайди, саҳро эса оҳақтошлар ва қум водийларидан иборат. Гошен ерлари улкан шоҳмот тахтасини эслатади, яшил ва сариқ катакчалар — гиёҳларнинг ранги ҳамда улар орасида бўй чўзган палмалар билан ажралиб туради. Саҳронинг сарғиш қумлари ва уларнинг оқ дўнгликларидаги яшил кўкатлар ёки сийрак буталар ҳамда дарахтлар адашиб қолган йўловчиларга ўхшайди.

Гошеннинг унумдор ерларидаги дўнгликларидан қорамтир акациялар пастга қараб интилгандай, улар орасида калта устунли чоғроқ саройлар, камбағалларнинг кулбалари яширингандай манзара касб этади. Дарахтзорларнинг у ер-бу ерида кичик шаҳарларнинг ясси томлари ҳамда эгизак қоялар сингари ибодатхоналарнинг жимжимадор ёзувлар битилган учбурчак чўққилари дарахтлардан ҳам баландга бўй чўзган.

Сахрода дастлабки кўкатлар ўсган эгатлар ортидан тош қатламларидан иборат яланғоч қоялар мўралаб туради.

Мамлакатнинг ҳаёт неъматларига тўла гарбий қисми каналнинг нариги қирғоғига яшиллик ва гуллар сочади, абадий оч қолган сахро эса уларни ютиб, келгуси йили кулга айлантиради. Қоялар ва қумликларга қисилган нимжон ўсимликлар пастликда тўхтаб қолган. Бу ерларга катта йўл бўйлаб ариқ қазиш ва сув келтириш мумкин. Йўлдан узоқ бўлмаган яйдоқ тепаликлар орасига беркинган яшил воҳалар шабнам сувларидан баҳра олади. Бу ерларда арпа, буғдой, узум, хурмо ва бошқа мевалар ўсади. Одамлар оилаларга бўлиниб яшайдилар. Агар Пи-Баилос бозорида учрашиб қолишмаса, сахрода бир-бирига кўшни бўлиб яшаётганларини ҳам билишмайди.

Месор ойининг ўн олтисида қўшинларни жойлаштириш деярли охирига етган эди. Нитагорнинг Осиё полкани кутиб олиши керак бўлган тахт ворисининг ўнта полки Пи-Баилос шахрининг тепароғидан катта йўлда карвон ва тошотар машиналар билан учрашиши керак эди.

Уларнинг ҳаракатига вориснинг ўзи раҳбарлик қилди. У қўшинларни икки йўналишда ташкил этди. Кейиндагиси душманни қувиб борса, олд қисми тасодифий ҳужумдан ҳимоя қилиши керак. Чунки тепалик ва пастликлар кесиб ўтган жойларда хатар бўлиши мумкин. У, Рамсес ҳафта мобайнида йўлларда олдинга ҳаракат қилаётган полкларни ўзи айланди, аскарларнинг қуроли бутлиги, тунда киядиган кийимлари, қотган нонлар, балиқ ва гўштларнинг захирасини кўздан кечирди. Кейин ҳарбийларнинг хотинлари, болалари ва қуллари канал орқали кемаларда борсин, деб буйруқ берди. Бу тадбирлар армиянинг ҳаракатини бирмунча енгиллаштириб, камроқ кўч-кўронлар ташишга имкон беради.

Кекса қўмондонлар валиаҳднинг билими, ғайрати ва эҳтиёткорлиги, ҳаракат пайтида инжиқ эмаслиги ҳамда қобилиятига қойил қолдилар. У кўплаб аёнлари, юклари, шоҳона чодир, арава ва тахтиравонларни Мемфисда қолдирган эди. Оддий зобит кийимида от чоптириб полкдан полкка ўтар, асурийларга ўхшаб, икки хизматкор кузатувида юрарди.

Шулар туфайли корпусларнинг жойлашиши жуда тез кечди, полклар белгиланган муддатда Пи-Баилос остоналарига етиб келди. Вориснинг юнонлар полки кузатувидаги ва бир неча палахмон ҳамроҳлигидаги қароргоҳида аҳвол ўзгача эди.

Мемфисда жамланган штабнинг қисқа йўл юришини ҳисобга олиб, охирида отланган эди. Бунинг устига узундан-узун юк карвонини ҳам тортиб келиш керак бўлди. Таниқли оилалардан чиққан ёш зобитларнинг деярли ҳар бирини тўрттадан ҳабаш қул ташир, икки гилдиракли ҳарбий араваларга ортилган озиқ-овқатлар, шароб ва мусаллас тўла кўзалар, кўплаб сандиқлар ва қимматбаҳо чодирларни ҳам тортиб келишарди. Устига-устак, зобитлар ортидан раққоса ва машшоқлар эргашган бўлиб, аёллар якка ва қўш ҳўкизлар қўшилган алоҳида араваларни, тахтиравонларни талаб қилардилар.

Бу тўда Мемфисдан катта йўлга чиққанида валиаҳднинг қўшинидан ҳам кўпроқ жойни эгаллади. Тўда шунчалик секин қимирлардики, ҳатто саф орқасига жойлаштирилган палахмонлар бир кун кеч етиб келди. Бунинг устига раққоса ва машшоқлар саҳронинг ҳали даҳшатли бўлмаган жойларини кўрибоқ йиғлашга тушдилар. Уларни юпатиш учун тунда белгиланганидан олдин тўхтаб дам олишга, чодирларни тикиб, базм ва зиёфат беришга тўғри келди.

Бу ёввойи табиатда, юлдузлар остидаги салқин ҳавода берилган базм раққоса ва машшоқларга ёқиб қолиб, бундан кейин фақат саҳ-рода рақс тушишларини билдирдилар.

Йўлда штаб билан бўлган воқеани эшитган валиаҳд аёлларни зудлик билан шаҳарга қайтаришга, қисмларни тезроқ ҳаракат қилдиришга буйруқ юборди.

Штаб таркибига ҳарбий вазир—улуғ Херихор ҳам кузатувчи сифатида кирган эди. У ўзи билан қўшиқчи қизларни эргаштирди, штаб зобитларига танбеҳ ҳам бермай, маҳобақашларга қўшиннинг олд қисмига олиб чиқишни буюрди. Шу зайлда у қўшиннинг ҳаракатига қараб гоҳ олдинга кетар, гоҳ шахсий қўриқчиси кўтариб турган соябон тагида дам оларди.

Улуғ Херихор қирқдан сал ошган, бақувват, шу билан бирга, кам гапирадиган одам эди. Бошқалар билан кам мулоқотда бўлар, хиёл солиқ қовоқлари остидан аҳён-аҳёнда одамларга қараб кўярди.

Ҳамма мисрликлар сингари улуғ Херихорнинг тирсақ ва тиззалари яланг, кўкраги очиқ, оёқларида шиппак, белини ўраб турган калта лунги устидан оқ-мовий чизикли пешгир тақиб олганди.

Қохин бўлгани учун удумга монанд равишда юзи ва боши устара билан қирилган, қоплон терисини ёпиниб, бир печини чап елкасига ташлаб олган эди.

Ҳарбий сифатида эса бошига чоғроқ дубулға кийган, дубулғанинг бўйинни ёпиб турувчи қисми ҳам оқ мовий рангли чизиклардан иборат. Бўйнида уч қатор тилла занжир, чап томонида қимматбаҳо безаклар қадалган калта қилич осилиб турарди.

Херихор тушган тахтиравонни олти нафар қора қул кўтариб борар, уч нафар кузатувчи унга доимий ҳамроҳ эди. Бири елпугич кўтарган, иккинчиси вазирнинг ойболтасини тутган, учинчиси папирус қоғозлари солинган қутини ўзи билан олиб юрарди. Учинчи кузатувчи вазирнинг мирзаси бўлиб, қотмадан келган Пентуэр исмли бу зоҳид ҳар қандай жазирама иссиқда ҳам тақир бошини ёпмасдан юрарди. У оддий халқдан чиққан бўлса ҳам, ноёб иқтидори туфайли, ана шундай муҳим давлат лавозимини эгаллаган эди.

Вазир ўз аъёнлари билан қўшиннинг олдида юрар, ҳарбий ҳаракатларга аралашмаса ҳам ортида нималар бўлаётганини билмасди, деб бўлмайди. Ҳар соатда, айрим пайтларда ҳар ярим соатда гоҳ энг паст даражали коҳин ёки «худонинг қули», гоҳ орқада қолган аскар, гоҳ савдогар ёки қуллер вазир ёнидан шунчаки ўтиб кетаётган бўлиб, икки-уч сўз айтарди. Пентуэр айрим ҳолларда бу сўзларни эзиб оларди, аммо хотираси кучли бўлганидан асосий сўзларни эслаб қоларди.

Қароргоҳдагиларнинг сершовқин галасида ҳеч ким бундай икир-чикирларга эътибор бермас эди. Зобитлар, ёш зодагонлар баланд овозда куйланган қўшиқлар ёки ҳайқиреқлар орасида вазирнинг ёнига келганларини пайқамасдилар, чунки катта йўлда пиёдалар тинимсиз у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришарди.

Месор ойининг ўн бешинчи кунини валиаҳднинг қароргоҳи ҳарбий вазир билан биргаликда кечани Пи-Баилос шаҳри ортидаги катта йўл бўйлаб жанговар тартибда жойлаштирилган лашкарлардан бир чақирим масофада очиқ осмон остида ўтмоқда. Эрталаб соат олтида саҳронинг тепаликлари сафсар рангга бўялди. Дўнгликлар ортидан кўёш мўраллади. Гошен ерларига пуштиранг ёғилди. Шаҳарчалар ва ибодатхоналар, бойлар саройлари ва деҳқонлар қулбалари яшил ўсимликлар орасидан алвон товланди. Тез орада уфқнинг ғарбий чети олтин рангида жилоланди. Гўё Гошен олтинга аралашиб кетаётгандай,

саноқсиз каналлардан сув ўрнига эриган кумуш оқлаётгандай эди. Шу орада сахро тепаликларидаги сафсарранг янада қуюқлашди, узун соялари яккам-дуккам буталар қорийиб кўринган қумликлар узра чўзилди.

Йўл бўйларида турган соқчилар канал ортидаги хурмо далаларини яққол кўришлари мумкин эди. Далаларнинг бир қисмида зиғир, буғдой, беда кўкариб турса, бошқаларида пишиб етилаётган иккинчи арпа бошоқлари олтин рангга кирган. Яшиллик орасида пана топган кулбалардаги деҳқонлар ишга чиқа бошладилар. Улар деярли яланғоч, таналари сариқ мис рангида, кийимлари атиги лунги ва қалпоқдан иборат эди, холос. Уларнинг бирлари каналларни лойқадан тозалагани ва ҳавозалар ёрдамида сув олиб, далаларга қуйгани қирғоқ ёқалаб боришарди. Бошқалари пишиб, дарахтлар остига тўкилган хурмо ва узумларни териб олишарди. Шу ернинг ўзида яланғоч болалар ва оқ, сариқ, қизил енгсиз кўйлакли аёллар ўралашардилар.

Ҳамма жойда ҳаёт қайнайди. Баланд осмонда саҳронинг йиртқич қушлари Гошен ерларидаги каптар ва зағчаларни пойлайдилар. Канал бўйидагилар ҳавозаларни гичирлатиб лойқа сувларни челақлар билан тортиб олар, мева терувчилар эса чипор капалаклардай дам-бадам дарахтлар орасидан кўриниб қолар эдилар.

Шу пайтда лашкарлар катта йўл ва сахро бўйлаб кўч-кўронлари билан ҳаракатга тушдилар. Найза билан қуролланган суворийлар от чопдирдилар, улар кетидан лунги ўраб, қалпоқ кийиб олган камончилар қўлларида ёй, елкаларида садоқ ва ўнг ёнида энли пичоқлар билан олға интилдилар. Улар ортидан калта қилич тақиб, қопларини тошга тўлдириб олган палахмончилар борардилар.

Юз одим орқада пиёдаларнинг иккита кичик гуруҳи борарди. Уларнинг бири найза, иккинчиси ойболта билан қуролланган. Ҳар икки гуруҳ жангчилари қўлларидаги тўғри бурчакли қалқон ва матолар билан кўксини тўсиб, бўйнини офтоб куйдирмаслиги учун сочиқли қалпоқ кийиб олган эдилар. Бошларидаги қалпоқлар ва кўкракни ҳимоя қилувчи матолардаги кўк ва оқ ёки сариқ ва қора йўл-йўл чизиқлар аскарларни улкан қовоқариларга ўхшатиб кўрсатарди.

Ойболта кўтарганлар ўраб олган олдинги гуруҳ ортидан вазирнинг тахтиравонлари ҳаракатланарди. Улардан кейин мис дубулға кийган юнонлар сафининг бир маромда қадам ташлаши залворли гурзи зарбаларига ўхшарди. Орқа томондан араваларнинг гичирлаши, уловларнинг ўкириши ва аравакашларнинг хайқириви эшитилар, йўл чеккасида икки эшак оралиғига тахтиравон осган серсоқол финикиялик савдогар борарди. Осмонда сарғиш кум тўзони учар, жазирама эса қайноқ нафас уфурарди.

Бирдан соқчилар гуруҳи томонидан от чоптириб келган одам вазирга валиаҳд келаётгани ҳақида хабар берди. Вазир тахтиравондан тушиши билан катта йўлда бир тўп отлиқ пайдо бўлди. Улар отларидан тушдилар. Суворийлардан бири вазирга пешвоз чиқди ва иккаласи бир-бирига таъзим қила бошлади.

– Салом, дунё тургунча тургур фиръавн ўғли! – нидо солди вазир.

– Салом, узоқ йиллар соғ бўлгур ҳазрат! – жавоб қилди валиаҳд ва кўшиб қўйди: – Чўлоқларга ўхшаб судралиб ҳаракат қилияпсизлар, бу аҳволда икки соатдан кейин Нитагор етиб келади.

– Сен ҳақсан. Қароргоҳимиз секин ҳаракат қилипти.

– Бунинг устига Эннана бир нарсани айтди, – деди Рамсес туморлар тақиб олган жангчига ишора қилиб, – сизлар дарага жангчи юбормабсизлар. Агар бу ҳақиқий уруш бўлганида душман ўша то-

мондан ҳужум қилган бўларди.

– Мен кўмондон эмасман, бор-йўғи ҳакамман, – бамайлихотир жавоб берди вазир.

– Патрокл нима қиляпти?

– Юнон полклари билан палахмонларни кузатиб келяпти.

– Менинг адъютант қариндошим Тутмос-чи?

– Ухлаяпти шекилли.

Рамсес жаҳли чиқиб ер депсинди-ю, лекин индамади. Унинг юзи деярли қизларниқига ўхшарди. Ғазаб ва офтоб уни яна ҳам чиройли кўрсатарди. Эғнидаги ҳаворанг ва оқ ҳошияли нимча баданига ёпишиб турар, шу рангдаги дубулгаси остидан сочлари чиқиб турар, бўйнида олтин занжир, чап ёнида эса қимматбаҳо қилич.

– Билишимча, – деди шаҳзода Эннанага юзланиб, – менинг шаънимни сенгина ҳимоя қиляпсан.

Туморларга кўмилган зобит боши ерга теккунча таъзим қилди.

– Тутмос – дангаса! – давом этди валиаҳд. – Жойингга бор, Эннана. Ҳеч бўлмаса, кўриқчи гуруҳда ҳарбий бошлиқ бўлгани яхшида.

Шу пайт ердан чиққандай пайдо бўлиб, атрофини ўраб олган аёнларга қарата кўшимча қилди:

– Менга тахтиравон келтиришсин, ўлгудай чарчадим.

– Илоҳлар ҳам чарчайдими?.. – пичирлади орқасида турган Эннана.

– Жойингга бор! – буюрди Рамсес.

– Эҳтимол, ойга ўхшаб айланиб, дарани кузатиб келишимни буюрарсан? – аста сўради зобит. – Буюр, зеро, мен қаерда бўлмай, барибир қалбим сен билан, сенинг хоҳиш-иродангни бажариш – бурчим.

– Биламан, сен ҳушёрсан, – деди Рамсес. – Майли, борақол, ҳамма нарсага кўз-қулоқ бўлиб тур!

– Ҳазрат! – деди Эннана вазирга юзланиб. – Сенга хизмат қилиш учун ҳар доим тайёрлигимга ишончинг комил бўлсин.

Эннана от кўйиб улгурмасдан ҳаракатдаги лашкарлар сафи охирида гала-ғовур бошланди: валиаҳднинг тахтиравонини излаб, топиша олмади. Тахтиравон ўрнига юнон аскарларини сафлаётган, қиёфаси галатироқ бир йигит кўринди. У эғнига юпқа кўйлак кийиб, гуллар тикилган пешгир таққан, елкасига зардўзи тасма ташлаб олган эди. Майда ўримли ясама соч ва мушук думига ўхшаш ёпиштирма соқол айниқса кўзга ташланиб турарди.

Бу Мемфиснинг биринчи башанги, ҳатто ҳарбий юришларда ҳам ясан-тусан ва пардоз-андозни қанда қилмайдиган Тутмос эди.

– Салом Рамсес! – қичқирди башанг йигит зобитларни шоша-пиша туртиб. – Тахтиравоннингдан умидингни узгин-да, мениқига ўтирақол. Сенга унча тўғри келмаса ҳам, ҳар ҳолда ёмон эмас.

– Сендан ҳафаман, – деди шаҳзода. – Кўшинлар ташвишини қилиш ўрнига ухлаганинг-ухлаган.

Башанг унга ҳайрон бўлиб қаради.

– Мен ухлабманми?! – хитоб қилди Тутмос. – Бу ёлғонни сенга айтганининг тили узилсин. Келишингни эшитиб, бир соатдан бери сенга ванна тайёрляпман...

– Аскарлар эса ўз ҳолича кетишяпти.

– Нима қилай? Наҳотки мен ҳарбий вазир ва Патроклдай саркарда кетаётган сафни бошқарсам?..

Тахт вориси жавоб бермади, Тутмос эса унинг ёнига келиб аста деди:

– Кимларга ўхшаб қолдинг, фиръавн ўғли?! Бошингда ясама соч йўқ, бош ва кийимларингни чанг босган, теринг, баданинг ёз тупроғидай қақраб кетган!.. Муҳтарам малика сенинг бу аҳволдалигингни билса, мени ҳайдаб юборган бўларди.

– Шунчаки чарчадим, холос.

– Тахтиравонга ўтир. У ерда сени гулдасталар, парранда гўштидан қовурма, қибрис шароби тўла кўзалар кутяпти. Бундан ташқари, — деди у овозини яна ҳам пастлатиб, — Сенурани карвон ичига яшириб қўйганман...

– У шу ердами?..

Шаҳзоданинг ёниб турган кўзлари хиралашди.

– Майли, кўшин ўтиб кетаверсин, — давом этди Тутмос. — Қизни шу ерда кутамиз.

Рамсес карахтликдан ўзига қолгандай бўлди.

– Нарн тур, васвос! Икки соатдан кейин жанг бошланади, ахир.

– Шуям жанг бўптими?

– Ҳарҳолда, у менинг тақдиримни белгилайди.

– Ҳечқиси йўқ, — кулди башанг, — қасам ичишга тайёрман, ҳарбий вазир кечаёқ подшога нома юбориб, сенга Менфи корпусини беришни илтимос қилган.

– Барибир, мен бугун кўшиндан бошқа нарсани ўйлашга ҳаққим йўқ.

– Ақлу ҳушинг урушда! Урушдаги одам барибир ўлишини билиб, ойлаб ювинмайди... Сенурани бир кўрсанг бўларди. Ҳеч бўлмаса кўз қиригини ташлаб қўй...

– Йўқ! — кескин жавоб қилди Рамсес. — Шунинг учун ҳам кўришни хоҳламайман...

Юнон аскарлари қаторидан саккиз киши Тутмоснинг залворли тахтиравонини валиаҳд учун олиб чиқишганида гуруҳнинг бош томонидан от қўйиб суворий келди. У отдан сакраб тушиб, шунчалик тез юриб кетдики, бурнига осилган, худоларнинг номлари ва тасвирлари туширилган тақинчоқлар жаранглаб кетди. Ҳансираб келаётган бу суворий Эннана эди.

Ҳамма у томон ўтирилди, бу, афтидан, чопарга мойдай ёқди.

– Худо ярлақаган шаҳзода! — хитоб қилди Эннана Рамсесга таъзим бажо келтириб. — Сенинг олий буйругинга биноан, гуруҳ бошида кетаётиб, ҳамма нарсани диққат билан кузатдим ва иккита муқаддас кўнғиз¹ни кўриб қолдим. Кўнғизлар йўлни кесиб ўтиб, гўнглари думалатганча қумликлар томон йўл олишди

– Ҳўш, нима бўпти? — унинг гапини бўлди валиаҳд.

– Хулоса шуки, — давом этди Эннана вазирга қараб қўйиб, — одамларим ҳаракатланишни тўхтатди. Бу сирли башорат бўлмаганида буйруқсиз тўхташга ҳеч ким журъат қилмаган бўларди.

– Кўринишингдан хетларга ўхшасанг ҳам, ҳақиқий мисрлик экансан, — жавоб берди Херихор ва ёнидаги аёнларга қараб қўшиб қўйди. — Биз муқаддас кўнғизларни эзиб олмаслик учун катта йўлдан юрмаймиз. Пентуэр, ўнг томондаги дара орқали катта йўлни айланиб ўтиш мумкинми?

– Мумкин, — деди вазирнинг мирзаси. — Дара бир милгача чўзилгандан кейин яна катта йўлга, деярли Пи-Баилос рўпарасидан чиқади.

¹Тасмасимон мўйловли скарабей кўнғизлари думалатган қумалоқни куёшга, кўнғизлар тишини куёш нурига ўхшатиб, мисрликлар уларни муқаддас билганлар. (Таржимон.)

– Шунча вақт йўқотамизми? – ҳайронлик билан жавоб қилди валиаҳд.

– Қасам ичишга тайёрман, улар муқаддас қўнғизлар эмас, улар финикиялик судхўрларимнинг арвоқлари. Судхўрлар нариги дунёга кетганлари учун мендан ҳақини сўрай олмасдан, саҳрони айланиб ўтишга мажбур қилмоқчилар!..

Валиаҳднинг аъёнлари масала ҳал бўлишини тоқатсизлик билан кутардилар.

Рамсес Херихорга юзланди:

– Ҳазрат, сиз нима дейсиз?

– Зобитларга қара, – жавоб берди коҳин, шунда сен дара орқали кетиш зарурлигини биласан.

Бироқ шу аснода юнон аскарлари бошлиғи генерал Патрокл олдинга чиқди:

– Агар рухсат берсанг, шаҳзода, – деди у валиаҳдга қараб, – менинг полким катта йўлдан боради. Бизнинг қўшин муқаддас қўнғизлардан қўрқмайди.

– Сизнинг қўшинингиз шоҳларнинг эҳромларидан ҳам қўрқмай-дими? – деди вазир. Лекин у ерлар хавфсиз бўлмаса керак, аскарларнинг биттасиям ўша жойлардан қайтмайди.

Юнон ўсал бўлганидан орқага тисланди ва сафнинг ичига кириб, ғойиб бўлди.

– Хўп дегин, ҳазрат, – пичирлади валиаҳд ўзини тутиб, – бунақа тўсиқ ҳатто эшакни ҳам йўлдан қайтара олмаган бўларди.

– Лекин эшак ҳеч қачон фиръавн бўлмайди-да, – хотиржам жавоб берди вазир.

– Ундай бўлса, вазир, қўшин сафини дарадан сен олиб ўтасан, – ўдагайлади Рамсес. – Мен коҳинлар усулини яхши билмайман. Бунинг устига мен дам олишим керак. Кетдик! – деди у Тутмосга ва яйдоқ тепаликлар томон бурилди.

ИККИНЧИ БОБ

Аблоҳазрат Херихор ёнида болта кўтариб бораётган адъютантга Эннанадан қўриқчи гуруҳ қўмондонлигини олишни топширди. Кейин палахмонларни дара томонга буришни ва оғир келганда юнон аскарларига бу ишда ёрдам беришни буюрди. Жанговар аравалар ва зобитларнинг тахтиравонлари энг охирида қўзғалиши кераклигини тайинлади.

Херихор буйруқ бергунича елпуғич кўтариб турган адъютант Пен-туэр яқин келиб пичирлади:

– Катта йўлдан юрмаслигимизга энди ишонса бўлади!..

– Нега? – эътироз билдирди ёш коҳин. – Тўғри, ҳозирги шароитда иккита муқаддас қўнғиз кесиб ўтган йўлдан юриб бўлмайди. Бахтсизлик юз бериши мумкин.

– Бахтсизлик содир бўлиб бўлди! Шаҳзоданинг вазирга аччиқ қилганини кўрдингми? Лекин бизнинг жаноб ҳам бундай ҳолатларни унутадиганлардан эмас...

– Аччиқланган шаҳзода эмас, аксинча, жанобимиз шаҳзодага жаҳл қилди ва унга буни билдириб қўйди.

– Яхши қилди. Ёш валиаҳд ўзини иккинчи Менесдай ҳис қиляпти.

– Буюк Рамсес деб хаёл қилмаяптимикин? – қистириб қўйди хизматкор.

– Улуғ Рамсес худоларга итоат қилган, шунинг учун барча ибодатхоналарда унга ҳамду санолар битилган. Мисрнинг биринчи под-

шоҳи Менес эски тартибларни қулатди, қоҳинларнинг оталарча меҳрибонлиги туфайли унут бўлиб кетмади...

— Лекин мен Менес мумиёсининг ҳозиргача сақланишини сариқ чақага ҳам олмаган бўлардим.

— Азизим Пентуэр, — деди адъютант, — сен ақлли одамсан, тушунасан, жанобларимиз ўнта бўладими, ўн биттами — бизга барибир...

— Лекин ҳар йили қоҳинларга бир тоғ олтин ёки қоҳин, фиръавнларга икки тоғ олтин қазиб бериш халқ учун барибир эмас-да.

— Қаллангда хавфли фикрлар бор, — тўнғиллади адъютант.

— Ўзинг-чи, фиръавн ва аёнларнинг ҳашаматли саройлари ҳақида неча марта эътироз билдиргансан?

— Жим... жим! Ҳозир эмас, бу ҳақда кейин яна гаплашамиз.

Кумлик бўлишига қарамай бир жуфтдан ортиқча ҳўкиз қўшилган палахмонлар катта йўлдагига қараганда саҳро дараси бўйлаб тезроқ гилдираб борарди. Биринчи палахмон ёнида кетаётган Эннана нима учун вазир уни соқчи гуруҳ қўмондонлигидан четлатгани ҳақидаги фикрдан ташвиш тортарди. Уни каттароқ мартаба кутяптимикин?

Интиқ бўлиб кутишданми ёки уни ташвишга солаётган ҳадикни қувиш учунми, қўлидаги калтак билан қумга ботиб бораётган палахмонни ёки юнон аскарларини бақириб ҳайдарди.

Мана, бир соат бўлибдики, қўшин сафи яланғоч қоялари осилиб турган эгри-бугри дара бўйлаб борарди. Олдинда бораётган гуруҳ тўхтади. Шу ердаги дара билан нариги томондагиси ўртасидан катта анҳор оқар эди. Йўлдаги кутилмаган бу тўсиқ ҳақидаги хабарни олиб кетган чопар анҳорни дарҳол кўмиб юбориш ҳақида буйруқ олиб келди.

Юзга яқин юнон аскарлари чўқмор ва белкураклар билан анҳорни кўмишга киришдилар. Бири харсанг тошларни ажратса, бошқалари тошларни чуқур жойларга ағдариб, устидан қум сепа бошлардилар.

Шу пайт дара ичидан учи лайлак тумшуғини эслатувчи кетмон кўтарган одам чиқиб келди. У қип-яланғоч миср деҳқони эди. Деҳқон аскарлар ишига бир дақиқа ҳайрат билан қараб турди-да, кейин уларга ташланиб бақирди:

— Нима қиялпсизлар, даҳрийлар? Ахир бу анҳор-ку?..

— Сен нега олий зотнинг аскарларини ҳақорат қиялпсан? — сўради Эннана унга яқинлашиб.

— Кўриниб турибди, мисрликка ўхшамайсан. Яна амалдор ҳам бўлсанг керак, — жавоб берди деҳқон. — Менинг гапим шуки, бу анҳор қудратли бир жанобга тегишли. У Мемфис улуғларининг бирида мирза бўлиб ишлайди, ўша улуғ одамга елпуғич кўтариб юради. Бошингизга бало орттириб юрманглар тагин.

— Ишни давом эттиринглар, — деди Эннана, деҳқонга қизиқиш билан қараб турган аскарларга. Деҳқон тилини тушунмаган бўлсалар ҳам унинг газаблангани аскарларни ҳайрон қолдирди.

— Яна кўмишади-я! — қичқирди норозилиги ортган мисрлик. — Кунингизни кўрасизлар! — дея кетмон билан навкарларнинг бирига ташланди.

Юнон аскари деҳқон қўлидан кетмонни тортиб олиб, унинг жағга зарб билан муштлаган эди, деҳқоннинг оғзидан қон сачраб кетди. Навкар анҳор кўмишда яна давом этди.

Зарбадан гангиб қолган деҳқон ялина бошлади:

— Марҳаматли жаноб! Бу анҳорни ўн йил давомида, кечани кеча, байрамни байрам демай мана шу қўлларим билан қазиганман! Шу ерларга сув чиқарсам анҳор бўйидан менга ер, ҳосилнинг бешдан

бир қисми, озодлик беришга хошам ваъда қилган... Эшитяпсизми?! Менга ва уч боламга озодлик!.. Эй худолар!.. — У қўлларини баланд кўтариб, яна Эннанага мурожаат қилди: — Бу итдан тарқаган соқолли келгиндилар, финикияликлар билан яҳудийларнинг огалари мени тушунишмаяпти!.. Сен мени эшитгин... Ўн йил, — бу даврда кимлардир бозорларга, кимлардир кўнгиш хушлагани, яна кимлардир диний юришларга кетиб қолишди. Мен шу ерга, шу унут бўлган дарага макон қилдим. Онамнинг қабрига зиёратга ҳам бормай ариқ қазидим, қазидим... Ўлганларни унутдим, ҳеч бўлмаса ўлимимдан бир кун олдин бўлса ҳам ўзимга ва болаларимга озодлик олиб берай дедим... Эй худолар! Гувоҳлик беринглар, қанча-қанча кечалар шу ерларда қолиб кетдим-а! Неча марта қашқирларнинг улишини эшитганман, бўриларнинг ёниб турган кўзларини кўрганман бу ерларда. Лекин мен улардан қочмадим. Ҳар қадамда кўрқув таъқиб қилган, озодлик орзуи оёқларимдан маҳкам ушлаб турган бу ерлардан қайга ҳам қочай... Бир куни қоя ортидан йиртқичлар фиръавни—шер чиқиб қолди. Кетмоним кўлимдан тушиб кетди. Шер олдига тиз чўкиб ялина бошлади: «Жаноб! Наҳот мени егани ҳазар қилмайсан? Ахир мен қулман-ку!» Йиртқич арслоннинг менга раҳми келди. Бўрилар мени айланиб ўтди. Ҳатто кўршапалаклар ҳам шўрлик бошимни аядилар. Сен мисрлик эса...

Деҳқон Херихор тушган тахтиравон ва аёнлар яқинлашганини кўриб жим бўлиб қолди. Амалдорнинг боши устидаги елпуғич ва елкасига ташлаб олган қоплон терисини кўриб унинг катта одам ёки қоҳин эканлигига ақли етди. Замбил томон югуриб борди-да, тиз чўкиб энгашиди.

— Нима дейсан, чол? — деди амалдор.

— Эй куёш нури, гапимга қулоқ сол! — хитоб қилди деҳқон. — Ҳеч қачон муборак оғзингдан нидо чиқмасин, бахтсизликка учрамагин, ишларингда омадсизлик рўй бермасин, Нилни сузиб ўтаётганинда сув оқизиб кетмасин...

— Сендан сўраяпман, нима дейсан?—такрорлади вазир.

— «Марҳаматли жаноб,—давом этди деҳқон.—Завол кўрмас йўлбошчи, риёларни енгувчи, ҳақиқат қилувчи... Гадолар отаси, бевалар соябони, етимлар паноҳи. Мамлакатда қонунни қандай қироат қилса, исмингни ҳам шундай қироат қилишга ижозат бер. Гапларимга диққат билан қулоқ сол... Охиригача эшитиб, адолатли ҳукм чиқар, сахийларнинг сахийси...

— У анҳорни кўмиб юбормасликни илтимос қиляпти, — тушунтирди Эннана.

Вазир елка қисиб, кўприкча қўйилган анҳор томонга юришни давом эттирди. Шунда аламзада деҳқон унинг оёқларини маҳкам кучоқлаб олди.

— Йўқотинглар! — қичқирди вазир, худди илон чақиб олгандай оёқларини тортиб.

Мирзалик қилувчи Пентуэр тескари қараб олди. Унинг ориқ юзи кўкариб кетди. Эннана деҳқонни бўйнидан қисиб ҳарчанд тортмасин вазирнинг оёқларидан ажратиб ололмагач, навкарларни чақирди. Бир дақиқадан кейин Херихор жарликнинг нариги томонига ўтди, аскарлар эса деҳқонни кўтариб навкарлар сафининг охирига олиб бордилар ва беш-ўн мушт туширдилар. Қўлларида доим хивчин ушлаб юрувчи зобитлар уни савалаб, дарага киравериш жойга элтиб ташладилар.

Калтакланган, қонга бўялган, энг ёмони — кўрқиб кетган камбағал қумда бир дақиқа ҳаракатсиз ўтирганидан кейин кўзларини артди-да, бирдан катта йўл томонга югуриб додлай бошлади:

– Эй, ер, мени ютиб юбор!.. Ёруғ дунёни кўрган кунимга, «инсон туғилди», деб эълон қилинган тунга лаънатлар бўлсин. Адолат чопонида қуллар учун бир парча ҳам жой йўқ. Меҳнат учун қўллари, йиғлаш учун кўзлари, калтак ейиш учун елкалари бор мендек жонзотга худолар ҳам қарамайди. Эй, ўлим! Танамни тупроққа айлантир, токи Осирис далаларида яна қул бўлмай...

УЧИНЧИ БОБ

Шаҳзода Рамсес ҳайрат ва ғазаб ичида қияликка чиқиб борар, Тутмос эса унинг орқасидан кетарди. Башангнинг бошидаги ясама соч бир томонга оққан, кўчиб кетган ясама соқолини тутамлаб олган эди. У жуда ҳориган, агар юзларига чапланган қизил бўёқ бўлмаганида, жуда рангпар кўринган бўларди.

Ниҳоят, валиаҳд тепалик устида тўхтади. Дара ичкарасидан лашкарлар овози ва гилдираклар шовқини эшитиларди. Уларнинг кўз ўнгида қуёш нурига чўмган Гошен ерлари ястаниб ётарди. Гўё бу ер эмас, балки орзу-ҳавасдан тўқилган зар булутга ўхшаб зумрад, қумуш, ёқут, марварид ва дур рангида товланарди.

Тахт вориси кўлини олдинга чўзиб: – Қара, – деди Тутмосга юзланаркан, – у менинг ерларим, бу ерларда менинг лашкарларим... Маҳобатли бинолар – коҳинларнинг қасрлари. Коҳинлар менинг кўшинимга бошчилик қилмоқдалар!.. Буларнинг ҳаммасига чидаш мумкинми?

– Ҳар доим шундай бўлиб келган, жавоб берди Тутмос, атрофга олазарак қараб.

– Ёлғон! Сизлар билмаган бу мамлакат тарихини мен биламан. Мамлакат саркардалари ва ҳунармандлари фақат фиръавнлардан бўлган, жуда бўлмаса, уларнинг абжирлари бошлиқ бўлган. Бу ҳукмдорларнинг умри қурбонлиқ ва ибодатлар билан эмас, давлатни бошқариш билан ўтган.

– Шоҳнинг иродаси шундай бўлгач... – луқма солмоқчи бўлди Тутмос.

– Отамнинг хоҳиши ҳокимларнинг элни хоҳлаганича бошқаришига қарши. Ҳабашларнинг тахт меросхўри деярли икки мамлакат ҳукмдорига тенг ҳисобланган. Гап иккита кўнғиздан қочган Миср кўшинида эмас, бизда ҳарбий вазирнинг коҳин эканлигида.

– У ном қозонган саркарда... – пичирлади ҳадиксираган Тутмос.

– Қанақа саркарда бўлсин! Миср аскарларини кўрганда қочиб қоладиган бир тўп ливиялик қароқчиларга зарба берганими? Кўшинларимизнинг ўзини тутишларига қара: яҳудийлар хирож тўлашни пайсалга солиб, уни тобора камайтиришяпти, финикияликлар ҳар йили флотимиз сафидан бир неча кемаларни олиб қочишяпти. Шарқда хеттларга қарши каттагина армия тутиб туришимизга тўғри келяпти. Бобил ва Ниневиядаги авж олаётган ҳаракат эса бутун Месопотамияда акс-садо бермоқда. Мана сенга коҳинлар бошқарган давлат. Катта бобом йилига юз минг талант¹ даромад қилган, кўшини бир юз олтмиш минг кишини ташкил этган. Отам эса ҳаммаси бўлиб эллик минг талант даромад олади, кўшини ҳам бир юз йигирма минг, холос. Бу нима деган кўшин! Агар лашкарларимизни юнон корпуси қўйларни кўриқлаган кўппаклардек кўриқламаса, мисрлик аскарларга аллақачон коҳинлар қўмондон бўлиб олардилар, фиръавн эса қуруқ амалдор бўлиб қолаверарди.

¹Т а л а н т – пул бирлиги

— Сен қаердан биласан? Бундай фикрлар сенга қаердан келди? — ҳайратланди Тутмос.

— Ахир мен қоҳинлар оиласиданман. Булар ҳақида мен ҳали тахт вориси бўлмасимдан олдин таълим беришган. Эҳ, умри узоқ бўлсин — отам вафотидан кейин фиръавн бўлганимда жездан кийган шиппагим товонини уларнинг бўйнига осаман. Лекин энг аввало уларнинг хазиналарига эга бўламан. Уларда бойлик кўп, Буюк Рамсес давридан бошлаб кўпайиб борганки, фиръавн хазинаси унга тенг келолмайди.

— Бошимизда иш кўп экан! — хўрсинди Тутмос.—Сендаги фикрларнинг оғирлигидан ҳув анави тепаликка кўз ва қулоқ битганида, ўпирилиб тушган бўларди. Сенинг кучларинг қаерда?.. Ёрдамчиларинг қани?..Аскарларинг қани?.. Бутун халқ қудратли табақалар бошчилигида сенга қарши турган бўлишарди. Сен томонда кимлар туради?

Шаҳзода ўйланиб туриб, жавоб берди:

— Қўшин.

— Уларнинг кўпчилиги қоҳинлар тарафида бўлади.

— Юнон корпуси бор.

— Бу куч Нил олдидаги бир челақ сув, холос.

— Амалдорлар.

— Уларнинг ярми қоҳинлар авлодидан.

Рамсес бошини ғамгин ирғади ва жимиб қолди.

Улар тақир тошдан иборат қияликдан пастга туша бошладилар. Анча олдинда чопқиллаб кетаётган Тутмос бирдан хитоб қилди:

— Бу нима, саробми? Қара, Рамсес! Бу қоялар оралиғига иккинчи Миср беркинган экан.

— Ундаймас, бу жой солиқ тўламайдиган бирор қоҳиннинг чорбоғи, — аламли жавоб қилди валиаҳд.

Уларнинг оёқлари остида паншаха кўринишидаги унумдор водий ётар, паншаханнинг бармоқлари қоялар ичига кириб ғойиб бўларди. Бармоққа ўхшаб кўринган экинзорлар қирғоғига ишчилар учун бир неча қулбалар ва ишбоши ёки хўжайиннинг уйи жойлашган эди. Бу ерда хурмо, ток, зайтун, шамшод, ҳатто тропик баобаблар ўсиб ётарди. Уртада эса сув оқар, унинг қирғоқларига ҳар қадамга биттадан марзалар қўйилган эди.

Улар узуми ғарқ пишган токзор ёнига келишганида, аёл кишининг кимнидир чақиргани ёки ҳазин қўшиқ айтаётгани эшитилди:

— Қаердасан, жўжам? Овоз бер! Қайдасан, ардоғим? Нега мендан қочиб кетдинг? Сенга тоза сув бермадимми, қўлларим билан ҳатто қуллар ҳам ҳасад қиладиган сара дон бермадимми? Қайдасан? Жавоб бер! Эҳтиёт бўл, қоронғига қолиб, меҳрибон уйингга йўл тополмай қолмагин. Ёки чўлдан сариқ сор учиб келиб, юраккинангни титиб ташламасин. Унда, менга ўхшаб чақирингдан фойда йўқ... Жавоб берсанг-чи, бўлмаса хафа бўлиб кетиб қоламан, кейин сен уйга пиёда кетасан.

Қўшиқ тобора яқинлашарди. Куйлаётган аёл йўловчилардан бир неча қадам нарида эди. Буталар орасидан мўралаб турган Тутмос хитоб қилди:

— Қара, Рамсес, қандай гўзал аёл!.. — Шаҳзода қараш ўрнига қўшиқчи келаётган йўлакка югуриб чиқди. Дарҳақиқат, қиз чиройли, юзлари келишган, бадани фил суяги рангида эди. Битта қилиб ўрилган сочи енгил ёпинчиғи остидан чиқиб турарди. Эғнидаги матодан тикилган хитоннинг бир томонини ушлаб олган, ҳарир мато орасидан пуштиранг кўкраклари бир жуфт олма сингари дўппайиб турарди.

– Сен кимсан, ҳой қиз? – сўради Рамсес. Қизнинг манглайидаги жиддийлик ажинлари йўқолиб, кўзлари ёна бошлади.

– Эй, Яхве! Паноҳим!—қичқирди кўрқиб кетганидан таққа тўхтаб қолган қиз. Бироз тургач, тинчланди, ялтираган кўзлари хомуш тортиди.

– Сен бу ерга қандай келиб қолдинг? – енгил, титроқ овозда сўради қиз. Билишимча, сен аскарсан. Аскарларнинг бу ерга кириши мумкин эмас.

– Нега мумкин эмас?

– Чунки бу ерлар жаноб Сезофрисга тегишли.

– Ха-ха-ха! – кулиб юборди Рамсес.

– Кулма, бўлмаса ҳозир ўсал бўласан. Жаноб Сезофрис ҳурматли Мемфиснинг бошида елпуғич кўтариб юрувчи жаноб Ҳайреснинг мирзаси бўлади. Отам унинг оёқларига тиз чўккан.

– Ҳах-ха-ха! – кулишда давом этди Рамсес.

– Ўзингни тутишинг жуда дадил, – деди қиз қовоғини уйиб, – агар юзинг фариштали кўринмаганида сени ёлланган юнон ёки безори, деб ўйлаган бўлардим.

– У ҳозир безори эмас. Лекин қачонлардир ҳозиргача олам кўрмаган безори бўлади, – гапга қўшилди Тутмос ясама сочини тўғрилаб.

– Сен раққос бўлсанг керак-а? – деди қиз дадилланиб. – Ҳа! Ҳатто ишончим комилки, Пи-Баилос ярмаркасида кўрганман. Ўшанда илон ўйнатган сен эмасмидинг?..

Йигитларнинг кайфияти кўтарилди.

– Сен ўзинг кимсан? – деди Рамсес қизнинг қўлидан тутмоқчи бўлиб. Лекин қиз уни силтаб ташлади.

– Қандай журъат қилдинг? Мен шу чорбоғнинг бошқарувчиси Геденнинг қизи Сарра бўламан.

– Яхудиймисан? – сўради Рамсес, юзида соя пайдо бўлиб.

– Нима бўпти?.. Нима бўпти? – хитоб қилди Тутмос. – Яхудий қизлари мисрликлардан ёмон деб ўйлайсанми? Улар сал содда ва нозлироқ бўлишади, нозлари эса севгини безайди.

– Сизлар ёввойилармисиз? – деди Сарра мағрур ҳолда. – Чарчаган бўлсангиз, дам олинглар-да, узумдан узиб олиб, бу ердан кетинглар. Ишчиларимиз бундай меҳмонларни ёқтиришмайди.

Қиз кетмоқчи бўлиб бурилган эди, Рамсес уни ушлаб олди.

– Тўхта, сен менга ёқиб қолдинг, кетишингни хоҳламайман.

– Сени жин-пин чалиб кетмадими? Йўқса, бу водийда ҳеч ким мен билан бундай гаплашмаган бўларди, – хафа бўлди Сарра.

– Биласанми, – гапга аралашди Тутмос, – бу йигитча қоҳинларнинг зобити, ҳоким Хабунинг елпуғичини кўтариб юрувчига елпуғич кўтарувчи жанобнинг мирзасига мирза бўлади.

– Зобитлигини кўриб турибман, – жавоб қилди Сарра Рамсесга ўйчан қараб, – аҳтимол, у катта жаноб ҳамдир? – бармоғини лабларига қўйиб қўшиб қўйди қиз.

– Ким бўлмайин, сенинг гўзаллигинг амалимдан устун туради, – хитоб қилди Рамсес. – Айтгин-чи, сизлар чиндан ҳам... ҳалиги, тўнғиз гўшти ейсизларми?

Сарра унга ўпкалангансимон қараган эди, Тутмос Рамсесга гап қотди:

– Сен яхудий қизларини билмайсан, шекилли. Яхудий чўчқа гўшти егандан кўра ўлимни афзал кўради, гарчи мен бунга ёмон деб ҳисобламасам-да.

— Мушукларни ўлдирасизларми? — сўрашда давом этди Рамсес, қизнинг қўлини қисганича унинг кўзларига тикилар экан.

— Бу ҳам уйдирма, ғаразли уйдирма! — хитоб қилди Тутмос.— Бўлмағур гаплар айтиб ўтирмасдан мендан сўрасанг ҳам бўларди. Уч яхудий қизлардан жазманларим бўлган.

— Ҳозиргача сен рост гапираётган эдинг, энди бўлса ёлғонлардинг, — жаҳл қилди Сарра. — Яхудий қизлар ҳеч кимга ўйнаш бўлмайди! — мағрур қўшиб қўйди қиз.

— Ҳатто шундай Мемфис ҳукмдорига елпуғич кўтариб юрган жанобгаям-а? — мазах билан сўради Тутмос.

— Ҳаттоки... — Сарра биров хижолат бўлгандай жавоб берди.

— Ҳаттоки ҳукмдоргаям ўйнаш бўлмайдимми?

Қиз нигоҳини пастга қадади. Узини йўқотганидан йигитларга бир-бир қараб чиқди.

— Сизлар кимсизлар? — ҳадиксираб сўради қиз. — Сизлар очлигини, чанқоғини бостирадиган йўловчиларга ўхшаб тоғдан тушиб келдинглар. Лекин гапингиз обрўли жанобларникига ўхшашпти. Кимсизлар? — Сенинг... қиличинг, — деди қиз Рамсесга юзланиб, — зумрадлар билан безатилган, бўйнингда ҳатто Сезофрис жанобимизнинг хазинасида ҳам топилмайдиган қимматбаҳо занжир...

— Тўғриси айт, сенга ёқаманми? — сўради Рамсес қизнинг қўлларини қисганича унинг кўзларига ҳумор-ҳумор қараб.

— Жаброил фариштадек чиройлисан, лекин мен сендан кўрқаман, чунки кимлигингни билмайман.

Шу пайт тоғ ортида сур чалингани эшитилди.

— Сени чақиришпти, — баланд овозда деди Тутмос.

— Агар мен сизларнинг жанобингиздек каттакон жаноб бўлсам-чи?

— Чиндан ҳам жаноб бўлишинг мумкин!.. — пичирлади Сарра.

— Агар мен Мемфис ҳокимининг елпуғичини тутиб юрувчи бўлсам-чи?

— Шундай таниқли одам бўлишинг ҳам мумкин...

— Кетдик, Рамсес, — безовталанди Тутмос.

— Агар мен тахт вориси бўлсам, ҳузуримга борарминг, қизалоқ? — сўради шаҳзода.

— О, Яхве! — деди Сарра тиз чўкиб, баланд овозда.

Энди сур овози ҳар тарафдан эшитила бошлади.

— Югурдик! — қичқирди хафа бўлган Тутмос. — Эшитмаяпсанми, лагерда бизни излашпти?

Валиаҳд шартга бўйнидаги занжирни олиб, Саррага тақиб қўйди.

— Отангга бергин, — деди у, — мен сени сотиб оламан, хайр!..

У ҳирс билан қизнинг лабларидан ўпди. Сарра унинг оёқларидан кучоқлаб олди. Қизнинг оғушидан оёқларини суғуриб олиб, Рамсес югуриб сал нарига борди-да, яна қайтиб келиб, қизнинг гўзал юзи ва қора сочларини бўсага кўмиб ташлади. У гўё сур овозларини эшитмаётгандек эди.

— Фиръавн номи билан айтаман, орқамдан юр! — бақирди Тутмос шаҳзоданинг қўлларидан тутиб. Улар сур овози келаётган томонга югурдилар. Рамсес маст одамдек чайқалар ва орқасига қараб-қараб кўярди. Ниҳоят, улар қарши томондаги тепаликка чиқа бошладилар.

«Мана шу одам қоҳинлар билан олишмоқчи!» — ўйлади Тутмос.

ТҮРТИНЧИ БОБ

Тахт вориси ва унинг дўсти қия қоялар ёқалаб чорак соатча югурдилар. Ҳамон зўр бериб чалинаётган сур овозлари энди яқинроқдан эшитила бошлади. Ниҳоят, улар атроф равшан кўринадиган тепаликка чиқиб олдилар.

Чапда катта йўл чўзилган, унинг ортида кўриниб турган Пи-Баилос шаҳри биқинига жойлашган валиаҳд полкидан кўтарилган чанг-тўзон шарқдан ҳужум қилаётган душман устида ғужғон ўйнарди. Унгадаги яшнаб турган пастқам далада юнон полки палахмонларни судраб борарди. Катта йўлга унчалик узоқ бўлмаган жойдаги дара саҳро қаъридан чиқиб келган яна бир кенгроқ дара билан қўшилиб кетарди. Бу жойда ғаройиб нарсалар бўлаётганди. Дараларнинг қўшилиш жойига яқин ерда юнон аскарлари палахмончилар билан бирга бекор туришарди. Даралар қўшилган жойдаги катта йўл ва валиаҳд штаби оралиғида тўрт саф қўшин турар, улар қўлидаги ялтироқ найзалар ҳурпайиб кўринарди.

Тик қиялик бўлишига қарамай, валиаҳд ҳарбий вазир ва зобитлар қуршовида рўпарасида турган ўз сафи олдига югуриб тушди.

– Бу ерда нималар бўляпти? – жаҳл билан бақирди у. – Олдинга юриш ўрнига сур чаляписизлар?

– Йўлимизни тўсиб қўйишди! – арз қилди Херихор.

– Ким? Ким тўсиб қўйди?

– Саҳро томондан чиқиб келган Нитагорнинг полки сафимизни тўсиб қўйди.

– Демак, у ерда, йўл бўйида ёғийлар турибдими?

– Ҳа, енгилмас Нитагорнинг ўзи.

Валиаҳд бирданига ақлдан озган одамга ўхшаб қолди. Юзи қий-шайди, кўзлари қинидан чиқай деди. У шартта қиличини чиқарди-да, юнонлар ёнига югуриб келди ва бўғиқ овозда бақирди:

– Орқамдан юринглар, йўлимизни тўсмоқчи бўлганларнинг адабини берамиз!

– Дунё тургунча тургин, фиръавн вориси! – қичқирди Патрокл қиличини баланд кўтариб.

– Олга, Ахиллес авлодлари!.. – юзланди у ўз аскарларига. – Бизни ҳеч ким тўхтатиб қололмаслигини мисрлик чўпонларга бир кўрсатиб қўяйлик!

Катта карнайлар ҳужумга чорлади. Қисқа, лекин тордек таранг турган юнон сафлари олға ташланди. Ҳавога чанг-тўзон булутлари кўтарилди, Рамсес шарафига ҳайқириқлар янгради.

Бир неча дақиқалардан сўнг юнонлар миср полклари билан тўқнаш келдилар ва иккиланиб қадамини секинлатдилар.

– Ортимдан! – буйруқ берди валиаҳд, қўлида қилич билан олға интиларкан.

Юнонлар найзаларини тўғирладилар. Рақиблар сафида қандайдир ҳаракат ва шивир-шивир бошланди, уларнинг найзалари душманга қаратилди.

– Сизлар кимсизлар, эси пастлар?.. – рақиблар томондан йўғон овоз эшитилди.

– Тахт вориси!.. – жавоб берди Патрокл.

Бирданига орага жимлик чўкди.

– Йўл беринглар!.. – деди ҳалиги йўғон овоз. Шарқий қўшиннинг полклари оғир дарвозалардек икки томонга чекиниб, юнон аскарларини қўйиб юбора бошладилар.

Валиаҳднинг ёнига тилла суви югуртирилган дубулға кийиб, аслаҳа таққан, сочига оқ оралаган ҳарбий бошлиқ келиб, чуқур таъзим билан деди:

– Ғалаба сен томонда, эрпатор! Фақат буюк саркардаларгина қийин аҳволдан шундай чиқиб кета олади.

– Сен Нитагормисан? Жасурларнинг жасури!.. – хитоб қилди шаҳзода.

Шу орада барча гапларни эшитиб турган ҳарбий вазир уларга яқинлашди.

– Агар сизларда ҳам шоҳ ўғлига ўхшаган интизомсиз ҳарбий бошлиқ бўлганида, ҳаракатлар қандай тугаган бўларди? – заҳархандалик билан сўради вазир.

– Ёш жангчини ўз ҳолига қўй, – жавоб берди Нитагор. – Фирьявн авлодига хос равишда сенга арслон панжасини кўрсатиб қўйгани етмайдими?..

Гапнинг бу тарзда тус олишини эшитган Тутмос орага кириб, Нитагордан сўради:

– Асосий кучларинг қўшинимиз олдида турганида сен, хос саркарда, бу ерда нима қилиб турибсан?

– Валиаҳд қўшинини Пи-Баилос остонасига олиб келаётганда афсонавий штаб орқада қолаётганини билардим. Сиз ношудларга ҳазил тариқасида қопқон қўйя дедем... Бахтга қарши, бу ерда валиаҳд бор экан, режаларимни бузиб ташлади. Ҳар доим шундай ҳаракат қилгин, Рамсес, ҳақиқий душман бўлганда, албатта.

– Агар у бугунгидек ўзидан ўн баравар устун кучларга тўқнаш келганида, нима бўларди? – савол берди Херихор.

– Пешланган ақл, ҳар қандай кучдан афзал туради, – жавоб берди қари саркарда, – фил одамга қараганда эллик марта кучлироқ бўлса ҳам унга итоат қилади ёки унинг қўлида ҳалок бўлади.

Херихор жавоб бермади.

Ҳарбий ҳаракатларнинг тугагани маълум қилинди. Тахт вориси ҳарбий вазир ва саркардалар кузатувида Пи-Баилос яқинида турган қўшин томонга йўл олди. Шу ерда Нитагор фахрий аскарлари билан саломлашди, уларга муваффақият тилаб, шарқ томон юришга буйруқ берди.

Рамсес тумонат одамлар қуршовида Мемфисга катта йўлдан қайтди. Яшил новдалар ушлаган, байрам кийимидаги гошенликлар унга пешвоз чиқди. Тез орада катта йўл сахро томонга қайрила бошлади ва оломон сийраклаша борди. Улар валиаҳд аскарларининг қўнғизлар туфайли дарага бурилишга мажбур бўлган жойга борганда катта йўлда ҳеч ким қолмаган эди.

Рамсес таниш тепаликка бош ирғаб, Тутмосга шивирлади:

– Сарранинг ёнига бор...

– Тушундим.

– Отасига айт, Мемфисда унга чорбоғ ҳадя этаман.

– Тушунаман.

Валиаҳд билан бўлган қисқа сўзлашувдан кейин Тутмос аёнлар кетидан одимлаётган полкларга қайтди ва бир оздан кейин кўздан ғойиб бўлди.

Катта йўлнинг бошқа томонидан йигирма қадамча нарида, эрта-лаб палахмонлар бурилган жойдаги тамаринд дарахтлари олдида шаҳзоданинг аёнлари бирдан тўхтаб қолдилар.

– Яна қандайдир қўнғизларми? – сўради валиаҳд вазирдан ҳазил-ломуз.

– Билайлик-чи, – мужмал жавоб қилди Херихор.

Иккаласи ҳам қутилмаган ҳолатни кўрдилар: абгор бўлиб қолган дарахтда яланғоч одам осилиб турарди.

– Бу нима? – ҳайрон бўлиб сўради валиаҳд.

Аскарлар югуриб бориб, анҳорини аскарлар кўмиб юборган бояги чолни танидилар.

— У ўлиши керак эди! — қизиққонлик билан деди зобитлар орасидаги Эннана. — Ишонасизларми, бу жулдурвоқи қул вазирнинг оёқларини кучоқлаб олди!..

Буни эшитган Рамсес отдан тушиб, дарахтга яқин борди.

Деҳқон бўйнини олдинга чўзганича осилиб турар, оғзи катта очилган, кафтлари бир тўп ҳарбийлар томон узатилган, кўзларида даҳшат қотиб қолган эди. У нимадир демоқчи-ю, лекин овози чиқмаётгандай кўринишда эди.

— Бахтиқаро! — хўрсинди валиаҳд ачингандек.

У аёнлар орасига қайтиб келиб, деҳқон воқеасини сўради, сўнг анчагача индамай кетди.

Ўзини нобуд қилган деҳқоннинг сиймоси Рамсеснинг кўз олдидан кетмади. Бу хўрланган қулга адолатсизлик қилинган, адолатсизлик шу даражага етганки, бу ҳақда ҳатто унинг, фиръавн ўглининг ҳам ўйлаб кўриши керак бўлади.

Чидаб бўлмас иссиқдан оғизлар чангга тўлар, одамлар ва уловларнинг кўзларини ачиштирарди. Бироз дам олишга қарор қилдилар.

Шу пайтда Нитагор вазир билан суҳбатини якунлаётганди.

— Менинг зобитларим, — деди қари саркарда, — оёғи остини эмас, узоқни кўзлашади. Шунинг учун ҳам мени душман бирор марта саросимага солмаган.

Бу ҳақда эслатганингиз яхши бўлди, зоти олийлари. Сал бўлмаса, ҳисоб-китоб қилишни унутибман, — шошилиб деди Херихор ва яқин-атрофдаги аскар ҳамда зобитларни тўплашни буюрди.

— Энди бу ерга Эннанани чақиринглар, — ҳукм қилди вазир, ҳамма тўпланиб бўлгач.

Худди шуни кутиб тургандек, бўйнига туморлар тақиб олган жангчи пайдо бўлди. Унинг юзида ўчириб бўлмайдиган шодлик акс этарди.

Херихор Эннанани кўриши биланоқ йиғилганларга мурожаат қилди:

— Шоҳнинг иродаси ва ҳарбий машқлар тугаши муносабати билан бошқарув яна ўзимга ўтди.

Тўпланганлар бошларини қуйи солдилар.

— Шу лавозимдан фойдаланиб, ҳар кимнинг хизматига яраша тақдирлашим лозим...

Зобитлар бир-бирларига қарадилар.

— Эннана, — давом этди вазир, — биламан, сен энг интизомли зобитлардансан.

— Сенинг тилинг билан гапираётган ҳақиқатдир, — жавоб берди Эннана. — Хурмо дарахти шабнамга интизор бўлганидек, мен бошлиқларим буйруғини кутаман. Агар топшириқ олмай қолсам, ўзимни саҳрода адашиб қолган ёлғиз йўловчидек ҳис қиламан.

Нитагорнинг серчандиқ зобитлари Эннананинг ҳозиржавоблигига ҳавас қилиб: «Бу, албатта, олий унвон олади!» деб дилларидан ўтказдилар.

— Эннана, — давом этди вазир, — сен фақат интизомлигина эмас, балки ориятлисан. Наинки ориятли, балки сувлайлакдек хушёрсан. Худолар сенга бебаҳо сифатлар: илон эҳтиёткорлигию, қирғий кўзини берганлар...

— Тилингдан соф ҳақиқат сочиляпти, — деди Эннана. — Агар кўзларим равшан бўлмаганида, иккита муқаддас кўнғизларни кўрмаган бўлардим.

— Ҳа, — гапни бўлди вазир, — сафимизни шаккокликдан сақлаб

қолмаган бўлардинг. Бу жасоратинг учун обрўли мисрлик сифатида сенга... — вазир бармоғидаги узукни ечди, — Мут илоҳасининг номи битилган мана шу узукни ҳада этаман. Унинг гамхўрлиги ва ҳомийлиги, агар арзирли ишлар қиладиган бўлсанг, умринг охиригача йўлдош бўлади.

Вазир — бош қўмондон Эннанага узук топшираётганида шу ерда турганлар қуролларини шарақлатиб, ҳавони тўлдирганча қичқирдилар.

Вазирнинг ўрнидан жилмаганини кўрган Эннана эгасининг қўлидан лукма еб, яна умидворлик билан думини ликиллатиб турган содиқ ит каби термулганича тураверди.

— Энди, — давом этди вазир, — тан олиб айт, қўшинларимиз машаққатлар билан дарадан ўтаётганда валиаҳднинг қаерга йўқолиб қолгани ҳақида мени нега хабардор қилмадинг? Сенга бўлган ишончимизни поймол қилдинг, оқибатда душман яқинида дуд чалишга мажбур бўлдик...

— Мен марҳаматли валиаҳд ҳақида ҳеч нима билмаганимга худолар гувоҳлик беради, — деди ҳайрон бўлган Эннана.

Херихор бошини сарак-сарак қилди.

— Юз қадам нарида муқаддас қўнғизларни кўрган нигоҳи ўткир одам валиаҳддай олий зотни кўрмаслиги мумкин эмас.

— Рост айтаяпман, кўрганим йўқ! — ишонтирди Эннана кўкрагига уриб. — Қолаверса, менга ҳеч ким шаҳзодани кузатиб юришимни буюрмаган эди.

— Сени қўриқчи гуруҳга қўмондонлик қилишдан озод этмаганмидим? Ёки бошқа топшириқ берганмидим? — сўради вазир. — Бўлаётган ҳодисаларни кузатиб юриш сенга топширилгани учун бошқа ишлардан холи эдинг. Бу вазифани бажардингми? Уруш пайти бўлганида бундай гуноҳинг учун ўлимга маҳкум бўлардинг...

Бечора зобитнинг ранги оқарди.

— Лекин сенга оталарча гамхўрлик қиламан, Эннана, — давом этди Херихор, — ва муқаддас қуёш рамзи бўлган қўнғизларни пайқаганингни инобатга олиб, сени қаттиққўл вазир сифатида эмас, балки оддий қоҳин сифатида сийлаб, атиги эллик мартагина калтаклашни буюраман.

— Ҳазрати олийлари...

— Эннана, бахтиёр бўлишни билдинг, энди улуг зот қўшинининг зобитига муносиб равишда кичкина огоҳлантиришимизни мардона туриб қабул эт.

Олий зот Херихор сўзини тугатмасданоқ катта зобитлар Эннанани йўл четидаги қулай жойга ётқизишди. Улардан бири Эннананинг бўйнига, бошқаси оёқларига ўтириб олдилар. Қолган икки нафари эгилувчан қамишдан ясалган таёқнинг зарб билан тушишини эллик марта санадилар.

Жасур жангчи бирор марта ҳам инқилламади, аксинча, паст овозда аскарлар қўшиғини куйлаб ётди. Калтаклаш тамом бўлганидан кейин ҳатто ўзи ўрнидан турмоқчи бўлди. Лекин оёқлари бўйсунмади — кумга юзтубан йиқилди.

Уни Мемфисгача икки гилдиракли аравада олиб кетдилар. У аравада ётар экан, навкарларга қараб жилмаяр, бечора зобитнинг ҳаёти Жанубий Мисрдаги шамол сингари тез ўзгариб кетгани ҳақида ўйларди.

Қисқа дам олишдан сўнг валиаҳд аъёнлари яна йўлга тушганида олий зот Херихор отига миниб, генерал Нитагор билан ёнма-ён паст

овозда Осиёдаги ишлар, асосан, Оссуриянинг уйғониб бораётгани ҳақида гаплашиб кетди.

Шу вақтда вазирнинг икки малайи — елпуғич кўтарган адъютант ва вазирнинг мирзаси Пентуэр ҳам ўзаро гаплашиб борардилар.

— Эннана воқеаси ҳақида қандай фикрдасан? — сўради адъютант.

— Ўзини осиб қўйган деҳқон ҳақида нима деб ўйлайсан? — саволга савол билан жавоб берди мирза.

— Менимча, бугунги кун деҳқон учун энг бахтли кун, бўйнини қисган арқон эса унинг ҳаётидаги энг юмшоқ нарса бўлди, — деди адъютант. — Қолаверса, ўйлайманки, энди Эннана валиаҳдни диққат билан кузатиб юрадиган бўлади.

— Хато қиласан, — деди Пентуэр, — бундан буён Эннана ҳўкиздай кўнғизларни ҳам кўрмайдиган бўлади. Деҳқонга келсак, у муқаддас Миср ерида жуда ёмон яшаган...

— Сен деҳқонларни билмаганинг учун ҳам шундай деяпсан...

— Мен билмасам ким билади? — тундланди мирза. — Деҳқонлар ичида катта бўлганман. Отамнинг анҳор тозалаб, экин экканини, ўриб, янчганини, энг ёмони, тинимсиз ўлпонлар тўлаганини кўрмайманми? Э, сен мисрлик деҳқоннинг қисматини билмас экансан?..

— Лекин мен келгиндилар қисматини яхши биламан, — деди адъютант. — Менинг бобом ёки бобомнинг бобоси таниқли гиксослар¹-дан бўлган. Шу ерларга боғланиб қолганидан бошқа ёққа кетмаган. Оқибат нима бўлди? Ерини тортиб олишларидан ташқари, менинг келиб чиқишимни ҳозиргача унутмайдилар! Ўзинг биласан, катта лавозимда бўлишимга қарамай, ерли халқ томонидан ҳанузгача таҳқирланаман. Шундан кейин қандай қилиб мисрликка раҳм қилай, қачонки сарғимтир танамни кўриши билан: «Ёввойи!», «Келгинди!» деб тўнғиллашади. Ўзи эса келгинди ҳам, ёввойи ҳам эмас, атиги оддий бир эркак...

— Қулни, — сўз қистирди мирза, — уйлашади, кўпайтиришади, уришади, сотишади, гоҳида ўлдиришади. У дунёда ҳам унинг қул бўлиб қолишини айтиб, ҳар доим ишлашга мажбур қилишади.

Адъютант елка қисди.

— Ақли бўлсанг ҳам галатироқсан! — деди у. — Кўрмаяпсанми, икковимиз ҳам қандай лавозимни эгаллашимиздан қатъи назар, ба-рибир хокисормиз — ишлашимиз керак. Фиръавн эмаслигинг, қаб-ринг тепасига эҳромлар қурилмаслиги сени ачинтирмайдими? Бу дунёда қисматинг шу эканини тушунган ҳолда бу тўғрида ҳатто ўйла-майсан ҳам. Ҳар ким ўз ишини бажаради: мен вазирнинг елпуғичини кўтариб юраман, сен унинг учун ҳам ўйлайсан, эслаб қоласан, деҳқон далада ишлайди ва ўлпон тўлайди. Қандайдир ҳўкиз Анис бўлиб тўғилса, ҳамма унга таъзим қилса, бошқаси фиръавн ва ҳоким бўлиб тўғилса, бизга нима?

— Ҳалиги деҳқоннинг ўн йиллик меҳнати ўғирланди, — пичирлади Пентуэр.

— Сенинг меҳнатингни вазир ўғирламаяптими? — савол берди адъютант. — Ҳукуматни олий зот Херихор эмас, балки сен бошқараётганингни ким билади?..

— Янглишасан, — деди мирза, — ҳақиқатда ҳам давлатни у идо-ра қилади. Унда ҳокимият, ирода бор. Мен фақат билим эгасиман. Шундай бўлганимиз учун мени ҳам, сени ҳам бояги деҳқон син-гари калтаклашмайди.

¹ Г и к с о с л а р — Милоддан аввалги XVIII асрда Мисрни босиб олган осийлик қабилалар.

– Эннанани уришди-ку, бизларни ҳам шундай қилишлари мумкин. Ҳар биримизга берилган лавозимнинг қадрига етишни билишимиз керак. Улмас Кахср покланганида руҳимизнинг баланд погоналарга чиқиши, минг ва миллион йиллардан кейин ҳам фиръавнлар ва қуллар, ҳаттоки худоларнинг руҳлари билан бирлашиб кетиши сенга аён-ку!

– Сен қоҳинга ўхшаб гапиряпсан, – ачиниш билан жавоб қилди Пентуэр. – Мен ҳам ҳамма нарсага совуққон муносабатда бўлишим керак. Лекин бунинг акси бўляпти. Миллионлаб одамларнинг азобини ҳис қилиб, дилим оғрийди.

– Сенга ким шундай буйруқ беряпти?

– Кўзларим ва юрагим. Улар тоғлар қўйнидаги водийлар товуш эшитганида жим тура олмаганидай, акс-садо беряпти.

– Сенга айтсам, Пентуэр, бундай хавфли нарсалар тўғрисида бекор ўйлайсан. Шарқий тоғларнинг қияликларида, очиққан шерлар ва қутурган гармсел изғиган ғарбий саҳрода ҳар доим ҳам омон қолиб бўлмайди.

Шу вақтда калтак зарби устига араванинг силкинишидан азоб тортиб келаётган Эннана сув ва овқат сўради. Саримсоқ суртилган қаттиқ нонни еб, кўзадаги тахир пиводан ичиб олгач, аравақашдан калтакдан захаланган жойларига кўнаётган пашшаларни кўриб кетишни илтимос қилди. Қоп ва қутилар устига узала тушиб ётган бечора Эннана ҳасрат тўла овози билан кичик зобитнинг қисмати ҳақидаги кўшиқни хиргойи қилди:

«Зобит бўлиш мирзаликдан афзал деган гапни қайдан олдинг? Яқин келиб танамдаги захм ва чандиқларни кўргин, мен эса зобитлар ҳаётига ҳавас қилиб бўлмаслигини айтаман.

Мени казармага олишганида ҳали бола эдим. Эрталабки нонушта ўрнига қорнимга чунонам уришардики, ҳатто кўзим олди қоронғилашиб кетарди, тушлик ўрнига пешонамга мушт тушганида ҳатто юзим шишиб кетарди. Кечқурун эса қонга беланган бошим ёрилиб кетай дерди.

Юр, мен сенга Сурияга қандай юриш қилганимни айтиб бераман. Егулик-ичгуликларни эшакка ёппа қилгандай елкаларимга ортмоқлаб юрардим. Бўйним эшак бўйнидек эгилиб қолар, белим зирқирарди. Сасиган сув ичардим, душман олдида ўзимни тўрга илинган қушдек чорасиз ҳис қилардим.

Мен Мисрга қайтдим, лекин бу ерда қурт еган дарахтчалик қадрим йўқ эди. Ҳар қандай арзимаган баҳона билан ерга ётқизишиб, шундоқ урардиларки, ҳатто танамда соғ жойим қолмас эди. Борди-ю, касал бўлиб, ётиб олишим керак бўлса, мени аравада ташийдилар. Унғача хизматкорлар ёпинчиғимни ўғирлаб, кўздан ғойиб бўлишади.

Шунинг учун, мирза, сен зобит ҳақидаги фикрингни ўзгартиришинг мумкин».¹

Енгилмас Эннана шу кўшиқни айтиб борарди. Унинг ҳазин кўшиғи Миср подшоҳларидан ҳам узоқ яшади.

БЕШИНЧИ БОБ

Тахт ворисининг аёнлари Мемфисга яқинлашгани сайин қуёш ғарбга оғиб борар, саноксиз каналлар ва узоқдаги денгиздан салқин шамол эсарди. Йўл яна унумдор ерлардан ўта бошлади, далалар ва экинзорлардаги одамлар саҳро қизариб, тоғ чўққилари ортига ботаётган қуёш нурида оловланиб кўринса ҳам ҳамон меҳнат қилардилар.

¹ Асл манбалардан олинган.

Рамсес тўхтаб, отини бурди. Шу заҳоти аёнлар уни ўраб олишди, юқори мартабали зобитлар от чоптириб келдилар, полклар секин-аста бир хил одимлаб кела бошладилар.

Ёрқин нур сочиб ботаётган қуёшда валиаҳд илоҳнинг ҳайкалига ўхшарди. Аскарлар унга гурурланиб, зобитлар ҳаяжон билан боқардилар.

Рамсес қўлини кўтарганида ҳамма жимиб қолди. Шунда у гап бошлади:

– Қадрли саркардалар, жасур зобитлар, итоаткор аскарлар! Бугун худолар менга сиз каби қаҳрамонлар устидан қўмондонлик қилиш бахтини ҳадя этди. Менинг шоҳона қалбим қувончга тўлди. Лекин мен бу қувончни сиз ҳарб иши бошлиқлари, зобитлар, жангчилар ҳам баҳам кўришингиз учун буйруқ бераманки, биз билан шарқ томонга юриш қилиб, у ердан бирга қайтиб келганларга бир дирҳамдан пул берилади. Бундан ташқари, бир дирҳамдан менинг қўмондонлигимда дарага йўл очган юнон аскарларига ва бир дирҳамдан катта йўлга чиқишимизни кесиб қўйган саховатли Нитагор полки аскарларига мукофот инъом этилади...

Полклар узра момақалдироқ гумбурлагандай овоз янгради:

– Яшасин шаҳзодамиз!.. Яшасин фиръавн вориси!.. Абадий яшасин!.. – қичқирарди жангчилар. Юнонларнинг овози ҳаммадан баланд эди.

Валиаҳд давом этди:

– Нитагор иккаламизнинг қўшинимиздаги қуйи лавозимли зобитларга улашиш учун беш талантдан, олий зот вазирга ва бош саркардага ўн талантдан инъом этаман...

– Мен аскарлар фойдасига улушимдан воз кечаман, – деди Херихор.

– Яшасин валиаҳд!.. Яшасин вазир! – қичқаришди зобит ва аскарлар.

Рамсес қўшинлар билан хайрлашиб, отига қамчи босганича Мемфис томон кетганида қуёшнинг қизғиш ҳалқаси ғарбий саҳрога қўнди. Олий зот Херихор зафарли ҳайқариқлар остида тахтиравонга ўтирди ва у ҳам ҳаракатга келган сафларни қувиб ўтишни буюрди. Товушлар ҳайқариғи шаршарага ўхшаб гувиллаганида, анча узоқлашиб кетган вазир маҳобадан бошини чиқариб, мирзаси Пентуэрга юзланди:

– Ҳаммаси эсингдами?

– Ҳаммаси, ҳазрати олийлари.

– Хотиранг тарихлар битиладиган тошга, донишлигинг тинимсиз тошиб, ерларни унумдор қиладиган Нилга ўхшайди, – деди вазир. – Бунинг устига худолар сени барча хулқлардан аълоси – ақл ва вазминлик билан сийлаганлар...

Мирза жавоб бермади.

– Валиаҳднинг ақл-заковатига сен ҳаммадан ҳам тўғрироқ баҳо берасан, умри узун бўлсин!

Вазир бир дақиқа жим қолди. У одатга кўра кўп гапирмас эди.

– Шундай қилиб, менга айт-чи, Пентуэр, ва ёзиб ҳам қўй: тахт вориси қўшин олдида ўз иродасини баён қилиши керакмиди?.. Бу ишни фақат фиръавн ёки коҳин, ёхуд... осонгина жасорат кўрсатадиган ва куфрона сўзлар айтадиган енгил табиатли бола қилиши мумкин.

Қуёш ботиб, тез орада осмонни юлдузли тун қоплади. Қуйи Нилнинг саноқсиз каналлари устида туман қуюқлаша бошлади. Енгил шабада уни саҳрога олиб келиб, сувсизликдан жизғанак бўлган экинлар ва ҳориган аскарларни совутди.

— Пентуэр, яна ўйланиб олиб, менга айт, — давом этди вазир, — валиаҳд бугун ўйламасдан айтган ваъдасининг устидан чиқиши учун йигирма талант пулни қаердан олади? Дарвоқе, у пулни қаердан олмасин, менимча ва эҳтимол, сенингча ҳам, Нитагорнинг жанубдан қайтаётган полкига фиръавн пул топа олмаётганида армияга инъомлар бериши хавфли эмасмикин? Фикрингни сўрамайман. Менинг қимматли фикрларим сенга маълум бўлганидек, мен ҳам фикрингни биламан. Илтимосим шуки, кўрганларингни эслаб қол, қоҳинлар машваратида гапириб берасан.

— Машварат қачон чақирилади? — сўради Пентуэр.

— Бунга ҳали сабаб йўқ. Ҳозирча мен бу қутурган бузоқни отасининг қўли билан тушовлашга уриниб кўраман. Йигитга раҳмим келади. Унда қобилият ва жануб қуюнининг қудрати бор. Агар бу қуюн Миср душманларини ер юзидан супуриш ўрнига буғдойзорни пайхон қилса ёки хурмоларни томирлари билан юлқиласа...

Вазир жим бўлиб қолди. Унинг аёнлари Мемфисга олиб кирувчи қоронғи йўлақлар ичига гойиб бўлдилар.

Бу вақтда Рамсес фиръавн қасрининг остоналарига келиб қолган эди.

Қаср шаҳар ортидаги боғ ўртасига жойлашган тепаликда эди. У ерда камёб дарахтлар — жанубий баобаблар, шимолий қайин ва эманлар, арзлар ўсарди. Боғбонларнинг маҳорати туфайли бу дарахтлар бир неча ўн йиллар давомида ўсиб, тобора кўкка бўй чўзарди.

Салқин хиёбон уч қаватли бино бўйига тенг келадиган дарвозаларга олиб боради. Дарвозанинг ҳар икки тавақасида эҳромга ўхшатиб қумдан тикланган, эни қирқ қадам, узунлиги беш бўғинли қатор миноралардан иборат маҳобатли иншоот қад кўтарган эди. Бу сеҳрли миноралар тунлари улкан чодирларга ўхшаб кўринарди. Бинонинг ҳар қаватида биттадан тўртбурчак туйнуклар бўлиб, томлари ясси кўринишда эди. Минораларнинг биридан соқчилар ерни, навбатчи қоҳинлар эса юлдузларни кузатишарди.

Минораларнинг ўнг ва чап томонида пилон деб аталувчи тош девор, тўғрироғи, кичик туйнуқли бир қаватли узун бинолар қурилган бўлиб, ясси томларда тунги навбатчилар юришарди. Дарвозанинг икки томонида бинонинг иккинчи қаватига тенг иккита ҳайкал ўрнатилган, уларнинг оёқлари ёнида ҳам соқчилар турарди.

Бир неча отликларнинг кузатувида келган валиаҳд дарвозага яқинлашганида қоронғи бўлишига қарамай, соқчилар уни танидилар. Шу заҳоти пилон ичидан оқ юбка кийиб, қора елкапўш ташлаган, қалпоққа ўхшаган ясама соч кийиб олган сарой амалдори чиқди.

— Саройга киришга кеч бўлдими? — сўради валиаҳд.

— Ҳа, ҳазрати олийлари, — жавоб берди у. — Подшоҳ худоларни уйкуга ҳозирлаяпти.

— Ундан кейин нима қилади?

— Ҳарбий вазир Херихорни қабул қиладилар.

— Ундан кейин-чи?

— Катта хонада рақс томоша қилади, сўнг ювиниб, кечки ибодатларни адо этадилар.

— Киришимни кутмаяптими? — сўради валиаҳд.

— Эртага ҳарбий кенгашдан кейин.

— Малика нима билан машғул?

— Биринчи малика қазо қилган ўғлининг хонасида ибодат қиляпти, саховатли онангиз эса Тур аёлларидан совғалар келтирган финикиялик элчини қабул қилмоқчи.

- Қизлар ҳам борми?
- Анчагина. Уларнинг ҳар бирида ўн талантга тенг тақинчоқлар ҳам бор.
- Нариги ёқда машъала кўтариб юрганлар кимлар? – сўради шаҳзода боғнинг пастки томонини қўли билан кўрсатиб.
- Улар сиз жаноби олийларининг аксини дарахтдан туширишмоқчи. У бечора чошгоҳдан бери тепада ўтирибди.
- Тушгани кўнмаяптими?
- Энди тушади, биринчи маликанинг масхарабози келиб, ошхонага шарбат ичгани олиб боришга ваъда берди.
- Бугунги ҳарбий машқлар тўғрисида бирор хабар эшитдингларми?
- Штабнинг асосий бўлимдан кесиб қўйилгани ҳақида бугунги ҳарбий кенгашда гап бўлди.
- Яна нималар бўлди?
- Амалдор иккиланиб туриб қолди.
- Эшитганларингни айт.
- Яна, сен бир зобитни беш юз калтак уришга ва йўлдаги одамни осишга буюрганингни айтишди.
- Қандай бахтсизлик! – чидаб туролмади валиаҳднинг адъютантларидан бири.
- Аскарлар бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон бўлиши мумкинлигини айтишди, – жавоб берди дадиллашган амалдор.
- Валиаҳд отининг бошини боғнинг пастки қисмига, ўзи яшайдиган кичик қасрга бурди. Бу бино аслида бир қаватли ёғоч уй бўлиб, икки айвонли ва олти қиррали эди. Қандиллар ёруғида деворларнинг ёғочдан ўйиб ишлангани кўриниб турар, жимжимадор палакларни шамолдан тўсиш учун турли матолар билан ихота қилинган эди. Атрофига тўсқич шодалар ўрнатилган ясси томга бир неча чодир тикилганди.
- Валиаҳд уйига кирганида ярим яланғоч хизматкорлар унга пешвоз чиқдилар. Улардан бири йўлни машъала билан ёритиб турар, бошқалари эса таъзимга бош эгдилар. У губор босган кийимларини ечиб, тош тоғорада чўмилди. Сўнг катта чойшабни эслатувчи тогани¹ елкасига ташлаб, ёқасини қадади ва белини чилвир билан боғлаб олди. Овқатланишни биринчи қаватда маъқул кўрди. Унга буғдой нони, бир сиқим хурмо ва энгил пиво келтиришди. Овқатланиб бўлгач, юқоридаги айвонга кўтарилиб, қоплон териси тўшалган ўринга ётди. Малайларга жавоб бериб, хизматкорга Тутмос келиши биланоқ ҳузурига киритишни буюрди.
- Ярим кечада бино олдига келиб тўхтаган тахтиравон ичидан валиаҳднинг адъютанти Тутмос чиқди. Чарчаганидан оғир қадамлар билан айвонга кўтарилар экан, эснади. Валиаҳд шу заҳоти ўрнидан сапчиб турди.
- Сенмисан, нима гап? – сўради у.
- Ҳалиям ухламадингми? – ҳайрон бўлди Тутмос. – Эй, худолар, шунча кунлик силкинишлардан кейин ҳам!.. Ҳеч бўлмаса куёш чиққунча ухларсан, деб ўйловдим.
- Сарра қалай?..
- Шугинами?.. Тўйиб ухлаб олсанг бўларди, Рамсес. Юрагингда ҳаром қон тўпланиб қолган, шунинг учун безовтасан.
- Отаси нима деди?..
- У тартибли ва ақлли одам. Исми Гедеон. Қизини олмоқчи эканлигингни айтганимда, ўзини ерга урди ва сочларини юла бошлади.

¹ Т о г а – чойшаб.

Албатта, отанинг надоматлари тўкилиб бўлгунича кутдим. Ул-бул нарсадан еб, мусаллас ичдим, кейин биз музокарага ўтдик. Геден дастлаб қизининг бировга жазман бўлишидан кўра гўрга киришини афзал кўрди. Кейин мен унга Нил соҳилидаги Мемфис яқинидан чорбоғ берилишини, бу чорбоғ йилига икки талант даромад келтиришини ва солиқлардан озод қилинишини айтдим. У ҳайрон бўлиб қолганида, йилига яна бир талант олтин ва қумуш ҳам ваъда қилдим. Геден хўрсиниб олиб, қизининг Пи-Баилосда уч йил ўқиганини айтди. Мен яна бир талант қўшдим. Лекин у жаноб Сезофрисдаги бошқарувчилик лавозимидан маҳрум бўлишини билдирди. Мен эса бу лавозимдан кечиш шарт эмаслигини ва чорвангдан ўн беш соғин сигир ҳам берилишини айтдим. Унинг юзи бирмунча ойдинлашди. У катта бир сирни ошкор қилди: мемфислик амалдорларга елпуғич кўтариб юрадиган қандайдир Ҳайрес деган олий мартабали жаноб қизига қўл солган экан. Мен яна бир бош буқа, олтин занжир ва қимматбаҳо билакузук ваъда қилдим. Шундай қилиб Сарра учун: чорбоғ, йилига икки талант нақд пул, ўн беш сигир, буқа, олтин занжир ва билакузук бериш керак бўлади. Булар ҳурматли ота — Геден учун; қизга эса, хоҳлаган нарсангни бераверасан.

— Сарра ўзини қандай тутди? — сўради валиаҳд.

— Биз келишиб олгунимизча боғда сайр қилиб юрди. Биз келишувни яқунлаб, яхшигина яҳудий мусалласидан ичдик. Отасига нима деганини биласанми?.. Агар отаси қизини сенга бермаса, ўзини қоядан ташлаб юборар экан. Энди бемалол ухлашим мумкин, — деб гапини тугатди Тутмос.

— Шубҳам бор, — жавоб қайтарди валиаҳд ва томнинг тўсиғига суянганча боғнинг сайхон жойларига тикилди. — Ўзини осиб қўйган деҳқоннинг жасадига дуч келганимизни биласанми?..

— Бе-е! Қўнғизлардан ҳам ёмонроқ бўлди! — афтини буруштирди Тутмос.

— Алаmidан ўзини осди, бечора. Ўн йил давомида саҳрода қазиган аригини аскарлар кўмиб юборишди.

— Ҳар ҳолда у қотиб ухляпти. Бизга ҳам ухлаш вақти келди...

— Унга виждонсизларча муносабатда бўлдилар, — давом этди валиаҳд. — Унинг болаларини топиб, қулликдан озод қилиш ва ижарага ер бериш керак.

— Лекин бу ишни хуфёна қилган маъқул, — деди Тутмос. — Бўлмаса ҳамма деҳқонлар ўзини осиб, оқибатда бизга ҳам, хўжайинларига бирорта финикиялик мис чақани ҳам қарзга бермай қўяди.

— Ҳазилингни қўй! Агар сен ҳам ўша деҳқоннинг юзини кўрганнингда, сира ҳам ухлай олмаган бўлардинг...

Шу пайт боғ ичкарасидан паст, лекин аниқ товушлар эшитилди:

— Ҳали инсонлар сўзлашувида йўқ, ибодатхоналарда номлари янграмаган худолар сени ярлақасин, Рамсес!

Ҳайрон бўлган йигитлар том тўсиқ оша пастга қарадилар.

— Сен кимсан? — овозини баландлатиб сўради валиаҳд.

— Мен эзилган Миср халқиман, — деди босиқ овоз.

Кейин ҳаммаёқ жимиб қолди. Бирорта ҳаракат, бирор тирик жоннинг қимирлаши сезилмади, гўё бу ерда одам йўқдек.

Валиаҳднинг буйруғи билан машъала кўтарган малайлар югуриб чиқдилар. Итларни бўшатиб юбориб, атрофдаги буталарни тинтиб чиқишди. Лекин ҳеч кимни топиша олмади.

— Ким бўлдийкин у? — Тутмосдан сўради ҳаяжонланган валиаҳд. — Эҳтимол бу ўша деҳқоннинг руҳидир?

— Рух? — такрорлади адъютант. — Мен ҳатто ҳарам ва турбатлар ёнида соқчилик қилган бўлсам-да, руҳларнинг гапирганини ҳеч қачон эшитмаганман. Тахминимча, биз билан дўстларингдан бири гаплашди.

— Йўқса, у нега беркинди?

— Сенга барибир эмасми? — жавоб қайтарди Тутмос.

— Ҳар биримизнинг ўнлаб, юзлаб кўринмас ганимларимиз бор. Сенга ҳеч бўлмаса кўринмас бир дўст топилгани учун худоларга шукур келтиргин.

— Мен бугун кўз юммай чиқаман... — пичирлади шаҳзода.

— Кўйсанг-чи... Айвонда югуриб юриш ўрнига менга қулоқ солда, кириб ёт. Уйқу илоҳий бир нарсаки, унга кийикка ўхшаб югурганлар кетидан қувиш ярамайди. Уйқу хотиржамликни хоҳлайди ва сен юмшоқ ўринда ётганинга ёнингга ўтириб, катта энгилпўш билан сени ёпади. У нафақат кўзларни, ҳатто хотирани ҳам тўсади...

Тутмос шундай деб Рамсесни ўриндиқ ёнига бошлаб келди, фил суягидан ярим ой шаклида ясалган суянчиқ олиб келди ва ётқизиб қўйди. Кейин чодирнинг қалин бўздан тикилган пардасини тушириб, ўриндиқ ёнидаги ерга ётди. Бир неча дақиқадан кейин иккаласи ҳам ухлаб қолди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Фиръавннинг Мемфисдаги қасрига беш бўғинли миноралар ёки пилонлар ўртасидаги дарвозадан кирадилар. Бу бинонинг ташқи деворлари кулранг қумлойдан бўлиб, пастдан тепасигача безаклар билан қопланганди.

Дарвоза тепасидаги тахтада давлат рамзи—иккита илон шер остидан мўралаб тургани акс этарди. Пастда бир қатор худолар ўтиришар, уларга фиръавнлар қурбонлиқ қилаётгани тасвирланган. Ёнбошдаги беш қатор устунларга суратлар ўйиб ишланган, уларнинг остида рамзий ёзувларда хатлар битилган.

Аскарлар ва сарой аъёнлари дарвозалар ёнига қатор бўлиб тизилгандилар. Улар нақшинкор устунли ҳовлига олиб кирарди. Катта баркашларга ўтқазилган пакана алоэ ва пальмалар, апельсин ва арз дарахтлари йўлакларнинг икки четига териб қўйилган. Уларнинг бўйсира қилиб қўйилганидан худди сафга тизилганга ўхшарди. Оёқ остига эса рангли қумлар сепилган эди.

Устунлардаги суратлар остида давлат хизматчилари ўтиришар, у ёқ-бу ёққа юришиб, паст овозда ўзаро суҳбатлашардилар.

Ҳовлидаги баланд эшикдан уч қават қилиб қўйилган ўн икки устунли танобийга кириларди. Танобий катта бўлса ҳам, устунларнинг залворлигидан торга ўхшаб кўринарди. Ёруғлик эса девордаги кўплаб дарчалардан, шифтдан тўғри ва кенг қилиб туширилган туйнуклардан кирарди. Танобий ним қоронғи ва салқин бўлиб, кўпқаторли сариқ чизгилар қоплаган деворни ҳарҳолда, кўрса бўларди. Чизгиларнинг бошланишида барглар ва гуллар, ўртасида худолар, пастида эса уларга ноз-неъматлар олиб кетаётган, қурбонлиқ қилаётган одамлар, бу суратлар орасида эса қатор ёзувлар акс этганди. Уларнинг ҳаммаси ёрқин ва кескин—яшил, қизил ва мовий рангларга бўялган эди.

Танобийнинг жимжимадор қилиб ётқизилган тўшамалари устида ялангоёқ ҳолдаги оқ кийимга ўралган қоҳинлар, шунингдек, фиръ-

авн хузурига чорланган давлат арбоблари, ҳарбий вазир Херихор ва лашкарбошилари Нитагор ҳамда Патрокллар турардилар.

Онҳазрат Рамсес XII одатдагидек кенгаш олдидаги ўзининг ҳар доимги жойида худоларга қурбонлиқ қиларди. Аҳён-аҳёнда ичкаридаги хобгоҳда қандайдир қоҳин ёки амалдор кўриниб қолар, ибодатнинг бориши тўғрисида хабар берарди: «Ибодатхонанинг эшигидаги тамға синиб қолди... Худони таҳорат қилдириш бошланди... Уни ёпинтиряпти... Эшикни ёпиб олди...»

Ҳозир бўлганларнинг юзларида бесаранжонлик ва безовталиқ акс этди. Фақат Патрокл бетоқатлигини яширмай, Нитагор эса қалдироқ овози билан жимликни бузиб турганида, Херихор совуққон турарди. Қари жангчи дўрилдоқ овози билан ҳар сафар гапирганида, аъёнлар ҳуркак қўйлар каби безовталандилар ва бир-бирларига қараб: «Иўнилмаган бу эркак умр бўйи ёввойилар билан жанг қилди, ундан нима ҳам кутиш мумкин?...» демоқчига ўхшардилар.

Ичкаридаги хоналардан қўнғироқлар жаранги ва қуролларнинг шақир-шуқури эшитилди. Олтин дубулғалар кийиб, пешбанд таққан соқчилар икки қатор бўлиб танобийга кирдилар. Кейин икки сафга тизилган қоҳинлар ва ниҳоят, фиръавн тушган маҳоба кўринди. У тахтда исириқ тутуни оғушида ўтирарди.

Миср ҳукмдори Рамсес XII олтмишларга бориб қолган, сўлгин юзли одам эди. Эғнида оқ матодан ёпинчиқ, бошини эса олтинранг илон акс этган қалпоқ безаб турар, қўлларида узун асо бор эди.

Дабдабали саф кўриниши биланоқ ҳамма тиз чўкиб, пешоналарини ерга теккиздилар. Фақат ҳақиқий ёввойи бўлган мажусий Патрокл чуқур таъзим билан кифояланди. Нитагор эса битта тиззасига чўкди-да, дарҳол тик турди.

Фиръавн маҳобаси сўрига ўхшаган, тепаси чодир билан ўралган тахт ёнига келиб тўхтади. Фиръавн аста тушиб, бу ерда ҳозир бўлганларга назар ташлади ва тахтга ўтирганидан кейин мовий қанотлари бор пушти пуфакка ҳамда зангори илонлар тасвирига нигоҳини тикди.

Фиръавннинг ўнг томонига мирза, чап томонига эса асо ушлаган қозикалон келиб турди. Уларнинг ҳар иккиси каттакон ясама соч кийиб олган эди.

Қози калоннинг ишораси билан барча йиғилганлар ерга ўтириб, тиззалаб олдилар. Бош мирза фиръавнга мурожаат қилди:

– Жанобимиз ва қудратли ҳукмдоримиз! Сенинг хизматкоринг, шарқий чегараларимизнинг буюк посбони Нитагор ҳозир бўлди ва ҳурматингни бажо келтириб, мағлуб халқлардан сенга инъомлар олиб келди. Бу совғалар олтин тўлдирилган лаъл баркаш, уч юз бош буқа, юз бош от ва хушбўй тешеп дарахтидан иборат.

– Бу арзимас совғалар, жанобим, – деди Нитагор, – ҳақиқий хазинани биз Евфрат бўйларида топиб, у ердаги мағрур, лекин заиф шоҳларга Буюк Рамсеснинг кимлигини эслатиб қўйсам, чакки бўлмас эди.

– Хизматкорим Нитагорга менинг жавобим, – мирзага юзланиб деди фиръавн. – Унинг гаплари инобатга олинди. Энди сўраб кўр-чи, кечагина Пи-Баилос ёнида жанг қилиш шарафига муяссар бўлган ўғлим ва валиаҳднинг ҳарбий қобилияти ҳақида қандай фикрда экан.

– Ҳукмдоримиз, тўққиз халқнинг фармонбардори сен Нитагордан сўрайдики... – бош мирза гап бошлади.

Лекин кекса саркарда аъёнларни уялтириб, мирзанинг гапини бўлди:

– Ўзим эшитяпман, унинг сўзини сен – бош мирза эмас, тахт вориси тақрорлаши мумкин эди.

Мирза бу довюрак одамга ҳайрон бўлиб тикилган эди, фиръавннинг ўзи жавоб қилди:

– Хизматкор Нитагор ҳақ гапни айтади.

Ҳарбий вазир «маъкул» ишорасида бошини эгди.

Қозикалон мирза билан боққа чиқишларини йиғилганларга маълум қилди ва ўзи биринчи бўлиб зални тарк этди. Ҳамма чиқиб кетганидан кейин фиръавн, Херихор ва икки саркарда қолдилар.

– Менга кулоқ тут, ҳукмдор ва арзимни эшит, – гап бошлади Нитагор. – Сенинг амринг билан сочларимга ишлов бериш учун келган воқин айтганини қилиб, ҳузурингга шиппагимни ечиб кирдим. Бир вақтлар Юқори Мисрдагина эмас, балки хетлар ҳузурида, шунингдек, Ливия, Финикия ва Пунт давлатида ҳам ҳузурингга шиппақларимни ечмай киришим мумкинлигини эълон қилган эдинг.

– Сен ҳақсан, – деди фиръавн, – билишимча, саройда янги тартиб ўрнатилибди...

– Буюр, эй подшоҳим, – шунда менинг фахрий жангчиларим ҳам тартиб ўрнатадилар... – гапни илиб кетди Нитагор.

Ҳарбий вазирнинг ишорасига кўра танобийга бир неча хизматкор кириб келди. Бири Нитагорнинг шиппагини олиб кирди-да, оёғига кийгазиб қўйди, бошқалари тахт олдига вазир ва саркарда учун учта қимматбаҳо курси олиб келиб қўйди.

Учовлон амалдор ўтирганидан кейин фиръавн сўради:

– Айт-чи, Нитагор, менинг ўғлим саркарда бўлишга лойиқми?.. Фақат тўғриси гапир.

– Фива Амони ва томирларида шоҳлар қони оққан аждодларим шуҳрати билан қасам ичаманки, сенинг ворисинг, агар худолар ирода этса, буюк саркарда бўлади, – деди Нитагор. – Йигитча ҳали ёш бўлса ҳам катта санъат билан ўз полқларини жамлади, уларни қуроллантирди, қўшиннинг юришига қулай шароит яратди. Мени энг хурсанд қилган нарса шу бўлдики, йўли кесиб қўйилганида, у калласини йўқотмади, аксинча, қўшинни ҳужумга бошлади. Ҳа, у саркарда бўлиб ассирияликларни енгди. Набираларимиз душманни Нил бўйида кутиб олмасликлари учун биз уларни ҳозир тор-мор қилишимиз керак.

– Сен нима дейсан, Херихор? – сўради фиръавн.

– Ассирияликлар ҳақида ҳурматли Нитагор бекорга ташвиш чекмаяпти. Биз олдинги урушлардан ҳали ўзимизни ўнглаб олганимиз йўқ, янги урушни бошладан олдин куч йиғишимиз керак бўлади, – жавоб берди вазир.—Тахт ворисига тўхталадиган бўлсак, Нитагор тўғри айтяпти, йигитчада саркардалик сифатлари бор. У тулкидек ҳушёр, арслондек довюрак. Лекин шунга қарамай, кеча у анча хатога йўл қўйди...

– Бизлар хато қилмаганмизми?.. – гап қистирди ҳозиргача жим турган Патрокл.

– Валиаҳд, бош қўшинни моҳирлик билан бошқарди, – давом этди вазир. Лекин штаб тўғрисида ўйламади. Шунинг учун биз секин ҳаракат қилдикки, Нитагор йўлимизни кесиб қўйиши мумкин деб. Бошқарув ишида ва урушда ҳеч кимга суяниб бўлмайди. Кўзга кўринмас кичик тошга ҳам қоқилиб кетиш мумкин.

– Агар сиз, ҳазрати олийлари, – деди Патрокл, – қандайдир қўнғизларни деб сафни бошқа йўлга бурмаганингизда...

– Сиз, улуғ зот, келгинди ва ғайридинсиз, – жавоб қилди Херихор, – шунинг учун бу гапни айтяпсиз. Биз, мисрликлар, эса билемиз, агар халқ ва аскарлар қўнғизларни ҳурмат қилмай қўйсалар,

уларнинг ўғиллари удумларимиздан хайиқмай қўядилар. Бу эса худоларга ҳурматсизлик бўлса, фиръавнга қарши исён ҳисобланади...

– Ундай бўлса болталарнинг нима кераги бор? – гапни бўлди Нитагор. – Кимки боши омон бўлишини истаса, аъло ҳазратнинг гапига кулоқ солиши керак.

– Хўш, валиаҳд ҳақида қандай фикрдасан? – сўради фиръавн Херихордан.

– Куёшнинг тирик тимсоли, худолар фарзанди! – жавоб берди вазир. – Рамсесни улуғлаш ва ўн талант пул беришларини буюр, олам-паноҳ. Лекин Мемфи қўшинига қўмондон этиб тайинлама. Шаҳзода бу унвонга ҳали ёшлиқ қилади, у қизиққон ва тажрибасиз. Уни йигирмата жангда ҳабашлар ва ливияликларни яксон қилган Патрокл билан ёки шимол ва жанубдаги душманларимиз йигирма йил муттасил урушлардан кейин отини эшитса ранглари ўчиб кетадиган Нитагор билан тенглаштириб бўладими?

Фиръавн бошини қўлларига қўйди ва ўйчан деди:

– Марҳамат қилиб кетишингиз мумкин. Мен адолат ва тафаккур кўрсатганидек иш тутаман.

Киборлар чуқур таъзим қилдилар. Рамсес XII аъёнларини кутмасдан хобгоҳига кириб кетди.

Саройнинг кириш жойида икки саркарда ўзлари қолгач, Нитагор Патроклга деди:

– Билишимча, бу ерда қоҳинлар ўзларини уйидагидек ҳис қилишяпти... Херихорнинг калласи зўр ишлайди. Оғзимизни очгунимизча бизни дабдала қилди ва... қўшинни валиаҳдга бермайди!..

– Херихор мени шундайин мақтадики, жавоб беришга иккиланиб қолдим, – ўзини оқлади Патрокл.

– Тан олиш керак, гарчи у бу ҳақда гапирмаса ҳам, узоқни кўради. Агар валиаҳд бошлиқ бўлса, корпусга бойларнинг болалари ўрнашиб оладилар-да, ўзлари билан қўшиқчи қизларни олиб юриб, юқори лавозимларни эгаллайдилар. Эски зобитлар уларнинг амал поғоналарига чиқишларини кўриб, дангаса бўлиб қоладилар. Димоғи баланд ёшлар ўйин-кулгидан бўшамайдилар. Шунда қўшин душман билан тўқнаш келмасданоқ парчаланиб кетади. Херихор – донишманд дегани!

– Лекин валиаҳднинг тажрибасизлигидан Херихорнинг донишлиги бизга қимматга тушмаса бўлди, – пичирлади юнон.

Хобгоҳларга кириш йўлагида саноқсиз устунлар ва безалган деворлар ёнидан тизилган қоҳинлар ҳамда сарой амалдорлари бош эгиб таъзим қилганларича фиръавнни хонасига кузатиб қолдилар. Фиръавннинг хос хонаси икки қаватли танобий бўлиб, ганч билан сувалган деворларда Рамсес XII ҳукмронлик қилган даврда содир бўлган муҳим воқеалар: Месопотамия аҳолисининг совға-саломлар келтираётгани, бухтенлар подшоҳининг қабул қилиниши, худо Хонсуннинг Бухтен мамлакати бўйлаб голибона юриши акс этган эди.

Шу залнинг ўзида Горо худосининг ёқутдан ишланган ҳайкали қад кўтарган, ҳайкалнинг боши олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган, олдида эҳром шаклидаги меҳробга шоҳ қуроллари, безакли оромкурсилар, шунингдек, гулдор хонтахталар қўйилган эди.

Фиръавн кўриниши билан қоҳин исириқ тутатди, мулозимлардан бири валиаҳд келганини маълум қилганидан кейин шаҳзода кириб отасига таъзим қилди. Унинг юзидаги ҳаяжон билиниб турарди.

– Хурсандман, ўғлим, – гап бошлади фиръавн. – Оғир юришдан соғ-омон келдинг.

– Дунё тургунча тур, икки дунё саодатини кўргин, – жавоб берди шаҳзода.

– Ҳозиргина, – давом этди фиръавн, – ҳарбий маслаҳатчиларим сенинг тиришқоқлигингни ва топқирлигингни айтишди.

Валиаҳднинг ранги ўзгарди, дам оқариб, дам қизарди. У катта кўзларини отасидан узмай, жим қулоқ солиб турарди.

– Сенинг жасоратинг мукофотсиз қолмайди. Уч талант пул, каттагина олтин занжир... ва иккита юнон полкидан оласан-да, улар билан машқлар ўтказасан.

Шаҳзода қотиб қолди, бироқ сал фурсатдан кейин ҳазин овозда сўради:

– Мемфи кўшини-чи?

– Келаси йили ҳарбий ҳаракатларни такрорлаймиз. Агар кўшинга кўмондонлик қилишда бирор хатога йўл қўймасанг, кўшинни ҳам оласан.

– Биламан, бунда Херихорнинг кўли бор!.. – хитоб қилди тахт вориси, газабини зўрға тутиб. Сўнг атрофга қараб олгач, кўшимча қилди: – Ҳеч қачон иккаламиз ёлғиз қолмаганмиз, ота... орамизда доим бегона одамлар...

Фиръавн қошларини чимирган эди, аъёнлар соялардек ғойиб бўлдилар.

– Бир нима демоқчимисан?

– Фақат бир гап айтаман, ота. Херихор менинг душманим. У сенга арз қилиб, обрўйимни тўкди!..

Шаҳзода итоаткорлик билан турган бўлса ҳам лабларини тишлаб, муштларини қисди.

– Херихор менинг содиқ хизматкорим ва сенинг дўстинг. Унинг шафелигида сен тахт вориси бўлдинг. Бораётган йўлининг кўшиндан кесиб кўйилишига сабабчи бўлган ёш саркардага мен ишонмаяпман.

– Кўшинга келиб кўшилдим-ку!.. – жавоб қилди отанинг гапидан эзилган ворис, – иккита кўнғизни айланиб ўтишни айтди.

– Нима, коҳиннинг ўз динига мункир келишини хоҳлаганми-динг?

– Ота, титроқ товушда пичирлади Рамсес, – кўнғизларга халақит бермаслик қазилаётган анҳорнинг кўмилишига, бир одамнинг ўлимига сабаб бўлди.

– У одам ўз жонига қасд қилган.

– Херихорнинг айби билан!

– Сен Пи-Баилос яқинида маҳорат билан тўплаган полкларингда машқларнинг оғирлигидан ўттиз киши ўлган, юзлаб одамлар касалликка чалинган.

Шаҳзода бошини қуйи солди.

– Рамсес, – давом этди фиръавн, – сенинг тилинг билан каналлар ва ишчилар ҳаёти ҳақида қайғурувчи давлат одами эмас, қаҳр-газабга тўлган киши гапиряпти. Газаб билан адолат эса худди сор билан каптардек келиша олмайди.

– Ота! – аччиқланди ворис. – Агар қаҳр менинг тилим билан гапиряётган бўлса бу, Херихор ва коҳинларнинг менга ёмон муносабатидан...

– Сен ўзинг олий коҳиннинг набирасисан. Сени коҳинлар тарбия қилган... Шаҳзодаларга қараганда сен уларнинг сирларини кўпроқ биласан.

– Мен уларнинг баланддимоғлигини, амалга ўчлигини билдим. Адабларини бериб қўйишимни билиб, ҳозир менга душманлик қилмоқдалар. Херихор менга битта ҳам армия бермоқчи эмас. Бутун армияга ўзи бошлиқ бўлишни хоҳлайди.

Эҳтиётсизликдан айтиб юборган бу гапидан валиаҳднинг ўзи чўчиб кетди. Лекин ҳукмдор унга очиқ юз билан қараб, хотиржам жавоб берди:

– Армия ва давлатни мен бошқараман. Барча буйруқ ва қарорлар мендан чиқади. Мен бу дунёда Осирис тарозисиман ва қўл остимдаги малайларимнинг ишларини мен тарозига соламан—ворисни, вазирни, халқни ҳам. Мени тарозининг тошларини билмайди деган одам, узоқни кўролмайдиган одамдир.

– Лекин, ота, ҳарбий машқларнинг боришини сен ўз кўзинг билан кўрганингда эди...

– Унда мен ҳал қилувчи дақиқаларда яхудий қизининг кетидан бутазорларга кириб кетган саркардани кўрган бўлармидим? – унинг гапини бўлди фиръавн. – Лекин мен бундай нодонликлар ҳақида билишни истамайман...

Шаҳзода ўзини отасининг оёқлари остига ташлади.

– Сенга Тутмос айтдимми?..

– Тутмос ҳам сенга ўхшаган болакай. У Мемфи қўшини ўрдасининг бўлғуси бошлиғи сифатида қарзга ботиб бормоқда. Саҳрода қилган ишларим тўғрисида фиръавн билмайди, деб ўйляпти.

ЕТТИНЧИ БОБ

Бир неча кун ўтиб, шаҳзода Рамсес фиръавннинг иккинчи хотини бўлган онаси, малика Никотрис ёнига киришга муваффақ бўлди. Шу кунларда малика Миср аёллари ўртасида энг баланд нуфузга эришган эди.

Хонимни бўлғуси шохни туғишга чорлаган худолар янглишмаган эдилар. У бўйчан, ўта семиз, қирққа бориб қолганига қарамай, чиройли аёл эди. Кўзлари, юзлари ва туришидан виқор ёғилиб турар, бордию у канизакларсиз, одмигина коҳин кийимида юрса ҳам ҳамма ёғилиб салом беради.

Малика ўғлини зеб бериб ишланган хонасида кутиб олди. У хурмо дарахти тагидаги шинам оромкурсида ўтирарди. Оёқлари остидаги ўриндиқда кичкинагина ит ётар, ён тарафида елпуғич кўтарган қора чўри тиз чўккан эди. Фиръавннинг жуфти ҳалоли эғнига зарҳал билан тикилган шаффоф ёпинчиқ ташлаб олган, ясама сочида эса қимматбаҳо тошлар қадалган нилуфар кўринишидаги тиллақош ялтирарди.

Шаҳзода чуқур таъзим қилганида кучукча уни ҳидлаб, яна жойига бориб ётди. Малика бош ирғаб сўради:

– Менда нима ишинг бор эди, Рамсес?

– Бундан икки кун олдин, онажон...

– Сенинг банд эканлигингни билардим. Бугун иккаламизнинг ҳам вақтимиз етарли, қулоғим сенда.

– Мен билан шундай гаплашасанми, онажон? Юзимга саҳро шамоли урилгандай илтимосимни айтишга андиша қиляпман.

– Эҳтимол, сенга пул керакдир?

Рамсес хижолат ичида бошини эгди.

– Кўп керакми?

– Ўн беш талант керак...

– Эй худолар, – хитоб қилди малика, – яқиндагина сенга хазинадан ўн талант беришган эди-ку. – Борақол, қизалоқ, боққа чиқиб ўйна, чарчаган бўлсанг керак, – қора чўрига мурожаат қилди малика ва ўғли билан ёлғиз қолгач, сўради:

– Яхудий қиз шунақа талабчанми?

Рамсес қизариб кетган бўлса ҳам бошини кўтарди.

– Агар билсанг, онажон, ундай эмас. – Лекин мен аскар ва зобитларга мукофот ваъда қилганман ва... тўламасам бўлмайди.

Малика ўғлига норози қаради.

– Ўғилнинг онадан бемаслаҳат иш қилиши яхши эмас. Сенга Тирдан ўн талант сепи билан юборилган чўрини бермоқчи эдим. Сен эса яхудий қизини афзал кўрдинг.

– У менга ёқиб қолди. Бундай гўзал канизакларгина эмас, ҳатто фиръавн аёллари орасида ҳам йўқ.

– Лекин у яхудий қизи-ку...

– Бу бидъатларни қўйсанг-чи, онажон!.. Яхудийларнинг тўнғиз гўшти ейиши ва мушукларни ўлдириши ёлғон...

Малика жилмайди.

– Сен худди қоҳинлар мактабининг бошланғич синфи ўқувчисига ўхшаб гапиряпсан, – жавоб берди малика елка қисиб, – ва Буюк Рамсеснинг: «Сариқ юзли халқ биздан кўпроқ ва бойроқ, шундай ҳаракат қилайликки, улар яна ҳам бойиб кетмасин...» деганини унутиб қўйяпсан. Шунинг учун ҳам ўша қабиладаги қиз тахт ворисига каниз бўлишга арзимади.

– Наҳотки Буюк Рамсеснинг гаплари қандайдир бир бечора ижарачининг қизига тааллуқли бўлса! – овозини баландлатди валиаҳд. – Бизда яхудийлар кўп-ку?.. Улар уч юз йил олдин Мисрни ташлаб чиқиб кетиб, қоҳинлар раҳнамолигида қандайдир кулгили давлат тузмоқчи бўлишяпти...

– Билишимча, – жавоб қилди малика қошларини чимириб, – жазманинг вақтини бекор ўтказмайдиганлардан, шекилли. Эҳтиёт бўл, Рамсес. Ёдингда тут, уларнинг бошлиғи Мусо диндан қайтган қоҳин. Авлод-аждодлари меҳнатига лойиқ бўлган ҳақдан бир неча баробар кўпроқ бўлган бойликни Мисрдан олиб чиқиб кетгани учун ҳозиргача ибодатхоналарда қарғайдилар. Улар фақат бизнинг олтинимизнигина эмас, ҳозирда ўзлариники қилиб олган эътиқодларимизни ҳам ўғирлашган. Бундан ташқари, шуни билгинки, – алоҳида ургу билан қўшиб қўйди малика, – у халқнинг қизлари бошқа қабила одами билан бирга ётишдан ўлимни афзал кўрадилар. Мабодо, жувон бўлсалар ҳам ё яхудийлар томонга оғдириб олиш, ёки ўлдириш учун бунга рози бўладилар...

– Гапимга ишон, онажон, бу мишмишларни қоҳинлар тарқатадилар. Улар бошқа миллатни тахт ёнига келтиришни ва ўзларига душман орттиришни хоҳламаганидан шундай қиладилар.

Малика ўрнидан турди ва қўлларини чалиштириб кўксига қўйганича ўғлига ҳайрон бўлиб қаради.

– Одамлар айтганидек, қоҳинларга душманлигинг тўғрими? – деди она. – Сен уларнинг севимли талабасисан-а?!

– Бўлганда қандай, елкамда ҳозиргача улар калтагининг изи бор... – деди шаҳзода.

– Ахир сенинг бобонг, ҳозирда худолар билан яшаётган отам Аменхатеп ҳам олий қоҳин бўлган ва мамлакатга катта таъсир ўтказган.

– Мен ҳукмдорлар ўғли ва набираси бўлганим учун ҳам Херихор ҳукмронлиги билан келиша олмайман...

– Ахир унга бу амални сенинг бобонг, аъло ҳазрат Аменхатеп берган-ку..

– Мен эса уни қулатаман!

Она елка учирди.

– Сен ҳам қўшинга қўмондон бўлмоқчимисан? – деди у хафа бўлиб. – Сен эркак киши ва саркарда эмас, кўпроқ эрка қизга ўхшайсан.

– Нима дединг? – сўради шаҳзода босиқлик билан.

– Ўз ўғлимни танимаяпман... Сенда Мисрнинг бўлғуси ҳукмдори кўринмаяпти!.. Сенинг тимсолингда сулоламиз эшкаксиз қайиққа ўхшаб қолади... Коҳинларни саройдан ҳайдасанг, сен билан ким қолади?.. Қуйи ва Юқори Мисрда сенга ким кўз-қулоқ бўлади? Чет элларда-чи?.. Фиръавн Осириснинг илоҳий нури тушган ҳамма жойни кўра олиши керак.

– Коҳинлар вазир эмас, менга хизматкор бўладилар.

– Улар шундай ҳам содиқ малайлар. Ўшаларнинг дуоסי билан отанг ўттиз уч йилдан бери қиргинбарот уруш кўрмай подшолик қиляпти.

– Коҳинлар учун қиляпти!..

– Фиръавн учун, давлат учун, – гапини бўлди малика. – Хазинамизнинг қай аҳволдалигини биласанми?.. Агар коҳинларнинг фидойилик билан қилган меҳнатлари бўлмаганида шоҳнинг мулки ҳатто худоларнинг қимматбаҳо тошларини ҳам алмаштириб қўйишга қодир финикияликлар қўлига ўтиб кетиши мумкинлигини биласанми?

– Биттагина омад келтирувчи уруш хазинамизни худди Нил дарёси далаларимизга тошганидек, бойитиб юборади.

Малика кулди.

– Йўқ, Рамсес, – деди у, – сен ҳали шунчалар гўдаксанки, куфр гапларингни гуноҳга санаб бўлмайд. Юнон бўлуқларинг билан шуғулланиб, яҳудий қизидан тезроқ кутулгин. Сиёсатни эса... бизга қўйиб бер.

– Саррадан нега қутулишим керак экан?

– Чунки, агар у сендан ўғил туғса, шундай ҳам ташвишлар етиб турган давлатда қийинчиликлар пайдо бўлади. Коҳинлардан эса, – қўшимча қилди малика, – хафа бўлишинг мумкин. Фақат уларни ҳамманинг олдида таҳқирламасанг бўлгани. Улар тахт ворисини, айниқса, сенга ўхшаган асовларни кечирришни биладилар. Лекин вақт, сулоламиз шарафи ва давлатимиз манфаатини кўзлаб, ҳамма нарса-ни жой-жойига қўяди.

Рамсес ўйланиб туриб деди:

– Демак, мен хазинадан умидвор бўлмаслигим керак, шундай-ми?

– Ҳеч қачон! Агар сенга Тирдан жўнатилган қирқ талантни бермаганимда, бош мирза бугун пул харажатини тўхтатган бўларди.

– Қўшин нима бўлади? – деди шаҳзода манглайини асабий ишқаларкан.

– Яҳудий қизни кўнглингдан нари қилиб, коҳинлардан илтимос қил. Зора, улар сенга қарз бериб туришса.

– Ҳечам-да, яхшиси, финикияликлардан оламан.

Малика бош чайқади.

– Сен тахт ворисисан. Хоҳлаганингни қил... Лекин огоҳлантириб қўяй, катта товон беришинга тўғри келади. Финикиялик қарз берса, сени кўлдан чиқариб юбормайди. У яҳудийдан ҳам айёрроқ.

— Бундай қарзларни узиш учун шахсий даромадимнинг бир қисми ҳам кифоя қилади.

— Кўрамиз... Сенга чин дилдан ёрдам бермоқчи эдим, лекин мен... — деди малика кўлларини икки томонга ёйиб. — Билганингни қил. Аммо финикияликлар каламуш омборга ўрмалаганидек мулкимизга кириб келишяпти — биттаси тешиқдан ўтса, қолганлари унинг кетидан эргашади.

Рамсес кетишга шошилмаётган эди.

— Менга яна бирор гапинг борми? — сўради малика.

— Билмоқчи эдим... Менга нисбатан қандайдир режаларинг борлигини юрагим айтиб турибди. Қандай режалар, улар?

Малика ўғлининг юзларини силади.

— Ҳозир эмас!.. Ҳали анча эрта!.. Ҳозирча сен юртимиздаги таниқли йигитлар сингари озодсан. Шундан фойдалан. Бироқ, Рамсес, вақтлар келадики, катта ўғлинг сенга ворис бўлиши учун томирида шоҳлар қони оқувчи қизга уйланишинг керак бўлади. Мен ўша давр ҳақида ўйлаяпман...

— Нима бўпти?

— Ҳозирча ҳеч нарса аниқ эмас. Ҳарҳолда сиёсий фикрим сенинг хотининг қоҳин қизи бўлиши кераклигини айтяпти.

— Эҳтимол, Херихорнинг қизидир? — кулди шаҳзода.

— Ёмон бўларканми? Херихор яқинда фиръавннинг бош қоҳини бўлади, қизи эса энди ўн тўртга қирапти.

— Яхудий қиз ўрнига менинг қўйнимга киришга розилик ҳам берадими? — истехзо билан сўради Рамсес.

— Бу хатойингни одамлар унутиб юборишлари учун ҳаракат қилишинг керак.

— Оёқларингни ўпиб хайрлашаман, она, — деди Рамсес бошини чангаллаган ҳолда. — Бу ерда шунчалар кўп эски гапларни эшитдимки, Нилнинг орқага қараб юришидан, эҳромларнинг Шарқий саҳрога сурилиб кетишидан қўрқаман.

— Куфр кетма, болагинам, — пичирлади малика ўғлига безовта қараб, — бу мамлакатда ундан ҳам ортиқ мўъжизаларни кўришган.

— Подшоҳ саройининг деворларида ҳам қулоқ борлиги эмасми? — истехзоли жилмайиб сўради ўғил.

— Айрим фиръавнлар атиги бир неча ой ҳукмронлик қилиб, ўлиб кетганлар ва тўққиз халқни бошқарган сулоалар завол топган.

— Чунки фиръавнлар сажда қилиш билан кифояланиб, орзуларини унутганлар.

Рамсес таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Салобатли йўлакда ўғлининг оёқ товушлари эшитилмай қолгандан кейин маликанинг қиёфаси ўзгарди. Азият ва ташвиш ўрнини ҳукмронлик сокинлиги эгаллади, шаҳло кўзларга ёш қалқди. Илоҳа ҳайкали ёнига бориб, тиз чўқди ва қизиб турган чўққа Ҳинд мушқларидан сепиб, ибодат қила бошлади:

— О, Исида! Исида! Исида! Номингни уч бора ёд этаман. О, туяқушлар, тимсоҳлар, илонлар онаси, сенинг номингга уч марта шарафлар бўлсин... О, Исида, дон-ризқларимизни ҳалокатли шамоллардан асрагувчи ва аждоқларимиз хоқини вақтнинг тўзғитиб юборишидан сақлагувчи! О Исида, раҳм қил, ўғлимни паноҳингда асра! Номинг шу ерда... ва у ёқда... ва ҳамма жойда уч мартадан такрорлансин...

Малика ана шундай дуолар ўқиб, кўзларида ёш билан сажда қилди. Шу пайт унинг тепасида кимнингдир секин шивирлагани эшитилди.

– Сигинган одамнинг дуолари ижобат бўлмай...

Малика сапчиб туриб атрофга қаради. Лекин атрофида ҳеч ким кўринмади. Фақат деворларга чизилган гуллар, меҳроб томондан эса самовий сокинликдаги илоҳ ҳайкали унга қараб турарди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Валиаҳд уйига ташвишли ҳолатда келди ва Тутмосни ёнига чақирди.

– Менга пул топиш йўлини ўргатишинг керак.

– Ха-ха, – кулди коранда, – афсуски, бундай ноёб ҳунарни коҳинларнинг олий мактабида ўргатишмаган. Бўлмаса мен у ерда мударрис бўлардим.

– Сен айтган мактабда қарз олмасликни ўргатадилар, – деди шаҳзода.

– Тилимнинг шаккоклик қилишидан кўрқмасам, коҳинлар у ерда бекорга вақт ўтказмасликларини айтган бўлардим. Улар табаррук одамлар бўлсалар ҳам, бечорадилар!.. Гўшт ейиш нималигини билишмайди, битта хотин билан кифояланишади ёки умуман, хотинлардан нарироқ юришади. Қарз олиш эса уларга ёт тушунча... Бу нарсаларни мендан билиб олаётганиндан бахтиёрман, Рамсес, – деди Тутмос. – Пулсизлик қандай мушкулотларга олиб келишини тушуниб етдинг, пули йўқ одамнинг иштаҳаси йўқолади, уйқусида чўчийди, аёлларга «улар нима учун керак» деган хаёл билан қарайди. Салқин ҳарамларда ҳам юзлари ловуллаб туради, саҳродаги қаҳратон изғиринда иситмаси кўтариледи. У бир нуқтага тикилганича атрофдагиларнинг гапларини эшитмайди. Ясама сочи қийшайди ва ундан мушканбар ҳиди келмай қўяди... Уни фақат бир кўза мусаллас тинчлантиради. Лекин бу ҳам узоққа бормади. Шўрлик ўзига келгандан кейин гўё оёқлари остидаги ер ўпириляётгандай бўлади... Шошиб юришингдан, асабий ҳаракатларингдан кўриб турибман, – деди пўрим, – пулинг йўқлигидан аламдасан. Лекин ҳадемай кўксингни эзиб турган тош қулайди. Шунда аввалги ташвишларинг ва ҳозирги қарз берувчилар унут бўлади. Кейин эса... Оҳ, бахтиёр Рамсес, сени ҳам катта тасодифлар кутади!.. Зеро, муддат етгач, судхўрлар қарзини қистаб кела бошлагач, ўзингни ит қувлаган бугудек ёки дарёдан сув олгани келиб, елкаси қадоқ тимсоҳни кўриб қолган қиздек ҳис этасан ўзингни...

– Гапларинг жуда ҳам қизиқ, – кулиб тўхтатди уни Рамсес, – лекин бунинг бир дирҳамлик фойдаси йўқ...

– Кўп гапирмай қўяқол, – унинг гапини бўлди Тутмос, – кечқуруноқ финикиялик судхўр Дагон ёнига учаман. Гарчи у сенга пул бермаса ҳам, ҳарҳолда, хотиржам тортасан.

Тутмос саройдан югуриб чиқиб, кичикроқ бир маҳобага ўтирди ва ўзига ўхшаган оёғи енгил хизматкорлар қуршовида боғ йўлакларида кўздан гойиб бўлди.

Куёш ботишидан олдин Мемфисда машҳур бўлган финикиялик пулдор Дагон валиаҳднинг уйи олдига етиб келди. У ҳали бокиралигини йўқотмаган сариқ, озғин, лекин қадди расо одам эди. Эгнидаги мовий яктаги устидан ҳарир мато ташлаб олган эди. Мисрлик киборларнинг ясама сочлари ва улама соқоллари олдида унинг пешонабандли узун сочлари ва барқ уриб ўсган соқоли юзига салобат бериб турарди.

Вориснинг оромгоҳи бойваччалар билан лиқ тўлган эди. Бирлари чўмилиб чиқиб, ўзларига мушканбарлар билан оро берса, бошқалари

шоҳмот ва шатранж ўйнашар, қолганлари бир неча раққосалар даврасида шаробхўрлик қиларди.

Валиаҳд шароб ичмас, аёллар билан ҳам гаплашмас, зина бўйлаб юриб, финикияликни кутарди. Боғ йўлагиди унинг маҳобасини кўриб пастдаги бўш хонага кирди. Бир дақиқадан сўнг эшик олдида Дагон кўринди ва остонага чўкиб хитоб қилди:

– Салом сенга, Мисрнинг янги куёши!.. Тоабад яша ва шуҳратинг финикия кемалари борадиган узоқ соҳилларгача етсин...

У шаҳзоданинг буйруғи билан ўрнидан туриб, қўлларини қаттиқ-қаттиқ силкиганча гапира бошлади:

– Саховатли Тутмос кулбам олдида маҳобадан чиққанида (менинг уйим сенинг қасринг олдида бир кулба-да) унинг юзлари шундай барқ урардики, мен дарҳол хотинимга: «Фамар, саховатли Тутмос ўз манфаатини эмас, ундан ҳам олий – Ливан денгизи қирғоқларидан ҳам баландроқ мақсад билан келди», деб бақирдим. Хотиним: «Тутмос жаноблари ўз ташвиши билан келмаганини қаяқдан биласан?» деди. «Чунки пул билан келди десам, унда пул йўқ. У пул учун ҳам келмаган, чунки у менда йўқ...» дедим. Шундай қилиб иккала миз ҳам саховатли Тутмосга таъзим бажо айладик. Сенинг ўз қўлингдан ўн беш талант олмоқчи эканингни айтганда, олийзот жанобим, хотинимдан: «Фамар, юрагим сезган эканми?» – деб сўрадим. У менга: «Шунчалар ақллисанки, Дагон, ҳатто тахт ворисига маслаҳатчи бўлсанг арзийди», деди.

Рамсеснинг энсаси қотиб қолган бўлса ҳам судхўрнинг гапини тингларди. У бундай пайтларда онаси, ҳатто фиръавн олдида турган бўлса ҳам ўзини тутолмаган бўларди.

– Эр-хотин ўйланиб, гап нимадалигини тушунганимизда, – дэвом этди финикиялик, – уйимиз нурга тўлиб кетдики, хизматкорларга ўн кўза шароб келтиришни буюрдим, хотиним Фамар эса янги балдоқ олиб беришимни талаб қилди. Кувончим шунчалар чексиз эдики, йўлда келаётиб эшак еталовчимга уни урмасдан келишини тайинладим. Хокисор товонларим остонанга етганида қўлимдан олтин узугимни чиқариб (Херихор Эннанага тақдим этган узукдан ҳам каттароқ), бу қимматбаҳо мўъжизани қўлимга сув қуйган қўлингга бердим. Сўраганининг айби йўқ, қўлимга сув қуйишгандаги кумуш кўза қаердан келган?

– Уни сенга Габарнинг ўғли Азария икки талантга сотган.

– Яҳудийми? Сен, ҳукмдорим, яҳудийлар билан элакишиб юрибсанми? Бунга худолар нима дейди?..

– Азария ҳам худди сенга ўхшаган савдогар, – деди валиаҳд.

Бу жавобни эшитган Дагон қўллари билан бошини чангаллаганича тупук сачратиб дуо ўқиди:

– О Баал, Таммуз!.. О Баалит!.. О Ашторет... Габарнинг ўғли Азария менга тенг келадиган савдогар бўлса!.. Эй, оёқларим, мени нега бу ерларга бошлаб келдингиз?. Эй, юрагим, бундай азоблар ва таҳқирликларга қандай чидаб турибсан?.. – Эй, жанобим, – қичқирди финикиялик, – агар олтинни қалбакилаштираман мени савала, қўлларимни кесиб ташла, фақат яҳудий савдогар бўлиши мумкинлигини айтма. Яҳудийлар ориқ эчкиларни соғсинлар, мисрликлар қамчиси остида сомонли лой қорсинлару фақат савдогар бўлмасинлар. Тфу!.. Тфу!.. Қуллардан иборат нопок халқ! Ўғрилар!.. Қароқчилар!

Валиаҳднинг жаҳли чиқса ҳам, ўзини босди. Ҳозиргача ҳеч кимнинг олдида бунчалар босиқлик қилмаганига ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

— Гап бундай, — деди у ниҳоят финикияликнинг сўзини бўлиб, — менга ўн беш талант қарз берасан, муҳтарам Дагон.

— Эй Ашторет! Ўн беш талант жуда кўп пул, мен ўтириб яхшилаб ўйлаб олишим керак.

— Бўлмаса, ўтирақол.

— Бир талантга, — ҳисоблай бошлади курсига жойлашиб олган судхўр, —йигирмата олтин занжир ёки олтмиш бош сигир, ёхуд оғир ишларга ярайдиган ўнта қул, ёинки най чалишни ёки расм чизиш, ё бўлмаса табиблик қилишни биладиган қул келади. Бир талант бу — катта бойлик.

Шаҳзоданинг кўзлари ялтиради.

— Агар ўн беш талант бўлмаса... — судхўрнинг гапини бўлди у.

Финикиялик қўрққанидан курсидан сидирилиб тушди.

— Эй қуёш ўғли, агар сен буюрсанг, бу шаҳарда ким ўн беш талант пул топмайди?... Тўғри, мен бир ғариб гадоман ва барча жавоҳирларим ва ижараларим бир нигоҳинга арзимади, шаҳзодам. Савдогарларга учраб ким юборганини айтсам, ўн беш талант эртагаёқ, ернинг тагидан бўлса ҳам топилади. Сен шоҳнинг ўғлисан, қуруқ баркашга ҳам: «Пул бер!» — десанг, албатта, беради... Фақат менга унақа қарама, Горнинг ўғли, бўлмаса юрагим тўхтаб, ҳушим бошимдан учади, — ялина бошлади финикиялик.

— Бўпти ўтир, ўтир! — деди шаҳзода кулиб.

Дагон ўрнидан туриб, курсига яна қулайроқ ўрнашиб олди.

— Ўн беш талант сенга қанча муддатга керак?—сўради у.

— Тахминан бир йилга...

— Тўғрироғи: уч йилга. Фақат ўн беш талантни ҳар куни улфатлари ва гўзал аёлларни қабул қиладиган шаҳзода эмас, подшогина бир йилда қайтара олади. Эҳ, бу аёллар!.. Шу тўғрими, сўрашга рухсат бер, Гедеоннинг қизи Саррани ўзинга олган эмишсан.

— Қанча фоиз сўрайсан? — гапни бўлди Рамсес.

— Шунчалар арзимас фоизки, ҳатто муборак сўзларингга арзимади. Ўн беш талант учун йилига беш талантдан қўшиб берасан. Уч йилда қарзни узиб юборганингни билмай ҳам қоласан, шундайми?

— Олинган қарзнинг ҳажми фоиз ҳажмига тўғри келишига Миср қонунлари йўл қўяди, — жавоб берди хижолат бўлган финикиялик.

— Жудаям кўп эмасми?

— Жуда кўп дейсанми? — қичқирди Дагон. — Ҳамма катта жаноблар катта саройлар ва катта мулкка эга бўлганлари учун фоизини ҳам катта миқдорда тўлайдилар. Агар мен тахт ворисидан озроқ олсам уят бўлар. Мабодо, оз фоиз олсам, калтаклаб қувиб юборган бўлардинг.

— Пулни қачон олиб келасан?

— Олиб келиш?... Эй, худолар! Бу иш бир одамнинг қўлидан келмайди. Яхшиси, шундай қилсам: сен учун пулларни мен тўлаб қўйсамда, бундай бўлмағур ишлар билан бошингни оғритмасанг.

— Кимларга тўлашимни қайдан биласан?

— Билсам керак, — менсимайроқ жавоб берди финикиялик. — Сен шарқий армияга жўнатмоқчи бўлган олти талантни Хетем ва Мигдалдаги банкирлар амалга оширадилар. Нитагорга уч талант, яна олий зот Патроклга бериладиган уч талантни ўрнида ҳал қилса бўлади. Сарра ва унинг отаси Гедеонга исқирт Азария орқали бериб юбориш мумкин... Шундай қилинса яхши бўлади. Йўқса, тўлаш пайтида сени алдаб қўйишлари мумкин.

Рамсес хона бўйлаб асабий одимлашга тушди.

— Демак, сенга ўттиз талантга тилхат беришим керак, шундайми?

– Қанақа тилхат, унинг нима кераги бор?.. Подшоҳнинг ўғли менга тилхат ўрнига Такенс, Сет, Неха-Мент, Неха-Пеху кентлари ва Себт-Хет ва Хабудаги ерларини уч йилга ижарага берса, бас.

– Ижарага? – такрор сўради шаҳзода. – Бу менга маъкул эмас.

– Бўлмаса пулларимни, ўзимнинг ўттиз талантимни қандай оламан?

– Шошма. Мулкимни бошқараётган одамдан бу ерлар йилига қанча фойда келтираётганини сўраб кўрай-чи.

– Ҳазрати олийлари ўзларини қийнамасинлар?.. Бошқарувчи нима ҳам биларди? У ҳеч нарсани билмайди. Финикияликка ишон. Йил йилга тўғри келмайди, ҳосилга қараб даромад бўлади. Агарда мен бу ишдан зарар кўрсам бошқарувчи уни қоплармиди?..

– Биласанми, Дагон, менимча бу ерлар ўн талантдан ортиқроқ даромад келтиради...

– Шоҳнинг ўғли менга ишонмаяптими? Бўпти! Ундай бўлса Сеттедаги ерларни кўшмаслигим мумкин. Қалай? Сен ҳалиям мени кўп нарса талаб қиляпти деб ўйлайсанми?.. Майли, Себт-Хетни ҳам чиқариб ташлайман. Айтгандай, бошқарувчининг бунга нима дахли бор! Нима, у сенга ақл ўргатадими? Эй Ашторет! Агар менинг саховатли ҳукмдоримга қандайдир бошқарувчи, тобе қул йўл кўрсатса, ишта ҳам йўқолиб, уйқум қочган бўларди. Бу ишда фақат мунший керак. У шоҳнинг ўғли менга ўз ерларини уч йилга ижарага беришини ёзса, бундай олий бахтга муяссар бўлганимни ўн олти гувоҳ тасдиқласа кифоя. Жанобимнинг мендан қарз олганини хизматкорлар билишининг нима кераги бор?..

Шу гап валиаҳднинг жонига тегди ва қўл силтаб деди:

– Эртага пулни олиб, мунший ва гувоҳларинг билан келгин. Бу иш билан ўзим шуғулланиб ўтирмайман.

– Мана бу доно гап! – хитоб қилди финикиялик. – Дунё тургунча тургин.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Нилнинг чап соҳилида жойлашган Мемфиснинг шимолий ерларига жойлашган чорбоғни валиаҳд Саррага берди. Бу чорсу жой тахминан ўттиз беш морг¹ келар, томдан қараганда худди кафтдагидек кўринарди. Тепалик қайроқларидаги ерлар тўрт ярус келарди. Пастдаги энг катта иккита дала ва томорқалар учун ажратилган ерларга Нил доим тошиб турарди. Ҳар замонда сув тошадиган учинчи қаторда хурмолар ва бошқа мевали дарахтлар ўсарди. Тўртинчи поғонадаги қаторда эса зайтунзор, тоқзор, ёнғоқ ва каштанзорлар барпо қилинганди. Ана шу дарахтларнинг ўртасида уй қад кўтарган эди.

Уй, одатдагидек, икки қаватли бўлиб, айвонига матодан чодир осилган. Пастда Рамсеснинг қора танли қули, юқорида эса қариндоши ва хизматкори Тафет билан бирга Сарра яшайди. Уйнинг атрофи хом гиштдан урилган девор билан ўралган, чорва моллари, ишчилар ва назоратчилар учун қурилишлар барпо қилинган.

Сарранинг хоналари унча катта бўлмаса ҳам жуда саришта эди. Оёқ остига гиламлар тўшалган. Эшик ва деразаларда тарғил чизиқли пардалар тутилганди. Уймакорлик усулида ишланган чорпоялар, ўзгартирилиши мумкин бўлган курсилар, кийимлар учун сандиқлар, бир ва уч оёқли столлар қўйилган, уларда гуллар солинган туваклар турарди. Май ичиш учун мўлжалланган, қомати келишган кўзалар, атир шишаларини соладиган ҳуққалар, чиннисимон идишлар терил-

¹ Морг – ер ўлчов бирлиги.

ган эди. Уйдаги ҳар бир ёғоч буюм, идиш-товоқ, ҳатто энг кичик рўзгор ашёлари ҳам ўймакорлик ва турли рангдаги расмлар билан безатилган, ҳар бир кийимга кашта ёки ҳошия тикилган эди.

Мана ўн кундирки, Сарра шу шинам уйда ҳадик ва уятдан одамларга кўринмай, ҳатто хизматкорлардан беркиниб яшарди. У парда билан ўралган хонада кашта тикар, Рамсес учун янги узилган гуллардан чамбар эшарди. У гоҳо айвонга чиқар, чодирнинг барини эҳтиётлик билан кўтариб Нилни томоша қилар, эшкакчиларнинг қўшиқларига қулоқ тутар ёки нариги қирғоқдаги шоҳ саройининг кулранг чўққиларига ҳадикланган ҳолда жим ва маъюс қарар, кейин яна ўз машғулотларига қайтарди.

— Шу ерда ўтиратур, холажон, — деди У Тафетни чақириб, — пастда нима қияпсан?..

— Боғбон мева олиб келди, шаҳардан эса нон, шароб, парранда гўшти юборишибди, ўшаларни қабул қилиб олдим.

— Ёнимда ўтир, гаплашайлик. Бўлмаса мени кўрқув босяпти.

— Вой нодон қиз-ей! — кулиб жавоб берди Тафет. — Мен ҳам дастлабки кунлари ташқарига мўралашга ҳам кўрққан эдим. Кўрғон оша қарашим билан кўрқув ҳам унут бўлди. Барчаси тиз чўкиб, таъзим қилиб турган жойда кимдан ҳам кўрқардим? Сенинг олдинда эса бошлари билан турсалар керак!.. Боғни айлан, у ер сокин, худди жаннатга ўхшайди. Далага қараб буғдой ўраётганларни кўр... Гулларнинг расмлари солинган қайиқларга чиқ, қайиқчилар сени кўриш ва Нилда сайр қилдириш умидида муштоқ ўтирибдилар.

— Кўрқяпман.

— Нимадан?

— Ўзим ҳам тушунмайман. Иш билан шуғуллансам ўзимни худди уйимдагидек ҳис қиламан, ҳали замон отам кириб келадигандек... Сал шамол эсиб, пардалар кўтарилса... биласанми, кўзимга нималар кўринади? — гўё бургут чангалида қоядаги уясига олиб келган-у ҳеч қачон пастга тушолмайдигандайман...

— Шаҳзода қандай ванна юборганини кўрсанг эди, мис ванна!.. Осма қозон, идишлар, оташкуракни айтмайсанми!.. Бугун иккита курк товуққа тухум бостирдим, яқинда жўжаларимиз ҳам бўлади...

Куёш ботиб, Саррани ҳеч ким кўрмай қолганида у дадиллашиб айвонга чиқар ва дарёни томоша қиларди. Узоқда машғалаларнинг нури қоп-қора сувга шафақ ҳошиялар ташлаганида Сарра тутқун бўлган қушдек типирчилаётган кўксини қўллари билан босди. У Рамсеснинг ўзи томон сузиб келаётганини кўриб, кўнглидан нима кечаётганини, хушрўй йигит билан учрашувдан қувонишми ё кўрганда ўзини йўқотиб қўядиган буюк ҳукмдорни яна кўришиданми— била олмас эди.

Бир куни шанба охирлаётганида Сарра шу ерда яшай бошлагандан бери биринчи марта отаси уни кўргани келди. У отасини кучоқлаганича йиғлади, оёқларини ювди, бошига мушқлар сепди, ўпичларга бостириб юборди. Сиртдан қараганда Гедеон кекса ва жиддий бўлиб кўринарди. Эғнида илигигача етадиган, пастки қисмига рангбаранг кашталар тикилган узун яктак, унинг устидан енгсиз авра кийиб олган эди. Бошида учи ингичка қалпоқ бор эди.

— Келдингизми?.. — деди Сарра ҳаяжон билан отасининг қўл, юзлари ва сочларидан ўпар экан.

— Бу ерга қандай келиб қолганимга ўзим ҳам ҳайронман! — деди Гедеон маҳзун аҳволда. — Боғдан ўғрилардай беркиниб ўтдим. Мем-

фисдан бошлаб то шу ергача йўловчилар мени бармоғи билан кўрсатаётгандай, ҳар бир яҳудий изимдан тушаётгандай туюлаверди.

— Ахир мени валиаҳдга ўзингиз бердингиз-ку, дада, — шивирлади Сарра.

— Бердим... Нима ҳам қила олардим? Назаримда, одамлар мени бармоғи билан кўрсатиб, ортимдан тупураётганга ўхшайди. Мени билган мемфисликлардан кўплари таъзим қилишяпти. Таъзимлари ҳам чуқурроқ. Сен бу ерда яшаётганингдан бери жаноб Сезофрис ҳовлимни кенгайтиришимни айтди, жаноб Ҳайрес бир бочка тоза мусаллас ҳада қилди. Мартабали элбошимиз сарой хизматкорларини юбориб сенинг соғлигингни, ундан кейин мулкига бошқарувчи бўлиб ўтишимни сўради.

— Яҳудийлар-чи? — сўради Сарра.

— Яҳудийларга нима бўпти? Улар менинг ўзимча рози бўлмаганимни билишади. Қолаверса, уларнинг ҳар бири шунақа... Зўравонликни инкор этмайдилар. Бизга яратганинг ўзи баҳо берсин. Яхши-си, қандай яшаётганингни айт!

— Жаннатда ҳам бунчалик роҳат бўлмаса керак, — гапга қўшилди Тафет.— Уззукун бизга мева, шароб, нон, гўшт, хуллас, кўнгил тусайдиган ҳамма нарсани олиб келишади. Ваннани айтмайсизми!.. Ҳамма ёғи мисдан. Идиш-товоқлар-чи!

— Уч кун олдин финикиялик Дагон ҳузуримга келди. — Тафетнинг гапини бўлди Сарра. — Кўришишни хоҳламагандим, оёқ тираб туриб олдики...

— У менга олтин узук совға қилди, — яна гапга қўшилди Тафет.

— Унинг айтишича, — давом этди Сарра, — хўжамнинг ерларини ижарага олибди, менга эса иккита билакузук, жавоҳир қадалган сирғалар, Пунт мамлакатидан келтирилган мушканбарлар тўла ҳуққа совға қилди.

— Шунча совғани нима учун берди?

— Шунчаки. Фақат унга яхши муносабатда бўлишимни, имконият туғилганда хўжамга: «Дагон — содиқ қулингиз», деб қўйишимни илтимос қилди.

— Яқинда сандиқлар тўла билакузуқларинг, сирғаларинг бўлади, — деди Гедеон жилмайиб, — Эҳ, — деди у бироз жим тургач, — бисотингни кўпайтиравер, ўз ерларимизга бир куни қочиб кетамиз. Бу ерларда кунимиз доим аччиқ бўлаверади. Ҳа, аччиқ бўлса — ёмон. Яхши бўлганда яна ҳам аччиқроқ бўлади.

— Хожам нима деркин? — хомуш сўради Сарра.

Ота бош чайқади.

— Бир йилга бормай ҳожанг сени ташлайди. Бу ҳодисага кўпчилик сабабчи бўлади. Агар сен мисрлик бўлганингда у сени уйига олган бўларди. Яҳудий қизни эса...

— Ташлайдими? — такрорлади Сарра хўрсиниб.

— Бўладиган ишларга қайғуришнинг нима кераги бор, ҳамма нарса Худонинг қўлида! Шанбани сен билан бирга ўтказгани келдим...

— Вақтида келдингиз, уйда балиқ, гўшт, чавати, яна... шоҳона мусаллас бор, — шошилиб гапини бўлди Тафет. — Ҳа, айтгандай, Мемфисдан етти кўзли шамдон, мумли шамлар сотиб олганман. Кечкурунга зиёфатимиз Ҳайрес жаноблариникидан ҳам яхшироқ бўлади.

Гедеон қизи билан айвонга чиқди. Икковлон ёлғиз қолгач, отаси деди:

– Тафетнинг айтишича, сен фақат уйда ўтирармишсан. Ҳеч бўлмаса, боққа чиқиб тургин.

Сарра сесканиб кетди.

– Қўрқаман, – деди у шивирлаб.

– Ўз боғингда нимадан қўрқасан?.. Ахир сен бу ернинг хўжайинисан, хон маликасисан... Катта малика...

– Бир куни боққа чиққанимда қандайдир одамларнинг ўзаро гаплашиб: «Қара-я, валиаҳд яхудийсининг қасрига Нил ҳам кечикиб тошяпти», – дейишди.

– Улар эси паст одамлар экан, – деди Геден, – Нилнинг тошишидаги бир ҳафталик кечикиш – янгиликми?.. Бўлмаса, ҳозирча кечалари чиқиб тургин.

– Йўқ... Йўқ! – хитоб қилди Сарра яна сесканиб. – Қайси бир куни зайтунзорга чиққан эдим, ёнбош йўлакда сояга ўхшаган икки аёл кўринди... Қўрққанимдан қочмоқчи эдим, улардан ўрта бўйли – ёшроғи қўлимдан ушлаб олиб: «Қочма, биз сени кўрмоқчимиз», – деди. Катта ёшдаги баланд бўйлиси бир неча қадам нарида туриб юзимга тикилди... Вой дадажон-ей, тошдек қотиб қоламанмикан дедим. У аёл ким эдийкин!.. Нега бундай тикилди?

– У ким бўлди экан? – сўради Геден.

– Ёши каттароғи қоҳинага ўхшади.

– Улар сенга ҳеч нима дейишмадимми?

– Ҳеч нарса. Фақат улар дарахлар орасига ғойиб бўлганларида, чамамда каттароғи шекилли: «Ҳақиқатда гўзал экан», деганини эшитдим.

Геден ўйланиб қолди.

– Эҳтимол, – деди у, – саройнинг зодагон аёлларидандир?..

Кўёш ботган эди. Нилнинг иккала қирғоғида кечикаётган тошқинни бетоқат кутаётган одамлар сафи кўпайди. Икки кундан бери денгиз томондан шамол эсар, дарё яшилранг тус олган эди. Кўёш Сотис юлдуздан қайтган бўлса ҳам, Мемфисдаги қоҳинлар қудуғидаги сув бир тирсак кўтарилмаган эди. Юқори Нилда тошқинлар бўлаётгани, келгусида бундан ҳам мўл бўлишини эшитган одамлар ҳаяжонда эдилар.

– Мемфиснинг бу ёғида нега сув тошмаяпти экан?—ташвиш билан сўрашарди хабарни интиқлик билан кутаётган деҳқонлар.

Осмонда юлдузлар пайдо бўлганида Тафет ошхонага дастурхон тузади. Еттита шам порлаб турган шамдонни қўйди. Учта курсини столга яқинроқ суриб, шанбалик кечки овқат берилишини айтди.

Геден қалпоғини кийди, қўлларини дуога очиб деди:

–Эй Иброҳим, Исҳоқ, Ёқублар худоси! Миср ерларидан халқимизни олиб чиқиб кетган, қуллар ва қувилганларга ватан берган, Иуда фарзандлари билан абадий иттифоқ туздирган зот... Худо Яхво, худо Аданаи! Душман ерларида етилган мевалардан тотишимизни гуноҳ ҳисоблама, ҳозирги забун ва ҳадикдаги аҳволимиздан халос эт. Сенинг шаънингни деб тарк этганимиз – Иордан соҳилларига қайтар...

Шу пайт қўргон ортидан товуш эшитилди:

– Шоҳ ва тахт ворисининг садоқатли хизматкори, олий мартабали Тутмос...

– Дунё тургунча турсин!.. – хитоб қилди боғ томондан келган овозлар.

– Саховатли жаноб Ливаннинг тоза гулига саломлар йўллайди, – давом этди биринчи овоз.

Жарчилар тўхташи биланоқ арфа ва най овозлари янгради.

– Куй!... – қичқирди Тафет қарсақ чалиб. – Шанбани куй билан кутиб оладиган бўлди!..

Аввалига хавотирланган Сарра ва унинг отаси жилмайганларича дастурхон атрофига ўтирдилар.

– Майли, чалишаверсин, – деди Гедеон, – куй иштаҳамизни бўғмайди.

Най ва арфа оҳангига жарангдор овоз жўр бўлди:

– «Ҳаммадан гўзалсанки, Нил сувига ўхшайсан. Сочларинг қаргаларнинг қанотидек қоп-қора. Қадинг сунбул, кўзларинг оҳу кўзларидан гўзалроқ. Сийнанг шоҳларни ҳам маст этувчи узум шингилига ўхшайди...»

Яна созлар жаранги авжига чиқди, кетидан яна кўшиқ янгради:

– «Дам олгани боғ айлангин. Қулларинг анвойи май тутсинлар. Бугунги кечани ва унинг кетидан келадиган тонгни байрам қилгани чиқ. Лаззатбахш мева берувчи дарахтлар тагига чиқ, севгилинг ёнингда ётсин, унинг чанқоғини қондир, ҳамма айтганларини қил...»

Кўшиқ навбатини куйга берди ва авж пардасидан кейин жарангли овоз янгради:

– «Мен камгапман, ширин дақиқаларни лақмалик билан бемаза қилмайман!» (Асл манбадан олинган).

ЎНИНЧИ БОБ

Кўшиқ бирдан югура бошлаган оломоннинг шовқини остида қолиб кетди.

– Ваҳшийлар! Мисрнинг душманлари!.. – қичқирди кимдир. Барча ғам остида эзилиб ётган бир пайтда сизлар жоду билан Нилнинг оқишини тўхтатиб қўйган яҳудий қизни шарафляяпсизлар...

– Лаънат сизларга! – кўшилди иккинчи овоз. – Тахт ворисининг ерларини увол қияяпсизлар!.. Хонадонингизга қирғин келсин!..

– Биз кетамиз, фақат яҳудий қиз бир кўриниб қўйсин, дардимизни унинг юзига айтиб олайлик...

– Қочдик! – деди Тафет.

– Қаёққа? – сўради Гедеон.

– Ҳечам-да! – эътироз билдирди Сарра. Унинг латиф юзи аламдан ёнарди. – Мен шу одамлар тиз чўкадиган валиаҳдга тегишли эмасманми!

Отаси ва хизматкор ўзларини ўнглаб олгунларича у оппоқ либосда айвонга югуриб чиқди ва кўрғон ортидаги оломонга қарата қичқирди:

– Мана мен!.. Сизларга нима керак?..

Шовқин бир дақиқа тиниб қолди, сўнг таҳдид овозлари эшитилди:

– Лаънат сенга, келгинди. Гуноҳларинг туфайли Нилнинг оқиши секинлашди!

Ҳавода дайди тошларнинг визиллагани эшитилди. Уларнинг бири Сарранинг пешонасига келиб тегди.

– Ота!.. – қичқирди у бошини чангаллаб. Гедеон қизини даст кўтариб, айвондан ичкарига олиб кирди. Қоронғиликда бошларига оқ дўппилар кийиб, лунги тақиб олган яланғоч одамларнинг девордан ошиб ўтаётгани кўринди. Пастда эса Тафет тинмай чинқирар, бир неча ҳабаш қул кўлига болта ушлаганича эшик ёнида туриб, бости-

риб кирган одамнинг бошини мажақлаб ташлаш билан кўрқитдилар.

— Тошларни бу ёққа олиб келинглар, нубийлик итни гумдон қиламиз! — дейди оломонга қараб девор устида ўтирган одамлар.

Лекин оломон бирдан тиниб қолди. Боғ ичкарасидан сочи қиртишланган, қоплон териси ёпиниб олган одам чиқиб кела бошлади.

— Пайғамбар!.. Ҳазрат!.. — пичирлади овозлар. Деворда ўтирганлар пастга сакраб тушдилар.

— Миср халқи, — деди қоҳин сокин овозда, — валиаҳднинг хасмига қўл қўтаришга қандай журъат қилдингиз?

— Ичкарида жодугар яҳудий бор. Нилнинг секинлаб оқишига ўша сабаб!.. Шўримиз қуриди!.. Қуйи Мисрда очлик ва қашшоқлик хавфи туғилди...

— Ўьтиқоди паст, ақли заиф одамлар! — давом этди қоҳин. — Бир аёл худолар иродасини тўхтатиб қолганини эшитганмисиз? Ҳар йили шу ойда Нил сувлари кўпая бошлайди ва хойяк ойигача давом этади. Ё бошқача бўлганми? Уша вақтларда ҳам юртимизда келгиндилар бор эди. Улар орасида асир қоҳинлар, аслзодалар бўлган. Агар жоду қилсалар, ўшалар бошимизга офат чақиринлар мумкин эди. Биз унда Нил устидан куёшнинг кетмаслиги, дарёнинг йил бошида тошмаслиги учун жонимизни ҳам берган бўлардик. Унда дуоларимиз ҳам ижобат бўлмас эди. Демакки, уларнинг дуолари осмонга етиб бормаган ёки бизнинг худоларимиз уларникидан кучлироқ. Бизнинг еримизда яхшигина яшаётган аёл қандай қилиб лаънат чақирини мумкин? Бундай иш ҳатто куч-қудратли душманларимизнинг ҳам қўлидан келмаган-ку?..

— Авлиё ота тўғри гапиряпти!.. Пайғамбарнинг сўзлари доно сўзлар!.. — оломон ичидан овозлар келди.

— Барибир, яҳудийлар доҳийси Мусо Миср устига бало-қазо юборган, — ўьтироз билдири яна бир овоз.

— Шу гапни ким айтди! — хитоб қилди қоҳин. — Агар у мисрликларга душман бўлмаса, олдинга чиқсин.

Оломон гўё дарахтларга ёпирилган қуюндек шовқин солди. Лекин қатордан ҳеч ким чиқмади.

— Ҳақ гапни айтяпман, — давом этди қоҳин, — орангизда ақлсиз одамлар бор. Улар худди қўйлар орасидаги чиябўрига ўхшайдилар. Сизнинг гамингизни емайдилар, балки валиаҳд уйини бузиш ва фиръавнга қарши исён кўтариш учун сизлардан фойдаланадилар. Агар ўшандайларнинг қабих ниятлари амалга ошса, кўпчилигининг бағрингиз қонга бўялади. Ушанда улар ҳозиргига ўхшаб ўткир найзалардан яширинадилар.

— Пайғамбарга қулоқ солинглар! Сенга шарафлар бўлсин, худонинг одами, — деди оломон ичида бош эгиб турганлари. Ихлоси баландлари тиз чўкиб, ерга бош қўйдилар.

— Ахир тушунинг, Миср халқи... Қоҳиннинг гапига кирсангиз, фиръавнга итоат қилсангиз ажрини кўрасиз. Тинчлик билан уларнингизга тарқалинглар. Эҳтимол, сиз бу ердан пастга тушгунингизча Нилнинг сувлари кўпаяр...

— Айтганингиз келсин!

— Боринглар!.. Ўьтиқодингиз қанчалар мустаҳкам, иймонингиз соғлом бўлса, шунчалар совиб қоласизлар.

— Кетдик!.. Кетдик!.. Пайғамбарзода пағамбарни худо ёрлақасин!..

Оломон тарқала бошлади, уларнинг кўпчилиги қоҳиннинг этакларини ўпди. Шу пайт кимнингдир бақиргани эшитилди:

— Мўъжиза!.. Мўъжиза юз берди!..

— Мемфис минорасида чироқлар ёқилди!.. Қаранглар, чироқлар кўпая бошлади!.. Биз билан муқаддас зот гаплашгани рост экан... Дунё тургунча тургин!..

Ҳамма қоҳинга ўғирилди. Лекин у йўқ эди. У тун қаърида ғойиб бўлди.

Ҳалигина жунбушга келган, бир дақиқа олдин эса лол ва миннатдор бўлган оломоннинг газаби ҳам, сеҳргар қоҳин ҳам унут бўлди. Унинг ўрнини чексиз қувонч эгаллади. Оломон гулханлар ловуллаётган, тўпланганларнинг жарангли қўшиқлари янграётган дарё соҳилига қараб югурди:

– «Салом сенга, эй Нил, Мисрга ҳаёт улашиш учун яхши ният билан келган дарё. Эй, зулматни қувиб, забонсиз жонзотларга озуқа келтирувчи, ўтлоқларни суғорувчи сирли зот! Эй, осмондан тушиб йўл ва кулбаларга қувонч олиб келувчи дон-дун ҳимоячиси! Эй, баликларга амр қилувчи!.. Сен далаларимизга тушганинга донимизга бирорта қуш ҳам теголмайди. Сен буғдой яратувчи, арпанинг дояси!.. Сен миллионлаб бахтсизлар қўлларига дам берасан ва ибодатхоналаримизнинг абадий туришига кафилсан»¹.

Шу пайтда валиаҳднинг машбалалар билан ёритилган қайиғи нариги қирғоқдан сузиб кетди. Уни қўшиқ ва хитоблар билан қутиб олдилар. Ҳалигина шаҳзоданинг уйига бостириб кирмоқчи бўлган одамлар унинг олдида ерга бош қўйдилар, қайиқнинг бир чети ва эшакларни ўпмоқ ниятида ўзларини сувга отдилар.

Тетик ва қувноқ Рамсес Тутмоснинг ҳамроҳлигида Сарранинг уйига кирди. Узоқдан уни кўрган Гедеон Тафетга деди:

– Қизимдан хавотирдаман, лекин унинг хожаси билан кўришмоқчи эмасман. Сен Саррага қараб турарсан.

Шудай дея у девордан ошиб, қоронғи боғдан ўтди ва далалар ора-лаб Мемфис томонга кетди.

Чорбоғ ҳовлисида Тутмоснинг баланд товуши эшитилди:

– Салом, соҳибжамол Сарра!.. Сенга юборган машшоқларим эвазига бизни яхши қутиб олсанг керак...

Остонада боши боғланган, ҳабаш ва хизматкорларга суянган Сарра кўринди:

– Нима бўлди? – ҳайрон сўради Рамсес.

– Даҳшат!.. Даҳшат!.. – хитоб қилди Тафет. – Ваҳшийлар уйингга хужум қилди. Улардан бири отган тош Саррага тегди.

– Қанақа ваҳшийлар?..

– Анави мисрликлар-да!..

Рамсес унга норози қиёфада қаради, сўнг гап нимада эканига фаҳми етиб, газабланди.

– Саррани ким урди?.. Ким тош отди?.. – ҳабашнинг елкаларидан тутиб сўради Рамсес.

– Соҳилдагилар..., – жавоб берди қул.

– Ҳой, соқчилар! – қичқирди газабланган шаҳзода. – Анави... Ҳовлидагиларнинг ҳаммаси қуроллансин, уларни қувиб етинглар!..

Ҳабаш болтасини яна қўлга олди, соқчилар кулбалардаги хизматкорларни чақирди. Рамсеснинг навкарлари қиличларини яланғочладилар.

– Худо ҳаққи, нима қилмоқчисан, – ялинди Сарра пичирлаб, сўнг шаҳзоданинг бўйнига осилди.

– Сен учун қасос олмақчиман! – жавоб қилди у. – Хасмимга тош отган одам уни менга отган билан баробардир!

Ранги оқариб кетган Тутмос бош чайқади.

– Менга қулоқ сол, жаноб, – деди у, – тунда тош отган одамни оломон ичидан қандай топасан?

¹ Асл манбалардан олинган.

— Менга барибир!.. Қора халқ шу ишни қилдими, қора халқ жавоб беради.

— Битта ҳам ҳакам бундай демайди. Сен охир оқибат олий ҳакам бўласан, — кўндиришга уринди Тутмос.

Рамсеснинг ўйланиб қолганини кўрган дўсти гапида давом этди:

— Ҳукмдоримиз эртага нима дейишини ўйлаяпсанми? Бу ҳолда Мисрнинг шарқ ва ғарбидаги душманлари шаҳзода подшоҳ саройи олдида ўз халқига ҳужум қилди, деб хурсанд бўлишади...

— Эҳ, отам менга ярим қўшинини берганида эди! Ўшанда душманларимиз қаерда бўлса ҳам ўша ерда уни ўчган бўларди... — деди шаҳзода ер депсиниб.

— Қолаверса... ўзини осиб қўйган деҳқонни эсла... Бегуноҳ одамнинг халок бўлганига қанчалар ачиндинг. Энди бўлса... Наҳотки ўзинг ҳам гуноҳсизларни ўлдирсанг?..

— Бас! — тўхтатди уни шаҳзода. Менинг ғазабим — суви тошаётган идиш... Кимга тўкилса, шўри қурийдими... Уйга кирайлик...

У Тутмос ва ҳабашни чақириб, нималар бўлганини сўради.

— У бизни ҳимоя қилди, — деди Сарра қулга ишора қилиб. — Болта кўтариб эшик ёнида турди...

— Ҳақиқатдан ҳам шундайми? — сўради шаҳзода ҳабашга синчковлик билан қараб.

— Сенинг остонангга бегоналарнинг бостириб киришига йўл қўймадим, жанобим!

Рамсес унинг жингалак сочли бошини силади.

— Бу марднинг иши, — деди у. — Сенга озодлик ҳадя этаман. Эртага ҳақларингни олиб, уйингга қетишинг мумкин.

Ҳабаш гандираклаб кетди. Ёшланган кўзларини ишқалади. Тиз чўккач, пешонасини ерга уриб хитоб қилди:

— Мени ҳайдама, жаноб!

— Яхши, мен билан қолақол, — деди валиаҳд. — Фақат қул эмас, озод жангчи сифатида. Сенга ўхшаганлар менга жуда ҳам зарур, — қўшиб қўйди Тутмосга кўз қирини ташлаб. У кутубхона тасарруфчисига ўхшаб чиройли гапиришни билмайди, лекин жанг қилишга доим тайёр...

Сўнгра ҳужумнинг қолган тафсилотларини суриштира бошлади. Коҳин пайдо бўлиши билан мўъжиза юз берганини ҳабашдан эшитгач, шаҳзода бошини чангаллаганича қичқирди:

— Мен Мисрдаги бебахт одамман!.. Бу коҳинлар дастидан яқинда кўрпада ҳам беркинолмай қоламан... Қаердан келди?... Ким у?

Ҳабаш унинг кимлигини айтолмади, аммо коҳин Саррани ҳимоя қилгани, ҳужумга мисрликлар бор бўлмагани, коҳин Миср душманларининг оломондан бир қадам олдинга чиқишини сўраганида ҳеч ким чиқмаганини сўзлаб берди.

— Мўжиза!.. Мўжиза! — такрорлади шаҳзода ўй сурган ҳолда. Қора қулим жасур аскардай ҳаракат қилган, ақлли одам... Бу ғалати коҳин ким бўлди экан... Яхудий қизи менга тегишли бўлгани учун коҳин уни ҳимоя қилган... Ғалати коҳин ким? Фиръавннинг ити олдида тиз чўкадиган мисрликлар тахт ворисининг уйига мамлакат ғанимлари бошчилигида ҳужум қилса. Буларнинг ҳаммасини ўзим суриштиришим керак...

Давоми бор

Ҳофиз ШЕРОЗИЙ

Ғазаллар

* * *

Дилбари жононим-ей, олди дилу жоним-ей,
Олди дилу жоним-ей, дилбари жононим-ей.

Ул лаби хандоним-ей, кирди бўлиб танга жон,
Кирди бўлиб танга жон, ул лаби хандоним-ей.

Ер каби осмоним-ей, ёрим учун хоки пой,
Ёрим учун хоки пой, ер каби осмоним-ей.

Бу дили ҳайроним-ей, волаю шайдо сенга,
Волаю шайдо сенга, бу дили ҳайроним-ей.

Юсуфи Канъоним-ей, — сенда шу тахлит ҳусн,
Сенда шу тахлит ҳусн, Юсуфи Канъоним-ей.

Сарви гулистоним-ей, кўзда ёнар қоматинг,
Кўзда ёнар қоматинг, сарви гулистоним-ей.

Ҳофизи хушхоним-ей, сенга муҳаббат нажот,
Сенга муҳаббат нажот, Ҳофизи хушхоним-ей.

* * *

Қон талашган лаблари лаъл нозанин ёрим менинг,
Бир уни кўрмоқни истаб, жон бериш корим менинг.

Ўлдиран тигдек қаро кўзу узун киприклари,
Кимки, ундан кутса дилкашлик, шу гаддорим менинг.

*Форсийдан
Омон МУХТОР
таржималари*

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий (1321—1389) оламшумул шуҳрат эгаси бўлган шоирлардан. Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий уни ўз устозларидан бири деб атаган эди. Шарқу Фарбда Ҳофиз мактабидан сабоқ олмаган шоир кам топилади. Гёте дейсизми? Пушкин дейсизми? Унинг ғазаллари гоҳ мазмунни сўзма-сўз акс эттиришга уриниб, гоҳо эса эркин таржима қилинган. Ўзбек шоирлари — айниқса, сўнгги асрларда — Ҳофиз ижодига қайта-қайта мурожаат этишгани диққатга сазовор ҳолат. Ушбу янги таржималарни ҳам шу сирага киритиш мумкин.

Сарбон, карвонни бу дарвозага йўллатмагил,
Ушбу манзил соҳиби — хоқони дилдорим менинг.

Бунда ҳар ён тарқалар минг турфа гулларнинг иси,
Қасридан чиққан каби бозорга атторим менинг.

Боғбон, мен бир шамол, мушкул эшикдан ҳайдашинг,
Ёр кезган боғ ўзи аслида гулзорим менинг.

Лабларидан тотганим қанду гулобнинг шарбати
Бўлди дармон, эй табиб, кетмоқда озорим менинг.

Мен ғазал битмасмидим, қўйлатди Ҳофизни ўшал —
Ёрки, ширинсухан, ул тоза гуфторим менинг.

* * *

Гул керакми, ул гули рухсорсиз,
Бодасиз фасли баҳор — гулзорсиз.

Лола юзли бўлмаса, кўркам чаман,
Тоза бўстон қолмагай озорсиз.

Ўхшамас — атроф кулиб, сарв этса рақс, —
Боғ аро минг бир наво, минг торсиз.

Хуш эрурким, сайри боғ, суҳбат мурод,
Борми ҳеч суҳбат ва лекин, ёрсиз.

Тутса бу дунё иши ақлингни лол,
Англагил, битмас бино меъморсиз.

Ул шакарлаб, ул гуландом ёр ила —
Бўлмагайдир илтижою зорсиз.

Не ажаб, Ҳофиз унга қилса нисор —
Берса ўз жонини нақд, бозорсиз.

* * *

Менинг кўнглимни олгач ёр, юзин мендан ниҳон этди,
Худойим, кимга у бундай ғариб бир имтиҳон этди?

Туним танҳо кечиб, зулмат қиларкан қасди жон менга,
Хаёли кўргазиб лутф, ўзни менга меҳрибон этди.

Нечун қон бўлмасин — бир лола бағри сингари бағрим?
Баҳорга ўхшаган ҳолатда умримни хазон этди.

Сабо, гар чора топмоқлик иложинг бўлса, топ чора,
Бунинг айни шу вақти, иштиёқ — дардин аён этди.

Ҳаётим англатай не деб азизлар, ақраболарга —
Ки, ёрим сўзлади қандай, кейин қандай сурон этди.

Бу Ҳофиз ҳолига ёр энди шафқатни унутганми? —
Нигоҳин ўқ қилиб отди, таранг қошин камон этди.

* * *

Эй яхшилардан яхшироқ, бу мен гадога бир қара,
Раҳминг келиб, куйган тамом — мендек адога бир қара.

Бир ён менинг дарвеш дилим, бир ён таманноли нигоҳ,
Дардимга кўзлар ғамзаси берган давога бир қара.

Ой лоф урар тенг деб ўзин сенга малоҳат бобида,
У — жўн узукка кўз каби, бундай хатога бир қара.

Эй бу чаманда-боғда сен, кийган қабо бир сарвиноз,
Эгнингда минг турфа либос, минг хил матога бир қара.

Бу ерда жам гул ҳамда шам, булбул билан парвона ҳам,
Эй дўст, фақат мен ёлғизу ғамгин навога бир қара.

Бағрини тутган кафтида аҳли садоқат тобакай —
Кўрмай вафо, кўргай жафо, янгроқ садога бир қара.

Тутма кулоқ бадбўй ғаним мен ҳақда недир сўзласа,
Ўз Ҳофизинг ҳолин сўра, аҳду вафога бир қара.

* * *

Қарорим, ақлиму ҳушимни буткул —
Олиб қўйди санамки, бағритош ул.

Санамки, бағритош, лекин гўзал ой,
Парилар — олдида хизматга масъул.

Қабо кийган нигорим ҳасратидан
Тушиб ўт, руҳи ёнғинман, тани кул.

Агар қучсам қабо ичра қабодек,
Топардим бахт, бу дилбар наздида кул.

Чириб, бўлганда ҳам сўнгақларим хок —
Унинг ишқини куйлар худди булбул.

Дилу диним, дилу диним совурди —
У ким, бир кун, келиб мамнун, солиб гул.

Сенинг, Ҳофиз, бутун дардинг давоси —
Лаби гулгун, лаби гулгун, лаби гул.

* * *

Эй санам, ишқинг гамига не йўсин тадбир қилай? —
Тобакай тунлар чекиб нола, тунимни пир қилай.

Ҳолатим — девона дил таскин тополмай, истагай
Токи, мен зулфинг ўпиб, бўйнимдаги занжир қилай.

Оҳ, сенинг ҳажринг дами тортдимки, шундай кўп азоб,
Мен буни қандай ёзай, қандай уни таҳрир қилай?

Сочларинг дунёсида ҳолим паришондир, забун,
Бирма-бир, етмас мажол, барин йигиб тазкир қилай.

Риндману қайсар мудом, май дўстиму бир улфатим,
Борми ҳеч йўл, қисматимни бунданам оғир қилай?

Ҳар қачон қаршимда кўрмоқ истасам, дилбар, сени,
Суратингни кўзларимнинг олдида тасвир қилай.

Англасам васлинг насиб — ногоҳ ёришгай тунларим,
Дилу дин сенга нисор, дардим ўтин — тандир қилай.

Қочгил, эй воиз, менинг умримга сен қурма бино,
Мен эмасман, учраганнинг пандини таъмир қилай.

Сенга йўл йўқ — бўлгани, Ҳофиз, бу дардингдан халос,
Ким, азал ёзмиш шудир, мен бошқа не тақдир қилай?

* * *

Қаро кўзлар кириб кўнглимга, ёндим, ўзга кун бўлмас,
Бу — қисмат, у буюргандан бўлак менда жунун бўлмас.

Рақиб етқарган озорлар — менинг жонимда сақлангай,
Наҳотки, тонгги оҳлар кўкка етганда, якун бўлмас?

Менинг рўзи азалдан кунларим риндлик ёзилмишдир,
Қазо бору қадар бор, ер иши ундан фузун бўлмас.

Худо ҳаққи, дафу най баҳсини қўй, муҳтасиб, бизга,
Шариат сози бу афсонадин ҳаргиз забун бўлмас.

Қалам-қоғоз тутиб, сўз дурларин сочмоқ насибангдир,
Бу ҳолдан бошқа ҳолат — ҳеч қачон Ҳофиз учун бўлмас.

* * *

Давралар восил замонни ёд эт,
Ёд эт, яхши-ёмонни ёд эт.

Энди эл билгай вафодорликни кам,
Ул вафодор дўст-ёронни ёд эт.

Қилди аччиқ ғам майи комимни талх,
Шўх, махмур хонумонни ёд эт.

Қайғудан фориг бўлолмай қолди жон,
Мен ғарибга меҳрибонни ёд эт.

Ғарчи ортиқ эсламас дўстлар мени,
Ҳар бири жонимга жонни ёд эт.

Не бало домига бўлдим мубтало? —
Тун эмас, кундуз томонни ёд эт.

Сўнгида Ҳофиз дегайки, во-дариғ,
«Кўнгли — бир мулки жаҳон»ни ёд эт.

* * *

Дедим: «Кўнгулда дардинг». Деди: «Бу бир ҳавасдир».
Дедимки: «Кўкда ой бўл!» Деди: «Бу гап абасдир».

Дедим: «Умр вафосиз, сен менга бўл вафодор!»
Деди: «Гўзаллар ичра вафо расм эмасдир».

Дедимки: «Бер хаёлинг, мадад топай йўлимда».
Дедики: «Шошма йўлга, қадамда хору хасдир».

Дедимки: «Сочларингга боғландиму йиқилдим».
Деди: «Улар, тушунсанг, умрингдаги қафасдир».

Дедим: «Сабо эсаркан, сендан етишди мужда».
Деди: «Менинг насимим бегона бир нафасдир».

Дедимки: «Лабларингдан орзу шароби қатлим».
Деди: «Қатл на ҳожат, бўйин эгилса, басдир».

Дедим: «Ҳаётда менга насиб этарми ишрат?»
Деди: «Азобни қўрқмай кўрган умидли касдир».

Дедим: «Шикоятим бор, жонимда ғусса қат-қат».
Деди: «Ғапирма, Ҳофиз, ошиқ сукутда мастдир».

Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ

Камбағаллар

Роман

МЕНИНГ БЕБАҶО ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНАМ!

Кеча мен бахтиёр, гоят бахтиёр, бениҳоят бахтиёр эдим! Сиз, умримда, ҳайтовур, биргина марта бўлса-да, сўзимга кирдингиз. Кечқурун, соат саккизларда уйғондим, биласизми, онажон, ишдан кейин бир-икки соат уҳлаб олишни яхши кўраман, шамни ҳозирладим, қоғозни тайёрлаб, патқаламни учлаб туриб, тўсатдан, беҳосдан назар ташларманми, – ростини айтсам, юрагим нақ каптарваччадек ўйнаб кетди! Менинг хоҳишим нима эканини, арзимас кўнглим нима тусаганини, ҳар қалай, пайқаган бўлсангиз керак! Қарасам, дарпардангизнинг бир бурчи ҳов ановида худди мен сизга шама қилганимдай, қайрилган ва хинагулли тувакка қистириб қўйилган; худди шу пайтда дераза олдида юзингиз кўрингандай, сиз ҳам менга ҳужрангиздан қараб тургандай, сиз ҳам мен тўғримда ўйлаётгандай туюлдингиз. Азизим, Сизнинг жозибали дийдорингизга яхшилаб тўёлмаганимга жуда қайғурдим. Бир вақтларда бизга ҳамма нарса яхши кўринарди, онажон! Қариликнинг шодлиги йўқ, жонгинам! Мана энди кўз ҳам жимирашади-ган бўлиб қолди; кечқурун қиттаккина ишлаб, бир нима ёзгудай бўлсам, эрта билан кўзларим қизариб, ёшланиб кетаверганидан одамлардан уяламан. Аммо Сизнинг табассумингиз, малагим, ширин, ёқимли табассумингиз кўз ўнгимдан нари кетмайди; ҳов ановида, мен сизни, Варенька, қандай ўпиб олган бўлсам, эсингиздами, маликам, – қалбимда ҳам худди шундай сезги бор эди. Биласизми, азизим, ҳатто сиз менга ўша ердан туриб, бармоқ билан пўписа қилгандек туюлдингиз. Шундайми, шўх қиз? Албатта, сиз буларнинг ҳаммасини мактубингизда муфассалроқ тасвирланг.

*Русчадан
Абдулла ХҲҲАҲОНОВ
ва Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Ўзбек таржимачилигининг яқин ўтмиши, хусусан, ХХ асрнинг биринчи ярмидаги тарихига назар ташласак, "Дон Кихот", "15 ёшли капитан", "Гулливернинг саёҳатлари" сингари жаҳон адабиётининг дурдоналари ярқираб кўзга ташланади. Бунда заҳматкаш ижодкорлар - таржимонларнинг меҳнати озмунча эмас, албатта. Шундай моҳир таржимонлардан бири Абдулла Хўжахонов бўлиб, "Гулливернинг саёҳатлари" китоби таржимаси шу кишининг қаламларига мансуб. А. Хўжахонов 1906 йил 26 июлда Тошкентда туғилиб, 1964 йилда дунёдан ўтганлар. У киши 1930 йилдан 1942 йилгача "Ўздавнашр"да, 1942 йилдан 1947 йилгача "Ўқитувчилар" газетасида ва яна 1953 йилгача "Ўздавнашр"да меҳнат қилганлар. Шундан умрларининг охиригача Ўзбекистон ФА А.С. Пушкин номидаги Тил ва

Хўш, дарпардангиз хусусидаги фикрингиз қалай, Варенька? Жуда соз-а, тўғри эмасми? Иш устида ўтирганимда ҳам, ухлашга ётсам ҳам, уйқудан уйғонсам ҳам, албатта, биламанки, сиз ҳам менинг тўғримда ўйлайсиз, мени эслайсиз ва ўзингиз ҳам соғ-саломат ва хуш-хурсандсиз. Пардани туширганингиз – хайр, Макар Алексеевич, ухлаш вақти келди, – деганингиз бўлади. Пардани кўтарганингиз – салом, Макар Алексеевич, яхши ухлаб турдингизми, ёки: соғлигингиз қалай, Макар Алексеевич? Мен бўлсам, Яратганга шуқур, сиҳат-саломатман! – деганингиз бўлади. Кўрдингизми, жонгинам, қандай ажойиб гап; мактуб ҳам даркор эмас! Жуда гўзал, тўғри эмасми? Ҳолбуки, бу мендан чиққан ақл! Хўш, бу ишларга қалай эканман, Варвара Алексеевна?

Сизга шуни маълум қиламанки, онажоним Варвара Алексеевна, бу кеча яхшигина ухлабман, бундай бўлишини кутмаган эдим, шунисидан жуда ҳам мамнунман; ҳолбуки янги уйга, янги жойга кўчиб келинганда нечундир тузук ухлаёлмайди киши; ҳамма иш жойида-ку, аммо бир “лекин”и бор! Мен бугун шунқордай тетик бўлиб турдим – таъбир чоғ! Бугунги тонг қандай яхши, онажон! Деразамизни очиб юборишди; қуёш ёғду сочмоқда, қушлар сайрамоқда, ҳаводан баҳорнинг хушбўй ҳиди анқиб турибди, бутун табиат жонланмоқда, – ҳа, энди, қолганлари ҳам шунга яраша; ҳамма иш жойида, баҳорга мос. Мен бугун ҳатто анчагина ширин хаёллар сурдим, менинг хаёлларим ҳамон сиз тўғрингизда бўлди, Варенька. Мен сизни одамларга завқ-шавқ бериш ва табиатни безатиш учун яратилган қушчага ўхшатдим. Шу онда, Варенька, бизлар, ташвишда ва зўр ҳаяжонда яшовчи одамлар, осмон қушларининг қайғусиз ва ёзиқсиз бахтига ҳавасимиз келиши ҳам керак, – қолганлари эса ҳаммаси ҳам шу каби ва шунга ўхшашдир; яъни мен ҳамон ана шунақа узоқ муқоясаларни келтириб ўтдим. Менинг бир китобим бор, Варенька, унда ҳам худди шунақа, ҳамма нарса гоёт батафсил ёзилган. Бунинг устига мен, ахир орзу-хаёллар ҳар хил бўлади-да, деб ёзаман, онажон. Мана энди баҳор бўлди, фикрлар ҳам ҳамон шундай ёқимли, ўтқир, қизиқ, мияга келган орзу-хаёллар ҳам нозик; ҳамма нарса яхши кўрилади. Шу билан бирга мен бунинг ҳам ҳаммасини ёздим. Айтгандай, мен буларнинг барини китобчадан олдим. Унда ёзувчида ҳам шундай хоҳиш пайдо бўлади, ва у шеър билан:

Нечун мен қуш эмасман, йиртқич қушмасман! –

деб ёзади. Ва ҳоказо. Унда яна ҳар хил фикрлар бор, ҳа, бунисини қўяверинг! Хўш, сиз бугун эрта билан қаёққа бордингиз, Варвара Алексеевна? Мен ҳали хизматга отланмасимданоқ сиз худди баҳор қуши сингари уйдан пир этиб чиқиб, ҳовлидан очиқ чехра билан

адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаганлар. Яқинда шу ижодкор бош-лаб кўйган Фёдор Достоевскийнинг “Камбағаллар” романи қўлимизга тушиб қолди. Камина таржимани ўқиб чиқиб, қўлёзмани келтирган ўғиллари Аҳмадхон Хўжахоновдан шу ишни савоб учун охирига етказиб қўйишимга рухсат беришларини сўрадим. Утинчим инobatга олинди, ғайрат ва илҳом билан ишга киришдим. Ф. Достоевский ушбу асарни 25 ёшида ёзиб, Гоголга кўрсатган, Гогол эса Белинскийга ҳавола этган экан. Белинский асарни ўқиб “рус адабиётида тезда жаҳонга таниладиган янги даҳо пайдо бўляпти”, - деб баҳо берган ва ёш ёзувчининг қўлини сиқиб қўйган экан. Таржиманинг А. Хўжахонов қилган қисмини қайта-қайта ўрганиб, у кишининг услубларига “кириб” олганим қанчалик ўзини оқлаганини журналхонларимизнинг ўзлари баҳолар. Ўз навбатида истеъдодли таржимонимизнинг руҳлари қўллаб юришини, бизлардан рози бўлишларини Худодан сўраб қоламан.

Амир ФАЙЗУЛЛА

ўтиб кетдингиз. Сизга боқиб, мен жуда шодландим! Оҳ, Варенька, Варенька! Сиз қайгурманг; кўз ёши қайгуга ёрдам беролмайди; мен буни биламан, онажон, бу нарса бошимдан ўтган. Энди сиз тинчидингиз, соғлигингиз ҳам бирмунча жойига келиб қолди. Хўш, Федорангиз қалай? Вай, у қандай яхши аёл-а! Варенька, сиз у билан ҳозир қай тарзда турганингизни ва ҳар жиҳатдан мамнун эканингизни ёзинг. Федора сал эзмароқ; сиз бунга эътибор қилманг, Варенька. Қўя беринг! У ўзи яхши аёл.

Мен сизга бу ердаги Тереза хусусида ёзган эдим, — у ҳам яхши ва тўғри аёл. Бир-биримизга ёзадиган мактубларимиз тўғрисида жуда безовталанган эдим. Хатлар қандай қилиб етказилишини ўйлардим. Хайрият, толеимизга Терезани Худо етказди. У хушфеъл, ювош, камгап аёл. Аммо бизнииг бекамиз жуда бераҳм. У Федорани ишлатавериб тинкасини қуритади.

Хўш, мен қандай ярамас жойга тушиб қолдим, Варвара Алексеевна! Шу ҳам уй бўпти-ю! Ўзингиз биласиз, ахир илгари хотиржам эдим; мен турган уйда пашша учса ҳам эшитиларди. Бу ер бўлса шовқинсурон, ғовур-ғувур! Ҳали сиз бу ернинг қанақалигини билмайсиз. Гўёки шундай деб билинг: тим қоронғи ва ивирсиган узун бир йўлак; унинг ўнг қўл томони теп-текис девор, чап томони қаторасига эшик, худди нумердагидай¹ қатор кетган. Ана шу нумерларни ижарага олиб турдилар, ҳар қайси нумерда биттадан бўлма бор; ҳар бўлмада иккитадан, учтадан одам туради. Тартибни асти сўраманг — одам лик тўла! Шуниси борки, одамлар яхшига ўхшайди, ҳаммалари маълумотли, олим одамлар. Битта амалдор бор, у бирор ерда адабиётга доир ишларни бошқарса керак, ўзи ўқимишли киши; Гомер тўғрисида ҳам, Брамбеус тўғрисида ҳам, ўзларининг ҳар турли ёзувчилари тўғрисида ҳам гапириб юради, ҳаммаси тўғрисида гапиради, — ақлли одам! Иккита офицер ҳам бор, улар ҳамини қарта ўйнашади. Бир мичман² туради; инглиз ўқитувчиси туради. Тўхтаб туринг, онажон, мен сизни бир кулдирай; янаги мактубимда уларни ҳажв қилиб тасвирлайман, яъни улар ҳақидаги ҳамма гапни жуда батафсил ёзиб юбораман. Бизнинг бекамиз жуда кичкина ва ғаламис кампир, кун бўйи туфли билан халат кийиб юради ва эртаю-кеч Терезага ўшқиради. Мен ошхонада тураман ёки мана бундай дейилса анча тўғрироқ бўлади: ўша ошхона ёнида битта хона бор. Сизга шуни айтиб қўяйки, ошхонамиз озода, ёруғ, жуда яхши, бу хона чоғроқ, одмигина жой... яъни, яна яхшиси, ошхона катта, учта деразаси бор, ана шу ошхонадаги кўндаланг девор бўйлаб яна девор, тўсиқ бор, бу эса гўё яна бир хона, қўшимча нумер бор демакдир; хона ичи кенг, қулай, деразаси ҳам бор, бошқаси ҳам — қисқаси, ҳар ёқлама қулай. Менинг турар жойим ана шундай. Сиз, онажон, бирорта бошқа нарсани ўйламанг, бирор сирли маъноси бордир деб гумон ҳам қилманг, яъни мен алоҳида бўлмада турганимни бу одам ошхонада истиқомат қилар экан, деб ўйламанг, ҳечқиси йўқ; мен бошқалардан холи, якка, тинч, жимгина яшайман. Хонамга каравот, стол, комод, бир жуфт стул келтириб қўйдим, деворга образ³ осдим. Тўғри, яхшироқ уйлар ҳам бор, — балки жуда яхшилари ҳам бордир, лекин ҳаммадан яхшиси — қулайлиги; ахир мен ана шу қулайлигига қизиқаман-да, сиз яна бошқа бирор нарса учундир, деб ўйламанг. Сизнинг деразангиз ҳовлининг нариги бетига, рўпарада; ҳовлиям чўзиққина, ўтиб кетатуриб сизни кўрсам, мен боёқишнинг кўнглим

¹ Н у м е р — меҳмонхона (Тарж.)

² М и ч м а н — Ҳарбий-денгиз флотига — старшиналарнинг юқори унвони. (Тарж.)

³ О б р а з — Худо ёки авлиё суврати (Тарж.)

кўтарилади, бунинг устига турган жойимнинг арзонлигини айтмай-сизми. Бу ердаги энг жўн хона столи билан ассигнацияга¹ ўттиз беш сўм туради. Бунга ҳамён чидамайди! Мен турган уй бўлса ассигнацияга етти сўм туради, стол беш сўлкавой: мана, йигирма тўрт ярим сўм, илгари бўлса роппа-расо ўттиз сўм тўлардим-у, лекин кўп нарсадан ўзимни тиярдим; чойни ҳар доим ичавермасдим, мана, энди бўлса чойга ҳам, қандга ҳам пул етади. Биласизми, жонгинам, чой ичмаслик қандайдир уят; бундаги одамлар ўзига баҳузур, шу сабабли мен уялардим. Чойни бош-қалар учун хўжакўрсинга, савлатга ичади киши, Варенька; менга эса барибир, мен инжиқ эмасман. Баъзи бир керакли буюм учун ҳамёнда унча-мунча пул бўлади, унга, масалан, анчики этикми, арзонгина жўн пальтоми олинади, нимагина қолади дейсиз? Моянамнинг бор-йўғи шу. Лекин мен нолимайман, балки мамнунман. Моянам етарли. Мана ахир, неча йилдан бери кифоя қилиб келади; мукофотлар ҳам бўлиб туради. Хўп, хайр, малакчам. Иккита тувакда хинагул билан ёронгул олиб қўйдим — қиммат эмас. Сиз, балки, резеда — саёқ гулни ҳам яхши кўрарсиз? Резеда ҳам бор, мактубда ёзинг; биласизми, ҳамма гапни мумкин қадар муфассалроқ ёзинг. Айтгандай, сиз, онажон, менинг шундай хонани ижарага олганим хусусида бирор нима ўйламанг ва шубҳаланманг. Йўқ, қулайлиги мажбур қилди, фақат қулайлиги мени қизиқтирди. Мен, ахир, онажон, пул йиғаётирман, тутиб қўяётирман; пулим бор. Сиз менинг ювошгина, мўмингина бўлиб юришимдан мени пашша қаноти билан қоқиб йиқитадигандай деб қараманг. Йўқ, онажон, мен ўзимга етгунча пишиқман ва фесьл-атворим билан ўзини дадил тутиб олган виқорли одамга ўхшайман. Хайр, малаккинам! Мен сизга сал кам икки варақ мактуб ёздим, хизматга жўнаш вақти бўлгани қачонлар эди. Нозик бармоқларингизни, онажон, ўпаман, деб

каминаи камтарин қулингиз ва энг содиқ дўстингиз Макаар Девушкин.

P.S. Бир илтимосим бор: малакчам, жавобни мумкин қадар батафсил ёзинг. Мен сизга, шу мактуб билан бирга, Варенька, бир қадок конфет юбораман; сиз уни марҳамат қилиб енг, Худо хайрингизни берсин, менинг тўғримда қайғурманг ва мендан ўпкаламанг. Хўп, бўлмаса, хайр, онажон.

8 апрель.

МУҲТАРАМ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Охир-оқибат, сиз билан роса жанжаллашишга тўғри келишини биласизми? Сизга онт ичиб айтаманки, марҳаматли Макаар Алексеевич, совғаларингизни олиб қолишга ҳам қийналаман. Сизга қанчалик машаққат бадалига, энг зарур нарсалардан ўзингизни тийиш баробарига келганлигини биламан. Менга ҳеч нарса, мутлақо ҳеч нарса керак эмаслигини, шу чоққача сизнинг менга қилиб келган яхшиликларингизни қайтаришдан ожизлигимни сизга бир неча бор айтгандим. Ахир тувак гулларни мен нима қилай? Ҳа, хина гул-ку майли-я, ёронгулнинг нима ҳожати бор эди? Эҳтиётсизлик билан биронта сўз айтилса, масалан, ана шу ёронгулдан қиттак сўз очи-

¹ А с с и г н а ц и я — Қоғоз пул. У кумуш танга билан тенг қийматда бўлиши керак бўлса-да, лекин кумуш пулга қараганда 3 баравар паст юрадиган бўлиб қолган эди. (Тарж.)

либ қолгудай бўлса, сиз дарҳол сотиб оласиз-қўясиз; дарҳақиқат, қиммат-а? Гуллари жудаям ажойиб экан! Ўзи қип-қизил, устида юлдузчалари бор. Бунақанги яхши ёронгулни қайдан олдингиз? Мен уни дераза ўртасига, кўзга яққол кўринадиган жойга қўйдим; полга ўриндиқ қўяман, скамейкага эса яна гуллар қўяман; мана энди бойишни фақат ўзимга қўйиб беринг! Федоранинг севинчи ичига сизмайди; энди хонамиз худди жаннатдай бўлди, — озода, ёруғ! Хўш, конфетнинг нима ҳожати бор эди? Тўғриси, менинг ҳозиргина мактубдан фаҳмлашимча, ишингиз бошқачароқ бўлиб туюлди, гўё жаннат, баҳор, хушбўй ҳидлар сочилмоқда, қушлар сайрамоқда. Бу нима ўзи, деб ўйлайман, бунда шеър йўқмикан? Ахир, ростини айтганда, мактубингизда биргина шеър етишмайди-да, Макар Алексеевич! Нозик ҳис-туйғулар, ширин-ширин хаёллар — ҳаммаси бор мактубда! Дераза пардаси тўғрисида ўйлаганим ҳам йўқ; тўғриси, туваклардаги гулларнинг ўринларини алмаштириб қўяётганимда унинг ўзи илиниб қолган экан; гап шу!

Оҳ, Макар Алексеевич! Мени алдаш учун нималар десангиз ҳам, даромадларим батамом якка ўзимга сарф бўлаётир, деб уларни қанақасига ҳисоблаб кўрсатсангиз ҳам, барибир мендан ҳеч нарсани беркитиб ва яшириб қола олмайсиз. Равшанки, сиз мени деб ўзингизни зарур нарсалардан маҳрум қиласиз. Масалан, нега бундай уйни ижарага олишни ихтиёр қилдингиз? Ахир, сизни безовта, бесаранжом қилишади-ку; у жой сизга торлик қилади. Ҳам ноқулай. Сиз якка-ёлғиз туришни яхши кўрасиз, бу ерда, сизнинг ён-верингизда нималар йўқ дейсиз! Ҳолбуки, оладиган мойнангизга қараганда сиз анча яхши яшашингиз мумкин эди. Федоранинг айтишича, сиз ҳозиргига қараганда илгари таққослаб бўлмас даражада яхши яшар экансиз. Наники сиз бутун умрингизни ёлғизликда, машаққатда, хуш-хурсандлик кўрмай, ёр-дўстларнинг ёқимли, ширин сўзларини эшитмай, аллакимларнинг уйидан жой олиб, бир бурчагида ижарага туриш билан ўтказсангиз? Оҳ, марҳаматли дўстим, мен сизга жуда ачинаман! Ҳеч бўлмаса ўз соғлигингизни эҳтиёт қилинг, Макар Алексеевич! Кўзим заифлашиб қолаётир, дейсиз, ундоқ бўлса, шам ёруғида хат ёзманг; ёзишнинг нима кераги бор? Сизнинг хизматга бўлган жонбозлигингиз бошлиқларингизга маълум бўлса керак?

Сиздан яна қайта ўтиниб сўрайман, менга шунча пул сарфламанг. Биладан, сиз мени севасиз, ахир ўзингиз бой эмассиз-ку... Бугун мен ҳам ўридан хурсанд бўлиб турдим. Таъбим шундай чоғ бўлдики, Федора аллақачон ишга бошлаган, менга ҳам иш топиб қўйган экан. Мен жуда севиниб кетдим. Фақат ипаклик сотиб олгани бориб келдим-да, тезгина ишга киришдим. Эрталабдан бери димоғим жуда чоғ эди, ўзим беҳад хурсанд эдим! Энди бўлса яна аллақандай бўлмагур хаёллар миямни чулғаб олди, юрагим жудаям гаш тортиб кетаётир.

Оҳ, менга бир гап бўладиганга ўхшайди, тақдирим нима бўларкин! Овлоқда камтаринлик билан кун кечиришимга, истиқболим йўқлигига, охир-оқибат бошимга нималар келишини олдиндан биллолмаслигимга қайғураман. Ўтмишимга назар солишга ҳам қўрқаман. Ўтмишим шунчалик қайғу-ҳасратдан иборатки, эсга олсам, юрагим тарс ёрилиб кетгудай бўлади. Мени хароб этган ёвуз одамлардан бир умр зорланиб ўтаман!

Қош қорайиб қолди. Ишга бошлаш керак. Мен сизга кўп нарса ҳақида ёзмоқчи эдим-у, вақт йўқ, ишни ўз вақтига битказиб бериш зарур. Шошилиш лозим. Албатта, мактуб яхши нарса; киши ҳар қалай овунади. Нега ўзингиз бизникига кирмайсиз? Сабаби нима, Макар

Алексеевич? Ахир энди сизга яқин, бунинг устига баъзида бўш вақтингиз ҳам бўлади. Марҳамат қилиб, кириг! Терезангизни кўрдим. Афтидан, у бетоб бўлса керак; унга раҳмим келди; мен унга йигирма тийин бердим. Ҳа, унутаёзибман: ҳол-аҳволингиз тўғрисида, албатта, мумкин қадар муфассалроқ ёзинг. Атрофингиздагилар қанақа одамлар, улар билан муомалангиз яхшими? Мана шуларнинг ҳаммасини жуда билгим келади. Яна айтаман, албатта, ёзинг! Бугун мен парданинг учини атайлаб қайириб қўяман. Барвақтроқ ётинг; кеча ярим кечгача чирогингиз кўриниб турди. Хўп, хайр. Бугун ҳам юрагим гаш, ҳам зерикаётирман, ҳам диққинафас бўлиб кетаётирман! Бугун кун шунақа экан! Хайр.

Сизнинг

Варвара Доброселовангиз.

8 апрель.

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Ҳа, онажон, ҳа, жигарим, мен боёқишнинг толеимга бугун шунақа кун экан! Шундай; мендай мўйсафидга ҳазил қилибсиз, Варвара Алексеевна! Бироқ айб ўзимда, мен ҳар жиҳатдан айбдорман! Ёшим улгайиб, бошимда бир тутам соч қолган пайтда ишқ-муҳаббат изҳор қилиш ва қочириқ гаплар айтишни нима қилардим... Шунини ҳам айтмайки, онажон, одам баъзан қизиқ бўлади, жуда ғалати бўлади. Ё, азиз-авлиёлар! Нималар деб довдираганимни ўзим ҳам билмай қоламан! Бундан нима маъни чиқарди денг. Ҳеч нарса чиқмайди, фақат бемаъни гап чиқадики, ундан худонинг ўзи асрасин! Мен, онажон, аччиқланмайман, фақат, шунчаки ҳамма гапларни эслаш кишини афсуслантиради, сизга киноя билан бемаънилиқ қилиб мактуб ёзганимга афсусланаман. Бугун мен хизматга олифта-башанг бўлиб жўнадим; кўнглим жуда шод эди. Ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, беҳад хурсанд эдим; вақтим чоғ эди! Зўр завқ-шавқ билан қоғозларга тутиндим, кейин ундан нима чиқди! Кейинчалик у ёқ-бу ёққа кўз югуртириб қарасам, ҳамма нарса илгаригича хиралашиб кўринди. Ҳамон ўша сиёҳ доғлари, ўша столлар, қоғозлар, ўзим ҳам бояги-бояги бўлиб қолдим; қандай бўлсам, шундайлигимча қолавердим, — бунчалик ўзни унутиб, баланд парвоз қилишнинг нима ҳожати бор экан? Буларнинг ҳаммаси нимадан келиб чиқди? Офтоб чиқиб, осмон мусаффо бўлганиданмикин? Ҳовлимизда деразалар тагида алланималар билиқсиб ётган бир пайтда хушбўй ҳидлар қайдан келди экан! Билсам, буларнинг ҳаммаси лақмалигимдан шундай кўринган экан. Ахир баъзан киши ўз сезгиларига ўралишиб қолиб, бемаъни гапларни гапириб қўяди. Бу нарса юракнинг ортиқча, бемаъни сезгиларидан келади, холос. Уйга бўлса сургала-сурғала келдим; ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ бошим оғриб кетди; бундай пайтда бир хасталик иккинчисини бошлаб келаверар экан (Орқам шамоллади, шекилли). Баҳор келди, деб аҳмоқ бўлиб севиниб юпун шинелда кетган эдим. Менинг юрак сезгиларимни сиз бутунлай бошқача тушунибсиз. Мени илҳомлантирган нарса оталарча меҳр-муҳаббат, бирдан-бир оталарча меҳрибонлик, Варвара Алексеевна; зероки мен сиз шўрлик етим қолганингиздан бери отангиз ўрнида отаман; мен бу гапни, юрагимдан, чин кўнглимдан, қариндошларча айтаётирман. Ҳар қалай мен сизга мақолда, авағамнинг авағаси, дегандай, гарчи узоқ қариндош бўлсам ҳам, ҳар ҳолда қариндошман, эндиликда эса энг яқин қариндошингиз ва ҳомийингизман; зероки, сиз ҳомийлик, ҳимоя излашга ҳам-

мадан кўра яқинроқ ҳуқуққа эга бўлганингиз ҳолда хиёнаткорлик ва ранж-аламга учрадингиз. Шеърлар хусусида сизга айтадиган гапим шуки, онажон, қариган чоғимда шеър машқ қилиш менга ярашмайди. Шеър бўлмагур нарса! Шеър учун мактабларда болаларни дўппослайдилар... Аҳвол ана шундай, жигаргўшам.

Варвара Алексеевна, қулайлик тўғрисида, тинчлик ва ҳар нарсалар хусусида сиз менга нималарни ёздингиз? Онажоним, мен ҳазарчи эмасман, зукко ҳам эмасман, ҳеч қачон ҳозиргидан яхши умр кечирган эмасман; шундай бўлгач, ёш қайтган паллада нега инжиқлик қилай? Ўзим тўқ, бош-оёқ кийимим бут; шўхлик қилишни бизга ким қўйибди! Граф авлодидан эмасмиз! Менинг отам дворянлар табақасидан эмас ва даромад жиҳатидан бутун оиласи билан мендан ҳам камбагал эди. Мен инжиқ эмасман! Аммо, ростини айтсам, олдинги уйимдаги турмушим таққослаб бўлмас даражада яхши эди; ўзимни анча эркин сезардим, онажон. Албатта, ҳозирги квартирам ҳам яхши, ҳатто баъзи жиҳатдан турмушим завқли ва ранг-баранг; мен бунга қарши ҳеч нарса демайман, шундоқ ҳам бўлса ҳамон ўша илгариги уйимни кўмсайман. Биз кексалар, яъни қари одамлар, эски нарсаларга худди ўзимизнинг қадрдон бир нарсамизга ўргангандай ўрганиб, кўникиб қоламиз. У уй, билсангиз, кичкинагина эди; деворлари бўлса... нимасини ҳам айтмай! — деворлари росмана деворлар сингари эди, гап унда эмас, аммо бутун кечмишим тўғрисидаги эсдаликлар мени қайғуга солади... Ажиб бир ҳол оғир бўлса ҳамки, эсдаликлар гўё ёқимлидай кўринади. Бошдан кечган оғир аҳволлар ҳам (мен буларга кўпинча қайғулардим) хотирамда худди ярамасликдан тозалангандай туюлар ва назаримда, гўё жозибадор бир кўринишни олар эди. Мен бир кампир уйида турардим, Варенька. У мархума билан биз ими-жимиди яшардик. Мана энди ўша кампирни эсласам, кўнглим бузилиб кетади! Боёқиш кўп яхши аёл эди ва ижара ҳақиға ҳам кўп пул олмас эди. У кўпинча ҳар хил лахтаклардан узунлиги бир газли пилтакач билан кўрпа ясарди; унинг қиладиган иши шу эди. Чирогимиз ўртада бўлиб, бир стол четиди ўтириб иш қилар эдик. Унинг Маша деган набираси бор эди — мен уни гўдаклигидан биламан — ҳозир ўн учларга бориб қолган бўлиши керак. Жуда шўх, шақа-шулдур эди, бизни кулдиргани-кулдирган эди; учовимиз шу тахлитда умр кечирардик. Баъзан қишнинг узоқ кечаларида тўгарак столни қуршаб олишиб, чой ичардик, сўнгра ишга киришардик. Кампир бўлса, Маша зерикиб қолиб шўхлик қилмасин учун, баъзан эртақ бошлар эди. Эртақлариям қанақа денг! Бола у ёқда турсин, бамаъни, ақлли одам ҳам завқ билан тингларди. Қўйинг-чи, мен ҳам пўшакни тортиб ўлтириб шу қадар берилиб кетардимки, ҳатто ишни ҳам унутиб юборардим. Шумтака қизалоқ бўлса, жажжи қўлини қип-қизил юзига тираган ҳолда жажмонгина оғзини очиб, хаёл суриб ўлтирарди, мабодо, эртақ хиёл кўрқинчли бўлса, қизча кампирнинг пинжиги тикилаверарди. Биз эса уни завқ билан томоша қилардик; шундай қилиб, шам ёниб битганини сезмай қолардик, ташқарида кўпинча қор бўрони чийиллаганини ҳам эшитмас эдик. Турмушимиз яхши эди, Варенька; мана шу тарзда биз сал кам йигирма йил бирга турдик. Жуда кўп валақлаб юбордим! Сизга балки бунақа гаплар ёқмас, менинг ҳам, айниқса ҳозир, эслашим унчалик осон эмас. Қош қорайиб қолди. Тереза алланималар билан овора, бошим оғриётир, кифтим ҳам сирқираб турибди, бунинг устига фикрларим ҳам шундай ғалати, гўё улар ҳам оғриётгандай туяётирман; бугун кўнглим ғаш, Варенька! Нима деб ёздингиз, жигарим? Мен ҳузурингизга қандай қилиб бораман?

Азизим, одамлар нима дейишади? Ахир ҳовлининг нариги томонига ўтиш лозим келади, бизнинг одамлар пайқаб қолиб, ўсмоқчилаб сўрай бошлайдилар, Миш-миш гап, фитна-фасод тарқалади, бичиб-тўқиб бунга бошқа маъно берадилар. Йўқ, малаккинам, яхшиси, мен сизни эртага кечки ибодат олдидан кўрай; бу иккимиз учун маъқулроқ ва бегидирроқ бўлади. Сизга шундай мактуб ёзганим учун айбга буюрманг; қайта ўқиб қарасам, мактубим бошдан-охир қовушимсиз кўринаётир. Варенька, мен кекса, билимсиз одамман; ёшлигимда ўқимадим, энди бўлса, мабодо ўқийдиган бўлсам, миямга ҳеч нарса кирмайди. Онажоним, воқеани баён қилишга уста эмаслигимга тан бераман ва агар бирор ғалатиноқ нарса ёзгудай бўлсам, ишни пачава қилиб қўяман, шунинг учун биров менга йўл-йўриқ кўрсатиб, камчиликларимни ҳажв қилиши керак бўлади. Мен сизни бугун дераза олдида кўрдим, пардани тушираётган экансиз. Хайр, хайр, Худонинг паноҳига! Хайр, Варвара Алексеевна.

Холис дўстингиз Макар Девушкин.

P.S. Жигаргўшам, мен энди ҳеч ким тўғрисида ҳажвли нарса ёзмайман. Унар-унмасга бировлардан қулишга, онажоним, Варвара Алексеевна, қариб қолдим энди! Одамлар мендан қулишади, бировга чоқ қазиган, унга ўзи йиқилади, деб таъна қилишади.

9 апрель.

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Хўш, дўстим ва валийнеъматим Макар Алексеевич, шунчалик қайғуриш ва асабийлашишга уялмадингизми? Наинки ранжиган бўлсангиз! Вой, мен кўпинча эҳтиёткорликни унутиб қўяман, лекин менинг гапим сизга қалтис ҳазил бўлиб туюлишини ўйламаган эдим. Амин бўлингки, мен сизнинг ёшингизга ва феъл-атворингизга ҳазил қилишга ҳеч қачон журъат қилмайман. Буларнинг ҳаммаси менинг енгилтаклигим туфайли рўй берди, айниқса, шунинг учун ҳамки, одам жуда зерикади, зерикишдан нималар қилмайди, киши. Мен бўлсам сиз ўз мактубингизга бироз қулишни истагансиз деб ўйлагандим. Мендан хафа бўлганингизни билгач, ичимга чироқ ёқса ёришмайдиган бўлиб қолди. Йўқ, меҳрибон дўстим ва валийнеъматим, агар сиз мени ҳиссиз ва кўрнамак деб билсангиз, хато қиласиз. Менга қилган ҳамма яхшиликларингизнинг қадрига ета оламан, сиз мени ёвуз одамлардан, уларнинг таъқиби ва нафратидан ҳимоя қилдингиз. Мен ҳамиша сизни дуо қиламан ва агар дуом мустажоб бўлса, сиз бахтиёр бўласиз.

Бугун хийла мазам йўқ. Гоҳ иситмам чиқиб, гоҳ жунжикиб турибман. Федора мени деб кўп ташвиш тортаётир. Бизникига келишга уялишингиз чакки, Макар Алексеевич. Бировларнинг иши нима! Сиз бизлар билан танишмисиз, вассалом!.. Хайр, Макар Алексеевич. Энди ёзадиган гап қолмади, ёзишга иложим ҳам йўқ; жуда тобим қочиб турибди. Мендан хафа бўлмаслигингизни ва сизга бўлган ҳурмат ва самимиятим илгаригича эканлигига ишонишингизни яна қайта ўтиниб сўрайман,

*деб энг садоқатли дўстингиз ва
каминаи камтарин хизматкорингиз
Варвара Доброселова.*

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Оҳ, онажонгинам-ей, сизга нима бўлди! Мана, ҳар гал сиз мени шундай қўрқитасиз. Ҳар қайси мактубимда сизга, ўзингизни эҳтиёт қилинг, ўраниб-чирманиб юринг, ҳаво ёмон вақтида ташқарига чиқманг, ҳар ишда эҳтиёт бўлинг, деб ёзсам ҳам, сиз, малагим, сўзимга кирмайсиз. Оҳ, азизим-ей, сиз нима, ёш бола нима, фарқингиз йўқ. Ахир сиз нозиккинасиз, чўпдек нимжонгинасиз, мен буни биламан. Фивир этган шамол эсдими – бас, сиз дарров оғриб қоласиз. Киши эҳтиёт бўлиши, ўзига парво қилиши, хавф-хатардан қочиши ва ўз дўстларини ташвиш ва қайғуга солмаслиги керак.

Онажон, сиз менинг ҳол-аҳволим ва ён-веримдагилар тўғрисида батафсил билишни истайсиз. Истагингизни хурсандлик билан бажо келтиришга шошиламан, жигаргўшам. Гапни бошидан бошлайин, онажон: шунда тузукроқ бўлади. Аввало, уйимизга кираверишдаги зинапоярлар ўртача деса бўлади; хусусан, катта эшик олдидаги зинапоя озода, ёруғ, кенг, ҳаммаси чўян билан қизил ёғочдан ясалган. Аммо орқа томондаги зинапояни сўрамай қўя қолинг; винтсимон, зах, ифлос, погоналари синган, деворлар ҳам шу қадар мойлики, уларга қўл тирасанг, қўлинг чиппа ёпишади. Ҳар қайси майдончада сандиқлар, синиқ, шалоқ стул ва шкафлар туради, латта-путталар ёйилган, деразаларнинг ойналари синиб битган; тос ва тоғораларда ҳар хил ахлат, супуринди, тухум пўчоқлари ва балиқ пуфакчалари ўйилиб ётибди; қўланса ҳид бурқиб туради ...хуллас, яхши эмас-да.

Мен сизга хоналар тартибини баён қилган эдим; хоналар тартиби дуруст, бунда сўз йўқ, буниси ҳақиқат, аммо хоналар ичи дим, яъни бадбўй ҳид келмаса-да, бироз моғор ҳиди, аллақандай ғалати чучмал ҳид келиб туради. Хонага биринчи киришда кишида ярамас тасаввур қолади, лекин ҳечқиси йўқ; хонамизда бир-икки дақиқа турганингиздан кейин, димоғингиз ўрганиб қолиб, ҳеч нарсани сезмайсиз-қўясиз, чунки шу ҳид ўзингизга ҳам, кийимингизга ҳам, қўлларингизга, ҳамма-ҳаммасига ўтириб қолади, шу билан ўрганиб қоласиз, холос. Бизникида саъвалар ҳадеса ўлаверади. Мичман бешинчисини сотиб олмоқчи, – уйимиз ҳавосига бардош қилолмайди, холос. Ўчоқбошимиз катта, кенг, ёруғ. Тўғри, эрталаблари, балиқ ёки мол гўшти қовуришаётганда, бироз тутун босади, бунинг устига ҳар қаерга уни-буни сочиб-тўкишади, оёқ остини ҳўл қилишади, лекин кечқурун жаннатдай бўлади. Ўчоқбошимизда чил-вирларга ҳамиша эски кир осиглиқ туради; менинг хонам узоқ бўлмаганлиги, яъни ошхонага деярли ёндошганлиги сабабли кир ҳиди мени бироз безовта қилади; ҳа, ҳечқиси йўқ; бора-бора ўрганиб қолар экан киши.

Барвақт эрта билан, Варенька, бизда ўпир-тўпир бошланади, ўриндан туришади, юришади, тақир-тукур қилишади, хуллас, ўриндан туриши керак бўлганларнинг ҳаммаси туради, бировлар хизматга бориш учун, қайбировлар ўзича; ҳамма чой ича бошлайди. Самоварлар хўжайинники, кўпинча камлик қилиб қолади, шунинг учун ҳаммамиз навбатга тизилишамиз; чойнаги билан келиб навбатга турмаган киши дуч келиб қолгудай бўлса, дарҳол унинг адабини бериб қўядилар. Бошда мен ҳам қўлга тушаёзган эдим, ҳа ... айтгандай, нимани ёзсам экан! Ўша онда мен ҳамма билан танишиб олдим. Дастлаб мичман билан танишдим; очикқина одам экан, у отаси, онаси тўғрисида, Туладаги маслаҳатчига теккан синглиси ва Кронштадт шаҳри тўғрисида гапириб берди. Ҳар тўғрида мени ҳимоя қилишга

ваьда берди ва мени ўз хузурига чойга чақирди. Мен уни излаб, одатда қарта ўйналадиган хонадан топдим. У ерда менга чой беришди ва мени қимор ўйнашга таклиф этишди. Мени улар мазах қилишдими, йўқми, билмайман; ўзлари туни билан қимор ўйнаб чиқишибди, мен кирган пайтда ҳам ўйнашаётган экан. Бўр, қарталар ётибди, хона ичини шунақанги тутун босганки, кўз очиб бўлмайди. Мен ўйинга қўшилмадим, ўша заҳотиёқ менга тегизиб, бу одам фалсафадан гапиради, деб қўйишди. Кейин ҳеч ким мен билан сира гаплашмади-қўйди; тўғриси, бунга ўзим ҳам хурсанд бўлдим. Энди улар олдига бормаيمان; уларнинг иши қимор, дарди-фикри қимор! Мана, адабиёт бўлими бўйича амалдорнинг уйда кечқурунлари йиғилишлар ҳам бўлиб туради. Уникида ўлтиришлар сиполик билан, осойишта ва назокат билан яхши ўтади; хуллас, ҳамма нарса ими-жимиди бўлади.

Ҳа, айтгандай, Варенька, сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бизнинг хўжайкамиз бениҳоят ярамас хотин, бунинг устига ўтакетган шаллақ. Терезани кўрдингизми? Нафсиламрга уни нима деса бўлади? Қанот-қуйруғи юлинган қилтириқ жўжа сингари озгин. Бир уйда бор-йўғи икки киши — Тереза билан хўжайканинг Фальдони деган хизматкори туради. Билмадим, балки унинг бирорта бошқа исми ҳам бордир, у ана шу исми эшитса ҳам жавоб-муомала қилаверади; ҳамма уни шу ном билан чақиради. Ўзи малла, аллақандай тентак, қийшиқ, пучуқ, кўрс; Тереза билан ҳадеса гижиллашавериб, иккаласи муштлашгудай бўлади. Умуман олганда, бу ерда турганимни мақтаёлмайман... Кошки кечаси ҳамма бирданига ётсаю тиниб-тинчиса, — ҳеч қачон шундай бўлмайди. Одамлар ҳамиша қаерлардадир ўлтириб, ҳангома қилишади, баъзан шундай ҳам бўладики, айтишга уяласан, киши. Энди-ку, ҳарҳолда кўникиб қолдим-а, шундай ғалағовур жойда оилали кишилар қандай туришганига ҳайрон бўламан. Аллақандай камбағаллардан иборат бутун бошли бир оила хўжайкамизнинг бир хонасини ижарага олиб ўлтиради, фақат бу хона бошқа нумерлар қаторида эмас, бошқа томонда, бурчакда, ўзига алоҳида. Улар ювош одамлар! Улар тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса эшитмайди ҳам. Улар бир хонада турадилар, хона ўртасидан иккига бўлинган. У одам ишсиз аллақандай амалдор бўлиб, етти йилча илгари бирор сабаб билан хизматдан бўшатишган. Фамилияси Горшков; мўйсафид, жиккаккина одам. У ёғ босиб кетган шундай эски кийимда юрадики, кўрсанг раҳминг келади, менинг уст-бошимдан ҳам баттар! Қилтириқ, нимжон одам (баъзан иккимиз даҳлизда учрашиб қоламиз); оёқлари титрайди, қўллари қалтирайди, боши каловлаб туради, худо билади, бирор касаллик оқибатида шундай бўлиб қолганмикин; кўрқоқ, ҳаммадан кўрқади, ўзини четдан олиб юради; мен-ку тортинчоқман-а, у бўлса мендан ҳам ошиб тушади. Оиласида — хотини ва учта боласи бор. Катта ўғли отасининг ўзгинаси, у ҳам жуда ориқ. Хотини бир вақтларда кўркам бўлган бўлса керак, ҳозир ҳам сезилиб туради; боёқиш чурук-чориққа ўралиб юради. Эшитишимча, улар хўжайкадан қарздор бўлиб қолишибди; хўжайканинг улар билан муомаласи унча яхши эмас. Горшковнинг ўзида ҳам аллақандай ташвиш-таҳлика борлигини эшитдим, шунинг учун ҳам у ўрнидан ажраган... Суд қилинаптими, қилинмоқчимми, иши аллақандай текширишдамикин — анигини сизга айта олмайман. Улар боёқиш камбағал, худойим-ей! Уларнинг уй ичи ҳамиша тинч, сув қуйгандай жимжит. Ҳатто болаларнинг ҳам овози чиқмайди. Болаларнинг чуғурлашиб, ўйин-кулги қилишганини кўрмайсиз, бу эса яхшилик аломати эмас. Бир куни кечқурун улар эшиги олдидан ўтишга тўғри келди; ўша

пайтда ҳовлимиз одатдан ташқари жимжит эди; шу топда қулоғимга йиғи товуши, кейин шивир-шивир, сўнгра яна пиқ-пиқ йиғи товуши эшитилди, худди ҳаммалари йиғлашаётгандай туюлди, аммо бу товуш шу қадар секин, шу қадар аянч эдики, юрагим қинидан чиқиб кетгудай бўлди, шундан сўнг бутун кечаси билан ўша камбагалларни ўйлаб чиқдим, шу сабабли тузуккина ухлаёлмадим ҳам.

Хайр, менинг бебаҳо дўстгинам, Варенька! Сизга билганимча ёздим. Бугун куни билан фақат сизни ўйладим. Сизга ачиниб, жигаргўшам, юрак-бағрим об бўлиб кетди. Жонгинам, ахир сизда иссиқ пальто йўқлигини биламан-ку, Петербургнинг баҳорлари, шамолларию қор аралаш ёмғирлари, — булар менинг кушандам, Варенька! Шундай олашовур ҳаволардан эгамнинг ўзи асрасин-да! Ёзган мактубимни масхара қилманг, жонгинам; мактубимда услуб йўқ, Варенька, ҳеч қанақа услуб йўқ. Кошки эди бирор услуб бўлса! Миямга келганини ёзавераман, мақсад, ишқилиб сизни бир нима билан бироз хурсанд қилиш. Жиллақурса бирозгина ўқимишли бўлганимда ҳам бир гап эди; менинг ўқишим қандай бўлган денг; сариқ чақалик ҳам ўқиган эмасман.

*Сизнинг доимий ва содиқ дўстингиз
Макар Девушкин.
25 апрель.*

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Бугун амакимнинг қизи Сашани учратдим! Даҳшат! У шўрлик ҳам хароб бўлади! Орқаворотдан эшитишимча, Анна Фёдоровна ҳамон менинг пайимга тушиб юрган эмиш. У мени таъқиб қилишни ҳеч қачон бас қилмайди, шекилли. У мени кечирмоқчи бўлганини, ўтган гапларни унутишини ва албатта мени келиб кўришини айтибди. Айтишича, сиз менга асло қариндош эмасмишсиз, менинг яқин қариндошим у эмиш, мен билан оилавий муносабат боғлашга сизнинг ҳеч қандай ҳаққингиз йўқ эмиш ва менга сизнинг хайр-садақангиз билан ва қарамоғингизда яшаш уят-айб эмиш... Айтармишки, мен унинг берган нон-тузини унутибман, у онам иккимизни очликдан ўлишдан қутқазиб қолганмиш, у бизни икки ярим йилдан зиёд бекорга боққан эмиш, буларнинг устига қарзни кечиб юборган эмиш. Ҳеч бўлмаса ойимга раҳм-шафқат қилса бўларди! Менинг бошимга солган кулфатларини ойим шўрлик билса эди-я! Худо кўриб тургандир!.. Анна Фёдоровнанинг айтишича, мен ақлим қисқалик қилиб ўз бахтимни тутиб қололмаган эмишман, у мени бахтга рўпара қилганмиш, унинг ҳеч қандай айби йўқ эмиш ва мен ўз обрў-иззатимни сақлаб қола олмаган ва балки хоҳламаган эмишман. Бу ерда ким айбдор экан-а, э Худо-ей! Унинг айтишича, жаноб Биков батамом ҳақли эмиш ва ҳар қанақа қизга ҳам уйланавермас эмиш... нимасини ҳам ёзай! Бундай ёлгон-яшиқ гапларни эшитиш жуда огир, Макар Алексеевич! Ҳозирда қай аҳволда эканлигимни ўзим ҳам билмайман. Мени титроқ босаётир, ўпкам тўлиб йиғи келаётир, хўнграётирман; шу мактубни сизга икки соат ёздим. Анна Фёдоровна ҳарҳолда менинг ҳузуримда ўз айбига иқрор бўлар деб ўйлаган эдим; у бўлса ана шунақа гапларни қилиб юрган экан! Худо ҳаққи, дўстим, менинг ягона хайрихоҳим, ташвиш тортманг! Федора ҳадеб ваҳима қилаверади, йўқ, мен бетоб эмасман. Кеча Волковога онамнинг мазорбошисига борганимда пича шамоллаган эканман, холос. Нега сиз мен билан бирга бормадингиз? Мен сиздан қаттиқ илтимос қилган эдим-ку. Оҳ, бечора шўрлик онам,

агар сен тобутингдан чиқиб, уларнинг бошимга не-не кулфатларни солганликларини билсанг, кўрсанг эди-я!..

*В.Д.
20 май.*

АЗИЗИМ, ВАРЕНЬКА!

Сизга озгина узум юбордим, жонгинам; касалдан тузалаётган кишига узум наф қилади, дейдилар, доктор ҳам ташналикни бошиш учун, фақатгина ташналикни қондириш учун тавсия қилади. Тунов кун қўнглингиз кулча нон тусаган экан, онажон; шу сабабли мен ундан бир нечасини ҳозир юбораман. Иштаҳангиз қалай, жонгинам? — энг муҳими шу. Майли, Худога шукр, ҳамма қийинчилик ўтиб кетди, шўримиз арий деб қолди. Яратганга шукр қилайлик! Китобчалар масаласига келсак, ҳозирча ҳеч қаердан тополмаётирман. Яхши бир китобча бор, дейишади, жуда юқори услубда ёзилган эмиш, яхши дейишаётир, ўзим ўқиб кўрганим йўқ, ҳар қайсилари уни жуда мақташаётир. Мен уни ўзимга сўратдим; бериб юборишга ваъда қилишди. Сиз ҳам ўқийсизми? Сиз бу жиҳатдан табиати нозик одамсиз; сизнинг дидингизни билиш қийин, мен сизни биламан, азизим; албатта, сизга ишқ-муҳаббат, оҳ-нолани куйлайдиган ҳар хил шеърлар керак, — ҳа, шеърларни ҳам, ҳаммасини ҳам топиб бераман; терма бир дафтарим бор.

Мен бўлсам яхши юрибман. Сиз, барака топгур, онажоним, мендан хавотир бўлманг. Фёдоранинг мен тўғримда сизга айтганлари бутунлай бўлмагур гаплар; сиз унга, ёлгон айтган экансан, денг, у гийбатчига, албатта, шуни айтинг!... Мен янги вицмундиримни¹ асло сотганим йўқ. Нега ҳам сотай, ўзингиз ўйлаб кўринг, нега сотар эканман? Сенга қирқ сўм мукофот чиқади, дейишаётир, шундай бўлгач, сотиб ҳам нима қилай, ахир? Сиз, онажон, ташвиш тортманг; у, Фёдора, ваҳимачи, бадгумон. Турмушимиз яхшилашиб кетади, азизим! Аммо сиз, малагим, согайиб кетинг, бошқа гап йўқ, тузалиб кетинг, мендай мўйсафидни хафа қилманг. Мени озиб қолган деб сизга ким айтди? Яна туҳмат, яна бўҳтон! Соппа-соғман, семириб кетганман, бунинг учун ўзим уяламан, еганим олдимда, емаганим кейинимда; энди сиз тузалиб, қувватланиб кетсангиз, бас! Хўп, хайр, малаккинам; сизнинг жажжи ҳамма бармоқларингизни ўпаман, деб

*сизнинг абадий ва содиқ дўстингиз
Макар Девушкин.*

Р.С. Оҳ, жонгинам, тагин нималарни ёза бошладингиз?.. Нима деб эркалик қиласиз-а! Қандай қилиб мен сизнинг ҳузурингизга ҳадеса бора оламан, онажон, қандай қилиб? Мен сиздан сўраётирман. Тун қоронғисидан фойдаланиб борсаммикин; мана энди тунлар ҳам деярли бўлмайди, вақт шунақа. Онажоним, малаккинам, сизнинг бетоблик вақтингизда, беҳуш бўлиб ётган чоғингизда мен ҳам ёнингиздан деярли нари силжимадим; аммо бунда ҳам мен ҳамма ишни бартараф қилганимни ўзим ҳам билмайман; кейинчалик боришни тарк қилдим, зероки одамлар синчковлаб, ўсмоқчилаб сўрай бошладилар. Бу ерда ундан илгарийёқ ҳар хил фисқ-фасод гаплар тарқалган эди. Терезадан кўнглим тўқ; у ҳар кимга ҳар нарсани айтавермайди; лекин шундай ҳам бўлса, ўзингиз ўйлаб кўринг, онажон, мабодо, улар бизнинг сиримиздан воқиф бўлсалар, нима бўлади? Шунда улар

нима деб ўйлашмайди-ю, нималар дейишмайди? Шунинг учун юрагингизни кенг қилинг-да, онажон, соғайиб кетгунингизча сабр этинг; ана ундан кейин бирор холи жойда учрашармиз.

1 июнь.

ҚИММАТЛИ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Сизнинг мен учун жон қуйдириб қилган яхшиликларингиз, менга бўлган бутун муҳаббатингиз эвазига сизга ҳам бирор яхшилик қилишни истаб, ниҳоят, комод ичини кавлаштириб, дафтаримни топишга жазм қилган эдим, энди уни топиб, сизга юбораётирман. Мен уни ҳаётимнинг бахтли вақтидаёқ бошлаган эдим. Сиз кўпинча менинг илгариги ҳол-аҳволимни, онамни, Покровскийни, Анна Фёдоровнаникида турганимни, ниҳоят, яқинда бошимга тушган кулфатларни зўр қизиқиш билан қайта-қайта сўраб эдингиз. Ва сиз шу дафтарни ўқиб чиқишни шундай зўр муштоқлик билан кутган эдингизки, Худо билади, мен ўз турмушимдан баъзи бир пайтларни қайд этишни нима учун ихтиёр қилган эканман, мен сизга юборадиган хотира дафтарим билан сизни кўп хурсанд қилишимга шубҳаланмайман. Дафтарни ўқиб чиқиб, юрагим гаш бўлиб кетди. Шу дафтарнинг сўнгги сатрларини ёзган пайтимдан бери икки ҳисса қариб кетганимдай туюлди. Бу нарсалар турли вақтда ёзилган. Хайр, Макара Алексеевич! Жуда-жуда зерикаётирман, устига-устак кўпинча уйқусизликдан қийналаётирман. Соғайишим ҳам аччиқ ичакдай чўзилди ўзиям!

В.Д.

I

Отам ўлганда атиги ўн тўрт ёшда эдим. Болалик чоғим ҳаётимнинг энг бахтли даври экан. Ёшлик чоғим бу ерда эмас, балки бу ердан узоқда, провинцияда, хилват жойда бошланди. Отам Т-я губернасидаги князь П-йга қарашли каттакон ер-мулкнинг бошқарувчиси эди. Биз князга қарашли қишлоқлардан бирида турардик, тинчгина, ими-жимиди, бахтли турмуш кечирардик... Мен кичиклигимда жуда шўх эдим; қиладиган ишим далама-дала, чакалак-ма-чакалак югуриш, боғма-боғ сакраш эди, холос, мен билан ҳеч кимнинг иши ҳам бўлмасди. Отам ҳамиша иш билан банд, онам уй-рўзгор юмушлари билан машғул эди; менга ҳеч нима ўргатишмас, мен бўлсам шунга хурсанд эдим. Баъзан эрта билан барвақт тура солиб ё ҳавза бўйига, ёки чакалакзорга, ёхуд пичанзорга, ё эса ўроқчилар олдига югура кетаман, офтоб қизитиб юборишига ҳам, қишлоқдан узоқлашиб кетганимга ҳам, чангалларга илиниб ҳаммаёғим қирилганига, кийим-бошим йиртилганига ҳам парво қилмайман, — кейин уйда мени койишади, уришишади, мен бўлсам пинагимни ҳам бузмайман.

Агар умрим бўйи қишлоқдан кетмай, бир жойда яшасам, жуда бахтли бўлармидим, деб ўйлайман. Ҳолбуки ўша туғилиб ўсган жойларимни болалик чоғимдаёқ ташлаб кетишга мажбур бўлдим. Петербургга кўчиб келганимизда атиги ўн икки ёшда эдим. Вай, ўша ғамгинлик билан отланган пайтимизни эсласам, дилим бир тутам бўлиб кетади! Жонимдана яхши кўрган нарсалар билан хайрлаш-

¹ В и ц м у н д и р — эски вақтда амалдорларнинг расмий кийими. (Тарж.)

ганимда йиғлаганларимни айтмайсизми. Отамнинг бўйнига осилган ҳолда кўз ёши қилиб, жиллақурса яна пича вақт қишлоқда қолишни тилаб ёлворганим эсимда. Ушанда отам менга ўшқирган, онам йиғлаб, кетиш кераклигини, иш-шароит шуни талаб этганлигини айтган эди. Кекса князь П-й ўлди. Ворислари отамга қарз тўлашдан бош тортишди. Отамнинг Петербургдаги хусусий кишилар қўлида айланиб турган пича пули бор эди. Отам ўз ишларини йўлга солиб юбориш умидида шу ерга ўзи келиб туришни лозим топган экан. Мен бу гапларнинг ҳаммасини кейинчалик онамдан эшитдим. Биз Петербургская сторонада жойлашдик ва то отамнинг вафотига қадар ўша жойнинг ўзида истиқомат қилдик.

Янги шароитга кўникиш мен учун жуда оғир бўлди! Биз Петербургга кузда кириб келдик. Қишлоқдан кўчиб кетаётган пайтимизда ҳаво очик, илиқ-иссиқ, қуёш чароғон эди; қишлоб ишлари тугаб қолаётган бўлиб, хирмонларда донлар тоғ-тоғ бўлиб уйилиб ётар, уларга қушлар ёпирилиб чўқилашар эди; ҳаммаёқ мунаввар ва кўвноқ эди, бу ерда бўлса, шаҳарга киришимиз олдида ёмғир қуя бошлади, рутубатли кузги ёмғир, изгирин; ерлар лой, тўда-тўда янги, нотаниш, одам иси ёқмайдиган, хўмрайган, ўшшайган кишилар кўринадди. Биз амал-тақал қилиб жойлашиб олдик. Бизникиларнинг елиб-югуришганлари, янги хўжалик тузганлари ҳали эсимда. Отам ҳали ҳам уйда йўқ, онам бир дақиқа ҳам тиним нималигини билмайди — мени бутунлай унутиб қўйишганди. Янги кўчиб келган жойимизда бир кеча тунаганимдан сўнг ҳар куни эрта билан ўрнимдан маъюсланиб турадиган бўлиб қолдим. Уйимиз деразалари аллақандай сариқ тахта деворга қараган эди. Кўча доим лой. Йўловчилар кам, улар ҳаммаси совқотганидан кийимига бурканиб ўтишарди.

Уйда куни билан ўлтиравериб жудаям зерикиб кетардим. Қариндош-уруғимиз, яқин таниш-билишларимиз йўқ эди ҳисоб. Анна Фёдоровна билан отамнинг ораси бузуқ эди. (Отам ундан бир нима қарздор эди.) Уйимизга одамлар иш билан тез-тез келиб туришарди. Одатда улар тортишишар, шовқин солишар, қичқирришар эди. Ҳар қайси одам келиб кетганидан кейин отамнинг авзойи бузилиб, важоҳати ўзгарарди: баъзан қовоғини солиб, бир неча бор уйнинг у бурчидан-бу бурчига юриб турар, ҳеч ким билан бир оғиз ҳам сўзлашмасди. Ушандай пайтларда онам у билан сўзлашувга юраги бетламаганидан чурқ этмасди. Мен бир бурчакда ўлтириб, дамимни чиқазмай, жимгина китоб ўқирдим, баъзан қимирлашга ҳам журъат этолмасдим.

Петербургга келганимизга уч ой бўлгандан сўнг мени пансионга¹ элтиб бердилар. Авваллари бегона кишилар орасида росаям зерикдим. Ҳаммаёқ совуқ ва ёқимсиз эди, — мураббиялар шундай шанғи, шундай масхараваз, мен бўлсам одамови эдимки, асти қўяверинг. Талабчанлик қаттиқ! Ҳар ишнинг ўз вақти-соати бор, овқатланиш умумий, зериктирадиган ўқитувчилар — буларнинг бари олдин мени қийнаб, хуноб қилиб юборди. Мен у ерда ҳатто ухлаёлмасдим. Шундай узун, зерикарли, совуқ кечаларда туни билан йиғлаб чиққан пайтларим ҳам бўлди. Баъзан кечқурунлари ҳамма дарс такрорлар ёки тайёрлар эди; мен китоб ёки чет сўзлар луғатини олдимга қўйиб, қимир этмай ўлтираман-у, ўзимизнинг уйимизни, отамни, онамни, кампир энагамни, унинг эртақларини бирма-бир хаёлдан кечираман... Хафалигим жуда ошиб кетади! Уйдаги анчайин энг арзимас нарсани ҳам завқ билан эслайман. Ўйлаб-ўйлаб: шу топда уйда бўлсам қандай яхши бўларди-я! — дейман. Кичик хонамизда, самовар ёнида, уйдагиларим билан ўлтирган бўлардим; роса маза қилган бўлардим.

Қани энди онамни маҳкам-маҳкам кучоқлаб, пинжиги кирсам, деб ўйлардим. Ҳадеса ўйлайвериби, ахири, алам қилгандан пиқ-пиқ йиғлайман-у, ўзимни босиб олишга ҳаракат қиламан, мияга лугат-пулат деган гап кирмайди. Эртанги дарсни такрорлаб ўзлаштиролмаман; кечаси тушимда ўқитувчи, мураббия, қизларни кўриб чиқаман; кечаси билан тушимда дарс тайёрлаб чиқаман-у, эртасига ҳеч нарсани билмайман. Мени тиз чўктириб қўядилар, битта овқат берадилар. Мен доим хафа, индамас эдим. Авваллари қизлар мени мазах қилиб кулишар, жигимга тегишар, дарс устида гапириб турганимда янглиштиришар, биз саф тортиб овқатлангани ёки чой ичгани кетаётганимизда улар мени чимчилаб олишар, ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ мени мураббияга ёмонлашар эди. Аммо шанба куни кечқурун энага мени олиб кетишга келганда ўзимда йўқ қувониб кетардим. Қувончим ичимга сиғмаганидан кампирни кучоқлаб олардим. У мени кийинтирар, ўраб-чирмар, йўлда кетимдан етолмас, мен бўлсам, маҳмадоналик қилиб ҳар нарсаларни гапириб келардим. Уйга хуш-чақчақ, хурсанд бўлиб келиб, уйдагилар билан худди ўн йил кўришмагандек ялашиб-юлқашардим. Шундан кейин гап-сўз, ҳангома бошланиб кетарди; ҳамма билан сўрашиб кўришардим, чақчақлашиб, югуриб, сакраб юрардим. Отам билан жиддий гаплар бошланар, фанлар тўғрисида, ўқитувчиларимиз тўғрисида, француз тили хусусида, Ломонд грамматикаси ҳақида сўз юритиларди — хуллас, ҳаммамиз шод-хуррам бўлардик. Ўша дақиқаларни ҳозир ҳам хурсандчилик билан хотирлайман. Бутун кучим билан ўқишга ва отамнинг кўнглини олишга ҳаракат қилардим. Унинг мендан ҳеч нарсани аямаганини, ўзи эса роса қийналганини кўрганман. Кундан-кунга у галати, хафа, сержаҳл бўлаверди; феъли батамом бузилди: ишлари орқага кетаверди, қулоқдан қарзга ботганди. Баъзида онам отамнинг жаҳлини чиқармаслик учун йиғлашга ҳам кўрқарди, бир оғиз сўз айтишга ҳам юраги бетламасди; ахири онам касалманд бўлиб қолди; тобора озиб кетаверди, ёмон йўталадиган бўлиб қолди. Баъзида пансиондан келган пайтимда уйдагиларни хафа кўрардим; онам секингина йиғлар, отам бўғилар эди. Аччиқ-тизиқ, гина-кудуратлар бошланиб кетарди. Отам мендан асло хурсанд бўлмаганини, мен унга ҳеч қандай таскин беролмаслигимни гапира бошлар, улар мени деб бор-йўғидан ажраётганлигини, менинг эса ҳалигача французча гаплаша олмаслигимни юзимга соларди; хуллас, барча қийинчилик, бахтсизликнинг алами мен билан онамдан олинарди. Боёқиш онамнинг гап қайтаришга ҳам ҳоли қолмаган эди. Унинг афтига қарасам, юрагим қинидан чиқиб кетгудай бўларди: юзлари сўлган, кўзлари ич-ичига тортиб кетган, афтидан худди сил касалга ўхшарди. Ҳаммадан кўра кўпроқ мен койиш эшитардим. Гап арзимаган нарсдан бошланиб, кейин роса каттага айланиб кетарди; кўпинча нима гап эканлигини билмай қолардим. Ўзимдан-ўзим нималарни ўйламадим!.. Француз тилини ҳам, ўзимнинг фирт тентак эканимни ҳам, пансионимиз бошлиғи бемаъни, ақлсиз хотин эканлигини ҳам; бизларга одоб бериш тўғрисида ҳеч қайғурмаслигини ҳам; отамнинг ҳануз ўзига иш тополмай юганини ҳам, Ломонд грамматикаси ярамас грамматика эканлигини, Запольский грамматикаси эса анча яхши эканини ҳам; мен учун аллақанча пулни бекорга сарф қилиб юборишганини; ўзимнинг тошдай ҳиссиз эканимни, қисқаси, ҳамма нарсани ўйлардим.

¹ П а н с и о н — инқилобдан илгари Россияда — ётоқхона, озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлайдиган ўрта билим юрти. (Тарж.)

Хуллас, мен боёқиш тиришиб-тирмашиб китобларни, луғатни так-рорлайверардим, шундай бўлса ҳам ҳаммасига мен айбдор, ҳаммаси учун жавобгар эдим! Бу нарса асло отам мени ёмон кўрганлигидан эмас, албатта: у мен билан онамни жонидан яхши кўрар эди-ю, лекин ўзининг бўлган-тургани шу эди.

Турли ташвишлар, хафагарчилик, омадсизлик отам бечорани қийнаб юборди: у ҳамма нарсага ишончсизлик билан қарайдиган, баджаҳл бўлиб қолди; унда кўпинча умидсизлик аломатлари намоён бўла бошлади, ахири ўзига, соғлиғига парво қилмайдиган бўлиб қолди, шамоллади-ю, бирдан оғриди ва кўп ўтмай, шунчалик тўсатдан, шунчалик тез вафот қилдики, ҳаммамиз ҳангу манг бўлиб, ўзимизни қаёққа уришни билмай қолдик. Онам алланечук эсанкираб, гангиб қолди; онамни ҳатто эсидан адашиб қолмаса экан, деб кўрқиб юрдим. Отам ўлиши биланоқ қай гўрдандир қарз эгалари тўдалашиб келиб қолишди. Бор-йўғимизни чиқазиб бердик. Петербургда кўчиб келганимиздан ярим йил ўтгач, отам сотиб олган кичкина уйимиз ҳам сотилиб кетди. Қолган қарзларни қандай қилиб узишганини билмайман, лекин ўзимиз бошпанасиз, уй-жойсиз, озиқ-овқатсиз қолдик. Онам тинкани қуритадиган касалга мубтало эди, ўзимизни ўзимиз боқа олмас эдик, яшаш учун қўлимизда ҳеч нарса йўқ, олдимизда эса ҳалокат турарди. Ўша вақтда эндигина ўн бешга қадам қўйган эдим. Ана шу пайтда бизникига Анна Фёдоровна келди. У ўзининг қандайдир помешчик аёл эканини ва бизга аллақандай қариндошлигини гапира кетди. Онам ҳам унинг қариндошлигини, лекин чатишган қариндош эканини айтди. Отам тириклигида у хотин бизникига сира келмаган эди. У ичкарига йиглаб кириб келди, бошимизга тушган қайғуга ҳамдард эканини айтди; бизга эргашган мусибатга, бечораҳоллигимизга қайғурган бўлди, бу аҳвол учун отангнинг ўзи айбли, чунки у ўз чоғига қарамай, узоққа кетиб қолди, ўз кучига ортиқча ишонди, деган гапларни қилди. Биз билан яқин алоқада бўлишни истаб, орадаги совуқчиликни унутиб юборишни таклиф қилди; онам унга ҳеч қандай адовати йўқлигини айтганда, у кўз ёши қилди; онамни черковга олиб бориб, отамга атаб дуо-такбир қилдирди. Шундан сўнг у онам билан тантанали равишда ярашиб олди.

Узоқ муқаддима ва даромадан кейин Анна Фёдоровна, бизнинг аҳволимизни, етим-есирлигимизни, ҳолимизнинг танглигини, қўлимиздан ҳеч иш келмаслигини ёрқин бўёқларда тасвирлаб, ўз сўзи билан айтганда, бизни ўзиникига бориб бошпана топишга таклиф этди. Онам ташаккур билдирди-ю, аммо анчагача узил-кесил жавоб қила олмади; лекин бошқа чора қолмаганлиги ва бундан бошқа қарорга келиш мумкин эмаслиги сабабли, ниҳоят, Анна Федоровнага унинг таклифини мамнуният билан қабул қилишимизни билдирди. Бир куни эрта билан Петербургская сторонадан Васильев оролига кўчиб ўтганимиз ҳозир ҳам эсимда. Куз куни, эрта билан ҳаво очик, қуруқ ва аччиқ совуқ эди. Онам йиғлайди; дилим жудаям гаш, юрагим тарс ажрагундай, тушуниб бўлмайдиган аллақандай даҳшатли хафалик бутун вужудимни қоплаган ... Оғир вақт эди.

II

Аввалига, биз, яъни мен билан онам, янги кўчиб борган жойимизга ҳали кўникамаган пайтимизда, Анна Фёдоровнаникида туриш иккимизга ҳам жуда қийин, жуда галати бўлиб туюлди. Анна Фёдо-

ровна ўз уйида, олтинчи линияда турарди. Уйда ҳаммаси бўлиб бешта тоза хона бор эди, шулардан учтасида Анна Фёдоровна билан амакимнинг қизи Саша турарди. Саша Анна Фёдоровна қўлида тарбияланар, бу бола ота-онасиз — етимча эди. Кейин битта хонада биз турардик ва, ниҳоят, сўнгги хонада, бизнинг ёнимизда, Анна Фёдоровнанинг хонасини ижарага олган Покровский деган бир камбагал талаба жойлашганди. Анна Фёдоровна жуда яхши яшарди, тахмин қилиш мумкин бўлганидан ҳам яхшироқ умр кечирарди; аммо унинг мол-мулкига ҳам, касб-корига ҳам тушуниб бўлмасди. У ҳамиша овора-сарсон, доимо банд, бир кунда неча марталаб ҳар қаёқларга кетарди; лекин унинг нималар қилишини, нималар тўғрисида ташвиш тортишини ва нима учун елиб-югуришини мен ҳеч билолмасдим. Унинг таниш-билишлари кўп ва турли-туман эди. Уникага ҳамиша меҳмонлар келишар, уларнинг кимлигини ҳеч ким билмас, ҳамиша аллақандай ишлар юзасидан бирзумгина келиб кетишарди. Кўнгироқ чалина бошлаши биланоқ онам ҳамиша мени хонамизга олиб кириб кетарди. Анна Фёдоровна бунинг учун онамга заҳрини сочар ва бизни сенлар ўлгудай гердайган, кеккайган одамсанлар, кошки гердайишларингга яраша давлатинг бўлса экан, деб узундан-узун вайсарди. Унинг бизни гердайганликда айблашининг сабабини у вақтда тушунмасдим; худди шунинг каби мен онамнинг нима учун Анна Фёдоровна уйида туришга тоқати йўқлигини эндигина билдим ёки пайқадим. Анна Фёдоровна қаҳри қаттиқ хотин эди; у бизни ҳамиша қийнади. Нима учун бизни ўз уйига таклиф қилганига ҳали ҳам ақлим етмайди. Авваллари у биз билан анча яхши муомалада бўлиб юрди, кейинчалик эса қўлимиздан ҳеч нарса келмайдиган муштипарлар эканимизни ва борадиган жойимиз йўқлигини кўргандан сўнг ўзининг кимлигини рўйи рост билдирди-қўйди. Кейинчалик у менга жуда хушмуомалалик билан, ҳатто ўтакетган даражада мулойим гап қиладиган, ёқамиздан кириб, энгимиздан чиқадиган бўлиб қолди, лекин онам иккимиз олдин бундай муомалага бардош қилиб юрдик. У ҳадеса бизга миннат қилаверди; ўзининг сахийлигини ҳадеб бизга пеш қиладиган бўлиб қолди. Бегона одамларга бизни ўзининг камбагал қариндоши сифатида танитар, гўё савоблик учун бизга, яъни бева билан етим қиз муштипарларга раҳм-шафқат қилиб, уйдан жой берганини айтарди.

Биз дастурхонга қўл узатиб, олган ҳар луқма таомни кузатиб ўлтирар, бордию овқат емасак, бизни овқатдан ҳазар қилишда айблаб, яна машмаша бошлар, айбга буюрманглар, топганим шу, шунга ҳам шукр қилайлик, дерди. Дам-бадам отамни койирди: бошқалардан яхшироқ турмуш кечирмоқчи эди-ю, лекин омади кетди, дерди; отам хотини билан қизини гўё дарбадар қилиб қўйган эмиш, Анна Фёдоровнадай меҳрибон, жонкуяр қариндош бўлмаганда, Худо билади, балки биз кўча-кўйларда очликдан хароб бўлган бўлар эмишмиз.

Хуллас, унинг айтмаган гапи қолмади! Унинг таъналарини эшитиш ҳар нарсадан ҳам ёмон эди. Онам дам-бадам йиғларди; унинг соғлиғи кундан-кун ёмонлашиб, у озиб кетаверди, шундай бўлса ҳам биз эртадан тунгача ишлардик, буюртма ишлар топиб, тикардик, бу эса Анна Фёдоровнага сира ёқмас эди; у ҳадеса, менинг уйим модалар дўкони эмас, дерди. Бироқ эгнимизни бутлаш, қутилмаган чиқимлар учун пул жамғариш керак эди, қўлимизда пулимиз бўлиши зарур эди. Биз ҳар эҳтимолга қарши пул йиға бошладик, пайти келганда бирор бошқа жойга кўчиш мумкин бўлар, деб умид

қилардик. Аммо ойим ҳадеса ишлаб, соғлиғидан тамом ажради: тинка-мадори кундан-кунга қуриб бораверди. Касаллик, гўё қурт сингари, умрини кемириб, ўлимини яқинлаштирарди. Мен бу ҳолларнинг ҳаммасини кўриб, сезиб, азоб чекардим; буларнинг барчаси кўз ўнгимда содир бўларди!

Кунлар кетма-кет ўтиб борар, ҳар бир кун кечагисига ўхшар эди. Биз жимгина умр кечирардик, гўё шаҳардан ташқаридаги овлоқ жойда тургандек эдик. Анна Фёдоровна ўз ҳукмфармонлигини тан ола борган сари аста-секин унинг жағи тина бошлади. Шуниси ҳам борки, унга сўз қайтаришни ҳеч ким ҳеч қачон ҳаёлига келтирмасди. Биз турган хона у турган хонанинг ярмидан йўлак билан ажратилган бўлиб, ёнимизда, юқорида айтганимиздек, Покровский турарди. У Сашага француз ва немис тилларини, тарих, жуғрофияни – Анна Фёдоровнанинг айтишича, ҳамма фанларни ўргатарди ва бунинг бадалиги у турар жой ва кундалик овқат билан таъминланган эди. Саша, гарчи ўйинқароқ ва шўх бўлса ҳам, зехни ўткир қиз эди; ўша вақтда унинг ёши ўн учлар чамасида эди. Анна Фёдоровна ойимга, қизингизни ҳам пансионда ўқимай қолган фанларга ўқитилса ёмон бўлмас эди, деди. Ойим хурсанд бўлиб розилик берди, шу билан мен Покровскийда Саша билан бирга роса бир йил таълим олдим.

Покровский камбағал, қашшоқ йигит эди; ўқишга муттасил қатнашга соғлиғи йўл қўймас, уни шунчаки одат бўйича талаба деб аташарди. У соддагина, ювошгина, жимгина яшар, шунинг учун ҳам биз унинг ўз хонасида эканлигини эшитмасдик. Унинг кўриниши жуда ғалати эди; шундай бесўнақай юрар, шундай бесўнақай таъзим қилар, шундай ғалати қилиб гапирар эдики, аввал-аввал мен уни кўрганимда кулгидан ўзимни тўхтата олмасдим. Саша унга доим шўхлик қилар, айниқса, у бизга дарс бериб турган пайтларда Сашанинг шўхлиги зўрайди. Устига устак Покровский жиззаки эди, ҳадеса аччиғи келаверарди, арзимаган гапга бўғилиб, тутоқиб кетарди, бизга ўшқирар, биздан шикоят қилар ва кўпинча, дарсини охирига етказмай туриб, аччиқланган ҳолда хонасига кириб кетарди. У ўз хонасида кунлар бўйи китоб мутолаа қиларди. Унинг китоблари кўп бўлиб, ҳаммаси ҳам қиммат, нодир китоблар эди. У бошқа жойларда ҳам дарс берар, унча-мунча ҳақ олар, қўлига озгина пул тушди дегунча, дарров китоблар харид қилгани кетар эди.

Вақт ўтиши билан мен уни яқиндан яхшироқ билиб олдим. У олийжаноб, ҳурматга сазовор йигит бўлиб, менга дуч келган кишиларнинг энг яхшиси эди. Онам уни жуда ҳурмат қиларди, сўнгра у менинг меҳрибонларимдан /маълумки, онамдан кейин/ энг яхшиси эди.

Авваллари мен шундай кап-катга қиз бўлишимга қарамай, Сашага қўшилиб шўхлик қилардим, биз қандай қилсак Покровскийнинг аччиғини чиқариш ва нуноб қилиш устида бир неча соатлаб бош қотирардик. У аччиқланганда жудаям кулгили бўларди, бу эса бизга гоят қизиқ туюларди. Мен бунга эсга олишга ҳам уяламан. Бир сафар биз унинг жаҳлини чиқазиб, йиғламоқдан бери қилдик, шунда мен унинг пичирлаб: “Ёмон болалар” деганини очиқ-равшан эшитдим. Мен бирдан хижолат тортиб кетдим: мен ҳам уялдим, ҳам аччиқландим, ҳам унга ачиндим. Қип-қизил лавлаги бўлиб кетганлигим ва йиғламоқдан бери бўлиб, ундан тинчланишини ва бизнинг бемаза шўхлик қилганлигимизга хафа бўлмаслигини илтимос қила бошлаганлигим, лекин унинг бизга бераётган дарсини тамомламай туриб, ўз хонасига чиқиб кетганлиги ҳануз эсимда. Мен қилган ножўя ҳаракатимга

кун бўйи пушаймон бўлиб, бир ерга етдим. Биз, болалар, ўз қилмишимиз билан уни қонига ташна қилганимиз тўғрисидаги фикр мен учун жуда хунук бир гап эди. Демак, биз унинг йиғлашини кутган бўлиб чиқамиз. Демак, биз шуни истаган бўлиб чиқамиз; демак, биз унинг сабр косаси тўлиб тошишига сабаб бўлган эканмиз; демак, биз у боёқиш бахтиқаронинг қаттиқ, оғир қисматини эсга солишга мажбур қилган бўлиб чиқамиз! Азбаройи ҳафалигим, маъюслигим, пушмон қилганимдан кечаси билан ухлаёлмай чиқдим. Киши қилган ишига пушаймон бўлса, юраги бўшайди, енгил тортади, дейдилар — аксинча. Хафагарчилигимга иззати нафс қандай қилиб аралашиб кетганлигини билмайман. Унинг мени болалар қаторига қўшишини истамасдим. Ўша вақтда ёшим ўн бешга тўлган эди.

Ўша кундан бошлаб, Покровскийнинг мен тўғримда ўйлаган фикрини қай тариқа ўзгартиришга уни мажбур қилсам экан, деган ҳаёллар билан мингларча режа тузиш устида роса бош қотирдим. Лекин мен кўпинча тортинчоқлик ва уятчанлик қилардим, ана шу вазиятимда ҳеч нарсага журъат этолмасдим ва ёлғиз ширин хаёллар билан чекланиб қолаверардим /қандай ширин хаёллар эканини Худо биледи!/. Мен Сашага қўшилиб, шўхлик қилишга барҳам бердим; Покровский биздан аччиқланмайдиган бўлиб қолди; аммо менинг иззати нафсим учун бу камлик қиларди.

Энди бир вақтларда менга дуч келган одамлардан энг ажиби, энг ғалатиси ва энг аянчи бўлган битта одам тўғрисида бир неча сўз айтмоқчиман. Унинг тўғрисида ёзувларимнинг айни шу жойида сўзлашимнинг сабаби шуки, ана шу паллагача унга деярли ҳеч эътибор қилмаган бўлсам, энди Покровскийга алоқадор ҳамма гап мен учун тўсатдан муҳим бўлиб қолди!

Баъзи-баъзида уйимизга ирkit, ёмон кийинган, мўйсафид, бесўнақай, ношуд, кичкинагина бир чол, қисқаси, ажиб бир одам келиб тургувчи эди. Биринчи қарашда у худди ийманаётгандай, худди ўзи ўзидан уялаётгандай туюларди. Чунки у ҳамиша қийпанглаб, қийшанглаб турарди; унинг бундай қилиқ, ҳаракат ва муқомларини кўрган ҳар бир киши уни эси паст деса хато қилмаган бўларди. Баъзан бизларникига келиб, даҳлизнинг ойнабанд эшиги олдида туриб олиб, уйга киришга журъат қилмас эди. Олдидан битта-яримта — менми ёки Сашами, ё эса унга дурустроқ муомала қиладиган хизматкорлардан бирортасими — ўтиб қолгудай бўлса, чол дарров уни имлаб чақириб, қўли билан турли имо-ишоралар қилар, унга уйда бегона одам йўқлигини, истаган вақтда келавериши мумкинлигини имо-ишоралар билан тушунтириб, ичкарига таклиф қилингандан кейингина чол эшикни секингина очиб, хурсандлигидан жилмайиб кўяр, завқи келганидан қўлларини бир-бирига ишқар ва оёқ учида юриб, тўппа-тўғри Покровский хонасига томон йўл олар эди. Бу чол унинг отаси эди.

Кейин мен шу бечора чолнинг бутун тарихини батафсил билиб олдим. У бир вақтларда қаердадир хизмат қилган, ҳеч қандай қобилияти йўқ одам бўлиб, хизматда энг охириги, энг пастарин ўринда бўлган. Биринчи хотини /талаба Покровскийнинг онаси/ ўлгандан кейин бу одам иккинчи қайта уйланмоқчи бўлган ва бир мешчанкани олган. Янги хотин олгандан кейин унинг тўс-тўполони чиққан; у хотин ҳеч кимга кун бермаган; у ҳаммага ўз ҳукмини юритган. Талаба Покровский у вақтда ўн яшар чамасидаги ёш бола бўлган. Ўгай онаси уни сира чиқиштирамаган. Аммо кичкина Покровскийга тақдири кулиб боққан. Хизматчи Покровскийни билган ва бир вақт-

ларда унинг валийнеъмати бўлган помешчик Биков болани ўз ҳимоясига олиб, аллақандай бир мактабга жойлаштириб қўйган, ҳолидан хабардор бўлиб турган, чунки боланинг марҳума онасини танир экан. Марҳума қизлик вақтидаёқ Анна Фёдоровна кўлида бўлиб, шу аёл томонидан хизматчи Покровскийга хотинликка берилган экан. Анна Фёдоровнанинг дўсти ва қалин ошнаси бўлган жаноб Биков олийҳимматлик қилиб қизга беш минг рубль сеп берган экан. Бу пулларнинг қаёққа кетгани номаълум. Бу гапларнинг ҳаммасини менга Анна Фёдоровна ана шундай ҳикоя қилиб берган эди; талаба Покровскийнинг ўзи эса оилавий шароити тўғрисида гапиршни асло ёқтирмасди. Одамларнинг айтишича, онаси жуда яхши хотин бўлган экан, шундай бўлса ҳам нима учун у бундай нуфузсиз одамга турмушга чиққанлиги менга ғалати туюлади... У эрга теккандан кейин тўрт йилча умр қилиб, ёш жувонлигидаёқ вафот этган экан.

Ёш Покровский мактабдан кейин аллақандай гимназияга, сўнгра университетга кирган. Жаноб Биков Петербургга жуда тез-тез келиб тураркан, у бу сафар ҳам талабани ўз ҳимоясидан четда қолдирмаган. Покровскийнинг соғлиги ёмонлашиб қолганлиги туфайли у университетда ўқишни давом эттиролмаган. Жаноб Биков уни Анна Фёдоровна билан таништирган, уни ўзи тавсия этган, шундай қилиб ёш Покровский Сашага ҳамма керакли фанларни ўқитиш шарти билан Анна Федоровна қарамоғига олинган.

Чол Покровский эса, хотинининг берган азоб-уқубатига чидаёлмай, энг ёмон касалга — ичиш касалига мубтало бўлиб, деярли ҳамиша маст юраркан. Хотини уни тутиб олиб дўппослар, уйда ётгани қўймай, ошхонага ҳайдаркан. Хуллас, аҳвол шу даражага бориб етганки, Покровский, ниҳоят, хотинининг калтаклашларига ҳам, хўрлашларига ҳам тан бериб, ҳеч кимга шикоят қилмас экан. У одам ҳали ҳеч қари эмасиди-ю, лекин ўша ёмон одатлар туфайли девонсанғи бўлиб қолган эди. Ундаги кишиликка хос олийжаноб ҳис-туйғуларнинг бирдан-бир аломати унинг ўғлига бўлган чексиз меҳр-муҳаббати эди. Ёш Покровский марҳума онасининг худди ўзгинаси, дейишарди. Одамгарчиликдан чиқиб қолган чолнинг қалбида ўғлига нисбатан шундай чексиз муҳаббатни уйғотган омил шу чолнинг илгариги вафодор хотини тўғрисидаги хотиралар эмасмикин? Чол ўғлидан бошқа ҳеч нимани гапира олмас, ҳамиша ҳафтада икки марта келиб, уни кўриб кетар эди. Бундан ҳам кўпроқ келишга журъат этолмасди, чунки ёш Покровский отасининг келишига сира тоқат қилолмасди. Унинг барча камчиликларидан биринчиси ва энг каттаси, албатта, отасига ҳурматсизлиги эди. Шу билан бирга, чолнинг баъзи ҳаракатлари ҳам ғоят ноҳўя эди. Биринчидан, у ўлгудай синчков, иккинчидан, алпи-салпи гап ва бўлмағур сўроқлар билан ўғлининг шуғулланишига ҳадеса халал бераверар ва, ниҳоят, баъзида маст бўлиб келар эди. Ўғли отасининг ярамас хулқлари, синчковлиги, эзмалиги ва тинмай валақлашини бирин-кетин ташлаттирди ва, ниҳоят, уни шу даражага олиб келдики, ота ўғлининг чизигидан чиқмайдиган ва унинг ижозатсиз оғиз очмайдиган бўлиб қолди.

Боёқиш чол ўз ўғли Петеньканинг дийдорига тўёлмас ва меҳри қониб, у билан ҳамсуҳбат бўлолмас эди. Ота ўғлиникига меҳмонга келганда ҳамиша деярли аллақандай паришонхаёл, тортинчоқ бўлиб туюларди, бу нарса балки, ўғлим мени қай ҳолда қабул қилар экан, деган андишадан бўлса керак, шу сабабли ичкарига киришга узоқ фурсат ботинолмай турарди, бордию мен шу ерда бўлсам, у мени

йигирма минутча гапга тутарди: “— Петенька қалай? Соғ-саломатми, ҳозир кайфияти нечук? Бирор муҳим иш билан банд эмасми? Ҳозир нима қилаётир? Ёзув-чизув ёки ўйлаш билан бандми?”

Мен унга жавоб-муомала қилиб, кўнглига тасалли берганимдан сўнг, чол, ахири, ичкари киришга юрак бетлаб, эшикни секингина очиб туриб, аввал бошини суқиб боқар, агар ўғли ачиқланмай, унга ичкари киришга боши билан ишора қилса, чол хонага секингина кириб, шинелчасини, шляпасини ечарди; шляпаси бўлса доим мижиқланган, илма-тешик, четлари узуқ-юлуқ бўларди, — у бу нарсаларнинг ҳаммасини битта қозиққа илар, ҳамма ишни товуш чиқармай жимгина қиларди; кейин бирор стулга эҳтиётлик билан ўлтириб олиб, ўғлидан кўзини узмас, ўз Петенькасининг аҳволи руҳиясига уйғунлашиш учун унинг ҳар бир ҳаракатини синчиклаб кузатиб турарди. Агар ўғлининг кайфи салгина нохуш бўлса-ю, буни чол фаҳмлаб қолгудай бўлса, дарҳол ўрнидан туриб, “Мен шунчаки, Петенька, бирровгина келиб кетмоқчи эдим. Узоқ жойга борган эдим, ўтиб кетатуриб, йўлакай дам олгани кирдим», дерди. Шундан сўнг индамай, итоаткорлик билан шинелчасини, шляпасини олиб, яна эшикни секингина очиб, чиқаётганида, юрагидаги дард-аламини ичида сақлаш ва уни ўғлига сездириб қўймаслик учун зўрама-зўраки табас-сум қилиб қўярди.

Аммо ўғли отасини яхши кутиб олган пайтларда чолнинг қувончи ичига сиғмай кетарди. Унинг чехрасида, хатти-ҳаракатларида шодлик тўйғуси намоён бўларди. Агар ўғли у билан гаплаша бошласа, чол ҳар гал стулдан бир оз кўтарилиб, секинлик билан жавоб қайтарар, бунда ялтоқлик билан, ортиқ даражада ҳурмат билан ва ҳамиша сира келишмаган сўзларни, яъни одамнинг кулгисини қистатадиган ибораларни ишлатишга интилар эди. Бироқ тузуккина сўзлаш қобилиятидан маҳрум эди: доимо гапидан янглишиб, довдирар, ҳадиксирар, қўлларини қайга қўйишини, ўзини қаёққа уришини билмас, кейин яна гўё сўзини тўғриламақчи бўлиб, анчагача пичирлаб жавоб қайтарар эди. Агар чол яхши жавоб қайтаришга муваффақ бўлса, жилеткасини, галстугини, фрагини тузатиб, гўё ўзига зеб берган бўлиб, туппа-тузук бир қиёфага кирарди. Баъзан жуда дадил, жуда жасур бўлиб кетиб, стулдан астагина турар, китоблар терилган токчалар олдига келиб, бирорта китобчани олар ва қанақа китоб бўлса ҳам ўша жойнинг ўзидаёқ, у ер-бу еридан ўқиб қўяр эди. Чол шу барча ҳаракатларини гўё ўғлининг китобларига ҳамиша шундай эгалик қилиб юргандай, гўё ўғли уни ҳар доим яхши қарши олиб юргандай, ўзини сохта бепарво ва совуққонли қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Лекин бир сафар мен Покровскийнинг ўз отасига китобларга тегмаслигини илтимос қилганида боёқиш чолнинг кўрқиб кетганини кўрганман. У довдираб, шошиб қолиб, кўлидаги китобни тескари қилиб қўйди, кейин ўнглаб қўймоқчи бўлиб, китобнинг очиқ қирғоғини ташқарига қилиб қўйиб, илжайди, қизариб-бўзарди ва ўз айбини нима билан ёпишни билмай қолди. Покровский ўзининг насиҳатлари билан чолни ёмон одатлардан кам-кам қайтараверди ва уни уч мартача муттасил ҳушёр ҳолда кўргандан кейин чол биринчи келганда ўғли отасининг қайтишида танга миридан¹, ярим сўмдан ёки кўпроқдан бериб турди. Баъзида отасига этик, галстук ёки жилетка олиб берарди. Шунда чол янги кийимни кийиб олиб, хўроздай кеккайиб юрарди. Қай бир вақтларда у бизникига кириб, мен билан Са-

¹ Танга мири — йигирма беш тийин. (Тарж.)

шага хўроз нон, олма ва шунга ўхшаган нарсалар берар ва Петенька тўғрисида биз билан суҳбатлашарди. У бизнинг диққат қилиб ўқишимизни, Петеньканинг сўзига киришимизни илтимос қилар, Петенька яхши йигит, ўрнак бўларли йигит, ўқимишли йигит, дер эди. Баъзида чап кўзини бизга шунчалик кулгили қилиб учирар, шунчалик қизиқ бир алфозда қийшанглар эдики, биз ўзимизни кулгидан тўхтата олмай, қотиб-қотиб кулишардик. Ойим уни жуда яхши кўрарди. Лекин Анна Фёдоровна ҳузурида чол жимгина, одоб сақлаб ўлтирса ҳам, у хотинни жуда ёмон кўрарди.

Орадан кўп ўтмай мен Покровскийда ўқишни тарк этдим. У мени илгаригича бола деб ҳисоблар, мени Саша қаторида шўхтака қиз деб билар эди. Бу нарса менга жуда алам қиларди, чунки мен илгариги хулқ-атворимни ўзгартиришга бор кучимни сарфлардим.

Лекин мендаги ўзгаришни ҳеч ким пайқамасди. Бу эса мени тобора гижинтирарди. Мен ўқишдан ташқари вақтда Покровский билан деярли сира гаплашмасдим, унга гапира олмасдим ҳам. Уни кўрсам, қизариб-бўртиб, ўзимни йўқотиб қўярдим ва кейин бир бурчакка кириб, алам қилгандан, йиғлардим.

Бизнинг бир-биримизга яқиндан муносабатда бўлишимизга бир ажиб ҳол ёрдам бермаганда, буларнинг ҳаммаси нима билан тугашишни билмайман. Бир куни кечқурун, ойим Анна Фёдоровнаникида ўлтирган пайтда, мен Покровский хонасига секингина кириб олдим. Унинг уйда йўқлигини билардим, ростини айтсам, унинг хонасига нима сабабдан кириб қолганимни билмайман. Девор-дармиён қўшни бўлиб турганимизга бир йилдан ошган бўлса ҳам, шу чоққача мен унинг хонасига ҳеч қачон кирган эмасдим. Бу сафар юрагим шу қадар қаттиқ, шу қадар кучли урдик, худди кўкрагимдан отилиб чиқиб кетадигандай бўлди. Мен алоҳида қизиқиш билан атрофга назар солиб чиқдим. Покровский турган хонада уй ашёси жуда кам, бори ҳам жой-жойига тузуккина қўйилмаган эди. Деворга бешта узун тахтадан токча қилинган бўлиб, уларда китоблар турарди. Стол ва стуллар устида қоғозлар ётарди. Ҳаммаёқ китобу қоғоз! Кўнглимга ажиб бир фикр келди. Шу билан бирга вужудимни аллақандай кўнглисиз ачиниш туйғуси қоплади. Менинг меҳрибонлигим, севувчи қалбим унга камлик қилгандай туюлди. У ўқимишли, мен эсам маълумотсиз эдим, ҳеч нарсани билмасдим, ҳеч нарсани, ҳатто битта китобни ҳам ўқимаган эдим... Шу топда китоблар тагида эгилиб кетган узун токчаларга суқланиб қарадим. Вужудимни ўкинч, қайғу, аллақандай газаб қоплади. Унинг китобларидан биттасини ҳам қўймай мумкин қадар тезроқ ўқиб чиққим келди ва ўша онда шунга жазм қилдим. Билмайман, балки, ундаги илмнинг ҳаммасини ўрганиб олиб, унга муносиб дўст бўларман, деб ўйлагандирман. Мен биринчи токчага ёпишдим; ҳеч нарсани ўйламай-нетмай, дуч келган, чанг босиб ётган эски бир китобни олдим, ҳаяжон аралаш қизариб-бўзариб, дағ-дағ титраган ҳолда ҳалиги ўғирланган китобни кечаси ойим ухлагандан кейин кичкина чироқ ёруғида ўқиб чиқишга жазм қилиб, олиб чиқиб кетдим.

Бироқ, уйга кириб, китобни шоша-пиша очиб қарасам, аллақандай эски, ярим чириган, ҳаммаёғини қурт еб кетган лотинча асар экан. Мен дарҳол изимга қайтдим. Китобни токчага эндигина қўймоқчи бўлиб турган эдимки, коридорда шовқин ва кимнингдир яқиндан оёқ товуши эшитилди. Мен шошиб, каловлаб қолдим, бироқ китоби тушкурлар шу қадар зич терилган эканки, биттасини тортиб олишим билан қолганлари зичлашиб, унинг ўрнини эгаллаб қўйди

ва энди ҳалиги олган китобимни қўйишга жой қолмади. Китобни ўз жойига қўйишга кучим етмади. Шундай бўлса-да, кучим борича китобни ичкарига қаттиқроқ итардим. Тахтани тутиб турган занглаган миҳ, синиш учун атайлаб шу пайтни кутиб тургандай, – синиб кетди. Китоблар турган тахта тоқчанинг бир томони пастга тушиб кетди. Китоблар тапиллашиб полга сочилиб тушди. Шу топда эшик очилиб, хонага Покровский кириб келди.

Шуни айтиш керакки, нарсаларига қўл текизган кишини у жуда ёмон қўрарди. Унинг китобларига қўл текизган одам нақ балога қоларди! Турли шаклдаги, турли қалинликдаги катта ва кичик китоблар тоқчадан отилиб тушиб, стол ва стуллар тагига, бутун хонага сочилиб кетган пайтда менинг нақадар қўрққанлигимни ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг. Мен қочиб кетмоқчи бўлдим-у, лекин вақт ўтган эди. “Тамом, дейман, вассалом! Мен тамом бўлдим, ҳалок бўлдим! Мен худди ўн яшар бола сингари шўхлик, тентаклик қилибман; мен аҳмоқ қизман! Мен гирт тентакман!» Покровский ҳаддан ташқари тутақиб кетди. Ана холос, бир ками шу қолибмиди! – деб ўшқирди у. “Хўш, шунақа шўхлик қилишга уялмадингизми!.. Сизга қачон ақл киради?” – деди-да, апил-тапил китобларни йиғиштира бошлади. Мен энгашиб унга ёрдам қилмоқчи бўлган эдим, у: “Керак эмас, керак эмас! – деб қичқирди. – Чақирмаган жойга бормасангиз, қайтага яхшироқ бўлар эди”. Аммо, шундай бўлса-да, у менинг ито-аткорона ҳаракатимни кўргач, яқингинада мени ўқитиб юргангани эслаб бўлса керак, бирмунча шахтидан тушиб, насиҳатомуз гап қила бошлади: “Хўш, қачон қуюласиз, қачон эсингизни йиғиб оласиз? Ахир сиз ўзингизга бир назар солинг, сиз ёш бола эмассиз-ку, кичкина қиз эмассиз-ку, ахир сиз ўн бешга кирдингиз!” Менинг кичкина эмаслигимни текшириб кўриш учун бўлса керак – у менга бир қаради-ю, қизариб кетди. Мен тушунмадим; мен унинг ҳузурда туриб, унга ҳайрат назари билан тикилиб туравердим. У ўтирган жойидан туриб, иймана-иймана ёнимга келди, ўзини йўқотиб қўйиб, бир нималар деди, балки менинг кап-катта қиз бўлиб қолганимни эндигина пайқаган бўлса керак; бир нималар деб узр сўради. Ниҳоят, мен тушундим. Ўша пайтда қай алфозга тушганимни билмайман; мен каловлаб, ўзимни йўқотиб қўйдим, Покровскийдан баттар қизариб-бўртиб кетдим, қўлларим билан юзимни беркитиб, хонадан югура чиқиб кетдим.

Азбаройи қаттиқ уялганимдан нима қиларимни, ўзимни қаёққа ураримни билмадим. Бор-йўғи у мени ўз хонасида учратди! Нақ уч кунгача унга қарай олмадим. Эсимга тушса, қип-қизариб кетаман. Ғоят ажиб ва кулгили фикрлар миямни чулғаб олди. Шу фикрлардан бири, энг бемаъниси шу эдики, мен унга бориб, очиқ гаплашмоқчи, ўз айбимга иқрор бўлмоқчи, ҳамма гапни рўйи рост айтиб, бу ишни тентаклигимдан эмас, балки оқ кўнгилик билан, яхши ният билан қилганимга уни ишонтирмоқчи эдим. Мен унинг ҳузурига боришга қатгий жазм қилган эдим-у, лекин хайриятки, журъат қилолмадим. Боргудай бўлсам, ишни роса пачава қилган бўларканман! Буларни эсимга олсам, ҳали ҳам уяламан.

Орадан бир неча кун ўтгач, ойим тўсатдан қаттиқ оғриб қолди. У икки кунгача ўрнидан туролмай ётди ва учинчи кечаси иситма чиқариб алаҳдай бошлади. Мен бир кеча ухламай, ойим тўшаги ёнида ўлтириб чиқдим, ичириш учун сув, чой келтириб бериб, маълум соатларда дориларини ичириб турдим. Иккинчи кечаси бутунлай силлам қуриди. Ўқтин-ўқтин мени уйқу элтиб, кўзим тиниб кетар, бо-

шим гир-гир айланганидан йиқилай-йиқилай деб базўр ўлтирардим, аммо ойим инграган пайтларда чўчиб уйғонардим, бир лаҳзадан кейин мени яна мудроқ босарди. Жуда қийналиб кетдим. Билмайман — ҳеч эслаб ололмайман, мени қаттиқ мудроқ босиб, бошим авжи гангиб турган пайтда аллақандай даҳшатли туш, аллақандай ваҳимали бир манзарани кўрибман. Кўрқиб уйғондим. Хона ичи қоронғи, чироқ ўчай-ўчай деб қолган, у гоҳ бутун хонани ёритар, гоҳ деворда гира-шира бўлиб кўринар, гоҳ бутунлай йўқолар эди. Нимадандир юрагимга ваҳима тушди, мени аллақандай кўрқув босди; кўрқинчли туш мени ваҳимага солди; юрагим гаш бўлиб кетди... Ўлтирган стулимдан сапчиб турдим ва аллақандай қийновчи, даҳшатли оғир туйғудан бирданига қичқириб юбордим. Шу пайтда эшик очилиб, Покровский кириб келди.

Кўзимни очганимда унинг қўлларида эканимни биламан, холос. У мени креслога авайлаб ўтқазди, бир стакан сув узатди-да, бир қатор саволлар берди. Унга нимадир деб жавоб қилганим эсимда йўқ. “Сиз бетобсиз, ўзингиз қаттиқ бетобсиз, — деди у қўлимни ушлаб туриб, — сизда иссиқ бор, ўзингизни ҳалок қиласиз, ўз соғлигингизни аямайсиз; тинчланинг, ётинг, ухланг. Мен сизни икки соатдан кейин уйғотаман, бироз ором олинг... Ётинг, дедим, ётинг!” — деб давом этди у ва менинг бир оғиз ҳам эътироз билдиришимга йўл қўймади. Чарчоқ силламни қуришиб юборган эди; бўшашганимдан кўзларим юмилиб кетаверди. Ярим соатгина миужа қоқиб ола қолай деб, креслога ёнбошладим, бироқ эрталабгача ухлабман. Покровский мени ойимга дори берадиган вақтдагина уйғотибди.

Эртасига кундузи мен бир оз дам олиб, бу гал ухламасликка қатъий жазм қилдим ва ойим тўшаги ёнидаги креслода яна ўлтириб чиқишга ҳозирлик кўрдим, Покровский соат 11 ларда уйимиз эшигини тақиллатди. Мен эшикни очдим. “Бир ўзингиз ўлтириб зерикасиз, — деди у менга, — мана сизга китоб, олинг; ҳар ҳолда жуда ҳам зерикиб қолмайсиз”. Китобни олдим. У нима китоб эканлиги эсимда йўқ; гарчи кечаси билан ухламай чиққан бўлсам-да, китоб бетига қарамагандирман, балки. Ажиб ички ҳаяжон мени ухлашга қўймади; бир жойда тинч тура олмадим; креслодан бир неча марта туриб, хона ичида нари-бери юра бошладим. Ич-ичимдан аллақандай қувониқ келиб, бутун вужудимни қопларди. Мен Покровскийнинг эътибор берганига шунчалик хурсанд эдим. Унинг мени деб қилган оворагарчилиги ва менга ғамхўрлигидан фахрланардим. Мен кечаси билан ўй ўйлаб, хаёл суриб чиқдим. Покровский қайтиб кирмади; мен эса унинг кирмаслигини билардим, эртаги кеч тўғрисида ўйлардим.

Яна куни кечаси, уйдагилар ҳаммаси ётиб қолгандан кейин, Покровский ўз эшигини очиб, остонаси ёнида мен билан гаплаша бошлади. Ўша пайтда бир-биримизга гапирган гапларимиздан бирорта сўзи ҳам эсимда қолмаган; мен тортиниб, уялиб-суялиб, ўзимдан ўпкалардим ва гапнинг пировард бўлишини сабрсизлик билан кутардим, ҳолбуки мен гаплашишни куни билан орзу қилардим, куни билан шуни ўйлардим ва ўзимча савол-жавоблар тўқирдим... Ўша куни кеч-қурундан бизнинг дўстлик алоқамиз бошланди. Ойим касалининг бошидан то охиригача биз ҳар куни кечаси бир неча соатлаб бирга бўлдик. Мен уятчанлигимни аста-секин енга бордим, шундай бўлса-да, ҳар сафар гаплашганимиздан кейин ҳам менга алам қиларди. Аммо мен махфий шодлик ва мағрурона мамнуният билан шу ҳолни кўрдимки, Покровский мени деб ўзининг жонга тегадиган китобларини унута бошлади. Тасодифан, ҳазил тариқасида, гапимиз китоб-

ларнинг тоқчадан тушиб кетганлиги тўғрисида борди. Ажиб бир ҳол рўй берди, мен қандайдир жуда ҳам оққўнгил ва самимий эдим; мен қизгинлик ва ажиб бир қувончга берилиб кетиб, кўнглимдаги бор-йўгини айтиб бердим, яъни ўқувга ҳавасим бўлганлигини, унча-мунчани билишни, мени ёш бола деб ҳисоблашгани алам қилганлигини гапириб бердим... Такрор айтаманки, мен жуда ғалати бир кайфиятда эдим; кўнглим эриб кетиб, кўзимга ёш келди, шу сабабли ҳеч нарса яширмай, ҳамма гапни — ўзимни унга дўст тутишимни, севишга хоҳишим борлигини, у билан ҳамнафас бўлиб яшашни, уни овутиб, тинчителишни, хуллас, ҳаммасини айтиб бердим. У менга ғалати бир назар, ҳаяжон, ҳайрат билан қаради-да, бир оғиз ҳам сўз айтмади. Бу ҳол тўсатдан менга жуда алам қилди, дилим сиёҳ бўлиб кетди. У менинг фикримга тушунмагандек, ҳатто менга кулаётгандек туюлди. Мен тўсатдан йиғлаб юбордим, ўзимни йиғидан тўхта-толмай, ёш бола сингари хўнграй бошладим; мени худди жазава тутгандек бўлди. У қўлларимдан ушлаб, уларни ўпди, кўкрагига босди, юпатиб, овутомқчи бўлди; у жуда хафа эди; унинг менга нималар дегани эсимда йўқ, аммо мен ҳам йиғладим, ҳам кулдим, яна йиғладим, қизариб-бўртиб, азбаройи суюниб кетганимдан чурқ этиб оғиз очолмадим. Шуниси ҳам борки, шунча тўлқинланганимга қарамай, Покровскийда ҳали ҳам аллақандай уялиш ва ғайритабиийлик борлигини сездим. У менинг астойдил берилганлигимга, қувончимга, шундайин тўсатдан юз берган қизгин, оташин дўстликка ажаблана олмаган бўлса керак. Балки унга олдин қизиқ туюлгандир; кейинчалик ундаги қатъиятсизлик йўқолди, менинг унга берилганлигимни, латофатли сўзларимни, диққат-эътиборимни, у худди ўзим сингари, содда, очиқ чеҳра билан қабул қилиб, буларнинг ҳаммасини худди чин дўстимдай, туғишган акамдай эътибор билан, меҳрибонлик ва очиқ кўнглилик билан жавоб қайтарди. Кўнглим шундай ҳузур топди, шундай яхши бўлдики, асти кўяверинг!.. Мен ҳеч нарса яширмадим, ҳеч нарса сир тутмадим; у буларнинг ҳаммасини кўрди ва менга кундан-кунга кўпроқ кўнгли кўя берди.

Тўғриси, учрашувларимизнинг ўша азоб берадиган ва шу билан бирга ширин-ширин пайтларида, кечаси, липиллаб ёниб турган жинчироқ ёруғида, боёқиш бетоб ойим тўшагининг ёнгинасида нималар тўғрисида сўзлашганимиз хотирамда йўқ!.. Биз миямизга келган, юракдан отилиб чиққан, айтишни талаб қилган ҳамма нарса тўғрисида гаплашдик, — шунинг учун биз деярли бахтиёр эдик... Оҳ, у чоғлар хафалик билан хурсандлик бирга бўлган бир давр эди; шунинг учун ўша даврни эсласам, кўнглимда хафалик ҳам, хурсандлик ҳам бараварига рўй беради. Эсдаликлар шодликлардан иборатми, хафаликдан иборатми, ҳамиша кишини қийнайди; кўйинг-чи, ўзим шунақаман; аммо тортган азобинг ҳам ширин туюлади. Юрак сиқилиб, алам чекиб, зориқиб, хафақон бўлган пайтингда, кечқурун тушган шудринг томчилари кундузги қаттиқ иссиқдан қовжираб қолган сўлгун, нимжон гулни яшнатиб, жонлантириб юборгани сингари, ўтмишни эслашлар ҳам юракни яшнатиб, жонлантириб юборади.

Ойим ром-ром тузала бошлади, лекин кечалари унинг тўшаги ёнида ўлтириб чиқишни ҳамон давом эттирмоқда эдим. Покровский менга тез-тез китоб бериб турарди; аввал-аввал мен китобларни ухлаб қолмаслик учун ўқирдим, кейинроқ бирмунча диққат қилиб ўқийдиган бўлдим, сўнгра астойдил берилиб кетдим; кўз ўнгимда тўсатдан шу топгача менга нотаниш, номаълум бўлган кўпгина янгиликлар намён бўлди. Янги-янги фикр ва таассуротлар юрагимга бирданига

кучли оқим билан айқириб кирди. Тўлқинланиш мен учун қанча оғир бўлса, хижолат тортиш ва янги таассурот олиш қанча машаққат бўлса, улар менга шунча севимли туюлар, бутун қалбимни шунчалик ширин ҳаяжонга солар эди. Улар бирданига юрагимга суқилиб кириб, унинг тин олишига қўймадилар. Аллақандай бир тартибсизлик бутун вужудимни безовта қила бошлади. Аммо бу руҳий зўравонлик таъбимни сира хира қила олмади ва бунга кучи ҳам етмади. Мен жуда ҳам хаёлчан эдим, шу нарса мени сақлаб қолди.

Ойимнинг дарди аригандан кейин бизнинг кечкурунлари учрашувимиз ва узундан-узун суҳбатларимиз барҳам топди; баъзан бир амаллаб унча-мунча гаплашиб олардик, гапларимиз кўпинча қуруқ бўларди, унча муҳим бўлиб чиқмасди, аммо мен ҳамма гапга ўз қийматимни, кўнглимда ўйлаб қўйилган махсус баҳосини беришни яхши кўрардим. Ҳаётим завқли эди, мен бахтиёр эдим, бахтиёрлик билан тинчгина, жимгина яшар эдим. Бир неча ҳафта шу зайлда ўтди...

Кунлардан бирида бизнига чол Покровский кириб келди. У биз билан узоқ фурсат валақлашиб ўлтирди, ўзида йўқ хурсанд, тетик бўлиб, кўп сўзлади; ўзича аскиябозлик қилди ва, ниҳоят, хурсандлигининг боисини айтиб берди, бир ҳафтадан кейин Петеньканинг туғилган куни бўлишини ва шу муносабат билан албатта ўғлининг ҳузурига келишини, янги жилетка кийишини ва хотини унга янги этик олиб беришга ваъда қилганини гапирди. Хуллас, жуда хурсанд эди, у оғзига келганини қайтармай, ҳамма нарса тўғрисида сайради.

Унинг туғилган куни! Бу кун менга кундузи ҳам, кечаси ҳам тинчлик бермади! Мен Покровскийни дўст тутишим тўғрисида ўзига айтишга ва бирор нарса тортиқ қилишга қатъий жазм қилдим. Лекин нимани? Ниҳоят, унга китоблар совға қилишни ўйлаб топдим. У Пушкиннинг тўлиқ асарлар тўпламининг сўнгги нашрини олишни орзу қилиб юрарди, шунинг учун мен Пушкин асарларини сотиб олишга қарор қилдим. Бисотимда тикиш-чатишдан топган ўттиз рубль чамасида пулим бор эди. Бу пулни ўзимга янги кўйлак олишга атаб қўйган эдим. Мен дарҳол Матрёна деган ошпаз кампиримизни Пушкиннинг ҳамма асари қанча туришини билиб келишга юбордим. Афсуски, ҳамма асарнинг, яъни ўн битта китобнинг баҳоси, муқовалари билан бирга ҳисоблаганда, камида олтмиш рублча бўлар экан. Пулни қайдан олай? Ўйлаб-ўйлаб, нима қиларимни билмай қолдим. Ойимдан сўрагим келмади. Албатта, ойим менга ҳеч сўзсиз ёрдам берган бўларди-ю, лекин уйдагиларнинг ҳаммаси бизнинг совғамиздан бохабар бўлиб қоларди; бунинг устига бу совға Покровскийнинг йил бўйи қилган меҳнат ҳақиға, унга ташаккурга айланиб қоларди. Мен эса ҳеч кимга билдирмасдан, якка ўзим совға қилишни истардим. Унинг менга синган меҳнатлари бадалига, ўзимнинг унга бўлган дўстлигимдан ташқари, ҳеч нарса билан қайтармай, умрбод қарздор бўлиб қолишни хоҳлар эдим. Ниҳоят, қийинчиликдан қутулиш йўлини ўйлаб топдим.

Гостиний дворадаги букинистлардан¹ кўпинча бироз тутилган ва деярли яп-янги китобни, агар савдолашилса, баъзан ярим баҳосига сотиб олиш мумкинлигини билар эдим. Мен Гостиний дворага боришга қатъий жазм қилдим. Кўнгилдагидек бўлиб чиқди; ўша куннинг эртасигаёқ бизда ҳам, Анна Фёдоровнада ҳам аллақандай зарурат туғилиб қолди. Ойимнинг мазаси қочиб турган эди, Анна Фёдо-

¹ Б у к и н и с т — эски ва нодир китоблар сотувчи. (Тарж.)

ровна эринди, бу эса муддао эди, шунинг учун ҳамма топшириқ менга юклатилди, мен Матрёна билан бирга жўнаб кетдим.

Толеимга, Пушкинни жуда тез топдим, муқоваси ҳам жуда чиройлик экан. Мен савдолаша бошладим. Аввалига дўконлардагидан қимматроқ нарх айтишди; лекин мен савдогар билан қийиша-қийиша бир неча марта кириб келганимдан сўнг, уни ахири шунга олиб келдимки, у китоб баҳосини камайтирди ва ўн сўмлик кумуш пул берасан, деб туриб олди. Савдолашаётганимдан хурсандлигимни айтмайсизми!.. Боёқиш Матрёна менга нима бўлганини ва нега шунча китоб сотиб олмоқчи бўлганимнинг сабабини тушунмас эди. Бироқ иш чатоқ бўлди. Менинг бор-йўқ бисотим асигнацияга ўттиз рубль эди, савдогар бўлса ундан арзонроқ қилиб беришга сира кўнмади. Ниҳоят, мен ундан илтимос қила бошладим. Илтимос қила-қила, охири уни кўндирдим. У баҳони камайтиришга кўнди-ю, лекин атиги икки ярим рубль камайтирадиган бўлди ва буни ҳам бўлса менинг шундай яхши қиз эканимни назарга олиб, фақат мен учун камайтиришни, бошқаларга эса бундан сира ҳам камайтирмаслигини айтди. Икки ярим сўм етмас эди! Алам қилганидан йиғламоқдан бери бўлдим. Лекин ҳеч кутилмаган бир ҳодиса мени ташвишдан қутқазди.

Мен сал нарида, устида китоблар турган бошқа бир стол ёнида чол Покровскийни кўриб қолдим. Тўрттами, бешта букинист унинг атрофида уймалашиб турганди; улар чолни тортқилайвериб, нақ энкатенкасини чиқазиб юборишди. Ҳар қайсиси унга ўз молини таклиф қилар эди, — уларнинг таклиф қилмаган нарсаси ва чолнинг нималарни олгиси келмади! Боёқиш чол улар ўртасида каловлаб, довдираб турар ва таклиф этилган моллардан қай бирини олишини билмас эди. Мен унинг ёнига яқинлашиб, ундан нима қилаётганини сўрадим. Чол мени кўргач, жуда севиниб кетди. У мени Петенькаси қатори, жонидан яхши кўрарди, деса бўлади. “Мана, мен китобчалар сотиб олаётирман, Варвара Алексеевна, — деб жавоб берди менга, — Петенькага китобчалар олаётирман. Мана, яқинда унинг туғилган куни келади, у бўлса китобни яхши кўради, мана шунинг учун унга атаб китоблар олмоқдаман...”. Чол ҳамини кулгили қилиб сўзларди, энди бўлса устига-устак жудаям довдираб қолган эди. Қайси китобнинг баҳосини сўрамасин, кумуш пул билан бир рубль, икки рубль, уч рубль турарди; шу сабабли катта китобларга харидор бўлмаётганди, шунчаки уларни кўлига олиб, эҳтирос билан кўздан кечирар, бармоқлари билан varaқлар, у ёқ-бу ёғига қараб, яна ўз жойига қўйиб кўярди. “Йўқ, йўқ, бу қиммат, — дерди паст овоз билан чол, — мановилардан бирор нима қарасакмикан”, деб туриб, юпқа дафтарчаларни, кўшиқ тўпламларини, альманахларни бирма-бир кўлдан ўтказа бошлади, буларнинг ҳаммаси ҳам жуда арзон китобчалар эди. “Ахир буларнинг барини нега сотиб оласиз? — деб сўрадим ундан, — ҳаммаси ҳам бўлмағур нарсалар-ку”. “Йўғ-е, — деди у, — йўқ, сиз бир қаранг, бу ердаги китоблар қандай яхши; жудаям яхши китобчалар бор!” Сўнгги сўзларини у шундай бир мунгли оҳангда чўзиб айтдики, назаримда у, яхши китоблар нега қиммат туради, деб хафа бўлганидан йиғлаб юборадигандай ва рангпар юзларидан қизил бурнига ёш томчиси думалаб тушадигандай туюлди. Мен ундан қанча пули борлигини сўрадим. “Мана ахир, — деди-да, боёқиш, ёғ босиб кетган бир парча газета қоғозига ўроғлиқ пулларини чиқазди, — мана, ярим рубллик, икки гривенлик, йигирма тийинлик мис чақалар ҳам”. Мен пулларни бетўхтов букинистга олиб бордим. “Ўн битта китобча ҳаммаси бўлиб ўттиз икки ярим рубль туради; бисотимдаги пул эса ўттиз

рубл, устига икки ярим рубль кўшинг, ҳамма китобчалар бизники бўлади-кўяди, иккаламиз биргаликда совға қиламиз”. Севинчдан чол ўзини йўқотгудек бўлмоқда эди, ҳамма пулларни унинг олдига тўкди ва букинист китобларнинг ҳаммасини кўшқўллаб чолга тутқазди. Чол китобчаларни сиққанича чўнтақларига жойлади, қўлтиқларига қистирди, қолганини иккала қўлига ушлади-да, эртага ими-жимиди меникига олиб келишга сўз бериб, китобларни олиб кетди.

Эртасига чол ўғлиникига келди, одатдагидай унинг олдида бир соатча ўтирди, кейин бизникига кирди ва ғоят сирли ва кулгили бир ҳолатда ёнимга келиб чўкди. Аввал жилмайиб, ажиб бир сирни биладиган одамдай, қўлларини бир-бирига ишқалаб, менга китобларни ҳеч кимга билдирмасдан бизникига олиб келганини, уларни ўчоқбошининг бир бурчагига қўйиб қўйганини, Матрёна уларни кўз қорачиғидай асраётганини айтди. Сўнгра гап ўзидан-ўзи ўғлининг туғилган куни айёмига кўчди; кейин чол биз уларни қай тариқа совға қилишимиз ҳақида эринмай гапирди, у китоблар ва уларни қандай тақдим этиш тўғрисида гапиргани сайин менга бир нарса аён бўлмоқда эдики, у энг асосий нарсани, дилининг тубида ётган алланимани айта олмаяпти, айта олмаяпти эмас, айтгани юраги дов бермаяпти. Мен, қани, бу ёғи нима бўларкин, деб кута бошладим. Шу пайтгача чолнинг галати қийпанглашларидан, чап кўзини қисиб қўйишларидан дарров уқиб оладиганим сирли севинчдан, сирли ҳузурланишдан ном-нишон йўқ эди. Унинг чеҳраси тобора ташвишлироқ ва ғамгинроқ бўлиб бормоқда эди; охири у ёрилди.

— Менга қаранг, — деб гап бошлади у овозини яна ҳам пасайтириб, кўрқа-писа, — менга қаранг, Варвара Алексеевна ... биласизми, Варвара Алексеевна? — Чол бутунлай каловлаб қолганди. — Биласизми, ўғлимнинг туғилган кунида ўнта китобни сиз олинг-да, ўғлимга ўзингиз совға қилинг, ҳа, ўз қўлингиз билан, ўз номингиздан, мен эса биттасини, ўн биринчисини оламан-да, уни ўғлимга ўзим ўз қўлим билан, ўз номимдан совға қилай. Қарабсизки, сиз ҳам куймайди шунда, кабоб ҳам. Сиз ҳам бир нима совға қилган бўласиз, мен ҳам, иккаламиз ҳам унинг кўнглини олган бўламиз. — Шундай деб чол чайналиб қолди ва жим бўлди. Мен унга қараб қўйдим, у аллақандай ҳадик билан менинг ҳа ёки йўқ дейишимни кутарди. “Икковимиз биргаликда совға қилсак, нима қилибди, Захар Петрович?” — “Ҳалигиндай, Варвара Алексеевна, бу ўзи шунақа... мен айтмоқчи эдимки...” Хуллас, чол дудуқланиб, гапиролмай қолди, қип-қизариб кетди, калавасини йўқотиб, турган жойида серрайиб қолди.

“Кўрмайсизми, — деди у охири тилга кириб — мен, Варвара Алексеевна, ҳаддимдан ошиб кетаман... яъни сизга айтиб қўйишим керакки, мен ҳар доим қуюшқондан чиқиб кетаман, ҳар доим шунақа бўлиб ёпишиб оламан... яъни, гоҳида ҳар хил кўнгилсизликлар бўлганда ёки бошга битта-яримта ташвиш тушганда, ёки бирон-бир ёмон воқеа рўй берганда, мен ўзимни тутолмай қоламан, ҳаддимдан ошиб, кўпроқ ичиб қўяман. Ўғлим буни жуда ёмон кўради. Биласизми, Варвара Алексеевна, шунақа пайтларда аяб ўтирмайди, сўкиб-сўкиб ташлайди, насиҳатлар ўқийди, танбеҳлар беради. Ана шуларни ўйлаб, бир иш қилмоқчиман, совға тариқасида унга тузалаётганимни, ўзимни ажайибтовур тута бошлаганимни билдириб қўймоқчиман. Китоб сотиб олиш учун пул тўплаганимни, қириб-қиртишлаб тўплаганимни айтмоқчиман. Агар Петрушанинг ондасонда бериб турганини айтмаса, чўнтагим сира пул кўрмайди, бу аниқ. У буни биледи. Шундан келиб чиқиб айтаманки, у берган

пулларга нима олганимни кўрсин, отаси ундан жонини ҳам аямаслигини тушунсин”.

Бояқиш чолга қаттиқ ачиниб кетдим. Бир лаҳза сукутга чўмдим. Чол бўлса менга ташвишли қараб турарди. “Менга қаранг, Захар Петрович, — дедим мен, — ҳаммасини ўзингиз совға қилинг!” — “Қанақа ҳаммаси”ни? Яъни, китобларнинг ҳаммасиними?” — “Ҳа-да, китобларнинг ҳаммасини” — “Ўз номимданми?” — “Ўз номингиздан”. — “Битта ўзимми? Яъни битта ўзимнинг номимданми? — “Бўлмасачи, битта ўзингизнинг номингиздан...” Мен-ку, бор гапни оппачиқ айтиб турибман, аммо чол тушмагур қани энди англай қолса.

“Шунақа денг, — бироз ўйлаб туриб, гапирди у, — Ҳа! бу жуда бопта бўларди, айни муддао бўларди-я, фақат сиз қандоқ қиласиз, Варвара Алексеевна?” — “Менми? Ҳеч нарса совға қилмайман кўяман-да”. — “Нима! — қичқириб юборди чол юраги тарс ёрулгудек бўлиб. — Қандай қилиб сиз Петенькага совға қилмас экансиз? Ростдан ҳам унга ҳеч нарса совға қилмоқчи эмасмисиз?” Чол чиндан кўрқиб кетганди, ўғлига мен ҳам бирон-бир нарса совға қила олишим учун у ўзининг таклифидан воз кечишга ҳам тайёрдек эди шу топда. Бу чолнинг оққўнгиллигига гап йўқ! Ўғлингизга бирон-нарса совға қилсам, мен ҳам хурсанд бўлардим, албатта, аммо сизнинг хурсандчилигингизни ҳеч кўзим қиймаяпти, деб ишонтиришга уриндим. “Ўғлингизни дили шод бўлса, — қўшимча қилиб дедим мен, — сиз ҳам хурсанд бўласиз, мен ҳам хурсанд бўламан, чунки юрагимнинг бир чети билан аслида мен ҳам совға қилганимни ҳис этиб тураман-да”. Шу гапдан кейин чол тинчиди-қолди. У яна икки соатча бизникида бўлди, аммо шу вақт ичида у сира бир жойда ўтиролмади, дик этиб туриб кетар, у ёқдан-бу ёққа бориб-келаварар, шовқин солар, Сашага қўшилиб шўхлик қилар, билдирмай мени ўпиб олар, қўлимдан чимчилар ва товуш чиқармайгина Анна Фёдоровнага афтини бужмайтириб кўярди. Хулласи калом, ҳаяжонини босолмаганидан чол шунақанги ўзидан кетгандики, у ҳеч қачон шодликдан бундай ҳолга тушмаган бўлса керак.

Тантана куни у роппа-роса ўн бирда, тўғри тушки ибодатдан келди, эгнига бежиримгина қилиб ямоқ солинган фрак кийган ва ўзи айтганидек, янги жилет ва этикда эди. Иккала қўлида бир боғламдан икки боғлам китобни кўтариб олганди. Биз ўшанда Анна Фёдоровнанинг меҳмонхонасида қаҳвахўрлик қилиб ўтирардик (якшанба эди). Чол гапни, янглишмасам, Пушкиннинг жуда яхши шеърлар тўқишидан бошлаганди; бошқа мавзуга уриб кетганди, яъни киши ўзини яхши тутиши керак ва борди-ю, киши ўзини яхши тутмаса, у ҳаддан ошиб кетади; ёмон феъл-атворлар одамни тириклай гўрга тикади; ҳатто ўзини тутолмаслик оқибати қанақа бўлишидан бир-икки воқеани сўзлаб ҳам берди ва гапини анчадан буён ўзининг тўғри йўлга кириб олгани ва ҳозир ўзини биппа-бинойидек тутиб юргани билан тугатди. Илгарилари ҳам ўғлининг насиҳатлари ҳаққоний эканини ҳис қилар, ҳис қилганда ҳам анчадан бери ҳис қилиб, ҳаммасини юрагига жо қилиб келар экан, аммо энди чинакамига амал қила бошлабди. Узоқ муддат давомида қириб-қиртишлаб, туғиб юрган пулларига мана, китоб сотиб олиб, совға қилганининг ўзи гапнинг ростлигини айтиб турибди.

Боёқиш чолнинг гапларини эшитар эканман, кулавериб, кўзларимдан ёш чиқиб кетди; мажбур бўлганда ёлғонни ҳам қийиб юборар экан ўзиям! Китоблар Покровскийнинг хонасига олиб ўтилиб, токчага териб қўйилганди. Покровский гап нимадалигини ўша заҳо-

тиёқ англади. Чолни овқатга чақиринди. Шу куни биз барчамиз гоят шод-хуррам эдик. Зиёфатдан кейин қарта ўйнадик; Саша шўхлик қилар, мен ҳам ундан қолишмасдим. Покровскийнинг ўй-хаёли менда эди, мудом мен билан хилватда гаплашиб олиш учун пайт пойлар, мен эсам сира тутқич бермасдим. Бу кун ҳаётимнинг бутун тўрт йили ичидидаги энг яхши кун эди.

Бундан кейинги хотираларим эса тобора мунгли, ғамгин тортиб бораверади, шу жойдан кўрган қора кунларим достони бошланади. Қаламимнинг секинроқ ҳаракат қила бошлагани ва гўё ортиқ ёзишни истамаётгандек бўлаётгани шундан бўлса, эҳтимол. Бахтиёр кунларимда кечган ўша озгина муддатли ҳаётимнинг хотирамда қолган энг майда икир-чикирларини бу қадар иштиёқ ва меҳр билан тасвирлашга киришиб кетганим боиси ҳам шудир, балки. Бахтиёр кунларим ҳаш-паш дегунча ўтди-кетди, улар ўрнини ғам-андух, ҳасрат-надомат эгаллади, бу қачон тугашини бир худо билади, холос. Мудҳиш кунларим Покровскийнинг ётиб қолишию ўлимидан бошланди.

У мен бу ерда тасвирлаганим сўнги воқеалардан икки ой ўтгач, бетоб бўлиб қолди. Мана шу икки ой ичидида у тирикчилик деб ўзини роса ўтдан-чўққа урди, зеро, шу пайтгача у ҳаётда ўзини тутишга ярайдиган бирон-бир жўяли мавқега эга бўлолмаганди. Барча дард-мандлар сингари у узоқ умр кўришдан сира умидини узмади. Аллақарда унга ўқитувчилик иши топилди, аммо ўқитувчиликни у жинидан ёмон кўрарди. Давлат идораларидан бирига кириб ишлашга эса соғлиғи кўтармасди. Бунинг устига биринчи маоши теккунча қозонни узоқ вақт сувга ташлаб қўйиши керак бўларди. Хуллас, Покровский қаёққа бош уриб бормасин, омадсизликка дуч келарди. Феъли бузилиб, соғлиғи ишдан чиқаётганини ўзи сезмаётганди. Ҳадемай куз ҳам келди. Ҳар куни юпун шинелида майда-чўйда ишларини битириш ва бирон жойдан иш қидириб топиш илинжида чиқиб кетади — бу уни ич-ичидан еб адо қиларди, оёғидан зах ўтиб кетди, ёмғирларда ивиди, охири тўшакка бир миҳланиб қолдию бошқа турмай қўя қолди... У кузнинг охирларида, октябрь ойи сўнгида дунёдан ўтди.

У қанча вақт касал бўлиб ётган бўлса, мен унинг хонасидан деярли чиқмадим, унинг кўнглига қараб, хизматини қилдим. Кўпинча тун билан миҳжа қоқмасдим. У камдан-кам ўзига келарди, тинмай алаҳсирарди, ётган жойи, китоблари, мен, отаси ва яна ким-нималар тўғрисида сўзланарди... Шунда мен унинг ҳол-аҳволидан илгари билмаганим ва ҳатто ҳаёлимга ҳам келтирмаганим жуда кўп нарсаларни эшитдим. Унинг касаллигининг дастлабки вақтларида уйдагилар менга ғалати қарашлар қила бошлади. Анна Фёдоровна бошини чайқарди. Аммо мен уларнинг барчасини кўзига тикка қарардим, шундан кейин Покровскийга кўрсатаётган ғамхўрлигим учун бошқа мени маломат қилмайдиган бўлишди — ҳаммадан ойижонимдан қулгим тинчиди.

Гоҳ-гоҳ Покровский мени таниб қоларди, аммо бу жуда кам бўлар эди. У деярли ҳаммавақт беҳуш ётарди. Баъзида у тун бўйи ким биландир узоқ-узоқ, ноаниқ, нотаниш сўзлар билан сўзлашиб чиқарди ва хирқироқ товуши унинг тобутдай тангу тор хонасида бўғиқ акс садо қайтарарди, шундай пайтларда борлигимни даҳшат чулғарди. Айниқса, сўнги тунда у нақ талвасага тушди; у оҳ-фарёд қилар, дод соларди, урган оҳ-воҳлари юрагимни тешиб юборгудай бўларди. Уйдагиларнинг ҳаммаси ўзини йўқотиб қўйганди. Тезроқ осонгина жонини ол, деб Анна Фёдоровна тинмай худога таваллолар қиларди.

Докторни чақаришди. Доктор, бемор тонг отмай жон бериши тайин, деб айтди.

Чол Покровский бутун тунни даҳлизда, ўгли хонасининг эшиги тагида ўтказди, шу ердан унга қандайдир чипта кўрпача тўшаб, жой қилиб беришди. У дам сайин хонага кирар, афт-ангорига қараб бўлмасди. Фам уни шунчалик еб адо қилган эдики, ҳеч нарсани сезмасди ҳам, англамасди ҳам. Қўрқувдан боши тинмай силкинарди. Аъзои бадани қалт-қалт қилар, ўзича бир нималар деб шивирлаб гапирар, бир нималарни ўзича мулоҳаза қиларди. Менга у ақлдан озаётгандек туюлди.

Тонг отишга яқин чол руҳий азобдан толиқиб, ўзининг чипта кўрпачасида ўликдай донг қотиб ухлаб қолди. Соат саккизда бемор жон бера бошлади, мен отасини уйғотдим. Покровский бутунлай ўзига келиб, ҳаммамиз билан видолашди. Ажабо! Кўзимдан қатра ёш чиққани йўқ, аммо юрагим пора-пора бўлиб кетмоқда эди.

Йигитнинг сўнги лаҳзалари мени ҳаммасидан кўпроқ ларзага солиб, роса бўладиганим бўлди ўзим. У тутилиб-тутилиб, алланарсани тинмай илтимос қилиб сўрар, мен эса унинг сўзларидан ҳеч нарсани англамас эдим. Юрагим анордай сиқилиб, қон-қон бўлиб кетмоқда эди! Бир соатча у қаттиқ безовталанди, нимадандир тинмай ёзғирарди, ўзининг муздек қўллари билан ишора қилиб, алланималар демоқчи бўларди ва сўнгра тагин ўша хирқироқ, бўғиқ овозда аянчли нолий бошларди; аммо унинг сўзлари узук-юлуқ, яримта-юримта чиққанидан мен тагин ҳеч нарсани англаб ололмасдим. Мен уйдагиларнинг барини бир-бир келтириб, унга рўбарў қилдим, сув бериб турдим; аммо у нукул норози қиёфада бошини чайқар эди. Охири унинг нима деяётганини тушундим. У дераза пардасини кўтариб, қопқоғини очиб кўйишимни сўраётган экан. У, кўёшга сўнги бор қараб олмоқчи эди. Мен пардани сурдим; аммо тонг жон бераётган одамнинг тугаб бораётган бечораҳол ҳаёти сингари тунд ва қайғули эди. Кўёш кўринмасди. Осмонни булут қоплаганди, бунинг устига ёмғир ёғиб, кун бадтар қоғоғини солиб олганди. Майда ёмғир томчилари деразага урилиб, муздек лойқа сув ойна юзини юварди; атрофни қоронғулик чуллаган. Ёришиб келаётган тонгнинг хира ёғдулари хонага элас-элас кирганидан санам олдида милтиллаб турган жинчироқ нуричалик ҳам ёритолмаётганди уйни. Бемор менга чуқур мунг билан қараб кўйди ва бошини чайқади. Бир дақиқадан сўнг у жон берди.

Дафн билан боғлиқ ишларни Анна Фёдоровнанинг ўзи эплади. Жуда ҳам ғарибона тобут сотиб олишди ва киракаш извозчи ёллашди. Чиқимлар эвазига Анна Фёдоровна марҳумнинг барча китобларию лаш-лушларини ўзига олиб қолди. Чол у билан тортишди, шовқин солди, уддалаганича китобларни хотиндан тортиб олиб, уларни чўнтақларига тиқиб-тиқиб жойлади, ҳарна деб бир-иккитасини шляпасига ҳам солиб олди. Уч кунгача китобларни ўзи билан олиб юрди ва ҳатто черковга бориладиган кунда ҳам уларни ўзидан аритмади. Мана шу уч кун ичида у ақлдан озганга ўхшаб, довдир бўлиб қолди, ўзича бир нималар қилаётган бўлиб, тобут атрофида ивирсир эди: гоҳ марҳум устидаги гулларни тўғрилаган бўлар, гоҳ шамларни ёқар ва олиб кўярди. Ҳушини сира бир жойга тўплолмаётгани шундоқ кўриниб турарди. Черковда жаноза ўқиладиган вақтда на онаси бўлди, на Анна Фёдоровна. Онаси бетоб эди, Анна Фёдоровна бораман деб турган эди, аммо чол билан айтишиб қолиб, аччиқ қилганидан бормади. Фақат мен билан чол иккаламиз бўлдик, холос; яқинлашиб келаётган мусибатдан дарак бергандай, вужудимни аллақандай кўрқув қам-

ради. Охири тобутни ёпишди, михлашди, аравага ортишди-да, олиб кетишди. Мен кўчанинг бошигача кузатиб бора олдим, холос. У ёғига арава тезлаб кетди. Чол арава ортидан эргашиб хўнграб йиғларди, чопганидан йиғиси титроқ бўлиб, бўлиниб-бўлиниб чиқарди. Шўрликнинг шляпаси бошидан тушиб кетса ҳам олгани тўхтамади. Ёмғирдан боши жиққа хўл бўлди; шамол зўрайиб борар, муздек томчилар юзига уриб, нинадай санчилмоқда эди. Чол муздек ёмғирни сезгани ҳам йўқ, ўкраб йиғлаган кўйи араванинг гоҳ у томонига, гоҳ бу томонига ўтиб чошиб борарди. Эски камзулининг барлари худди қанотлардай ҳилпилларди. Барча чўнтақларидан китоблар кўриниб турарди; қўлида ҳам аллақандай катта бир китобни маҳкам ушлаб олганди. Ўтганлар бошларидан қалпоқларини олар ва чўқинар эдилар. Баъзилар эса боёқиш чолга ҳайрон бўлиб қараб қоларди. Китоблар дам-бадам чўнтақларидан лойга тушиб кетарди. Уни тўхтатишар, китобингиз тушиб қолди, деб китобни кўрсатишар, чол китобни ердан оларди-да, яна тобут орқасидан югура кетарди. Кўча муюлишида тобутни у билан биргаликда кузатишиб боргани аллақандай гадоё кампир қўшилиб олди. Арава, ниҳоят, муюлишдан бурилиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен уйга йўл олдим. Қаттиқ аламга бардошим етмай, ўзимни ойимнинг кўксига отдим. Мен ойимни қўлларим билан қаттиқ-қаттиқ кучоқлар, ўпар, ўкраб йиғлар эдим, ўзимнинг сўнги дўстимни кучоқларимда маҳкам тутиб қолишга ва уни ажал қўлига топшириб қўймасликка тиришиб, жон-жаҳдим билан унга ёпишиб олгандим... Аммо шўрлик онагинамнинг ҳам куни битиб турган экан!..

11 июнь.

Кеча кечқурунги оролдаги сайр учун сиздан қанчалик миннатдорлигимни билсангиз эди, Макар Алексеевич! Ҳаво топ-тоза, ёқимли, у ердаги кўм-кўк дов-дарахтларни айтмайсизми! Бунақа яшилликни кўрмаганимга ҳам қанча бўлди, касал бўлиб ётганимда нуқул ўлимни ўйлайверардим, ўлишим аниқдай туюлаверарди; ўзингиз ўйлаб кўринг-а, кеча мен қанақанги гўзал ҳисларга берилмадим, ўзимни қанақанги бардам сезмадим! Кеча юрагим ғуссага тўлиб тургани учун мен ҳақимда ёмон хаёлларга бормассиз деб ўйлайман, ўзимни ҳар қанча тетик ҳис қилмай, кайфиятим қанчалик яхши бўлмасин, барибир шунақа аъло дамларда ҳар доим негадир дилгир бўлиб кетавераман. Йиғлаганимга келсак, бунга парво қилманг, нимага йиғлаганимни қошки ўзим билсам. Юрагимни тошдай нарса босиб, азоб беради, ўй ўйлайвериб эзилиб кетаман. Булутсиз оппоқ осмон, қуёшнинг ботиши, кечки осудалик – булар ҳаммаси – билмадим-билмадим – бу таассуротларни сира ҳазм қилолмасдим, вужудимни оғир бир нарса босиб келаверди, юрагим тўлиқиб, хумордан чиққунча йиғласам дердим. Бу гапларни сизга ёзиб ҳам нима қилардим! Ўзи-ку бўларимча бўлган эдим, уларни сўзлаб бериш эса дард устига чипқондай гап. Ҳам қайғули, ҳам кулгили бир ҳолат! Сиз шунақанги оқкўнгил, самимийсизки, Макар Алексеевич! Кеча кўзларимдан кўзингизни узмадингиз, кўзларимдан нималарни ҳис қилаётганимни уқиб олмоқчи бўлдингиз ва менинг шодланганимдан ўзингизда йўқ суюндингиз. Буталар, хиёбон, сув – ва сиз; ўзингизга оро берганча кўз олдимда турибсиз, ана, кўриб қўйинг, бу ерлар бари менга қарашли, дегандай менга кўз-кўз қиласиз. Бу шундан далолат берадики, сизнинг юрагингиз тоза, Макар Алексеевич. Шунинг учун ҳам сизни севаман-да. Бўпти, яхши қолинг. Бугун ҳам мазам йўқ; кеча оёғимга хўл латта босганимдан шамоллаб қолибман; Федора-

нинг қаеридир азоб бераяпти, не бўлганда ҳам энди икковимизнинг ҳам мазамиз йўқ. Мени эсан чикариб қўйманг, келиб туринг.

Сизнинг В.Д.
12 июнь.

МУСИЧАИ БЕЗАВОЛИМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Мен, онажоним, кечаги гапларнинг ҳаммасини шеър қилиб ёзиб юборарсиз деб ўйловдим, сизда бўлса бор-йўғи бир вараққина нарса чиқибди, холос. Сирасини айтадиган бўлсам, гарчи бир вараққина ёзиб юборган бўлсангиз ҳам жуда топиб ёзгансиз, сўзларингиздан бол томади. Табиат ҳам, қишлоқнинг турфа манзаралари ҳам, сиз ҳис қилган нарсалар ҳам, қўйинг-чи, ҳаммасини сиз жуда қойилмақом қилиб тасвирлабсиз. Мен нўноқда бунақа устомонлик қаёқда. Ўн варақни қораламай, барибир ҳеч нарса чиқмайди, тасвирлашга сира йўқман. Роса уриниб кўрдим — бўлмади. Сиз мени, азизим, оққўнгил, юрагида кири йўқ одамсиз деб ёзибсиз, мен бировларга зарари тегмайдиган, Худо ярлақанган банда эмишман, ақлли, фаросатли одам эмишман, яна қанақанги мақтов сўзларини тизиш ташлабсиз. Булар бари тўғри, онажоним, ҳаммаси мутлақо тўғри; ҳақиқатан ҳам мен сиз ўйлагандай одамман ва буни ўзим биламан ҳам; сиз айтган бундай мақтовларни ўқигандан кейин истасанг-истамасанг юрагинг илиб кетади-да. Ортидан эса турли кўнгилсиз гаплар кела бошлади дилга. Энди сиз менинг гапларимни тингланг, онажоним, сизга айтадиган ул-бул гапларим йўқ эмас, жоним.

Гапни ўн етти яшарлик ўсмир чоғимдан бошламоқчиман, бу пайтда эндигина хизматга кирган паллаларим эди, яқинда менинг ишлаш бошлаганимга ўттиз йил бўлади. Ҳа, айтишга осон, озмунча қўйлак йиртмадим бу орада; етилдим, ақлим тўлишди, одамларни билдим; бир одам яшаганчалик яшадим десам бўлади, ҳатто бир гал мени хоч олишга ҳам тавсия этишганди. Гапларимга ишонмаётган бўлсангиз керак, аммо сизга ёлгон гапирадиган одатим йўқ. Шундай қилиб, онажон, йўлимда ёмон одамлар пайдо бўлди! Мен сизга айтсам, азизам, ўзим саводсиз, гўл-нодон одам бўлсам ҳам, аммо юрагим бошқа одамларда қандай бўлса, ўшандай эди. Биласизми, Варенька, ёмон одам менга нима ёмонлик қилди? Унинг ишини айтишга тил бормайди; ҳўш, нима учун ёмонлик қилди, дерсиз? Мен қўйдайд ювош бўлганим учун қилди, итоаткор бўлганим учун қилди, оққўнгил бўлганим учун қилди! Унинг дидига тўғри келмадим, ана шундан менга ташланадиган бўлиб қолди. Аввалига оддийгина: “Ҳалиги, Макар Алексеевич палон-писмадон” дан бошланди, кейин эса “анови, ҳалиги Макар Алексеевич бор-ку, ундан сўраманглар”га ўтди. Энди эса бирийўла: “ҳа, бу, албатта, Макар Алексеевичнинг иши” деб, нуқта қўйишди. Ана, онажон, кўрдингизми, гап қаёқда: ҳаммасига Макар Алексеевич айбдор; ҳе йўқ-бе йўқ, бутун идорада Макар Алексеевич отнинг қашқасига айланиб ўтирибди-да. Отнинг қашқасига айланганим ҳам етмай, энди сал бўлмаса ҳақоратли сўзлар айтишгача бориб етишди — этигим ҳам, мундирим ҳам, сочим ҳам, қоматим ҳам қолмади: ҳеч нима билан уларга ёқмасмишман, ҳаммасини ўзгартиришим керак эмиш! Бу ҳақоратлар худонинг бермиш куни бошимга ёғилгани-ёғилган. Бунга ўрганиб қолганман, чунки мен ҳар нарсага ўрганаман, чунки мен итоаткор одамман, чунки мен кичкина одамман; аммо, инсоф билан ўйлаб қаралса, бу ҳақоратлар нечун? Мен

кимга ёмонлик қилибман? Бировнинг амалини тортиб олибманми? Юқоридагиларга бориб, бировни ёмонлабманми? Мукофотларни мен олиб, бошқалар қуруқ қолибдими? Ё бировни авахта қилдириб юбордимми? Э, бундай гапларни хаёлга келтиришдан ҳам ҳазар қиласан одам, онажон. Бунақа нарсаларнинг менга нима кераги бор? Ўзингиз мундоқ ўйлаб кўринг, қадрдоним, ғаддорлик ва кибр-ҳаволик қилиш деган гаплар менинг қўлимдан келишига кўзингиз етадими? Унда нега мени итдай талашгани-талашган, худо хайрингни бергурлар? Сиз мени жуда одамохунсиз дейсиз-у, аммо ўзингиз ҳам улардан бир тук ўзгамассиз, онажон. Энг катта фуқаролик саховати қанақа бўлади? Тунов кунни Евстафий Иванович ўзаро суҳбатда энг муҳим фуқаролик саховати — бу кўп пул топиш деди. У ҳазил қилиб шундай деди (ҳазиллашаётганини билиб турибман-у). Бундан келиб чиқадиган маъно шуки, ҳеч кимга оғирлигинг тушмасин, менинг эса ҳеч кимга оғирлигим тушгани йўқ! Егани бир бурда ноним бор; тўғри, бир тўғрам нон, кўпинча қотган нон бўлади; аммо у бор, меҳнат билан топилган, қонуний, есанг ҳалқуминг пок. Хўш, нима қилиш керак? Унча-мунча ёзув-чизувлар билан бир куним ўтаётганини ўзим биламан; бундан фахрланаман ҳам; мен ишляяпман, тер тўкаяпман. Ёзув-чизув ишлари қилсам, нима бўлибди? Ёзув-чизув қилиш гуноҳга кирадими? “У ёзув-чизув ишлари билан банд!” “Бу, ҳалигиндай, зараркунанда амалдор ёзув-чизув ишлари қилади!” Бунинг қандай ҳаром жойи бор экан-а? Хатимни кўрсангиз, аниқ, чиройли, қараб тўймайсиз, аъло ҳазратлари мамнунлар; мен улар учун энг муҳим ҳужжатларни кўчириб ёзаман. Тўғри, услубда нўноқроқман, лаънати бу қобилият менда йўқлигини ўзим биламан; шунинг учун ҳам мен ишга кирмаганман, ҳозир ҳам, азизим, ҳатто сизга-да шунчаки, бегидир хат ёзаётирман, юракдаги боримни қоғозга тўкаётирман... Мен буларнинг ҳаммасини биламан; ҳа, дарвоқе, агар ҳамма ўзи ёзишга киришгудек бўлса, унда ким кўчириб ёзар эди? Мен сизга шу саволни бераяпман ва сиз марҳамат қилиб шунга жавоб айтинг, онажон. Демак, мен ўзимнинг кераклигимни, мен ўзимнинг зарурлигимни ва одамни бекорга йўлдан уриш керакмаслигини энди жуда яхши биламан. Зараркунанда бўлса ўзига, ҳарқалай “йиглаб кўришишибди-ку”! Бу зараркунанда фойда келтиради-ку, мана шу зараркунанда орқасидан кун кўришяпти-ку, бу зараркунандадан мукофот чиқади, — мана, кўрдингизми, бу қанақа зараркунандалигини? Айтгандай, бу матоҳдан гапирганимиз етар, азизим; ўзи бу тўғрида гапириш ниятим ҳам йўқ эди-ю, биров қизишиб кетдим-да. Барибир ҳам “ҳар замонда бир замон” деганларидай, одам ҳақиқатни англаб турганига етмайди. Яхши қолинг, азизим, мусичай безаволим, оромижоним менинг! Ҳузурингизга кирман, албатта кирман, сиздан хабар олиб келаман, жонгинам. Ҳозирча зеркишга йўл берманг. Сизга китобча олиб бораман. Хўп, яхши қолинг, Варенька.

*Сизга салимий хайрихоҳ
Макар Девушкин.
20 июнь.*

МУРУВВАТЛИ ЖАНОБ! МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Сизга мактубни шошиб ёзаяпман, ишни барвақт тугатаяпман. Биласизми, гап нимада: яхшигина харид қилса бўларкан. Федоранинг

айтишича, унинг бир таниши қанақадир пўрим вицмундир сотмоқчи экан, яп-янги экан, яна ички кўйлак, жилетка ва фуражкеси бор экан, айтишларича, жуда арзон экан; шуларни сиз сотиб олсангиз дуруст бўларди. Ҳозир унчалик муҳтож эмассиз-ку, шундайми? Пулингиз ҳам бор; бор деб ўзингиз айтгандингиз-ку. Илтимос, оғринманг, ахир булар бари асқотадиган нарсалар. Ўзингизга бир қаранг, қанақанги эски кўйлакда юрибсиз. Уят! Мингямоқ бўлиб кетган. Янгиси сизда йўқ, бор деб мени ишонтирмоқчи бўлганингиз билан мен биламан. Уни қачон қўлдан чиқарганингиз худога аён. Бир карра гапимга киринг, шу кўйлакни сотиб олинг, илтимос. Мен учун шундай қилинг; модомики, мени севар экансиз, сотиб олинг.

Сиз менга ич кийимлар совға қилиб юборибсиз; менга қаранг, Макар Алексеевич, хонавайрон бўлибсиз-ку бу аҳволда. Менга ҳазилакам пулни сарфламабсиз, — шунчаликка ҳам борадими, киши! Пул совуришни шунақанга яхши кўрасизки! Менга керак эмас; булар бари ортиқча даҳмаза. Мени севишингизни биламан, инонаман; буни совға билан эслатиш мутлақо ортиқча, билсангиз. Совгаларни қабул қилиш менга оғир; улар сизга қанчага тушганини кошки билмасам. Энди бундай қила кўрманг, эшитдингизми? Ялиниб-ёлвориб айтаманки, бундай қилманг. Сиз мендан, Макар Алексеевич, мактубларимни ёзишда давом этишимни сўрабсиз, уларни охиригача етказишимни хоҳлайсиз. Ёзиб қўйганларимни қандай ёзганимни ҳам билмайман! Аммо энди ўтмишим тўғрисида сўзлашга кучим етмайди, бу ҳақда ўйлашни ҳам истамайман, бошдан ўтганларни эласам, кўрқиб кетаман. Ўзининг гариб боласини мана бу даррандаларга ўлжа қилиб қолдирган шўрлик онажоним тўғрисида сўзлаш ўлимдан оғир менга. Шунини эсладим дегунча юракларим қонга тўлади. Гарчи бу ишларнинг бўлганига бир йил ўтган бўлса-да, тинчланиш у ёқда турсин, ақлимни ҳам йиғиб ололганим йўқ: ҳаммаси куникча бўлгандай. Лекин сиз буларнинг баридан бохабарсиз.

Мен сизга Анна Фёдоровнанинг ҳозирги ўйлари ҳақида гапирганим, у мени ноинсофликда айблапти ва унинг жаноб Биков билан ялакат мағиз бўлиб қолганига тегишли ҳар қанақанги айбни рад этаяпти. У мени ҳузуримга чақириб олади-да, сен куфр қилаяпсан, ёмон йўлга кириб кетаяпсан, деб таъналар қилади. Агар унга илакишадиган бўлсанг, мен жаноб Биков билан ўзим гаплашаман, ҳамма айбни сенинг гарданингга қўйишга уни мажбур қиламан, дейди. Унинг гапига қараганда, жаноб Биков менга сеп бермоқчи эмиш. Билганини қилсин. Дилбар қиз Федораникида туриб, сизлар билан яшаётганим ўзи бир жаннат. Федоранинг меҳрибонлиги марҳума энагамни эслатади. Сиз менга чатишган қариндош бўлганингиз билан мени ўз одамингиздай ҳимоя қилаяпсиз. Уларни эса билмайман; агар қўлимдан келса, уларни эсимдан чиқариб юбораман. Улар мендан тагин нима истайдилар ўзи? Федора, булар бари бўҳтон гаплар, бориб-бориб сиз билан ишлари бўлмай қолади, дейди. Илоё шундай бўлсин!

В.Д.

КАБУТАРИМ МЕНИНГ, ОНАЖОНИМ!

Мактуб ёзмоқчи бўламан-у, нимадан бошлашни билмайман. Энди сиз билан, онажон, бу тариқа қандай яшаётганимиз ажабдан ажаб. Шундан келиб чиқиб айтаманки, мен кунларимни ҳеч қачон мана шундай шод-хуррамликда ўтказмаганман. Уйлик, рўзгорлик қилиб

яратгани учун ҳақ таолога беҳад шукроналар келтираман. Қизалогим, дўмбоғим, мен сизга юборган тўртта кўйлак борасида нималар демабсиз. Улар сизга жуда-жуда асқотади-ку — буни мен Федордан сўраб билдим. Мен учун эса, онажон, сизни хурсанд қилиш — бу ўзгача бахт; бу мен учун бир таскин, мен билан ишингиз бўлмасин, онажон; менга тегманг ва кесатиқлар қилманг. Ҳаётимда ҳеч қачон бундай ҳол бўлмаганди, онажон. Худди онадан қайта туғилгандай бўлдим. Биринчидан, жуфтим билан яшаяпман, чунки сиз ҳам менинг шундоқ биқинимда яшайсиз ва бундан мен тасалли топаман; иккинчидан эса, бугун мени бир одам, кўшним, Ратазяев чойга таклиф қилди. Бу ўша, уйда шеърхонлик кечалари бўлиб турадиган амалдор. Бугун йиғин бор; китобхонлик қиламиз. Биз ҳозир шунақамиз, онажон, шунақамиз! Хўп, хайр! Мен булар барини шунчаки, бирон-бир аниқ мақсадсиз, яхши аҳволимдан сизни бохабар қилиб қўйиш учунгина ёздим. Тереза орқали, жонгинам, кашта тикиш учун рангли ип олиб беришимни сипориш қилибсиз, олиб бераман. Эртагаёқ сизни тўла мамнун этиш лаззатидан баҳраманд бўлурман. Қаердан олишни ҳам биламан.

*Сизнинг эндиликда
Самимий дўстингиз бўлиб қолувчи
Макар Девушкин.
22 июнь.*

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Сизга маълум қилиб қўяйки, азизим, уйимизда ҳаддан ташқари ачинарли бир иш содир бўлди, шундай ачинарлики, бунақаси кам бўлади! Бугун эрталаб соат бешда Горшковнинг кичик ўғли ўлди. Нимадан ўлганини билмайман, қизилчаданми-ей, хуллас, бу ёғини худо билади! Шу Горшковларникига бориб келдим. Эҳ, онажон, шунақанги камбағал эканки улар! Ана ипириқчилигу мана ипириқчилик! Бунга ажабланмаса ҳам бўлади: бутун оила биргина хонада тураркан, фақат парда тортиб, хоначаларга ажратиб қўйилибди. Тобутни ҳам келтириб қўйишган экан — жўнгина, аммо бинойидек тобутча; тайёридан олишибди, бола тўққизга чиқиб қолган экан; айтишларича, бўлаликкина бола экан. Қараб, раҳмингиз келиб кетади, Варенька! Она йиғлаётгани йўқ, аммо шундай ғамгин, шўрлик. Биттасидан қутулганига хурсанд бўлишаётгандир ҳам ичларида; яна иккита бола бор уларда, эмизикли чақалоғу бир қизалоқ, олти ёшдан сал ошган. Уларнинг ҳолини кўриб, дилингиз вайрон бўлиб кетади, қизалоққина озиб, чўп бўлиб қолган, чақалоқ ҳам ундан қолишмайди, едириб-ичиришга ҳоллари йўқ! Оталари эски, ёғи чиққан фракда, шалоқ стулда ўтирибди. Кўзларидан ёш думалайди, бу қайғурганидан бўлмаса керак, шунчаки одат, кўзи йиринглаган. Жуда галати одам! Гаплашганинда, қип-қизариб кетади, каловланади, нима жавоб қилаётганини билмайди. Муштдеккина қизалоқ бўлса тобутга суяниб турибди, бечора дилгир, ўйчан! Боланинг ўйлангани, онажоним Варенька, менга сираям ёқмайди; жуда хунук кўринади! Ёнгинасида ерда латта қўғирчоқ ётибди — ўйнаш қаёқда, бармоғи лабида, қилт этмайди, шўрлик, тек қотиб қолган. Онаси ширинлик берди, олди-ю, емади. Аламли ҳолат — шундай эмасми, Варенька?

*Макар Девушкин.
25 июнь.*

Қадрли Макар Алексеевич! Сизга китобчангизни қайтариб юбор-япман. Китоб дегани ҳам шунақа бемаза бўладими! – қўлга олиб бўлмайди. Бунақа “қимматбаҳо” нарсани қаердан топа қолдингиз? Ҳазиллашаётганим йўқ, наҳотки, шунақа китоблар сизга ёқса, Макар Алексеевич? Ахир тез кунда менга ўқийдиган бир нарса топиб бераман, деб ваъдани қуюқ қилган эдингиз. Хоҳласангиз, бирга-бирга ўқирдик. Ҳозирча эса, хайр. Ортиқ ёзишга вақтим мусоида қилмайди.

В.Д.
26 июнь.

Жонгинам Варенька! Ростини айтсам, мен бу китобни ўқимаган эдим, онажон. Тўғри, бир-икки бетини қардим. Қарасам, тузукка ўхшади, одамларни кулдириш учун, кўнгилочар учун ёзилган экан-да, деб қўя қолдим, ҳа, энди бир қарашда шундай туюлганди, Варенькага ёқади деб ўйлагандим, олдим-да, сизга юбора қолдим. Яқинда Ратазиев менга ўқиш учун жуда зўр китоб беришга ваъда қилди, ҳа, ўша китобни олиб, хурсанд бўласиз, онажон. Ратазиевнинг билгани – билган: устаси фаранг. Ўзи ёзади, ёзганда ҳам қотириб ёзади! Қалами ҳам ўткир, усули ҳам зўр; яъни ҳар бир сўзида бир нима бўлади, ўзи сўздайин жўн бир сўз-у, сеҳри бор; бир гал ҳатто Фальдонигами ёки Терезагами айтдим: ёзгандан кейин мана шунақа ёзса-да, деб; гич-гич маъно. Мен уникида оқшомларда ҳам бўлиб тураман. Бизлар тамаки тортамиз, у эса бизга китоб ўқийди, соат бешгача ўқийди, бизлар эса қулоқ қоқмай тинглаймиз. Китобмас – боласал! Шунақанги ажойибки, гул дейсиз, гул; ҳар бир саҳифасидан гулдаста ясайсиз! Ўзи жудаям одамшаванда, очиқ, қувноқ одам. Унинг олдида мен ким бўлибман? Ҳеч ким. У бообрў, иззатли одам, мен-чи? Йўқ нарсаман, шунда ҳам меникига ташриф буюриб туради. Мен унинг ул-бул нарсаларини оққа кўчириб бераман. Фақат, Варенька, бу йўл қиляпти, нарсаларини оққа кўчириб бергани учун уникига ташриф буюрар экан, деб ўйламанг. Сиз ғийбатларга ишонманг, онажон. Ифлос ғийбатларга зинҳор қулоқ солманг! Йўқ, мен буни ўзимча, ўз ихтиёрим билан, уни хурсанд этиш учун қиламан, унинг ташриф буюрганига келсак, у мени хурсанд бўлсин деб келади. Одамлардаги бунақа одобни тушунаман, онажон. У яхши, жудаям яхши одам, кейин, тенгсиз ёзувчи.

Адабиёт яхши нарса-да, Варенька, жуда яхши нарса; мен буни ундан учинчи кунни билиб олганман. Чуқур нарса! Одамларнинг қалбини мустаҳкамлайди, тарбиялайди ва – унинг мана бу китобчасида қолган турли хил нарсаларнинг ҳаммаси ёзилган. Жуда зўр ёзилган! Адабиёт – бу суврат, яъни суврат ва ойнага ўхшаган бир нарса; эҳтиросли гаплар, нозик танқидлар, панд-насиҳатлар, ҳужжатлар – ҳаммаси бор унда. Булар барини мен уникида бўлганимда билиб олганман. Сизга очигини айтман, онажон, уларнинг ичида ўтирганингда (уларга ўхшаб сен ҳам трубка чекасан, албатта), уларнинг турли нарсалар ҳақида тортиша кетганларини кўрасан, тинглайсан, бунақа нарсалар менинг қўлимдан келиб бўпти, онажон, сиз билан бизга йўл бўлсин уларнинг олдида. Фирт тўнка бўлиб қоламан, ўзимдан уялиб кетаман, бутун оқшом давомида игнанинг учиди ўтиргандай бўласан одам, жиллақурмаса бир оғиз сўз айтиб, даврага қўшилгинг келади-ю, бироқ қани ўша бир оғиз сўз? Ўчакишгандай, тилга ҳеч нарса келмайди-да! Кейин ўзингдан хафа бўлиб кетасан, Варенька, бир пулга қимматлигинг шундоқ билиниб қолади, мақолда айтила-

ди-ку — худо бўйдан берибди-ю, ақлдан бермабди-да деб, ўша бўласан-қоласан. Ҳозир бўш вақтларимда нима қилаётганимни айттайми? Ётиб, уйқуни ураман, нима қилардим? Ҳолбуки, бекор ётиб ухлашдан кўра, тузукроқ бир нарса билан шугулланса ҳам бўлади; шартга ўтириб, китоб ёзса-чи? Ўзингга ҳам фойда, бошқаларга ҳам яхши. Нима деяпсиз, онажон, ўзингиз бир қаранг — қанча олишади улар, худо ярлақагурлар! Ўзимизнинг Ратазиевни олинг — қанча олади? Бир варақни ёзиш унга чўт бўлибдими? Баъзи кунлари беш варақдан ҳам ёзар экан, ҳар варақига уч юз рублдан оламан, деганди. Латифа-матифами ё бирон қизиқроқ нарсами ёзса — беш юз рубль экан, ўласанми, қоласанми бу ёғи билан ишлари йўқ экан, фақат бер, бер экан. Ҳатто баъзи вақтларда минг рублдан чўнтақларига солиб қўямиз, дейишади. Кўрдингизми, Варвара Алексеевна? Қўяверинг, унинг бир дафтар тўла шеърлари бор экан, шеърлари ҳам кичик-кичик шеърлар экан — шунга нақд етти минг сўрабди, онажон, етти минг, ўйлаб қаранг. Ахир бу кўчмас мулк, дангиллама ҳовли дегани-ку! Беш минг беришмоқчи бўлувди, олмамди, дейди. Мен уни кўндирмоқчи бўламан, олинг дейман, худо хайрингизни бергур, ўша беш мингни улардан, ўзларига эса тупуринг, — ахир беш минг рубль озмунча пулми! Йўқ, дейди, еттидан камми йўқ муттаҳамларга. Шунақа ишнинг кўзини биладиган одам бу!

Агар шундоқ бўладиган бўлса, ҳа, энди нима ҳам қилардик, унда “Италия илҳомлари”дан бир жойни кўчириб бера қоламан-да. Унинг асарининг номи шунақа. Мана, ўзингиз ўқиб кўринг-да, Варенька, ўзингиз бир нима денг.

“... Владимир титраб кетди, эҳтироси жўш уриб, қони қайнади...

— Графиня, — қичқирди у; — графиня! Бу иштиёқ қанчалик даҳшатли, бу телбалик нечоғли чексиз эканини биласизми? Йўқ, орзуларим мени алдагани йўқ! Мен севаман, тантанавор жўшиб, телбаларча севаман! Эрингнинг баданидаги барча қон қалбимнинг жазавали, гувиллаган ҳаяжон алангасини ўчиролмайди! Арзимаган тўсиқлар ҳаммаёқни куйдириб кул қилувчи, дард енган кўксини тилкапора этувчи дўзах оловини тўхтата олмайди. О, Зинаида, Зинаида!..

— Владимир!.. — шивирлади графиня ўзини йўқотиб, унинг елкасига бошини эгганча...

— Зинаида! — қичқирди ўзини туюлмайд Смельский.

Йигитнинг кўксидан ўтли оҳ отилиб чиқди. Севги меҳробида ёнғин ўтқир аланга бериб ёнди ва бенаво жафокашлар кўксини жазиллатиб куйдирди.

— Владимир!.. — шивирлади графиня лаззат ичида. Унинг сийнаси кўтарилиб тушар, юзлари ял-ял ёнар, кўзларидан ўт чақнарди...

Янги, даҳшатли никоҳ амалга ошган эди!..

Ярим соатдан кейин кекса граф хотинининг бўлмасига кириб келди.

— Жонгинам, азиз меҳмон учун самовар қўйишни амр этсам майлими? — деди у хотинининг юзидан силаб”.

Мана кўрдингизми, энди сиздан илтимосим шу, онажон, шундан кейин, хўш, нима дейсиз? Тўғри, бироз чўзилган, бунга бир нарса деёлмайман, аммо яхши-да. Яхши нарсани яхши дейиш керак, вассалом! Мана, йўқ демасангиз, “Ермак ва Зулейка” қиссасидан бир парчани кўчириб берай.

Тасаввур қилиб кўринг-а, онажон, Сибирнинг ваҳший ва даҳшатли фотиҳи казак Ермак Сибирь шоҳи Кўчумнинг қизи, ўзи асир туширган Зулейкага кўнгил қўйиб қолди. Кўриб турганингиздек, воқеалар айни Иван Грозний замонида бўлиб ўтган. Ермак билан Зулейканинг суҳбатига қулоқ солинг:

“— Сен мени севасан-а, Зулейка! Оҳ, такрор айт, такрор айт!..

— Мен сени севаман, Ермак, — шивирлади Зулейка.

— Ер ва осмон, миннатдорман сизлардан! Мен бахтлиман!.. Эсимни таниганимдан буён илҳомга тўлган руҳим интилиб келган ҳамма-ҳамма нарсани менга сизлар инъом этдингизлар. Мана, сиз мени қаёққа олиб келдингиз, йўлчи юлдузим; мени Тош Белбоғ ортига, мана, нима учун бошлаб келдинг, жонгинам! Мен Зулейкани бутун оламга кўз-кўз қиламан ва қутурган даррандалар, яъни одамлар мени айблашга ортиқ журъат қилолмайдилар! О, қани улар севгилимнинг меҳр тўла қалб сирларини англай олсалар, Зулейкамнинг биргина томчи ёшидаги бутун бир дostonни кўришга муваффақ бўлсалар! О, кел, бу ёшни мен бўсалар ила артиб қўяй, кел, бу илоҳий ёшни шароб каби сипқорай ... малагим!

— Ермак, — деди Зулейка, — дунё бевафо, одамлар бешафқат! Улар бизни сиздирмайдилар, улар бизга кун бермайдилар, меҳрибоним Ермак! Сибирнинг қадрдон қорлари орасида, отажонисининг ўтовиди, сизнинг совуқ, муздай, қаҳрли худбин оламингизда ўсиб вояга етган шўрлик қиз нима қилади? Одамлар мени тушунмайдилар, севгилим, жонгинам!

— Унда казак шамшири бошимиз узра ўйнагай! — қичқирди Ермак, кўзларини газаб билан ўйнатиб”.

Зулейканинг сўйиб кетилганидан воқиф бўлгач, Варенька, Ермак қанақа ҳолга тушмайди. Сўқир Кучум чол тун қороғисидан фойдаланиб, Ермакнинг йўқлигида билдирмай унинг чодирига кирази ва ўз қизини бўғизлаб ўлдиради, бу билан уни шоҳлик чўқмори ва тожидан маҳрум этган Ермакка қақшақич зарба бермоқчи бўлади.

“— Темирнинг тошга урилиб жаранглашини яхши кўраман! — қичқирди Ермак ваҳшиёна тусда, пўлат ханжарини шомон тошига қайрар экан. — Мен уларнинг қонига ташнаман, қонига! Уларни битта қўймай қириш керак, ҳа, қириш керак!!!”

Шундан кейин Ермак Зулейканинг фироғига чидолмай, ўзини Иртишга отади, шу билан ҳаммаси тамом бўлади.

Хўш, мана бу эса, масалан, ўзи кичиккина парча, ҳазил тариқасидаги нарса, атайлаб кулдириш учун ёзилган:

“Иван Прокофьевич Желтопузни биласизми? Анови-чи, Прокофий Ивановичнинг оёғидан тишлаб олган. Иван Прокофьевич жуда феъли чатоқ одам, аммо ўтакетган қўли очик; бунга тескари равишда Прокофий Иванович асалли турупни ўлгудай яхши кўради. Пелагия Антоновна у билан таниш бўлган вақтларда ... Дарвоқе, сиз Пелагия Антоновнани биласизми? Анови бор-ку, юбкасини ҳар доим тескари кийиб юрадиган”.

Бу роса кулгили, Варенька, ўтакетган кулгили нарса! У бизга шуни ўқиб берганда юмалаб-юмалаб кулардик. Шунақа одам у, худо хайрингни бергур! Дарвоқе, онажон, у бироз шўхроқ ва ҳаддан ташқари ўйноқи бўлгани билан, аммо кўнгли тоза, шаккоклик ва ҳалигиндақа фикрлардан асар ҳам йўқ. Шуни айтиш керакки, онажон, Ратазев хулқи гўзал одам ва шунинг учун ҳам ажойиб ёзувчи, бошқа ёзувчилардақа эмас.

Хўш, нима бўпти, баъзан каллага фикр келиб қолади... нима, борди-ю, мен бирон нарса ёзсам, хўш, унда нима бўлади? Ҳа-да, масалан, дейлик, бирданига, ҳе йўқ-бе йўқ “Макар Девушкин шеърлари” номи остида китоб босилиб чиқди! Хўш, шунда сиз нима деган бўлар эдингиз, фариштам? Сизга бу қандоқ бўлиб кўринар эди-ю, сиз нима деб ўйлаган бўлардингиз? Мен эсам, онажон, китобни

босилиб чиққани замон Невскийда қорамни кўрсатишга ҳам журъат қилмайдиган бўлиб қолардим. Ахир дуч келган одам, ана, китоб ва шеър ёзадиган Девушкин келаяпти, ана Девушкин деганлари шу бўлади, деса қандоқ бўлади? Хўш, шунда, масалан, этигимни нима қилган бўлардим мен? Этигим, кези билан сизга айтиб қўяй, онажон, ҳар доим ямоқ солинган бўлади, қапакилари ҳам, очигини айтганда, баъзан жуда ноқулай ҳолатга келиб қолади. Хўш, шунда, ҳамма шоир Девушкиннинг этигига ямоқ тушганини билса, мен неча пуллик одам бўламан? Битта-яримта контесса-дюшесса¹ билиб қолсачи, хўш, шунда, у, жонгинам, нима дейди? У-ку, эҳтимол, пайқамас; зеро, назаримда, контессалар этик билан шуғулланмайдилар, амалдорлар этиги билан-ку, алалхусус (чунки этикда ҳам этик борда), унга бориб чақувчилар бор, ўз одамларим бориб чақадилар мени. Чақса, аввал шу Ратазиев бориб чақади; у графиня В.никига танда кўйган, ҳар доим уникида бўламан ва бемалол бўламан деб ўзи айтади. Жуда кетворган, жонон хоним, ўқимишли, меҳрибон дейди. Тайёр сиртмоқ бу Ратазиев!

Ҳа, энди бу тўғрида гапирганимиз етар; буларни ёзаётганимдан мурод, фариштагинам, эрмак учун, сизга таскин бўлиши учун, холос. Хайр, кабутаргинам! Кўп ёзиб, сизни зериктириб қўйдим, аммо, бу, сирасини айтсам, шу важданки, бугун менинг кайфиятим жуда аъло. Бугун ҳаммамиз бир бўлиб тушликни Ратазиевникида қилдик (улар шунақанги шўх-шадлодки, онажон!), шундай бир қизиқ иш қилишдики... келинг, буни сизга ёзиб ўтирмай. Аммо қаранг, тагин мен тўғримда ҳар нарсаларни ўйлаб юрманг, Варенька. Мен ҳамон ўша-ўшаман. Китобни юбортираман, албатта юбортираман... Бу ерда фақат Поль-де-Кокнинг шеърлари қўлма-қўл бўлиб кетган, фақат Поль-де-Кок сизга, онажон, бориб етмайди... Ҳеч-ҳеч! Сизга Поль-де-Кок тўғри келмайди. Унинг хусусида гапиришганида, онажон, у барча петербурглик танқидчиларнинг роса пўстагини қоқар экан. Сизга бир оз ширинлик юборайпман – атайлаб сиз учун сотиб олдим. Еб олинг, жонгинам, ҳар ширинликни еганингизда мени эсланг. Фақат обакидандонни чайнаб еманг, уни шимсангиз ҳам бўлаверади, бўлмаса тишларингизга озор етади. Балки сиз шакарланган меваларни яхши кўрарсиз? – ёзиб юборинг. Бўпти, хайр, яхши қолинг. Худо сизга ёр бўлсин, кабутаргинам. Мен эса абадул-абад сизнинг энг содиқ дўстингиз бўлиб қоламан.

Макар Девушкин.
27 июнь.

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Федоранинг айтишига кўра, агар мен хўп десам, баъзилар жонжон деб менга ёрдам кўрсатишга тайёр экан, мени бирон хонадонга оқсочликка жойлаштириб қўйишмоқчи экан. Сизнинг раъингиз қандай, дўстим, борсамми ё йўқми? Шунда сизга оғирлигим тушмасмиди, қолаверса, жой ҳам ёмон эмасга ўхшаяпти; бироқ бошқа жиҳатдан ўзинг билмаган хонадонга боришга қандайдир юрак чопмайди. Улар аллақандай помешчиклар эмиш. Мени сўраб-суриштира, кимман, қанақаман, қизиқсинишса керак, албатта, хўш, шунда мен нима дейман? Бунинг устига мен жудаям одамови, ёввойилашиб қолганман, ўзим ўрганган жойдан сира кўнгил узолмасам ҳам керак.

¹ К о н т е с с а - д ю ш е с с а (франц.) – гарфиня-герцогиня.

Барибир ўрганган жойингга етмайди-да; қайғудан бошинг чиқмаса ҳам, ўз уйинг — ўлан тўшагинг. Бунинг устига шаҳардан ташқарида экан, худо билсин, у ерда мени қандай ишга қўйишади, балки болаларга энагалик қиласан дейишар. Одамларга ҳам ишонч қолмаган, икки йил ичида уч оқсочни алмаштиришади. Маслаҳат берсангиз-чи, Макар Алексеевич, Худо ҳаққи, ишонч борми ё йўқми? Айтмоқчи, нимага ҳеч олдимга кирмай қўйдингиз? Онда-сонда бир кўз учи кўриниб қўясиз, холос. Фақат якшанба кунлари кундузги ибодатдагина кўришаяпмиз. Жуда ўзингизни олиб қочадиган бўлиб қолибсизми? Худди менинг ўзимсиз! Ахир мен сизга ёт эмас, қариндошдай бўлиб қолгансиз-ку. Сиз мени севмайсиз, Макар Алексеевич, мен эса бир ўзим жуда зерикаман, гуссага тўлиб кетаман. Гоҳо, кўпроқ кечки пайтларда, бир ўзим якранг ўтираман. Федора аллақайёққа гумдон бўлади. Ўтираман-да, ўй суриб кетаман, ўтган-кетган, яхши-ёмон гаплар эсимга тушади, қайғули нарсалар ҳам — ҳаммаси бир-бир кўз олдимдан тизилиб ўтади, худди туман ичидагидай элас-элас кўринади. Таниш чеҳралар пайдо бўлади (уларни худди ўнгимда кўриб тургандек бўламан) — ҳаммадан ойижоним кўпроқ кўринади... Қанақа тушлар кўришимни айтсангиз! Соғлигимнинг мазаси қочганини ҳис қиламан; мажолим қолмаган; мана, бугун ҳам эрталаб тўшакдан турганимда ўзимни жуда ёмон ҳис қилдим; бу ҳам етмагандай, ўпкам узилгудек йўтал тутсами! Тез кунда ўлишимни сезиб турибман, биламан. Мени ким олиб бориб кўмади? Тобутим ортидан йиғлаб борадиган одам бўлармикан? Менга ачинадиган топилармикан? Мана, энди етти ёт хонадонда, етти ёт жойда, етти ёт пучмоқда ўлишимга тўғри келаётибди, ҳойнаҳой!.. Э худоим-а, яшаш қанчалик оғир бўлиб кетмаса, Макар Алексеевич! Нега мени нуқул конфет билан боқишга киришиб кетдингиз, дўстим? Шунча пулни қаердан олаётганингизни, рости, билмайман. Эҳ, дўстим, пулларингизни асранг, худо ҳаққи, тугиб қўйинг пулларингизни. Федора мен тўқиган гиламни сотаётир, эллик рублга олишаяпти экан. Бу жуда соз: мен камроқ тўлар деб ўйлагандим. Федорага уч сўлкавой бераман, ўзимга ҳам қўйлак тикиб оламан, одмигинасидан, иссиқроғидан. Сизга жилет тикиб бераман, қўлим билан тикаман, матонинг ҳам яхшисидан танлайман.

Федора менга “Белкин қиссалари” деган китобни келтириб берди, агар ўқимоқчи бўлсангиз, сизга юбортираман. Илтимос, кир қилиб ташламанг ва узоқ олиб қолмайсиз; китоб бировники; бу Пушкиннинг асари. Икки йил бурун бу китобни биз онажоним иккалаамиз ўқиган эдик, энди уларни қайта ўқиш менга шунчалик оғирки. Борди-ю, сизда қандайдир китоблар бўлса, менга юборинг — фақат бир гап: уларни Ратазаяевдан олган бўлманг. У ҳойнаҳой, ўзининг асарини тикиштиради, агар у бирон нарса чиқарган бўлса. Унинг асарларини сиз нега ёқтирасиз, Макар Алексеевич? Уч пулга қиммат асарлар... Бўпти, хайр! Жуда кўп гапириб юбордим! Гуссага тўлганимда, нима бўлса ҳам кўпроқ гапириб ўзимни хурсанд қиламан. Бу менга доридай: дарров энгил тортаман, айниқса, агар юрагингда кўмилиб ётган нарсаларнинг барини тўкиб солсанг. Хайр, хайр, дўстим!

*Сизнинг В.Д.
28 июнь.*

ОНАЖОНИМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Етар шунча ҳасрат чекканингиз! Наҳотки, сиздан шу нарса жоиз бўлса! Бўлди, бас, фариштагинам; бундай хаёлларни сиз қаёқдан ола-

сиз? Сиз касал эмассиз, жоним, ҳеч ҳам касал эмассиз; сиз яшнапсиз, ростдан яшнапсиз; сал оқаргансиз-ку, барибир яшнапсиз. Шундай бўлгач, анови тушлару босириқларга бало борми? Уялинг, кабутаргинам, бўлди қилинг; тупуринг ўша тушларга, ҳа, тупуринг. Мен нега яхши ухлайман? Нега менга ҳеч нима бўлмайди? Сиз менга бирров кўз солинг-а, онажон. Беғам яшайман, уйқум тинч, соғлигим миҳдай, ўн тўрт яшар йигитчадайман, қараб ҳавасингиз келади. Бўлди, бас қилинг, жонгинам, уялинг. Ўзингизни тутинг. Миянгиз қанақалигини кошки билмасам, онажон, бир нима учрадим, кетди шундан — орзулар кетидан орзулар, ҳасратлар кетидан ҳасратлар. Менинг учун шу одатингизни ташланг. Оқсочлик қилишгами? — зинҳор-базинҳор! Йўқ, йўқ ва йўқ! Бундай хаёллар сизга қасдан келиб қолдию сизга нималар бўляпти ўзи? Тагин шаҳардан четга эмиш! Ҳе, йўқ, онажон, мен йўл қўймайман, бундай ниятга тиш-тирногим билан қаршиман. Мен эски фрагимни сотарман ва кўчаларда ялангқават қўйлақда юрарман, аммо сизни бу ерда муҳтож қилиб қўймайман. Йўқ, Варенька, йўқ; ахир сизни биламан-ку! Бу тентаклик, гирт тентаклик! Ҳаммасига бир Федора айбдор десак, бу бошқа гап: у, кўриниб турибдики, аҳмоқ хотин, сизнинг роса миянгизни ачитиб ташлагандир. Сиз эса, онажон, унга ишонманг. Сиз ҳали унинг қандайлигини яхши билмасангиз ҳам керакдир, жонгинам?.. У аҳмоқ хотин, шанғи, уришқоқ; у ўзининг ўлиб кетган эрини ҳам жонидан тўйдириб юборганди. Ҳойнаҳой, у бир нима қилиб жаҳлингизни чиқарган кўринади. Йўқ, йўқ, онажон, бу сира мумкин эмас! Унда менинг ҳолим нима кечади, мен нима қилишим керак бўлади? Йўқ, Варенька, жонгинам, бундай хаёлни бошингиздан чиқариб ташланг. Бу ерда нима етишмайди? Сизни бирпас кўрмасак туролмаймиз, сиз бизни севасиз, — бас, шундай экан, тинч-эмин ўтираверинг-да, иш тикинг ё китоб ўқинг, эй, ўзи иш тикмасангиз ҳам майли — кераги йўқ, фақат ёнимизда бўлинг. Ахир танангизга бундоқ ўйлаб кўринг, хўш, қанчалик ярашмаган иш бўлмайди бу, дўстим?.. Келинг, мен сизга китоблар келтириб берай, кейин эса, майли, бирон ёққа ўйнагани борайлик. Фақат сиз ундай қила кўрманг, ҳа, ундай қила кўрманг, эсингизни йиғинг, кераксиз нарсалар билан бошингизни қотирманг! Мен ҳузурингизга бораман, бугун-эрта боришим аниқ, фақат мен сизга очигини, тўғриси айтман: яхши иш қилмайсиз, жонгинам, ҳеч ҳам яхши эмас бу! Мен бир ўқимишли одам бўлмасам, кошки ўқимишли эмаслигимни билмасам, қўл учида саводимни чиқарганман, аслида мен ундоқ демоқчи эмасман, гап менинг қанақалигимда ҳам эмас. Ратазиевнинг тарафини олиб гапирётганимга келсак, ихтиёр ўзингизда. У менга дўст бўлади, шунинг учун тарафини олиб гапираяпман. У яхши ёзади, ёзганда ҳам қотириб ёзади, бунга гап йўқ. У тўғрида айтган гапларингизга эса мен қўшилолмайман, у ҳеч ҳам унақа эмас. Чиройли ёзади, лўнда-лўнда қилиб, келиштириб ёзади, ичида ҳар хил фикрлар бўлади; хуллас, зўр! Сиз, афтидан, унга эътибор бермай ўқиганга ўхшайсиз, Варенька, ёки ўқиётганингизда кайфиятингиз яхши бўлмагандир, Федора жаҳлингизни чиқазиб қўйган бўлса керак-да ёки ишингиздан биронта ишқал чиқиб, кўнглингиздагидай бўлмагандир. Йўқ, сиз уни берилиброқ, кўнглингиз ўзингиздан тўқ, хурсанд пайтингизда, кайфиятингиз аъло пайтда ўқинг, мана, масалан, оғзингизга битта ширинликни солиб олинг-да, ана шундан кейин ўқинг. Ратазиевдан яхшироқ ёзувчи йўқ эмас, бор, мен бунга қарши эмасман (ҳеч ким ҳам қарши эмас), ундан ҳам яхшилари,

жуда яхшилари бор, аммо улар ҳам яхши, Ратазьев ҳам яхши; улар ҳам яхши ёзишади, бу ҳам яхши ёзади. Унинг ёзгани бўлакча, кам-кам ёзадию бошлаб ёзади, кам-кам ёзиб тўғри ҳам қилади. Хўп, яхши қолинг, онажон; ортиқ ёзолмайман; шошмасам бўлмайди, иш бор. Ўзингизга қаранг, онажон, оппоғимсиз, кўзимнинг қувончисиз, ўзингизни қўлга олинг, тангри сизга ёр бўлсин, сизнинг содиқ дўстингиз

Макар Девушкин.

Р.С. Китоб учун раҳмат, азизим, Пушкинни ҳам ўқисак ўқибмизда; бугун кечқурун ҳузурингизга, албатта, кираман.

1 июль.

ҚАДРДОНИМ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Йўқ, дўстим, йўқ, ўйлаб қарасам, сизлар билан яшолмас эканман. Фикримдан қайтишга қайтдим шундоқ яхши ишга йўқ деб, аҳмоқлик қилганимни англадим. У ерда ҳеч бўлмаганда тайинли бир бурда ноним бўларди, бегона одамлар билан тил топишиб кетишга ҳаракат қилардим, борди-ю, шуниси керак бўлса, феълимни ўзгартиришга ҳам уриниб кўрардим. Ўзинг билмаган одамлар ичида яшашни осон тутиб бўлмайди. Бировлар меҳрига зор бўлиб яшаш, елка қисиб юриш, ҳар ишни ўзингни мажбурлаб қилиш — бу жуда оғир, албатта, аммо Худо бор-ку, Ўзи пошшо. Бир умр одамларга қўшилмай юриш ҳам яхши эмас. Бунақа ҳоллар илгари ҳам бошимдан ўтган. Эсимда, муштдай болалигимда пансионга қатнар эдим. Якшанба кунлари уйда кўп яйрардик, у ёқдан-бу ёққа ўқдай югуриб, ирғишлардим, онам уришиб берган пайтлар ҳам бўларди, — ҳаммаси ёқимли эди; юракларим қувончга тўла бўларди, ҳам нималигини билмасдим. Лекин кеч бўлавергани сайин юрагим бир тутам бўлиб кетаверарди, соат тўққизда пансионда бўлишим керак, у ерда эса ҳамма нарса бегона, совуқ, жиддий, оқсочларнинг душанба кунлари авзолари ниҳоятда бузуқ бўларди, юракларимизни сиқиб, қон қилиб юборишарди, йиғлатмай қўйишмасди, бир бурчакка бориб, йиғлаб-йиғлаб олардим, кўз ёшимни кўрсатмасликка ҳаракат қилардим; топган гаплари шу — дангаса эмишман. Ўқишдан безиб йиғлаганимда шундай дейишса майли эди. Начора, охири кўникдим, кейин эса, пансиондан чиққанимда, дугоналарим билан хайрлашаётганимда ҳам йиғлаганман. Сизларнинг ҳисобингизга яшаб, мен яхши иш қилмаяпман. Шуни ўйлаб, қийналиб кетаман. Мен сизга ҳамма гапни очиқчасига гапираяпман, чунки сиз билан очиқчасига гаплашиб, ўрганиб қолганман. Федоранинг ҳар куни тонг саҳардан туриб, кир ювишга тутиниб кетишини, шундан қора кечгача куйманиб юришларини кўрмай ўлибманми? — жонининг ҳузурини ўйлашни биз қарияларга чиқарган. Мени деб хонавайрон бўлганингизни, охири тийингача тишингизнинг қавагида сақлаб, менга сарфлашингизни билмайди деб ўйлайсизми? Наҳотки аҳволингиз менга маълум бўлмаса, дўстим! Бисотимдаги охири буюимни сотсам сотаманки, сизни муҳтож қилиб қўймайман, деб ёзибсиз. Ишонаман, дўстим, юрагингиз поклигига ишонаман, аммо сиз ҳозир шунақа деяпсиз. Ҳозир сизда Худо берган пуллар бор, сиз мукофот олгансиз; аммо кейин-чи? Ўзингиздан қолар гап йўқ — менинг касалликдан бошим чиқмайди, ҳеч бўлмаса кўнгил таскини учун бўлса-да, мен сиздай ишлай олмайман, ўша

ишнинг ўзи ҳам доим бўлавермайди. Хўш, мен нима қилишим керак энди? Сизлардай икки меҳрибон одамга қараб туриб, аламиндан тарс ёрилай дейман. Озгина бўлса ҳам сизларга фойдам тегармикан? Қандай фойдам тегиши мумкин? Сизларга нима яхшилиқ қилдим? Фақат сизга бутун қалбим билан боғланиб қолганман, сизни қаттиқ севаман, жон-дилим билан севаман, аммо — қандай шўрпешона бандаман! — мен фақат севишни биламан, сева оламан ҳам, қўлимдан келгани шу, яхшилиқ қилиш, мурувватларингиз ҳақини қайтариш эса қисматимга ёзилмаган. Ортиқ мени ушлаб турманг, ўйлаб кўринг ва не тўхтамга келганингизни кейин менга айтинг. Жавобингизни кутиб

*Сизни севувчи В.Д.
1 июль.*

Жиннилик, жиннилик, Варенька, ғирт жиннилик! Ўзингизга қўйиб берса, миянгизга қанақанги бўлмағур ўйлар келмас экан. Ҳали ундай, ҳали бундай! Энди бундоқ қарасам, булар бари жинниликдан бошқа нарса эмас экан. Бизнинг нимадан камчилигимиз бор, онажон, сиз менга шуни айтинг! Сизни яхши кўрамиз, сиз ҳам бизларни яхши кўрасиз, биз ҳаммамизнинг кўнглимиз тўқ ва бахтиёрмиз — бундан ортиқ тагин нима керак? Хўш, одамлар уйда сиз нима қиласиз? Ахир сиз, тўғри, бегона одам қанақа бўлишини билмайсиз, шундай эмасми?.. Йўқ, сиз мендан бир сўраб кўринг, бегона одам қанақа бўлишини мен айтиб берай сизга. Биламан уни, онажон, яхши биламан; мен унинг совунига кир ювганман. У ёвуз бўлади, Варенька, ёвуз, ёвузлиги шунчаликки, юрагингизни қилча туншунмайди, таъна қилавериб, хўрлайвериб, юрагингизни адои тамом қилади. Сиз иссиққина гўшада ўтирибсиз, худди қуш уясида ўтиргандай бемалолсиз. Сиз кетсангиз, биз бошсиз одамга ўхшаб қолмаймизми? Хўш, сизсиз бизнинг қўлимиздан нима келади; мендай бир чол, нима қиламан унда? Йўқ, онажон, ўзингиз ўйланг бу ёгини: нега сиз бизга фойдали бўлмай қолибсиз? Сиз менга жуда керак одамсиз, сиз... Мана, ҳозир сизни ўйлаётганимиз кувониб кетяпман... Мен сизга бошқа бир хат ёзаман, унда юрагимда борини баён этаман, сиз бунга муфассал жавоб қайтарасиз. Сизга кийим илгич олиб қўйдим, қалпоқча тикдим; сиздан воситачи дўконбоп бир нарса чиқиши ҳеч гап эмас, мен уни ҳам... Йўқ, нега фойдангиз тегмас экан? Қариганимда бир ўзимнинг қўлимдан нимаюм келарди, нимагаюм ярардим? Сиз, балки бу томонини ўйламагандирсиз, Варенька; йўқ, сиз айни мана шу томонини ўйланг — хўш, дейлик, менсиз унинг қўлидан нима келарди, деб ўйланг. Мен сизга ўрганиб қолганман, азизим. Ўрганганда бундан нима чиқарди? Нева бўйига бораман, вассалом. Ана шунақа, Варенька, агар кетиб қолсангиз, сизсиз болу парсиз қушга айланаман. Эҳ, қалбим маним Варенька! Ёки киракаш извозчи келиб мени Волхово қабристонига олиб кетсин дейсизми? У ерда аллақандай тиланчи кампир бир ўзи ёлғиз тобутимни узатиб борсинми? Устимдан қум тортишсинми? Кейин қораларини ўчириб, танҳо ўзимни қолдиришсинми? Гуноҳ бўлади бу, онажон, гуноҳ бўлади! Худо ҳаққи, бу гуноҳ бўлади! Китобчангизни қайтараяпман, дўсти азизим, Варенька, агар сиз, дўсти азизим, мендан китобчангиз хусусидаги фикримни сўрагудек бўлсангиз, унда эшитинг: умримда бундай ажойиб китобни ўқишга мушарраф бўлмаган эдим. Энди ўзим ўзимга савол бераман, онажон: шу пайтгача мен гўл ҳолимча қандай яшаб келган эканман? Нима қилиб юрган эдим? Қайси ўрмон-

дан чиққан ваҳший эдим? Илло, ҳеч нарсадан беҳабар эканман, онажон, ҳеч нарсадан! Умуман, ҳеч нарсани билмас эканман. Мен сизга, Варенька, бемалол айтаман — мен кўзи кўр одамман; шунгача озгина китоб ўқиганман, жудаям оз китоб ўқиганман, деярли ҳеч нарса ўқимаганман, десам ҳам бўлади: “Инсон суврати”ни ўқиганман — ақлли асар; яна “Қўғирчоқларда турфа куйлар чалувчи бола”ни ўқиганман, яна “Ивиково турналари”ни ўқиганман — бор-йўғи шу, шундан бошқа ҳеч қачон ҳеч нарса ўқимаганман. Энди “Бекат назоратчиси”ни шу ерда сизнинг китобчангизда ўқидим; мен сизга айтсам, онажон, шунақаси ҳам бўладики, яшаб юрибсан, аммо шундоқ биқинингда китоб борлигини, унда бутун ҳаётинг кўрга ҳассаддай қилиб кўрсатиб қўйилганини билмайсан. Илгари етти ухлаб тушингга кирмаган нарсалар борки, ҳаммаси шунда экан, бундай китобни ўқий бошлашинг билан ҳаммаси битта-битта, оз-оздан эсингга туша бошларкан, қидириб топасан ҳам, чиқиб, тагига етасан ҳам. Ва ниҳоят, китобингизни севиб қолганимнинг яна бир сабаби бор: шунақа асарлар ҳам бўладики, минг ўлиб-тирилиб ўқима, мағзини чақишга уринма, фойдасиз, ҳеч нима тушуниб ҳам, англаб ҳам бўлмайди. Мен, масалан — мен бефаҳмман, бефаҳм бўлиб дунёга келганман, шунинг учун унча-мунча қийин асарларни ўқий олмайман; буни ўқисанг-чи — худди ўзинг ёзгандайсан, баайни, мисол қилиб айтадиган бўлсам, менинг ўз юрагимдай, қандай бўлса, шундайича олган-да, одамларнинг кўзи олдида тўнкариб, ичидаги борини битта қўймай ёзиб чиққан — кўрдингиз! Бу ўзи унча қийин иш эмас аслида; ҳа-да, нима бўпти жуда, мен ҳам ёзган бўлардим, нега ёзмас эканман? Ахир мен ҳам ўша нарсани ҳис қиламан, китобда қандай бўлса, худди шундай ҳис қилсам, менинг ўзим ҳам кўпинча мана шундай ҳолларга тушар эдим, мисол учун анови бояқиш Самсон Вариннинг ҳолига демоқчиман. Орамизда яна озмунча Самсон Варинлар юришгани йўқми юраклари ҳасратга тўлиб! Аммо-лекин жуда усталик билан ёзилган бари! Ўқийтганимда, онажон, йиглаб юбораёздим, гуноҳга ботиб, ичгани шунчаликки, эс-хушидан ажрайди, учиб қолади ва қўй тери пўстинни устидан ташлаб, кун бўйи ухлайди, бир аччиқ шаробдан ҳўпласа, бир аянчли йиғлайди, ўзининг сууюқоёқ “эчкичаси”, қизи Дуняшани эслаганда кир этаги билан кўзларини артади! Йўқ, бу бор гап! Сиз бир ўқиб кўринг-а; бу жуда табиий чиққан! Бу яшаяпти! Мен ўзим кўрдим уни, — шундоқ ёнимда яшайди; лоақал Терезани олинг — узоққа бориб нима қиласиз! — лоақал анови бояқиш амалдоримизни олинг, — ахир у ўшандай Самсон Варин бўлиши мумкин, фақат унинг исми шарифи бошқа, Горшков. Бу ҳамманинг бошига тушадиган иш, онажон, сизнинг ҳам бошингизга тушиши мумкин, менинг ҳам. Невский хиёбонидами ёки соҳил бўйидами яшайдиган граф ҳам, у ҳам бўлиши мумкин, фақат ташдан бошқача кўринади, чунки улардаги ҳамма нарса ўзларига яраша, юқоридан келишади, аммо у ҳам ўша бўлиб чиқади; ҳар нарса бўлиши мумкин, менда ҳам шунақа бўлиши мумкин. Мана, гап қаёқда, онажон, сиз бўлсангиз, биздан ўзингизни олиб қочмоқчи бўлаяпсиз; ахир мен, Варенька, гуноҳга ботиб қолишим мумкин. Ўзингизни ҳам, мени ҳам абгор қилишингиз мумкин, азизим. Эҳ, дўмбоққинам-ей, Худо ҳаққи, миянгиздан бу бўлмағур ўйларни чиқариб ташланг ва мени бекорга азобламанг. Эҳ, заифгина, қанотсиз полопонгинам, ўз ризқингизни ўзингиз топиб ейдиган, ўзингизни ҳалокатдан асраб қоладиган, одамхўрлардан ҳимоя этадиган яна қандай жой бор экан? Етар Варенька, ўзингизга қаранг,

бўлмагур маслаҳатлару фисқ-фасодларга қулоқ солманг, китобингизни эса яна бир карра ўқиб чиқинг, эътибор билан ўқинг: бу сизга фойда беради.

“Бекат назоратчиси” хусусида мен Ратазиевга гапирдим. У менга, булар бари эски гаплар ва ҳозир нуқул сувратли ва турли ҳикоялари бўлган китоблар чиқаяпти, деди; мен, тўғриси айтсам, унинг шунда нима деганини тузукроқ англаганим ҳам йўқ. Охирида, Пушкин яхши, у она-Русни шарафлади, деди ва яна кўп гапларни гапирди менга. Ҳа, жуда зўр, Варенька, жуда яхши; сиз китобни эътибор бериб яна бир марта ўқиб чиқинг, маслаҳатимга кириг ва менга қанча кўп қулоқ солсангиз, мендай бир чолни шунча бахтиёр қилган бўласиз. Шунда Тангрим Ўзи сизни ёрлақайди, азизим, албатта ёрлақайди.

*Сизнинг самимий дўстингиз
Макар Девушкин.
6 июль.*

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Федора бугун менга ўн беш рубль кумуш пул келтириб берди. Уч сўлкавой берганимда у боёқишнинг хурсанд бўлганини кўрсангиз эди! Мактубни шошиб ёзаяпман. Ҳозир сизга жилетка бичаётирман, — жуда ажойиб матодан, — гулдор сариқ мато. Сизга бир китоб юбораётирман; ичида ҳар хил қиссалар; таталаб-таталаб бир-иккитасини ўқидим; шулардан “Шинель” деб аталган биттасини ўқиб чиқинг. Мени ўзингиз билан бирга театрда боришга таклиф қилаяпсиз, бу қимматлик қилмасмикан? Битта-яримта санъат саройига борсак бўлармиди. Мен кўпдан бери театрда бўлганим йўқ, қачон бўлганимни эслолмайман ҳам. Фақат тагин ўша нарсдан кўрқаяпман: бу тадбиримиз қимматга тушмасмикан? Федора нуқул бошини чайқайди. У, жуда орқа-олдингизга қарамай яшаяпсизлар, дейди; ўзим ҳам буни кўриб турибман; менинг бир ўзимга озмунча пул сарфладингизми! Кўзингизга қаранг, дўстим, тагин охири вой бўлмасин-да. Федора менга бир гапни айтаётгандай бўлаётувди, адашмасам, ростми, ёлғонми, пул тўламаганингиз учун хўжайкангиз билан айтишиб қолибсизми-ей; мен сиз учун жуда кўрқаман. Бўпти, хайр, мен шошмасам бўлмайди. Чинжилоқдайгина иш чиқиб қолди; шляпачамдаги тасмани алмаштираяпман.

В.Д.

Р.С. Биласизми, агар театрда борсак, мен янги шляпачамни кийиб оламан, елкамга эса қора мантильяни солиб оламан. Шундай қилсам яхши бўладими?

7 июль.

МЕҲРИБОН МАЛИКАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

... Мен тагин ўша кечаги гаплардан гапирмоқчиман. Ҳа, онажон, бизлар ҳам бир вақтлар ғирт жинни эдик. Мана шу актриса қиз юрагимиздан урганди, ёмон урганди юрагимиздан; бунисини-ку, қўяверинг, ҳамма қизиги шундаки, мен уни мутлақо кўрмаганман ҳисоб, театрда ҳам бор-йўғи бир марта бўлганман, барибир у юрагимдан урганди. Ушанда беш нафар азамат, юрагида ўти бор йигит биз билан

девор-дармиён кўшни бўлиб туришарди. Шуларга кўшилиб кетдим, ҳар доим улардан ўзимни бир оз тортиб юрганимга қарамай, қандай кўшилиб кетганимни билмайман. Шу, улардан ортда қолмаслик учун ҳар ишда ўзим уларга “ҳа-ҳа” деб тураман. Менга мана шу актрисани жуда мақтаб қолишди! Ҳар оқшом, театр бошланиши билан бутун улфатлар — зарур бўлганда уларда сариқ чақа топилмайди, — улфатлар жам бўлиб театрга, йўл оларди, қарсак чалаверишади-қарсак чалаверишади, мана шу актрисани чақираверишади-чақираверишади — кўрганлар жинними дейди! Кейин эса уйқу беришмайди, туни бўйи шу қиз ҳақида гап сотишади, ҳар қайсиси ўзимнинг Глашам деб атайди, ҳаммаси битта шуни севиб қолган, ҳаммасининг юрагида битта булбул сайрайди. Улар мени ҳам қизиқтириб қўйишди, ўшанда ёшман, салга эгилиб кетавераман. Улар билан театрга қандай бориб қолганимни ўзим билмайман, тўртинчи ярусда, томоша залидамиз. Саҳнанинг фақат бир четигина кўриниб турарди-ю, аммо ҳамма овозлар баралла эшитиларди. Актриса қизнинг овозига гап йўқ эди — жарангдор, ширали, нақ булбулигўёнинг ўзи! Қарсак чалавериб қўлларимиз қавариб кетди, тинмай қичқирамиз, — хуллас, сал бўлмаса бизларни олиб кетаёзишди, биттамыз олиб кетишди ҳам, тўғри. Уйга келдим — худди тир яланғоч қилиб ечинтириб ташланган одамдай ҳис қилардим ўзимни! Чўнтагимда бор-йўғи бир сўлкавой пул қолибди, маошгача эса роппа-роса ўн кун бор. Сиз нима деб ўйловдингиз, онажоним? Эртасига, ишга боришдан аввал, фаранг атторникига кириб чиқдим, ёнимдаги бор пулимга ундан аллақандай атиру хушбўй ҳидли совун олдим — бу матоҳларни ўшанда нега сотиб олдим, ўзим билмайман. Ҳатто уйда овқатланганим ҳам йўқ, нуқул актриса қизнинг деразаси олдида ивирсийман. У Нева хиёбонида, тўртинчи қаватда турарди. Уйга келдим, бир соатча дам олган бўлдим, актриса қизнинг деразаси олдида ивирсигани тагин қайдасан Нева хиёбони деб йўлга тушдим. Шу тариқа бир ярим ой қатнадим, ортидан эргашиб юрдим; ҳадеганда чаққон извозчиларни ёлламан ва қизнинг деразаси томон йўл оламан: тинкам қуриб кетди, қарзга ботдим; охири бор-е, деб қўлимни ювиб, қўлтигимга суртиб қўя қолдим — жонимга тегиб кетди! Кўрдингизми, актриса деганлари туппа-тузук одамни не қўйларга солмайди, онажон! Бир чети, ёш эдим, ёшлик — бебошлик, дейдилар-ку!

*М.Д.
8 июль.*

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ МЕНИНГ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Шу ойнанинг 6-сида мен сиздан олган китобимни зудлик билан қайтаряпман ва йўл-йўлакай ушбу мактубда сизга баъзи нарсаларни айтишга шошаяпман. Мени бундай қийин аҳволга солиб қўясиз деб сира ўйламагандим, жуда чатоқ иш қилгансиз, онажоним. Мени афв этасиз-у, онажон, бандаси чекига тушадиган ҳар бир иш парвардигор томонидан олдиндан белгилаб қўйилган. Бировга генераллик шалоп-шулупларида юриш ёзилган бўлса, бошқасига нуфузли маслаҳатчи бўлиш битилган, яна бири ҳукм беришга яратилса, бошқа бири ҳеч сўзсиз ва жон ҳовучлаб унга бўйсунушга мажбур. Бу ёғи энди инсоннинг қобилиятига яраша бўлади: биров бу нарсага қобил бўлса, бошқаси бошқасига, қобилликни эса Худонинг ўзи белгилайди. Мана, ишлаётганимга ҳам ўттиз йилча бўп қопти; бегидир ишлаб келаяп-

ман, ўзимни хушёр тутаман, ҳеч қачон тартибни бузган эмасман. Фуқаро сифатида қанақанги камчиликларим бўлса, шу билан бирга афзалликларим ҳам йўқ эмаслигига ақлим етади, буни биламан. Бошлиқлар мени ҳурмат қилади, хўжайинимизнинг ўзлари ҳам мендан кўнгиллари тўқ; гарчи менга алоҳида илтифот кўрсатмаган бўлсалар-да, аммо биламан, уларнинг мендан кўнгиллари тўқ. Умр ўтиб, сочим оқарган бўлса ҳам катта гуноҳ қилганимни билмайман. Майда-чуйда гуноҳлар йўқ дейсизми? Ҳар қандай одамда бор гуноҳ, ҳатто сиз ҳам гуноҳқорсиз, онажон! Аммо зинҳор бежо ҳаракатлари зўр номаъқулчиликлар қилган эмасман, зинҳор; давлат қонунларига қарши йўл тутган жойим бўлмаган, жамоатчилик тинчини бузган эмасман, бунақа нарсалар менда бўлмаган, ҳеч қачон бўлмаган! Булар ҳаммасини сиз виждонан билишингиз керак эди, онажон ва у ҳам билиши керак эди; модомики, ёзишга жазм қилибдими, ҳаммасини билиши керак эди. Йўқ, мен сиздан буни кутмаган эдим, онажон; йўқ, Варенька! Айнан сиздан мен буни кутмаган эдим.

Хўш! Шундан кейин ўз каталагингда — у қанақа бўлишидан қатъи назар, — мақолда айтилганидай, сувни лойқалатмасдан, ҳеч кимга тегмасдан, сенга ҳам тегмасликлари учун, қани, бир кўриб қўяйлик-чи, бунинг рўзғори қанақа экан, тутуми қандай экан, яъни эгнидаги жилеткаси ажабтовурми, ичидан кийгани ул-бул нарсаси борми, этик-петиги борми, бор бўлса, тагига нима қоқилган экан; нима еб, нима ичяпти, нимани кўчириб ёзаяпти экан — шуларни билгани каталагинга бостириб келиб қолмаслиги учун аввали Худодан, қолаверса, ўзингдан кўрқиб, дамнингни чиқармай яшаб бўларканми? Э, бунинг нимасини гапирасан, киши, онажон, масалан, менинг ўзимни олинг, тош йўл бузуқ жойида этигимни авайлаганимдан оёқ учида юриб ўтаман! Бошқалар ҳақида ёзишнинг нима кераги бор, эмишки, баъзи вақтларда бир пиёла чойга зор бўлиб қолармишман? Аммо, дуч келган одамнинг нима еяпти экан деб оғзини пойлаган вақтим бўлганми ҳеч? Шунақа қилиб, кимни хафа қилибман? Йўқ, онажон, сенга тегмаганларидан кейин бошқаларни хафа қилишнинг нима кераги бор? Хўш, мана сизга мисол, Варвара Алексеевна, бундан нима маъни келиб чиқади: ишлайсан-ишлайсан, жонингни бериб, тиришиб ишлайсан — ҳа-да! — бошлиқлар ҳам сени ҳурмат қилишади (нима бўлганда ҳам барибир ҳурмат қилишади), — шунда бурнингнинг тагида юрган кимдир, бесабаб-беваж, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, устингдан бошлаб бўхтон хати ёзади. Албатта, тўғри, баъзан ўзингга битта-яримта янгисини тикиб оласан, янги нарса янги-да, уйқунг келмайди, севинасан, дейлик, ярқиллатиб кийганингда, ич-ичингдан қувонасан, мен ҳам шундай қувонганман, чунки оёғингни нафис башанг этикда кўриш нақадар ёқимли — буниси тўғри тасвирланган! Лекин мен барибир бир нарсадан қаттиқ таажжубдаман, қандай қилиб Фёдор Фёдоровичдай одам шундай китобни эътибордан қочириб, ўтказиб юборганлар ва ўзларини ҳимоя қилмаганлар? Тўғри, у ҳали ёш амалдор ва фақат қичқирини биледи; хўш, нега ҳам қичқирмасин? Модомики, биродаримизни койиб қўйиш керак бўлгандан кейин, нега ҳам койимасин. Келинг, фараз қилайликки, масалан, хўжақўрсинга койисин — шунчаки номига койиш мумкин-ку; шунга ўргатиш керак; бошлаб таъзирини бериш керак; чунки — гап орамизда қолсин, Варенька, — биродаримиз қаттиқ сўкиш эшитмагунча ҳеч нарса қилмайди, бирон жойда номи кўриниб туриши пайида бўлади нуқул, ана, аканг қара-

гай ундоқ, аканг қарағай бундоқ, иш деса-чи, ола тоғдан топ. Амал деганлари ҳам турлича бўлади ва ҳар бир амал ўзига қараб мутлақо тегишли койишни талаб қилади, шундан кейин койиш оҳанги ҳам турлича чиқиши табиий-да, — ўзи шунақа бўлади! Биз ҳаммамиз бир-биримизни койи-ганимиз учун дунё дунё бўлиб турибди. Бундай хушёрлик бўлмаганида дунё ҳам чидаш бермасди, тартиб-интизом ҳам бўлмасди. Фёдор Фёдорович шундай нозик нарсани эътиборсиз ўтказиб юборганларига дил-дилдан ҳайратга тушаяпман, ҳам хафа бўлиб кетаяпман!

Ўзи бунақа нарсани ёзишнинг нима кераги бор эди? У нимага ҳам керак эди? Хўш, бунинг учун китобхонлардан битта-яримтаси менга шинель тикиб берармиди? Янги этик олиб берадимми? Йўқ, Варенька, ўқиб чиқади-да, яна давом эттиришини талаб қилади. Олмаган нарсанг учун яширинишингга, ўзингни олиб қочишингга тўғри келади, қорангни кўрсатишдан ҳайиқасан, чунки фисқ-фасоднинг уясига айланиб қолгансан, чунки дунёдаги ҳамма нарсадан, ҳамма-ҳамма нарсадан сенга ҳақоратлар ёғилади, қарабсанки, бутун ишдаги ва уйдаги ҳаётинг китобма-китоб кўчиб юрибди, ҳаммаси чоп этилган, ҳамма ўқиган, ҳамма кулган, ҳамма гийбат қилган! Шундан кейин кўчага бош суқиб чиқиб кўр-чи; чунки китобда ҳаммаси шу қадар аниқ баён этилганки, энди биродаримизни бир қарашдаёқ таниб олаверасан. Ҳа, охирида яхшилик билан тугаганда, бироз юмшатиш билан бўлганда бир нави эди, масалан, унинг бошидан қоғозларни сочиб юборилган жойидан кейин шундай қилинган бўлганда, бу бошқа гап эди: ана, кўринглар, шундоқ бўлгани билан у олийжаноб одам эди, яхши киши эди, ўзининг ўртоқлари орасида иззат-обрўйи жойида, катталарнинг гапига қулоқ қоқмайдиган (шу ўринда битта-яримта мисол келтириш мумкин), ҳеч кимга ёмонлик соғинмайдиган, художўй эди ва ... ўлиб кетди (агар унинг албатта ўлишини хоҳласа) — Худо раҳмат қилгур. Агар уни, боёқни, ўлдирмай, шундай қолдирса яна ҳам яхши бўларди; шундай қилиш керак эдики, шинели топилмасин, унинг яхши ишларини миридан-сиригача билладиган анови генерал уни ўз идорасига чақириб олсин, лавозимини кўтарсин ва яхшигина маош тайинласин, шунда, биласизми, нима бўларди, ёмонлик жазоланган бўларди, яхшилик тантана қиларди, идорадаги ўртоқлар қўлларини бурунларига тикиб қолаверардилар. Менга қолса, масалан, шундай қилган бўлардим; бу ердачи, пичоққа илингудек ҳеч нарса йўқ, дурустроқ бир нарса кўзга ташланмайди. Кундалик, расво турмушимиздан олинган бир чақага қиммат мисол, холос. Менга бундай китобни юборишга қандай журъат қилдингиз, азизим? Ахир бу ёмон мақсадда ёзилган китоб-ку, Варенька; бу сира ҳақиқатга тўғри келмайди, чунки бунақа амалдорнинг бўлиши ўзи мумкин эмас. Ахир бунақадан кейин шикоят қилмай бўларканми, Варенька, шикоят қилмай бўларканми.

Итоаткор қулингиз

Макар Девушкин.

27 июль.

МУРУВВАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Кейинги воқеалар ва сизнинг мактубларингиз мени кўрқитиб юборди, ҳайратга солди ва ҳеч нарсани тушунолмамай қолдим, Федоранинг ҳикояларидан сўнг эса менга ҳаммаси равшан бўлди. Бирда-

нига бунақа тутақиб кетаверишингиз ва тубсиз чоғга қулаб тушишингизга нима ҳожат эди, Макар Алексеевич? Гапларингизнинг биронтасидан кўнглим таскин топмади. Айтинг-чи, менга таклиф қилишган ҳалиги ёғлиқ жойга бораман деганимда ҳақмидим ё йўқми? Бунинг устига менинг сўнги саргузаштим мени ҳазилакам чўчитиб юбормаяпти. Сизнинг менга бўлган муҳаббатингиз сизни мендан яширинишга мажбур қилади, дейсиз. Сиз менга, ўзингиз айтгандай, ҳар эҳтимолга қарши ломбардга ташлаб қўйган пулларимдан сарфлаётганингизга мени ишонтирганингизда олдингизда қанчалик бурчли эканимни ўшандаёқ кўргандим. Энди эса, сизнинг ҳеч қанақа пулингиз йўқлигини, менинг ночор аҳволга тушиб қолганимни тасодифан билиб қолиб ва бундан таъсирланиб, маошингизни олдиндан олиб сарфлашга жазм этганингизни, бетоб бўлиб қолганимда ҳатто қўйлагингизни сотганингизни билганимда, энди булар ҳаммаси фош бўлганида, мен шунақанги қийин ҳолатга тушиб қолдим-ки, буларнинг ҳаммасига энди нима дейишимни ҳам, бу ҳақда нима деб ўйлашимни ҳам ҳалигача билмайман. Эҳ, Макар Алексеевич! Сиз ўзингизнинг ҳамдардлик ва қариндошлик муҳаббатидан келиб чиқувчи дастлабки савоб ишларингизда тўхтатишингиз, кейинчалик пулларингизни кераксиз нарсаларга совурмаслигингиз керак эди. Сиз дўстлигимизга хиёнат қилдингиз, Макар Алексеевич, чунки сиз мендан ҳаммасини яшириб келдингиз ва энди охириги пулларингиз менинг кийимларимга, ширинликларимга, сайрларимга, театрга ва китобларга кетганини кўрганимда, энди булар бариси учун мен ўзимнинг кечириб бўлмас енгилтаклигимдан афсусланиш билан (зеро, мен сизнинг ўзингизни ўйламай, сиздан ҳаммасини олаверган эканман) қимматга тушиб ўтирибман, сиз менинг кўнглимни олмоқчи бўлган ҳамма нарса энди мен учун мусибатга айланди ва кўнглимда фойдасиз пушаймондан бошқа ҳеч нарса қолмади. Сўнги пайтларда қайғуга ботганингизни пайқаб эдим ва гарчи ўзим ҳам қайғу ичида нимадир бўлишини кутган бўлсам-да, шундай нарса содир бўлдики, бу етти ухлаб тушимга кирмаганди. Эвоҳ, шунчалик ҳам ўзингизни бой бериб қўясизми, Макар Алексеевич! Энди сиз тўғрингизда нималар деб ўйлашмайди, сизни билган одамлар сиз тўғрингизда нималар дейишмайди? Самимийлигингиз, камсуқумлигингиз ва ақллилигингиз туфайли мен ва бошқа ҳамма ҳурмату эъзоз қиладиган сиздай одам энди бирданига бундай жирканч иллатга ботиб ўтирибсиз, ахир илгари сиз ҳеч қачон бунақа ҳолга тушмаган эдингиз. Федора менга сизни кўчада маст ҳолда топиб, уйингизга полиция билан келтириб қўйишганини ҳикоя қилганида, қанақа бўлиб кетмадим! Гарчи қандайдир кўнгилсизлик бўлишини сезиб турсам-да, чунки сиз тўрт кун ғойиб бўлдингиз, эшитиб, ҳайратдан донг қотиб қолдим. Аммо ишга келмаганингизнинг асл сабабини билгандан кейин бошлиқларингиз нима дейишларини ўйлаб кўрдингизми, Макар Алексеевич? Ҳамма устимдан кулаяпти, бизнинг муносабатимизни ҳамма билиб қолибди ва қўшниларингиз сизнинг тўғрингизда ҳам масхара қилиб эслашяпти дейсиз. Бунга эътибор қилманг, Макар Алексеевич ва Худо ҳаққи ўзингизни босинг. Мени чўчитаётган нарса яна сизнинг мана бу ҳарбийлар билан кечинмаларингиз; мен улар ҳақида орқаваротдан эшитдим. Қани, тушунтириб беринг-чи, булар ҳаммаси нимани англатади? Сизга очигини айтишга кўрқдим, иқрор бўлиб, дўстлигимиз узилишидан кўрқдим, иложсиз эдим, касаллик пайтингизда сизга қандай ёрдам беришни билмай гангиб қолган эдим, сизни қўллаш ва касалхонага тушиб қолмаслигингиз учун ҳамма нар-

сани сотдим, дуч келгандан қарз олавердим, Худонинг бермиш куни хўжайкамиз билан жиққамушт бўлар эдим, деб ёзибсиз, аммо буларнинг барини мендан сир тутиб, сиз энг ёмон йўлни танлабсиз. Бироқ энди мен ҳаммасини билиб олдим. Аянчли аҳволга тушиб қолганингизга мен сабабчилигимни тан олишимга мени мажбур қилишдан уялган эмишсиз, энди эса бу ишингиз билан мени икки баравар қайғуга ботирдингиз. Буларнинг баридан ҳайратдаман, Макар Алексеевич! Эҳ дўстим! Бадбахтлик юқумли касаллик. Янада кўпроқ юқиб қолмаслиги учун бадбахтлар ва камбағаллар бир-бирларидан узоқроқ туришлари керак. Мен сизга шундай бахтсизликлар келтирдимки, сиз ўзингизнинг ғарибона ва танҳо ҳаётингизда илгарилари ҳечам бунақасини бошдан ўтказмагансиз. Булар бари мени қийнайди ва ҳалок этади.

Энди менга ҳаммасини очиқ ёзиб юборинг, бошингиздан нелар кечган эди-ю бундай иш қилишга нечук қасд этдингиз? Кўлингиздан келса, менга тасалли беринг. Менинг осойишталигим тўғрисида ёзишга энди мажбур қилаётган нарса иззати нафс эмас, балки сизга бўлган дўстлигим ва муҳаббатимдир, уларни юрагимдан ҳеч нарса ўчиролмайди. Хайр. Жавобингизни сабрсизлик билан кутиб қоламан. Мен ҳақимда яхши ўйламабсиз, Макар Алексеевич.

*Сизни юракдан севувчи
Варвара Доброселова.
28 июль*

Давоми бор

Берди КЕРБОБОЕВ

Зеҳн, юрак, укув ва меҳнат зарур

ЁШЛАРГА МАСЛАҲАТЛАРИМ

Оқсоқол кишиларда кўп вақт шундай бир ҳолат учрайди: улар ёшлар билан суҳбатдош бўлганларида «Бизлар сизлардай пайтимизда бошқача эдик!..» деб ўзларининг норозилиklarини билдиришни яхши кўришади.

Табиийки, ёшлар, хусусан, ҳозирги ёшлар панд-насихат, койиш сингари ҳолатларни унчалик хуш кўришавермайди. Бироқ асрлардан бери давом этиб келаётган урф-одатларимизда беҳад улкан куч-қувват бор.

Дарҳақиқат, туркман халқи орасида «Ёши улуғ бошлаб беради, ёши кичиклар давом эттиради», «Катталардан айтиш, кичиклардан тинглаш» сингари сонсиз-саноксиз мақоллар, ҳикматли сўзлар бор. Афсусланарли жойи шундаки, ўша асрлар оша яшаб келаётган ҳурмат-эҳтиром ҳамиша ҳам қадрланавермайди. Берилган маслаҳатлар, айтилган фикр-мулоҳазалар шамолга совурилади, диққат-эйтиборга олинмайди. Ростини айтсам, у ёқ-бу ёқдан бериб турилган маслаҳатларга ёшларнинг шунчаки қулоқ кўйиб туришлари, балки лозим ҳам эмасга ўхшайди. Агар шундай бўлса, улар учун янгиликларни тез ҳазм қилиш осон кечмайди. Чунки янгликни ҳар ким ўз онги, ўз укуви билан юзага чиқармоғи лозим. Демак, шундай экан, ёшулларнинг маслаҳатларига қулоқ солмоқ зарарли ҳисобланмайди. Чунки оқсоқоллар ёшларга нисбатан қор-ёмғирларда кўпроқ бўлишган, ёруғ оламда улардан икки балки уч маротаба кўпроқ яшаган, турмуш тажрибалари ҳам ёшларникига қараганда бисёрроқдир...

Менинг ҳозирги айтмоқчи бўлган фикр-мулоҳазаларимга эйтибор бериш керакми-йўқми, ундан кимларгадир фойда тегадимми-йўқми, тўғриси айтсам, уни менинг ўзим ҳам дадил айта олмайман. Бироқ шундай бўлса-да, ҳозирги ёш ижодкорларга ёшулли ёзувчи сифатида ўз фикримни баён этишни ҳам фарз, ҳам қарз, деб биламан.

Мен кекса ижодкорлар наслига мансуб бўлганим учун эмас, балки оқсоқол ёзувчи бўлганим учун ҳам бошқа бир нарсани ёдга олишни истайман. Бизда ҳозир «Ёшлар ҳақиқий масалаларга жиддий қарашмаяпти, улар кўпроқ майда-чуйда нарсаларга эйтибор беришмоқда» деган норозилик бор. Ўша норозилик, ўша ҳақиқат, албатта, тўғри! Балки менинг ҳозирги кунда қайси мавзу, қайси масаланинг аҳамиятли эканлигини айтишим зарурдир?! Бироқ мен уни айта олмайман. Чунки ҳар бир мавзу, ҳар бир масаланинг ўзи аҳамиятли бўлиши мумкин. Гап ўша масалани ҳал қилаётган шахснинг ўша ишга жиддий ёндошмоғига, укувига боғлиқ. Бўлмаса ёш ижодкор учун энг аҳамиятли, энг долзарб бўлган зеҳндан бошқа нима даркор?

Биринчи, сизнинг шеър, ҳикоя, қисса ёки романингиз (албатта, илк дафъа ижодни қисса ёки романдан бошлашни мен маъқул топмайман) айнан юрагингиз устида турсин, бутун томирларингиз орқали жон-жонингиздан сизиб чиқсин. Иккинчи, укув ва бадиийлик даркор.

Қўлингизга ручка-қалам олиб, даста-даста қоғоз қоралаш билан ҳақиқий ёзувчи бўлиш асло мумкин эмас. Орамизда ушбу оддий

ҳақиқатга ҳалигача дуруст тушунмаганлар ҳам бор. Бизнинг бошловчи ёзувчиларимиз асарлари кўпчилигининг савияси пастлиги, саёзлиги, айримларининг эса газета-журнал саҳифаларини шунчаки тўлдириб ташлаши, албатта, аччиқ бир ҳақиқат.

Москвада бўлиб ўтган ёш ёзувчилар йиғилишида Михаил Исаковскийнинг сўзлаган нутқини мен адабиёт газетасида ўқиб қолгандим. «Ёш ёзувчилар», «Бўлғуси ёзувчилар» деган ҳурматли сўз бирикмаларини биз жуда арзон тарқатаётганга ўхшаймиз, деб ёзганида Исаковский минг бора ҳақли эди! У «ёшлар», «бўлғуси» деган сўзларни фақат арзон тарқатмаяпмиз, балки «ёзувчи» сўзини текин улашиб чиқяпмиз, демоқда. «Ёзувчи» деган калом, албатта, жуда салмоқли сўз! Муқаддас сўз! Бироқ бошловчи ёзувчиларнинг айримлари ўз касб-корларини муқаддас деб ҳисоблаганлари у даражада сезилавермайди. Агар сен ижодкор бўлишни юрагингга туккан бўлсанг, унинг сен учун нега зарурлиги борлигини, адабиёт майдонига нима учун бош қўшаётганини, сен ундан нима хоҳлаётганини яхшилаб ўйлаб кўр. Илк бора қилмоқчи бўлган ишингга, ундан кейин бажариш ҳақида жон койитмоқчи бўлган юмушингга юзингни бур. Шон-шўҳрат ҳеч қачон меҳнатсиз юзага чиқмайди.

Менга ёш ижодкорлар билан мулоқот олиб бориш, уларга ижод сирларини ўргатиш, янги қаҳрамонларнинг образларини илгари суриш лозим деб уюшма раҳбарияти томонидан бот-бот айтишади. Бу ҳаракатларнинг барчаси тўғри. Ёш ёзувчилар ҳақида фикр-мулоҳаза юргизиш, уларга доимий ғамхўрлик қилиш уюшманинг барча ёшулли ижодкорлари ва раҳбарияти учун бош масала ҳисобланади, Аммо қуруқ сўздан ёғли пишган палов пайдо бўлмайди. Ундай бўлса ишни нимадан бошлаш керак?

Халқимизда «Йиғламаган болага она кўкрак тутмайди» деган нақл бор. Бизда «йиғламаган» ҳатто маслаҳат сўрамаган «ёшлар» ҳам истаганча топилади. Газета-журналларда бир неча шеър, очерк ёки ҳикояси босилганлардан айримлари ўзларини ҳақиқий ёзувчи деб ҳисоблашади. Мабодо китобчаси чоп этилгудай бўлса борми, ўзини классик ижодкордай тутишдан ҳам тап тортмайдиганлар бор.

Ёзувчи бўлмоқ бундай одамлар учун жуда осон туюлади!

Азиз дўстларим, халқимизда «меҳнат сингмаган ошнинг таъми бўлмас» деган мақол бор. Машаққат чекмаган ижодкорнинг номи узоққа бориб етмайди. Ёзувчи меҳнати асосларидан бири ўрганмоқдан иборатдир. «Бешиқдан то қабргача ўрган» деган ҳикматли сўзимиз мавжуд. Ҳа, инсон бутун умри давомида ўрганиши зарур. Лекин ёшлиқда бош теи ишлайди. Қолаверса, ниҳоятда хушёрлик ва ўз-ўзидан талабчанлик ҳам даркор. Бўлмаса ойлар, йиллар бемақсад шамолга совурилади-да, Александр Твардовскийнинг сўзлари билан ўзингга шундоқ демоққа мажбур бўласан:

Тўпинг отилибди, режалар ёмон,
Сенинг аччиқ кунинг келиб қолибди.
Гул, ҳид, кулги сенга бўлиб гумон,
Барчаси ён-атрофидан ўтибди.
Сенинг туйғуё феълнинг аниқмас,
Уларга олдингидай тикка қаролмас.
Атрофинг ўлик, жимжит ёмон ҳол,
Юрагинг булғанар, дардга ярамас.

Ушбу сатрлардаги сўзлар маъносига сиз балки унча яхши тушунмагандирсиз. Сизлар мени кечирингиз, ёшлиқнинг ўзи ўз умрига баъзан жуда саҳий, баъзан эса ниҳоятда бемаъни, бетаъсир бўлади. Бундай вазиятни бизлар ҳам бошимиздан кечирганмиз. Ёшлар кўп ҳолатда «Э, шу пайтдан ўзимни тергаб, ижодимга талабчан бўлиб озорланиб, қийналиб юраманми? Энг яхшиси тез-тез фикрларимни қоғозга туширай, улар қиёмига етмаган бўлса-да, нашр қилинса бўлди. Менинг асосий умрим, ахир, олдинда-ку! Ўзимни тўғрилаб тузатишга, астойдил ўйланиб ижод қилиш учун беҳисоб вақт ҳам олдимда турибди...» деб ҳаёл қилишади. Умр сўқмоқлари бўйлаб қадам ташлар экансиз, тажрибангиз ортган сайин ақл косаси бир оз қайнай бошлагач «Ҳозирги қилинадиган ишларни олдинроқ қилсам бўлмасмиди?! Олдинги қилган ишларимни чала-чулпа, хом-хатала қилмай, уларга чин дилдан ихлос билан ёндашиб, қиёмига етказиб ишласам бўлмасмиди?» деб ўқинасиз. Бироқ сузишни билмайдиган одам сувга ғарқ бўлгач, ўқинчдан ҳеч қандай фойда бўлмаган. «Сўнги пушаймон, ўзингга душман» дейишган.

Кечаги ёки олдинги кун ёзганларинг бугун ҳеч кимга фойдаси

тегмай йўқолиб кетаётганини ёдга олганда, юракка қанча азоб тушмайди дейсиз! Кечаги дақиқанинг қайтиб келмаслиги, ўтган умрнинг хазонга учраган гулдай сўлиб қолгани ҳеч кимга сир эмас-ку, ахир!

Шундай экан, ёшликдаги, яъни ижодкорнинг бошловчилик давридаги ижодий ишларига алоҳида баҳо бериш, уни ақл тарозисидан қайта ўтказиш ҳар бир ёзувчи учун жуда-жуда муҳимдир.

Бугунги кунда бошловчи ижодкорларимизнинг кўпчилиги адабиёт майдонига дорилфунун ёки институтлардан кириб келишмоқда. Айтиш мумкинки, улар гўзал турмушга оёқ қўйган, ундан роҳатланган ҳамда унга одатланган шахслардир. Бизнинг ҳозирги оқсоқол ва ёшулли ёзувчиларимизнинг аксарият қисмини эса газета-журналлар вояга етказган. Шу сабабли ҳам улар мустақил иш олиб боришга мажбур бўлиб, ўзларига ўзлари йўл очиш, адашишлардан афсусланиш, муваффақиятларидан хурсанд бўлиш асносида ҳаётий тажрибаларини ишлаш жараёнида юзага келтиришган. Ўша вақтларда менинг тенгқурларим, бизлардан анча кичик ёш-яланг – барчаси ўзларини илм олишга, саводли бўлишга сафарбар қилишди. Улар ҳар куни, ҳар соат ўқишди, ўрганиш-ди, хизмат қилишди. Бутун ҳаёти билан ўзлигини ишга, адабий жараёнга топширишди.

Бу даврда малакали хизматчилар етишмовчилиги, борларида малака-кўникмаларининг озлиги, тажрибасизлик туфайли ишларда қийинчиликларнинг тўлиб-тошиб ётиши ҳеч кимга сир эмасди... Мен, албатта, бу ерда оқсоқол ёзувчилар билан бошловчи ижодкорларни бир-бирига қарши қўйиш, ёшларнинг бугунги бахт-саодатларини кўриб қизганишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Ҳозирги ёшлар шароитларининг устунлиги, ҳар томонлама энгилликларга эгалиги билан қувонарли. Бироқ ҳаётга бўлган меҳр-муҳаббатни, инсонларга диққат-эътиборни ҳеч вақт қўлдан бермаслик даркор.

Албатта, бизнинг ёшлигимизда қандайдир ажойибу гаройиботлар, қизиқарли воқеа-ҳодисалар йўқ эмасди. Мен Гаража Бурунов билан иккаламиз орамизда бўлиб ўтган мусобақани ҳозир эсимга келтираман. Унинг билан бир хонада яшаб, ким кўп ва хўб ёзади, деган маънода баҳслашиб шеърлар ёзардик.

Эсимда бор, ўша вақтда мақталган «Қизлар дунёси» асарим ушбу баҳс-мусобақа асосида ёзилганди. Ўша пайтларда биз – ёшларда адабиётга бўлган ҳавас ниҳоятда кучли эди. Мен бу даврда фақат ўзбек, озарбайжон ва татар тилларидаги адабиётларни тинмай ўқирдим, русчага яхши тушунмасдим. Ҳар куни тинимсиз ўқиш-ўрганиш натижасида рус тилидаги адабиётларга ҳам тишим ўта бошлади. Инсон холис ният билан фикрини жамлаб интилса, ўз мақсадига етиша олишини ўшанда фаҳмлаганман.

Шу вақтгача бизнинг адабиётимизда шу куннинг талаби билан қараганда наср йўқ эди. Тинимсиз ўқиш ва ўрганиш, ўқиган китобларимиз намуналаридан фойдаланиш натижаси асосида наср жанри ҳам юзага келди. Ўша пайтларда биз ҳам озми-кўпми бадииятда адашган вақтимиз бўлди. Шу туфайли танқидчилар бизларни яхшигина «савалашди», бизлар ҳам бу танқидларга чидадик. Чунки улар бизнинг ижодиётимизга кўмак берарди.

Биз бир-биримизнинг асаримизни баъзан қизганиб, баъзан бир оз манманлик, аммо аксарият ҳолларда севги билан ўқиб, дўстимизнинг камчиликларига ачинардик, муваффақиятларидан қувонардик. Хуллас, асар бадииятининг юқори бўлишига алоҳида эътибор қаратардик.

Нурмурад Сорихонов мендан ёшроқ эди. Илк дафъа у менга эргашиб ижод қиларди, мендан ҳикояни қандай ёзиш, образ ва усулларни, қаҳрамон ҳаракатларини қандай яратиш борасида маслаҳат сўрардим. У ўзидан тажрибали ҳамкасбидан намуна олишга уялмасди. Бу ҳолат унинг ижодига алоҳида ёрдам берарди. Китоб ҳақида мен қачонлардир ихчамгина ҳикоя ёзгандим. Бироқ кейинроқ Н.Сорихоновнинг ёзган «Китоб» ҳикояси меникига нисбатан ниҳоятда ўқишли бўлиб чиқди. Шу борада мен мағлубиятимни ўз ихтиёрим ила бўйнимга оламан. Кошки шундай муваффақиятли ишлар адабиётимизда кўп бўлса!

Қадрли ёшлар, сизларнинг бундай фолибона ҳаракатларингизга оқсоқол ёзувчилардан ким қарши бўлади? Ҳеч ким! Адабиёт майдонидан ким бир қадам олдин юрса, барча ҳурмат-эҳтиром унга тегишли бўлади!

Тўғри, орқада қолсак, айримларимиз озми-кўпми хафа ҳам

бўлишимиз мумкин. Аммо бундай ижодкор ёшуллар кўп эмас. Сизлар кўлингиздан келганича бизларни энгишга кўпроқ ҳаракат қилинг!

Ёзувчи савиясининг баланд бўлишига эришиши даркор. Бизнинг ёшларимиз ижодида бунинг аксини кўриш мумкин. Биринчи китобига нисбатан иккинчи асари бадиий жиҳатдан саёз бўлиб чиқмоқда. Бу нарса ўз ижодига ортикча баҳо бериш, бадиий ижод санъатини эҳтиёт қилмай, ўз касб-корини оёқ ости қилишнинг натижасидир. Ёзувчи ўз устида тинимсиз ишлаб, борган сари яхши ёзиш ҳақида ўйлаши керак эмасми, ахир?! Минг афсус, бадиий ижод йўналишининг зарур қоидаларини эсдан чиқариш, уни писанд қилмаслик ёзувчи-ларимиз орасида учраб туради.

Намуна бўладиган ёшлар бизнинг ўзимизда ҳам йўқ эмас. Уларга Карим Гурбаннепесов, Оллаберди Ҳайтов, Мамат Сейидов, Норимон Жумаев, Қаяом Тангиқулиевларни мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

Улар ҳар бир кунни фанимат билиб, тинимсиз ижод қилишмоқда. Натижада ўз асарларини юксак бадиият даражасига кўтаришмоқда. Мен, хусусан, Карим Гурбаннепесовнинг ижодини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим. У шеърят соҳасида ижод қилишга жуда уста. Эълон қилаётган асарлари мазмуни ҳам яхши. Бадиият соҳасида Каримдан намуна оладиган ёш шоир адабиёт майдонида ишончли қадам ташлаши шак-шубҳасиз. Каримнинг «Таймаз бобо» достони қандай мақталганини барчамиз яхши биламиз. Бадиий етуклиги борасида мен ҳам ўша фикрларга қўшиламан. Унинг ажойиб шеърий сатрлари илҳом билан юзага келган. Уларни ўқиганимда кўнгил кўтарилади, тили ҳам содда ва фикри тиниқ. Лекин мен ўша мақтовларнинг бир томонини маъқуллайман. Бадиий асарнинг шакл ва мазмуни бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши керак. Каримнинг «Таймаз бобо»сида шакл ва мазмун бир-бирига ҳамоҳанг эмас, яъни шакли жуда юқори даражада, мазмуни эса яхши эшилмаган ипдай жуда бўш. Асарда кураш, қаршилик, конфликт йўқ. Ҳаёт, албатта, курашдан иборат. Асарда кураш йўқми – ҳаёт ҳам йўқ. Айрим биродарлар «Таймаз бобо» эртак асосида яратилган деб унинг кам-

чилигини хаспўшламоқчи бўлишадди. (Халқ яратган энг яхши эртакларда кураш йўқми?). Бу тўғри эмас. Мақтовларга тўла ушбу баҳолар муаллифнинг ўзи учун ҳам фойдали эмас. «Таймаз бобо» даги воқеалар бизнинг давримизда бўлиб ўтади. Аммо унинг ғариб-камбағал қаҳрамонлари ҳеч қандай қаршилик кўрсатмасдан бой-бадавлатлар қаерга имо қилишса, ўша томон қараб кетаверишади. Ҳатто ҳайвон ҳам ушламоқчи бўлсангиз имконияти даражасида инсонга қаршилик кўрсатади-ку.

Карим «Таймаз бобо» нинг иккинчи бўлимини, балки бундан кучлироқ берган бўлиши мумкин. Бироқ мен уни ҳали ўқий олмадим. Карим ўз достонининг мазмунига ҳам бадиий шаклига эътибор бергандай диққат қилса, ушбу асари қўлма-қўл бўлиб узоқ вақт яшаши мумкин.

Бадиий ижод кўзгу каби покиза бир нарса. Унинг юзини чанг босмаслиги учун ҳамиша ижодкор ўзини тергаб турмоғи зарур. Ўз ишинг, ўз қаҳрамонларинг ҳақида доимо ўйлаш, ҳушёрликни, сезгирликни кучайтириш, кўпроқ ўқиш, ўрганиш, мутолаа қилиш – ижодиётнинг энг зарур шартларидан бири.

Мен яратган асарлар орасида энг машҳуроғи «Дадил қадам» бўлса керак. Ана шу китобимни қардош халқларимиз адабиётини, хусусан, рус адабиётини кўп ўқиганим, ўрганганимнинг натижасида юзага келтирганман, десам муболаға бўлмайди. Мен Толстой, Шолоховнинг асарларини таржима қилдим. Бу сўз усталарининг ўз образлари устида қандай ишларига, композицияни қандай тузишларига алоҳида аҳамият бердим. Тўғриси айтсам, ана шундай бадиий асарлар орқали мен адабиёт дорилфунунини битирдим. Мен «Дадил қадам»нинг таржимонлари, муҳаррирлари, танқидчиларига чин дилдан миннатдорчилигимни билдираман. Улар томонидан билдирилган фикр-мулоҳаза, талаб ва таклифлар асосида мен ўз романимни бир неча марта ишладим.

Ерга деҳқон қанча ишлов берса, ер шунча кўп ҳосил бериши сингари, ижодкор асари устида қанчалик кўп тер тўкса, у шунчалик ўқимишли бўлади. Бундан ташқари, «Дадил қадам»даги воқеа-ҳодисаларни мен беш бармоғим каби

билардим, билмаганларимни эса эринмай ўргангандим. Бу сўзларни мен, албатта, ўзимни кўрсатиш учун эмас, балки тажрибаларимни ўртоқлашиш, яхши билган воқеа-ҳодисаларни ёшларга ўрناق бўлсин деб ёзаяман. Уқувчиларим-нинг буни эътиборга олишларига ишонаман.

Мен 1930 йилда Туркменистонга келган бир гуруҳ рус ёзувчилари билан бир қанча муддат республикада бирга бўлдим (чинимни айтсам, ўша ёзувчилар билан у ер-бу ерда учрашиб қолгудай бўлсак, қардошларча бир-биримизга ҳозир ҳам кучоқ очамиз). Николай Тихонов ён дафтарида қўлидан қўймай, саёҳат давомида ўзи учун нотаниш ҳаётини воқеаларни ўша пайтда синчковлик билан кузатиб ёзиб борганини кўз олдидан кетказа олмайман. Леонид Леоновнинг «Ёзувчи бўлишни истасанг, ҳар куни ёзиш керак. Оз ёз, қисқа ёз, аммо ҳар доим ёзиш шарт» деган сўзлари менинг қалбимда жуда маҳкам ўрнашиб қолган. Бунинг ўзи шунчаки машқми? Йўқ, асло. У меҳнат қилиш маданиятига одатланиш, ўз ижодига чин дилдан астойдил ёндошиш демакдир. Сени ялқовлик келиб босса, сен унга бўйсунма. Ҳаракат қил! Илҳом келмаяптими, иш столинг устида маҳкам ўтир! Уйлан, иш вақтида лозим бўлмаган нарсаларнинг барчасини бошингдан улоқтир. Фикрингни бир жойга жамла! Ярат! Ана шундагина оддий эмас, қимматбаҳо асар юзага келади.

Яширмайман, ёшлар ичида энгил муваффақият изидан югурадиганлари ҳам йўқ эмас. Уларнинг асарлари хом-хатала, пишиқ-пухта бўлмагани сабабли бугунги ёзганлари эртага йўқолиб кетмоқда. Бадиий жиҳатдан саёз, бўш асар билан (газета-журнал ва нашриёт ходимларининг жўмард-лигига кўра) анча-мунча ҳажмли қалам ҳақи ишлаб олган билан ҳақиқий обрў-эътибор, шон-шўҳрат қозона олмаслигини, китобхонлар қалбидан чуқур жой ололмаслигини кўп ёш ижодкорларимиз англаб етишмаяпти. Халқимизда «Чўпонга мажлис ҳаром» деган мақол бор. Ўша нақл ёзувчи учун ҳам шундай бўлиши лозим.

Мен бундан бир йил муқаддам Андрей Упитнинг 80 йиллик юбилейига қатнашган эдим. Бу ижодкорнинг эрталабдан пешинга қадар ҳар куни узлуксиз ишлага-

нини латиш ёзувчилари менга ҳаяжонланиб сўзлаб беришганди. Ана шундай меҳнат қилгани учун ҳам Упит ўлмас асарлар яратди. Унинг китоблари ўқувчининг эсидан чиқмайди.

Ёш ёзувчи ҳаёти, турмуши, кун тартиби бошқаларга ўрناق бўладиган бўлиши жуда аҳамиятли масала. Фикримча, айрим ёзувчиларимизнинг иши тошбақа юриши сингари давом этаётгандай туюлади. Бизда кўп вақт оғир карвонлик, бепарволик, ўз умрига бепишандлик билан қараш ҳукмрондай. Дўстлар таклиф қилганда, албатта, борилади, лекин кўпроқ ўтирилади, ортиқча суҳбатлашилади. Эртага чўлга чиқинг, индинга овга боргинг келади. Шу зайлда ҳафта, ой ва йилларнинг бемақсад ўтиб бориши кўпаймоқда. Булардан ташқари турли-туман йиғилишлар ҳам ижодкорнинг жуда кўп вақтини ўғирлайди. Бошқа томондан эса жазирама иссиқ кунлар бошланай деб турибди. Шу тарихи, юқорида таъкидлаганимиздек, кунлар ўтади, юзларча – мингларча соат бўш кетади...

Азиз ёш дўстларим, сизлар, балки, буни сезаётгандирсиз, балки билмаётгандирсиз?! Бу соатлар, кунларнинг ўтган вақти сезилмасанда, ақлингни бир оз жамлаб, фикрга чўмганда дарҳол сезилади. Менинг ҳаётимда ҳам ҳафта ва ойларнинг, олтинга тенг қимматли дамларимнинг бемақсад, бесамар сарф бўлган вақтлари бўлган. Минг бор пуншаймон бўламан, у онларни эслаганда.

Келинлар, биз ушбу қимматли вақтимизни бемақсад ўтказмасликка биргалашиб ҳаракат қилайлик!

Ўз вақтида менинг Небитдоғ (нефтга бой жой) да анча вақт яшаганим сизларга маълум. Нефтчилар ҳаётининг қайси жиҳатлари мени лол қолдирганини сиз, балки, билмасиз? Мен бу ерда ўзига хос ажойибу ғаройиб ҳолатлар билан ошно бўлардим. Бу жойдаги ишчи, техник, муҳандис ва бошқа мутахассисларнинг иш куни ниҳоятда мураккаб, саноатда улар барчасининг иши бир-бирига узвий боғлиқ. Агар улардан бири ўз ишини вақтида бажара олмаса, масалан, электр станцияси ток бермаса, барча ҳаракатдаги механизмлар тақатақ тўхтайди. Бу ерда иш тартиб-интизоми, турмуш ритми ниҳоятда аниқ, ниҳоятда тифиз, ниҳоятда

хайбатли. Шунинг учун ҳам бу ердаги одамларда ишга, турмушга ниҳоятда ҳушёрлик билан муносабатда бўлиш шаклланган. Умумий иш учун уларнинг ҳар бири ўзини масъулиятли деб билишади.

Биз ёзувчилар, хусусан, ёш ижодкорлар ўша тартиб-интизомни, ўша туйғуни нима учун ўзимизда синаб кўра олмаслигимиз керак экан? Бизнинг ҳар биримиз оқсоқлансак, бошқа ижодкорнинг ўсиши, ривожланишига салбий таъсир қилган бўламыз-ку, ахир! «Қўл-қўлни ювар, икки қўл бирикиб юзни ювар» деганларидай, бизнинг ҳам ишимиз умумий бир иш ахир! Келинлар, бизлар ҳам ҳаёт билан ҳамқадам бўлишни, тез ва дадил фикрлашни, сифатли ва кўп иш қилишни, ўз биродарларимизга меҳрибон ҳистуйғу билан муносабатда бўлишни ишчи дўстларимиздан ўрганайлик!

Мен таъна-дошноларга тўла пойинтар-сойинтар ушбу фикрларимни фақат бир мақсад учун, яъни бизнинг саъй ҳаракатимиз, келажагимиз ва ишончимиз бўлган ёшлар ёдига яна бир карра солиш учун баён қилдим. Чунки ёзувчилик иши ниҳоятда аҳамиятли, ниҳоятда улкан ишдир! Адабиёт оламига бутун юрак амри билан ниҳоятда қизиқиб ҳамда чин дилдан ёпишмоқ лозим. Адабиёт буни ҳар биримиздан талаб қиладиган ва шунга арзийдиган улкан бир ижод уммо-

нидир!

Мен ўтган йили Мари вилоятидаги бир жамоа хўжалигида бўлдим. Жамоа меҳнатчилари билан очиқ-ойдин жонли суҳбат олиб бордик. Ўша жойда мутлақо хаёлимга келмаган бир ҳолат юз берди. Ёшулли бир одам «Қизлар дунёси»ни ёддан ўқий бошлади. Мен унинг бу ҳаракатидан жуда хурсанд бўлдим. Шахсан ўзим ўша ёзган поэмани ҳеч қачон ёддан айта олмасдим. Сўнгги вақтларда эса унинг сатрларини ҳам унутгандим... Мен буларни халқимизнинг адабиётга чексиз ҳавас билан қараётганини яна бир бор эслатиб қўйиш учун тилга оляпман.

Биз ёзувчилар халқ учун ва халқ ҳақида ижод этамиз. Халққа хизмат қилишдан бошқа бирор ҳурматли ва масъулиятли иш йўқ. Ўша хизматнинг ўзи шунчаки юзаки ҳаракат бўлмай, чин дилдан қайнаб чиққан ҳаракат бўлиши даркор. Шоир, ёзувчи ва танқидчининг юраги ўшанда кам-кўстсиз мавжланади. Биз хизмат қиладиган ишимизнинг ниҳоятда юксаклигини ҳеч ким ҳеч қачон бир дақиқа ҳам эсдан чиқазмаслиги, юрагининг ҳар бир уришида уни доимо ҳис қилиб турмоғи лозим.

Халқнинг қўлимизга берган ва бизга ишонган яроғи ниҳоятда кескир. Биз ўша яроқни доимо покиза сақлаб, муқаддас иш учун тинимсиз пок юрак билан ишлатайлик.

Туркман тилидан
Машариф САФАРОВ,
Азимбой БОБОНИЁЗОВлар
таржимаси

1958 йил

Николай БЕРДЯЕВ

Муҳаббат метафизикаси

ИНСОНИЙ ҚУЛЛИК ВА ЭРКИНЛИК

Шахс — шахсият муҳаббат билан боғлиқ. Шахс-шахсият — севадиган ва нафратланадиган, Эросни ва аксилэросни ҳис қилувчи мавжудот, агонистик хилқат. Эҳтироссиз шахс йўқ, аини шундай эҳтироссиз даҳо йўқ. Муҳаббат — шахсиятни рўёбга чиқариш йўли. Ва муҳаббатнинг икки типи-шакли мавжуд — юксалувчи, юқорига йўналган муҳаббат ва пастловчи, қўйига йўналган муҳаббат, эротик-шаҳвоний муҳаббат ва Агапик муҳаббат. Шахсга ҳам юксалувчи, ҳам пастловчи муҳаббат хос. Юксалув ва қўйиладушда шахс ўзлигини тажассум этади. Афлотун фақат юксалувчи муҳаббат ҳақида таълим берадики, бу аини — Эрос. Афлотунона бойлик ва қашшоқликни юзга келтирувчи эрос кўпдан-кўп ҳиссий дунёдан ягона-яхлит гоёлар дунёси сари юксалишдан иборат. Эрос — аниқ тирик мавжудотга, аралаш (гоёвий ва ҳиссий дунёнинг аралашмасига) хилқатга эмас, балки гўзалликка, олий роҳат-фароғатга, илоҳий баркамолликка муҳаббат. Эротик-шаҳвоний муҳаббат юксаклик оҳанрабоси, юқорига парвоз қилиш, ғариб моҳиятнинг бойиши, ранг-баранглашувидир. Бу жиҳат эркак ва аёл муҳаббатини белгилайди, лекин бошқа жиҳатлар билан аралашиб кетади. Жинс — ноқислик-сакталиқ бўлиб, шу нуқсини тўлдириш-тўйинтириш иштиёқида орзиқади, тўла-тўқислик сари ҳаракатланиш бўлиб, унга ҳеч қачон етишиб бўлмайди. Муҳаббат фожиаси ҳиссий дунёнинг аниқ-шубҳасиз мавжудот — хилқатига ва гоёвий дунё гўзаллиги — нафосатига муҳаббат можароси билан боғлиқ. Биронта ҳам аниқ мавжудот Афлотун наздидаги гоёвий дунё гўзаллигига мос келмайди. Шу боис муҳаббат — эрос, муҳаббат — юксалиш, муҳаббат-ҳайратланиш муҳаббат — қўйиладуш, муҳаббат — раҳм-шафқат ва ҳамдардлик билан бирлашуви лозим. Муҳаббат-эрос ҳар бир муҳаббат танловчида бор, у муҳаббат-дўстликда, ватанга муҳаббатда, ҳатто фалсафа ва санъатнинг гоёвий қадриятларига муҳаббатда мавжуд, у диний ҳаёт-аъмолда ҳам бор. Каритатив муҳаббат қўйиладуш бўлиб, у бойиши-бадавлат бўлиши учун наф ахтармайди, аксинча бахшида этади, қурбонлик келтиради, у жафокаш дунё, зулумот ичра талвасадаги дунё исканжасида. Муҳаббат-эрос ҳамжиҳатликни талаб қилади, муҳаббат ҳамжиҳатликка муҳтож эмас, у шуниси билан қудратли ва бой-бадавлат. Муҳаббат-эрос ўзганинг тимсолини, Худо тимсолига қиёсловчи восита. Худонинг инсонга оид гоёсини кўради, севимли маъшуқ-маъшуқани кўради. Муҳаббат - раҳм-шафқат маъшуқ-маъшуқани Худонинг қаҳрига учраганликда, зулумоту азоб-уқубатлар исканжасида, майиб-мажруҳликда тасаввур этади. М.Шелернинг наслонийлик муҳаббати ва афлотунча муҳаббат фарқи, муайян шахсга йўналтирилган муҳаббат ва гоёга қаратилган муҳаббат фарқига оид

этиборга молик мулоҳазалари мавжуд. Бироқ платонизм насронийликнинг ич-ичига сингиб кетган. Платонизм ва афлотунча эрос ўз олдига шахс муаммосини қўймайди. Насронийлик эса бу муаммони кўтаради, бироқ насронийлик тафаккури ва насронийлик амалиёти бу тажрибани муҳаббатни қиёфасиз тушуниш оқибатида шахс муаммосини, қолаверса, эротик-шаҳвоний муҳаббатни ҳам, каритатив муҳаббатни ҳам хиралаштирди. Афлотунча Эроснинг қиёфасизлиги гўё насронийликни қиёфасиз тасаввур қилишга ўтди. Бироқ муҳаббат мазмун-моҳиятининг кашф қилиниши унинг шахсдан шахс томон ҳаракатланиш — аъмол сифатида англанишига олиб келиши зарур. Қиёфасиз Эрос аниқ мавжудот, бетакрор шахс ўрнига гўзаллик ва баркамолликка, қиёфасиз агапик ва каритатив муҳаббат азобланаётган ва ёрдамга муҳтож қиёфасиз яқин кишига йўналтирилгандир. Бу қиёфасиз олий ва тубан дунёда муҳаббатнинг кимсасиз гоёлар олами ва кимсасиз азобланиш ва зулумот оламида синиши ҳисобланади. Бу бошқа шахсга мазкур муносабат ҳайратланиш ва юксаликка интилиш бўлганида ҳам, шунингдек, мазкур муносабат, эҳтимол, мутлақ эротик-юксалувчи — мутлақ-тубанлашувчи бўлганида ҳам айнан бир бўлиб, биринчиси билан иккинчиси бирлашиши керак. Мутлақ эротик-шаҳвоний муҳаббат — демониқал ва емирувчи унсурга эга, мутлақ каритатив, пастлашувчи муҳаббатнинг бошқа инсон қадрқимматини ҳақоратловчи-хўрловчи хоссаси мавжуд. Шахсга нисбатан муҳаббат муаммосининг мураккаблиги мана шунда. Насронийлик муҳаббати осонгина риторик ва инсонни ҳақоратловчи шаклшамойил касб этиб, руҳ нажот топиши учун аскетик машқларга ва «савоб аъмоллар»га, хайрихоҳлик-ҳомийликка айланади, насронийлик муҳаббати юксак мақомида виталистик эмас, балки руҳоний хоссага эга. Бироқ у фақат хўжакўрсинга руҳоний эмас, у шубҳасиз-руҳоний, самимий-руҳоний, шахснинг яхлитлиги билан боғлиқ. Муҳаббат-эрос барчага йўналиши мумкин эмас, одам бунга ўзини мажбурлай олмайди, бу саралама муҳаббат, раҳм-шафқатли, пастловчи муҳаббат эса бутун изтиробли дунёга йўнала олади, унинг тубдан ўзгартиришга қодирлиги шунга таянади... Лекин бу севиш, ҳайратланиш ва ачиниш, ҳамдардлик кўрсата олувчи мавжудот сифатида шахс муаммоси учун жуда муҳим.

...Эротик-шаҳвоний жазава жуда кенг тарқалган бўлиб, жинснинг бандига айланиш жараёни инсоний қулликнинг ўта теран илдизларидан бири. Физиологик жинсий талаб-эҳтиёж соф ҳолда кам учрайди; бу жараён ҳаммиша психологик мушкулотлар, эротик-шаҳвоний хомхаёллар билан уйғунликда кечади. Инсон жинсий мавжудот, яъни чала-ярим, ноқис ва айни шу нафақат физиологик, балки психологик ноқислиги-нуқсонини қоплашга, тўлдиришга, бир бутун қилиш, яхлитлашга интилади. Жинс — инсонда фақат жинсий аъзолар билан боғлиқ махсус вазифа эмас; у инсоннинг бутун жисму жони бўйлаб ёйилган. Буни Фрейд асосли исботлаган. Жинс — инсоний ҳаётнинг пинҳона жиҳати бўлгани, унда алақандай беҳаёлик борлигию ва шу боис ошкора қилмаганликлари этиборни тортади. Жинсга мутелиги, жинснинг қули эканидан инсон хижолат чеккан, уялган. Шу ўринда ҳайратланарли парадоксга дуч келамиз: ҳаёт манбаи ва ўта жўшқин-эҳтиросли инсоний аъзо уятли ҳисобланади ва ҳаммиша пинҳон бўлиши лозим. Эҳтимол, ёлғиз В. Розанов бу муаммони ўта кескин тарзда кўтарган. Жинсга муносабат шу қадар антиқа ва бошқа барча мавзуларга шу қадар ўхшамайдики, бу беихтиёр жинс таназзули билан алоҳида алоқадор, деган хулосага олиб келади. Жинс гўё

инсон тубанлигининг муҳри, инсоний феъл-атвор яхлитлиги бой берилганининг нишонаси. Фақат XIX аср охирлари ва XX нинг бошларига келиб, тафаккур, илм-фан ва адабиёт жинс ва жинсий ҳаётнинг сир-асрорларини кашф этишда салмоқли қадамлар ташлади. Бу борада Розанов, Вейнингер, Фрейд, Лавренс тилга олиш кифоя. Онгсиз жинсий ҳаётни илмий фош этгани учун Фрейдни дастлаб шарм-ҳаёсиз ёзувчига чиқаришди. Бундан қатъи назар, XX асрда жинсга муносабат масаласида инсон онгида туб бурилиш содир бўлди. Башарти XX асрда яратилган романларни XIX ва ундан олдинги асрлар романлари билан қиёсласак, жуда катта фарқнинг шоҳиди бўламиз. Бадиий асарларда ҳамиша муҳаббат тасвирланган, бу адабиётнинг арзанда мавзуи, бироқ жинсий ҳаёт эътибордан четда қолган. Фақат XX асрда жинсни пинҳоний эмас, балки очиқ-ошкора чинакамига тасвирлай бошладилар. Диккенсдан Лавренсгача, Бальзакдан Монтерлангача ер билан осмонча фарқ бор. Инсон гўё фош этишга бел боғлади, у онг-шуур хомхаёллари исканжасида қолишни истамади ёки қола олмади. Инсоний феъл-атворни чинакамига фош этишни Маркс ва Нитше бошлаб берди, улардан бошқачароқ, яна ҳам теранроқ шаклда, гарчи бу жинсга махсус бағишланмаса ҳам, Достоевский ва Киркегардт давом эттирди. Насронийлик жинсни гуноҳ пардаси билан беркитди, бироқ аллақандай дудмал мавҳумиятни қолдирдики, уни Розанов фош этди. Бу муаммо мени шахс ва эркинликнинг олий қадрият эканию уларнинг жинсга қуллик ила топталиши сифатида қизиқтиради. Бу борада турли икки муаммо – сексуал ва эротик, жинс ва муҳаббат муаммолари борлигини кўрамиз. Жинсий қовушув билан фарзанд кўриш ўртасида физилогик боғлиқлик бор, лекин руҳий-маънавий боғлиқлик йўқ, худди шундай жинсий қовушув билан муҳаббат ўртасида ҳам мажбурий алоқадорлик йўқ. Жинсий майл ва жинсий алоқа тамомила рангсиз-қиёфасиз ва инсонни барча жониворлар олами билан бараварлаштиради ҳамда ҳеч қандай инсоний фазилатга эга эмаслиги шубҳасиз. Инсоний заифлик ва тўлиқсизликни билдирувчи жинс насл-уруғчиликнинг шахс устидан ҳукмронлиги, умумиятнинг индивидуаллик устидан ҳукмфармосидир. Жинсий ҳаёт ихтиёрига ўзлигини топшириш асносида инсон ўз-ўзини идора қилиш салоҳиятини бой беради. Ноиндивидуал жинсий майл асносида инсон гўё шахсиятини йўқотиб, қиёфасиз наслий жараённинг восита-қуролига айланади. Сексуаллик қиёфасиз хоссага, эротика-шаҳвоният эса шахсий хусусиятга эга, жуда катта фарқ шундан иборат. Жинсий майл билан севги-муҳаббат, маҳлиёлик ўртасида ҳеч қандай бевосита ва мажбурий алоқадорлик йўқ, ҳатто муҳаббатга нисбатан жинсий майл тубанроқ бўлиши мумкин. Муҳаббат бетакрор индивидуал мавжудотга, шахсиятга йўналтирилган бўлиб, унинг қиёси йўқ ва шу боис алмаштириш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Жинсий майлда жараён қатнашчилари ўзгаравериши мумкин ва бу шубҳасиз муайян шахсга муносабат дегани эмас. Жинсий майл индивидуаллаштирилган ҳолатларда ҳам кўпинча шундай бўладики, бу жараён шахснинг яхлитлигига муносабатни билдирмайди, балки қиёфасиз наслий стихия воситасида содир бўлади. Жинс – инсон бандилигининг илдизларидан ва ўта теран, инсон насли ҳаётининг имкониятлари билан боғлиқ манбалардан бири. Бундай бандилик-қуллик ўта қўпол шакллар касб этиши мумкин, лекин назокатли жазава тусига ҳам киради. Жинс ҳаёти эротик-шаҳвоний хомхаёлларни юзага келтиради. Инсон насл-уруғчилик стихиясининг, онгига зўр бериб сингдирилаётган саробнинг қўғирчоғи, дея эъти-

роф этган Шопенгауэр ҳақ. Ошиқ Иван учун, гарчи барчанинг наздида эл қатори қиз бўлса ҳам Мариядан зиёда гўзал йўқ. Бироқ ҳар қандай севги муҳаббат ҳам эротик хомхаёл эмас, бу қиёфасиз наслий-уруғчилик стихиясидан шахс, беқиёс инсоний рафтор сари ёриб чиқиш, юксалиш бўлиши мумкин. Мазкур ҳолатда бу жинсга қуллик ва эротик-шаҳвоний хомхаёл устидан тантанани билдиради. Муҳаббат – шахсни, жамики бетакрор индивидуалликни аниқлайди ва идрок этади, мангуликка эътироф этади-муҳрлайди, унинг мазмун-моҳияти шундан иборат. Бироқ дунёвий иқлим, шарт-шароит чинакам, ҳақиқий муҳаббат учун мос эмас, аксинча, кўпинча унга ҳалокатли таъсир кўрсатади. Муҳаббат – ақл бовар қилмас ҳодиса бўлиб, объективлашган дунёдан холи юзага келади, мазкур детерминация оламидан ёриб чиқиш бўлгани боис ҳам айни олам қаршилигига дуч келади. Шунинг учун муҳаббат ва ўлим ўртасида теран, яқин боғлиқлик бор. Бу башарий маданиятнинг муҳим масалаларидан бири. Бироқ даставвал муҳаббатнинг икки шаклини фарқлай билиш зарур.

Муҳаббат шакллари турли белгиларига биноан таснифланади. Лекин наздимда, энг муҳими, юксалувчи муҳаббат билан пастловчи муҳаббат фарқи. Бу борада М.Шелернинг гарчи масаланинг моҳиятини батафсил очиб бера олмаган бўлса ҳам, лекин жуда назокатли фикр-мулоҳазалари бор. Эркак ва аёл муҳаббатига нисбатан кенг қамровли маҳлиёлик-муҳаббати, Эрос - юксалувчи муҳаббат. Севиш-маҳлиё бўлиш юксаклик оҳанрабоси домига тушиш, юксалиш бўлиб, ижодий жазавагача олиб боради. Эротик-шаҳвоний муҳаббат ҳамиша заифлик, тўлиқсизлик-сакталиқ, ярим кўнгилни тўлдириш билан боғлиқ орзиқиш, Эрос – демонни бойита оладиган ҳиссиёт-кечинмаларга интилиш тақозоси бўлиб, инсон унинг домига тушиб қолади. Афлотун «Федра» асарида тилга олган қанотли қалблар севиш-маҳлиёликдан баҳра олиб, парвоз қиладилар. Афлотун талқинидаги Эроснинг икки манбаи мавжуд: бойлик ва қашшоқлик. Эрос – юксалиш йўли. Бироқ Афлотуннинг ўзида бу юксалиш йўли ҳиссий олам, ҳиссиётлар оламидан аниқ жонли мавжудотга, шахс-шахсиятга ўтишни билдиради. Бу – гоёга, гўзалликка, илоҳий юксакликка муҳаббат. Эрос аксилшахс хоссасига эга бўлиб, бетакрор шахсни пайқамайди ва уни эътироф этмайди. Бу – платонизмнинг чегара-сарҳади. Вл.Соловьев ҳаётида эротика шундай бўлган. У муайян аёлни эмас, балки абадий аёллик Маъбудасини севган, маҳлиёси бўлган. Бу нисбат бериладиган муайян аёллар эса ҳафсалани пир қилади, холос. Ёлғиз илоҳий гўзаллик сароб эмас. Бироқ севиш-маҳлиёлик ҳамиша шундай платонистик хоссага эга бўлмасдан, шахснинг шахсга муносабати билан ҳам боғлиқ бўлади.

Муҳаббатнинг бошқа шакли – пастловчи муҳаббат, талаб қилувчи эмас, баҳшида этувчи муҳаббат, муҳаббат-шафқат-раҳмдиллик-кўнгилчанлик, муҳаббат-ҳамдардлик, «caritas»дир. Каритатив муҳаббат ўз манфаати учун ҳеч вақо ахтармайди, мунгқалб бўлгани боис бошқаларга ҳадя қилади, улашади. Каритатив муҳаббат - Худо ургану пайгамбар асоси билан туртган кимса билан зулумот исканжасида ҳамдардлик, ҳамнафаслик. Башарти caritas маъносида қўлламасак, барчани севиб бўлмайди, севиш – танлаш, сайлаш, саралаш. Мажбуран севиб бўлмайди. Бироқ caritas, раҳм-шафқат, кўнгилчанлик туйғуларини барчага нисбатан ҳис этиш мумкин ва бунинг танлаш-саралаш билан алоқаси йўқ. Муҳаббат-эрос ҳамжиҳатликни тақозо этган бир пайтда, муҳаббат-шафқат ҳамжиҳатликни талаб қилмайди, унинг бебаҳолиги ва куч-қудрати мана шунда. Ва ҳақиқий муҳаббат таркиби-

да ҳам муҳаббат- caritas, муҳаббат-шафқат мавжуд. Шафқат ва раҳм-дилликни билмайдиган эротик-шаҳвоний муҳаббат эса демоникаль хусусият касб этади ва инсон қалбини ўртайди. Эрос соф ҳолида бандилик, ошиқнинг қуллиги ва маъшуканинг бандилиги. Эротик-шаҳвоний муҳаббат бағритош ва шафқатсиз бўлиши мумкин, бундай муҳаббат ўта даҳшатли зўравонликларга сабаб бўлади. Насронийлик муҳаббати Эрос эмас, насронийлик муҳаббати – агапэ. Юнон тили муҳаббат жило-жилваларини ифодалаш учун жуда бой: эрос, агапэ, филия. Муҳаббат инсон қўнглида кечадиган мураккаб жараён ва унда муҳаббатнинг турли жилвалари: юксалувчи-муҳаббат, муҳаббат-ҳайратланиш, пастловчи-муҳаббат билан, муҳаббат-шафқат билан уйғунлашуви мумкин. Бироқ насронийлик муҳаббатини раҳм-шафқат, ҳамдардлик, каритативлик хоссаларидан ажратиб, XX аср бошларида жуда урф бўлганидек, уни мутлақ эротик муҳаббат дея эътироф этиш, насронийликни қўпол бузиш ва жазавага берилишдан бошқа нарса эмас. Раҳму шафқат ва ҳамдардлик наинки ёлғиз будпарастлик динига, балки насронийлик динига ҳам жуда хосу мос. Айни пайтда самимий муҳаббатдан, муайян аниқ мавжудотга ишқий боғлиқликдан ажратиб, мутлақ руҳий-маънавий муҳаббат сифатида эътироф қилиш ҳам насронийликни бузиб талқин этишдан иборат. Бу - аксилперсонализм, шахс-шахсият инкори. Чинакам муҳаббат шахсдан шахсга йўналади ва у чалғиган-руҳий муҳаббатда ҳам, идеал муҳаббат-эросда ҳам, қиёфасиз мавжудотга қаратилган мутлақ раҳм-шафқатда ҳам заифлаштирилган ва бузилган ҳисобланади. Муҳаббат – ўз объекти-манбасини ҳамиша шахсийлаштиради. Бироқ муайян аниқ мавжудотга эмас, балки идеал чалғитма мавжудотга йўналган шахсийлаштириш ҳам бўлиши мумкин. Реал Эрос бўлиши мумкин. Бироқ эротик хомхаёл ҳам бўлиши мумкин. Чинакам маҳлиёлик эросининг дунёдаги тақдири қандай? Ҳозир мени муҳаббатнинг барча шакллари ва специфик насронийлик муҳаббати эмас, балки жинс билан боғлиқ муҳаббат қизиқтиряпти.

...Прудон, гарчи теран фикр-мулоҳазалар билдирмаган бўлса-да, муҳаббат – ўлим, дея эътироф этади. Теран ҳаётий муаммолар билан шугулланган сиймоларни муҳаббат билан ўлимнинг боғлиқлиги ҳамиша қийнаган. Муҳаббатнинг ўзни йўқотиш даражадаги юксак жазаваси, самовий жўшқин ҳаяжонида ўлим жазаваси билан яқинлашув мавжуд. Экстаз - жазава, моҳиятан, тамомила бошқа ҳолатга ўтиш, кундалик олам сарҳадларидан чиқиб кетишни билдиради. Муҳаббат ва ўлим – инсоний ҳаётнинг энг муҳим ҳодисалари бўлиб, барча одамлар, алоҳида қобилият соҳиби бўлмаган ва ижодий юксалишга қобилиятсизлар ҳам муҳаббат савдоларини бошдан кечирадилар ва ўлим жомини сипқорадилар. Дарвоқе, ўлим тажрибаси – ваҳимаси ҳаётнинг ўзида бор, ўлим билан юзма-юз келиш ҳоллари учраб туради. Инсоний ҳаётнинг ўта жиддий кескинлиги, кундалик турмушнинг мажбурий салтанатидан юксалиш ҳолатлари муҳаббат ва ўлим билан боғлиқ. Муҳаббат ўлимни енгади, у ўлимдан кучли ва бундан қатъи назар у ўлимга сабабчи бўлиб, инсонни ҳалокат ёқасига келтириб қўяди. Бу инсоний ҳаёт парадокси: муҳаббат бекаму қўстликка, тўлақонлиликка интилиш – ва бунда ўлим оғуси мужассам, муҳаббат абадийлик учун кураш – ва эрос ҳалокатли. Обьективлаштирилган дунёнинг ғарибона одатийлиги муҳаббат билан ўлимнинг алоқадорлигига оид мавзу кескинлигини заифлаштиради. Муҳаббат, шахсий абадиятга йўналган шахсий муҳаббат обьективлашган дунёнинг ғарибона одатийлиги билан қовушмайди, уни рад этади ва шу асно

ўлим ёқасига келиб қолади, ўлимни жисмоний маънодаги йўқлик тарзида эмас, балки бирмунча кенг маънода идрок этади. Тристан ва Изольда, Ромео ва Жульетта муҳаббати ҳалокатга ундайди, чорлайди. Платоник, афлотунча муҳаббат фожиали бўлиб қолади. Ижтимоий турмуш муҳаббатни қуйига, тубанликка тортади, зарарсизлантиради, никоҳ ва оила силсиласини юзага келтиради ҳамда моҳиятан, ҳаётий кескин таранглик ва экстивлик сифатида муҳаббат ҳуқуқини ижтимоий қоидалар учун яроқсизга чиқаради. Муҳаббат эркинлиги тўғрисидаги баҳслардан ортиқ бемаънилик йўқ. Ижтимоий турмуш муҳаббат эркинлигини инкор қилади ва уни шарму ҳаёсиз дея эътироф этади. Ва, башарти дин муҳаббатни инкор қилар экан, бу унинг ижтимоий ғарибона турмуш ҳукмронлиги остида эканию унинг бюртмалари - амри фармонини адо этишини билдиради. Масала шу тартибда нотўғри ва юзаки қўйилган. Эркин муҳаббатдан бўлак муҳаббат йўқ, мажбурий, детерминлаштирилган муҳаббат қовушмаган ибора, сафсата, холос. Муҳаббат эркинлигини эмас, балки муҳаббатга қулликни инкор этиш керак. Муҳаббат мисл-сиз қуллик бўлиши мумкин. Бундай қуллик - бандилик эротик-шаҳвоний хомхаёллар воситасида юзага келади. Бироқ бу муҳаббат эркинлигининг ижтимоий чекловлари билан, гарчи бу чекловлар диний хоссага эга бўлса ҳам, ҳеч қандай алоқадор эмас. Ижтимоий ва диний бурч тақозосига кўра муҳаббатдан воз кечилмайди ва воз кечилмаслиги зарур, бу қулларча талаб, фақат эркинлик ҳурмати ёки раҳм-шафқатлилиқ, яъни бошқа муҳаббат эвазига воз кечилади. Муҳаббат борасида жамият бирон-бир фикр-мулоҳазага эга эмас, у ҳатто муҳаббат ҳодисасини пайқай олмайди ва ҳамиша бошқа бир мавзуда баҳс юритади. Муҳаббат мавзуи тамомила ва тубдан ижтимоийликдан холи қилиниши керак, чунки моҳиятан аввалбошданоқ ижтимоийликдан холи, озод. Муҳаббат эмас, оила ижтимоийлашган. Жамият ва унинг номидан гапирётган, яъни тамомила бошқа мавзуда пала-партиш сафсата сотаётганлар муҳаббат билан ўлимнинг теран алоқадорлигини пайқаш мумкин эмас. Жамият, жамоатчилик ёлғиз қўпол, дағал воқеа-ҳодисаларни илғайди. Ва насроний диншунослар, Черков раҳнамолари, насронийликнинг расмий вакиллари муҳаббат ҳақида бемаъни фикрлардан бўлак ҳеч вақо айта олмагани насронийлик объективлаштирилган турмушда қанчалар ижтимоийлаштирилганидан ва унинг талабларига қанчалик мослаштирилганидан далолат беради. Муҳаббат ҳақида эмас, балки жинс, жинсий майл ва жинсий қовушув ҳақида, никоҳ, оила ва фарзанд кўриш тўғрисида баҳс юритишган; ёлғиз биологик ёки ижтимоий ҳодисаларни пайқаганлар. Жинсий қовушув ёки никоҳ ва оиланинг тижорат, олди-сотди, фойда-наф кўриш билан боғлиқ томонларига оид мавзуга нисбатан муҳаббат мавзуси бирмунча уятли, ношоён ҳисобланган. Жинс ва оиланинг пул билан, пул мистерияси билан сирли-синоатли боғлиқлиги бор, бироқ муҳаббат бу доирага кирмайди. Раҳматли Августиндай валломат никоҳ ҳақида рисола ёзган, афсуски, у чорвачиликка оид қўлланмани эслатади; муҳаббат унинг ҳатто ҳаёлига ҳам келмайди ва бу борада ҳеч қандай фикр билдира олмайди, худди шундай барча насроний раҳнамолар ҳам, ишончим комилки, ҳамиша ахлоққа оид беҳаё мулоҳазалар, яъни шахсият ҳақиқатига тамомила зид фикрларни айтганлар, шахсни наслий-уруғчилик ҳаётининг воситаси сифатида талқин этган. Эҳтимол, насронийлашган Европа тарихида илк марта муҳаббат мавзуини Провансаль трубадурлар кўтариб чиқишган, улар эмоционал ҳис-туйғулар маданиятида улкан ўрин тутаяди. Никоҳ ва оила

инсоний ҳаётнинг объективлашувига мансуб, муҳаббат эса интиҳосиз субъективликка тааллуқли.

Уч рус мутафаккири - Вл. Соловьёв, В. Розанов ва Н. Фёдоров муҳаббат ва ўлим мавзуини теран таҳлил қилиб, турлича хулоса чиқарган. Вл. Соловьёв платоник, афлотунпараст бўлган ва унинг шахсий эротик-шаҳвоний тажрибаси платонизм-афлотуншунослик билан боғлиқ. Унинг шахс тўғрисидаги таълимотга зид София тўғрисидаги таълимоти худди шундай. Лекин, «Муҳаббат моҳияти» мақола-сида, эҳтимол, энг ажойиб асариде, қиёфасиз афлотуншунослик чегараларидан чиқади ва насронийлик тафаккури тарихида илк даъфа муҳаббат-эросни насл-уруғчилик билан эмас, балки муҳаббат билан боғлайди. Муҳаббат, унинг наздида, фарзанд кўриш ва насл-уруғнинг мангулиги билан эмас, балки шахс тўлақонли ҳаётининг юзага чиқиши ва шахсий мангулик билан боғлиқ. Оилавий муҳаббат моҳиятига оид барча анъанавий таълимотлардан фарқи равишда Вл. Соловьёв муҳаббат билан фарзанд кўришни қарама-қарши қўяди, зидлаштиради. Муҳаббат моҳиятан наслий-уруғчилик хоссасига эмас, шахсий хусусиятга эга. Фарзанд кўришда шахс парчалане, бўлакларга ажрайди ва бехосият интиҳосиз наслий-уруғчилик ҳаётининг силсиласи бошланади. Муҳаббат воситасида шахснинг андрогин яхлитлиги тикланади, инсон парчаланадиган заифона мавжудот бўлишига чек қўйилади. Муҳаббат шу маънода ўлим билан боғлиқки, у ўлим устидан тантана қилади ва мангуликни қўлга киритади. Лекин Вл. Соловьёв илгари сурган муҳаббат моҳияти қанчалик рўёбга чиқади? Бу борада унинг шахсий тажрибаси фожиали. В.Розанов — мусбат, Вл. Соловьёвга қарама-қарши. Вл. Соловьёвнинг муҳаббат таълимоти шахсий тусга эга, шахсийлашган. Ўлим шахсий муҳаббат ила енгилади. Розановнинг муҳаббат таълимоти наслий-уруғчилик тусига эга бўлиб, қиёфасиз, ўлим фарзанд кўриш воситасида тор-мор қилинади. В. Розанов жинсга насронийча муносабатнинг танқидчиси сифатида улкан аҳамиятга эга. Розанов фарзанд кўрувчи наслни илоҳийлаштиради. Унинг наздида жинс гуноҳкорлик нишонаси эмас; у фарзанд кўриш таълимотини тарғиб қилади ва уни ўлим дини сифатидаги насронийликка қарама-қарши қўяди. У жинсий қовишувни ҳаёт манбаи сифатида муқаддаслаштириш ва алқашни талаб этади. Унинг наздида ўлим илдизи жинс-наслда эмас; жинс-наслда ўлим устидан музаффарият илдизи мавжуд. Кўҳна жинс-наслнинг гуноҳкорлигини Вл. Соловьёв ҳис этган. В. Розанов эса бу гуноҳкорликни мутлақо пайқамаган. У туғиш, фарзанд кўришни илоҳийлаштирувчи кўҳна-ибтидоий мажусийликка, юдаизмга қайтишни хоҳлайди. Насронийлик шахс-шахсият билан туғувчи насл-жинс ўртасида зиддият, қарама-қаршиликни юзага келтирган ва Розанов насронийликнинг душманига айланаётир. Унинг учун гўё шахс-шахсият муаммоси йўқ. Кескинлашган шахс онги туғадиган жинсга душманликни келтириб чиқаради. Ўлим муаммоси эмас, балки туғилиш муаммоси асосий муаммога айлантираётир. Лекин унутмаслик керакки, тарихий насронийлик раҳнамолари никоҳ ришталари билан боғланган муҳаббатни ёлғиз фарзанд кўриш билан ҳамиша оқлаган. Жинсий қовишувни *concupiscencia* сифатида қораланганлар, бироқ жинсий қовишувнинг натижаси — фарзанд туғилиши мақтовга лойиқ топилган. Розанов буни ҳаққоний иккиюзламачилик, мунофиқлик, деб билган ва шош этган. Нима бўлмасин, муҳаббатга (агар буни ҳақиқатдан ҳам муҳаббат дейиш мумкин бўлса) оид анъанавий насронийлик таълимоти фақат ва фақат наслий-уруғчилик, фарзанд кўради-

ган муҳаббат тўғрисидаги таълимот бўлган. Муҳаббат нафақат шахсий моҳиятга эга, балки муҳаббатнинг шахсий моҳияти беҳаёлик дея овоза қилинади. Бу борада Розановнинг фикрларига яқинлашув мавжуд, бироқ Розанов изчиллик ва самимият талаб этади: башарти фарзанд кўриш мақтовга, олқишга лойиқ экан, у ҳолда фарзанд кўриш негизи ҳам олқишланиши зарур. Н. Фёдоров даставвал ўлим хусусида қайғуга берилади, ҳатто бирон-бир мавжудотнинг ўлими билан ҳам муроса қилолмайди, ўлимга қарши ялпи курашга даъват этади. Бу борада унга ҳеч ким тенг келолмайди. У Вл. Соловьёв сингари шахсий эроси ва шахсий абадияти билан эмас, балки вафот этганларни тирилтириш, тирилишни заифларча кутиш билан эмас, балки фаол тирилтириш билан энгишни истайди. У шахвоний муҳаббат қувватини тирилтирувчи, ҳаётбахш қувватга айлантиришни, шахвоний қувватнинг қайта йўналтирилишини хоҳлайди. У вақтни ортга қайтариш мумкинлигига, инсоннинг нафақат келажақ устидан, балки ўтмиш устидан ҳам ҳукмронлигига ишонади. Марҳумларнинг тирилтирилиши мозийнинг фаол ўзгартирилишидан иборат. Н. Фёдоров эротик-шахвоний файласуф бўлмаган, ҳолбуки Вл. Соловьёв билан В. Розанов турли йўналишдаги шундай файласуфлар эди. Шу боис фикру зикри марҳумларга меҳру шафқат билан йўғрилган. У наслий-уруғчилик, жамоавий туғилишга эмас, балки наслий-уруғчилик, жамоавий тирилтиришга даъват этади. Бироқ учаласи ҳам муҳаббат ва ўлим хусусида, насл-уруғчиликка қуллик ва ўлимга қуллик устида теран мулоҳаза юритган.

Жинс стихияси билан инсоний феъл-атворнинг жиддий зиддиятлари боғлиқ. Инсон жинсига қулларча хўрловчи мутеликни ҳис этади. Жинс, жинсий майл инсонни изтиробга солади ва кўплаб қулфатларга сабабчи бўлади. Бироқ шу билан бирга жинс билан ҳаётнинг жўшқинлиги алоқадор бўлиб, жинс куч-қуввати — ҳаёт куч-қуввати ва ижодий юксалиш манбаи бўлиши мумкин. Жинсиз мавжудлик заифона ҳаётини юксалиш мавжудлигидир. Жинсий куч-қувват манбаи бўла олади. Инсон заифлигининг нишонаси ҳисобланувчи жинс билан алоҳида орзиқиш-ташналик боғлиқ. Бу орзиқиш, орзумандлик айниқса ёшликда кучли бўлади. Айни пайтда жинс даҳшатли профанацияга учрайди, у орқали инсоннинг бутун ҳаёти профанацияга, яъни салбий маънодаги ўзгаришга учрайди. Ута даҳшатли тубанлик жинс билан боғлиқ бўлиши мумкин. Жинс нафақат жисмоний, балки психологик жиҳатдан ўзгаради, эротика ўзгаришга учрайди, муҳаббат изҳорига ҳеч қандай тобу тоқат қолмайди, улар масаласида тил калимага келавермайди. Бу борада жинсга қуллик-мутелик бемаъни энгилтаклик ва юзакилик тусига киради. Жинс ғарибона турмуш салтанатида даҳшатли, буржуа дунёсида даҳшатли ва инсоний ҳаёт устидан пул-сармоя ҳукмронлиги билан боғлиқ. Жинсга қуллик-мутелик инсоний ҳаёт устидан аёл ибтидоси ҳукмронлиги билан алоқадор. Аёллар қулликка гоят мойил бўлгани ҳолда айни пайтда қул қилишга ҳам устаси фаранг. Жинс — эркаларнинг феъл-атворида қисман мавжуд, аёлларда эса яхлит, бир бутун. Шу боис аёл жинсидаги қуллик-мутелик жинснинг ижодий-ҳаётини куч-қуввати инкор қилиниши ёки заифлигини эмас, балки жинсга қуллик устидан ғалабани, жинс сублимацияси ва ўзгарганини билдиради. Бундай қуллик устидан тўла-тўқис ва шубҳасиз ғалаба эса андрогин яхлитликка эришганликни билдириб, бу мутлақо жинсдан холилик дегани эмас. Эротика - шахвоният ижодий шахсларда улкан аҳамиятга молик. Бироқ шахвониятнинг универсаллашуви, ахлоқ-одоб ўрнини эротика та-

момила эгаллаши шахснинг субути, шахснинг қадр-қиммати, руҳий-маънавий эркинлик учун салбий оқибатлар келтириб чиқариб, ўтакетган қуллик бўлиши мумкин. Шахс эркинлик муҳофазаси ахлоқий негизни, руҳий-маънавий фаолликни тақозо этади. Эротика руҳоний заифлик, маънавият устидан жисмоний ибтидонинг ҳукмронлиги бўла олмайди. Бироқ жинснинг мазмун-моҳияти, никоҳ асосида қовишувнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат?

...Инсоннинг бутун эротик-шаҳвоний ҳаёти можаро-келишмовчиликлардан иборат бўлиб, объективлашган дунёда уларни узил-кесил ҳал қилиб бўлмайди. Жинсий ҳаётга уйғунлик бегоналиги, можаро-келишмовчиликлардан ташкил топишини эътироф этар экан, Фрейд ҳақ фикрни айтган. Инсон руҳияти жинс билан боғлиқ зарбаларга дуч келади. У гайришуурий жинсий ҳаёт билан жамият мезонлари, ижтимоий ғарибона турмуш тарзи ўртасидаги изтиробли келишмовчиликларни бошдан кечиради. Булар жинс билан боғлиқ сексуал ва муҳаббат билан боғлиқ шаҳвоний можаролардир. Бироқ Фрейдга кўра, муҳаббат-эрос муаммоси йўқ, бу унинг дунёқараши чекланганлиги билан боғлиқ. Можаролар илдизи ботиний теранликка, метафизик инсоний теранликларга бориб тақалади. Жинс заминий инсон ҳаётида ташқарига улоқтирилганликни, ташқи объективация, экстерииорация ва парчаланганликни, яхлит инсон шахсининг объективизацияси, экстерииоризациясини билдиради. Жинс ҳайратомуз гайришуурий майл-мойиллик воситасида инсонни объективлашган дунёга кишанбанд этади, бу дунёда детерминизм, зарурият, ботиний эмас, балки ташқи, объектга мослашган инсоний феъл-атворга таянувчи муқаррарлик ҳукм суради. Жинс сир-синоати шундан иборат. Инсоннинг халос қилиниши, нажот топиши айни вақтда мажбурий объективлик сифатидаги жинсга қулликдан нажот топиш демак. Фақат объективлик мажбурий бўлиши мумкин, жинс эса мажбурлайди. Инсонни аврайдиган хомхаёл шундаки, у жинсий майлни қондириш воситасида халос-нажот топаман, деб ўйлайди, ҳолбуки бу пайтда у мажбурий ҳолатда бўлади. Жинс – инсоний қиёфасиз, умумий, наслий-уруғчилик хоссаси; фақат муҳаббат шахсий бўла олади. Шахсийлик сексуаллик эмас, эротика. Вл.Соловьев билан Вейнингер буни тушунган. Жинсий маънодаги уруғчилик, қиёфасизлик мантиқий ва метафизик маънодаги уруғчилик, қиёфасизлик-шахссизлик билан теран алоқага эга. Инсон ўз жинси ва ўз шахси ўртасидаги келишмовчилик-зиддиятни бошдан кечиради. Жинс юзага чиқиши асносида инсоннинг қадр-қимматига ҳамла қилиб, қиёфасиз кучларнинг ўйинчоғига айлантиради ва инсонни маҳв этади. Жинс билан боғлиқ уят, номус-ор шу билан алоқадордир. Бундай орланиш, уялиш шахснинг ва шахсий ақл-идрокнинг ўсиши асносида орта боради. Жинснинг наслий-уруғчилик ҳаёти шахсни бошқа шахслар дунёга келиши воситасига айлантиради, оқибатда шахсий қониқиш шахснинг ўз ҳаёти учун эмас, балки наслий-уруғчилик ҳаёти учун зарур хомхаёл бўлиб чиқади. Жинс бошқа одамларни, кейинги авлодни дунёга келтиришдан бўлак йўл топса, осонгина беҳаёлик кўчасига киради ва шахс яхлитлигига жиддий путур этади. Айрим функциялар яхлит инсон танасига қарши йўналтирилади. Булар сексуал келишмовчиликлар бўлиб, эротик зиддиятларга қадар юзага келади, мазкур зиддиятлар инсон ҳаётининг бирмунча юксак даврига мансуб. Муҳаббат ҳодисаси қуйида – ижтимоий бўгин сифатидаги оиланинг қиёфасиз ҳаёти билан зиддиятда бўлади. Инсон жинсга ҳам, оилага ҳам қул бўлиши мумкин; буниси ҳам, униси ҳам объективликнинг, ижти-

мойи ғарибона турмуш шароитида жинснинг объективлашуви ва муҳаббатнинг объективлашуви оқибати. Зиддиятларнинг мураккаб занжири инсонни изтиробга солади, баъзан ҳолдан тойдиради. Инсонни табиат ҳам, жамият ҳам қул қилади. Табиатдан қочиб жамият оғушида ва жамиятдан қочиб, табиат оғушида ҳалос, нажот топиб бўлмайди. Табиий майл-мойилликлар ихтиёрига топширилган, калаванинг учини йўқотган жинс инсонни таназзулга, ҳалокатга олиб келиши мумкин. Чекловлар ва муайян андоза-қолипларга амал қилувчи ижтимоий меъёр-маромга солинган жинс эса янгича мутелик шакллари яратади. Объективлашган дунёда, ижтимоий ғарибона турмуш дунёсида ижтимоий оила доирасида жинснинг муайян қолипларга солиниши муқаррар бўлиб, бунинг шакллари, албатта, доимий эмас, балки тез ўзгариши ва жамиятнинг иқтисодий тузумига жуда боғлиқ бўлиши мумкин. Бу жамиятнинг давлатга айланишига ўхшайди. Оила шахсни аксарият қул қилади ва фақат оилавий муносабатларнинг биродарона муносабатларга яқинлашуви мазкур қуллик даражасини жуда камайтира олади. Бироқ шу билан бирга оила инсоний типнинг шаклланишига ёрдам берган ва инсонни давлатнинг ёлғиз ҳукмронлигидан муҳофаза қилган. На биологик маънодаги жинс ҳаёти, на ижтимоий маънодаги оила ҳаёти муҳаббат мавзуи билан бевосита боғлиқ эмас ва ҳатто бу мавзунини кун тартибига қўймайди. Юқорида айтилганидек, муҳаббат объективлашган дунёга, объективлашган табиатга ва объективлашган жамиятга тааллуқли эмас, у гўё тамомила ўзга оламлардан ташриф буюради ва тубан олам ришта-кишанларини узиб, юксалиш бўлиб, интиҳосиз субъективлик, эркинлик-хуррият оламига мансуб. Шу боис муҳаббат ва оила ўртасида жиддий зиддиятлар рўй бериши мумкин, улар шахс ва жамият, эркинлик ва детерминация-тутқунлик ўртасидаги зиддиятларнинг юзага чиқиши бўлиши мумкин, ҳолос. Муҳаббатнинг мазмун-моҳияти ижтимоий эмас, балки фақат шахсий бўлади ва у жамиятдан пинҳон бўлиб қолаверади. Давлат шакллари билан боғлиқ тирания-зўравонликдан ҳам даҳшатли зўравонликлар оила шакллари билан боғлиқ бўлган. Иерархик ташкил этилган, авторитар-ҳукмфармо оила инсон шахсини заифлаштириб, майиб-мажруҳ этади. Ва шу шаклдаги оилаларга қарши эмансипацион саъй-ҳаракатлар теран персональ мазмун-моҳиятга эга бўлиб, инсоний шахс қадр-қиммати учун курашдан иборат. Жаҳон адабиёти инсоний ҳис-туйғулар учун курашда улкан аҳамиятга молик. Ҳолбуки жинсий эҳтирослар тарғиботчиси сифатида уни ўринсиз айблаб келадилар. Бу шахс-шахсият учун, тутқунликка қарши эркинлик кураши. Эркинлик эса ҳамиша руҳий-маънавий хоссага эга. Ижтимоий объективлашган дунёда бирмунча эркин оила шакллари, авторитаризм ва иерархизмдан имкон борича холи оила шакллари ни ҳимоя қилиш зарур. Насронийлик давлати бўла олмаганидек, насронийлик оиласи ҳам бўла олмайди, худди шундай ижтимоий ғарибона ҳаётда муқаддас нарса бўлмайди. Инжили шариф айни оилага қулликдан ҳалос бўлиш, нажот топишни талаб этади.

Жаҳон тарихида муҳаббат доимо даҳшат-қатагонлар гирдобидадир. Бу икки жиҳатга эга даҳшат: дастлабкиси муҳаббатга дунёнинг даҳшатли муносабати, жамият томонидан маломат тошларига дучор экани: иккинчиси эса муҳаббатнинг ўзи дунёга олиб кирадиган, бахш этадиган даҳшат, унинг ботиний даҳшати. Жамиятнинг иерархик тuzилиши, деспотизми-жабр-зулми билан боғлиқ ижтимоий муҳаббат даҳшати батамом бартараф қилинмаса ҳам минимум даражагача камайтирилиши мумкин. Бироқ метафизик муҳаббат даҳшатини бу ду-

неда энгиш, бартараф этиш амри маҳол. Муҳаббатдан аллақандай ҳалокат эпкини уфуради. Муҳаббат-эрос универсал ҳаёт ибтидосига айланиш, бошқа барча жиҳатларни итоат эттириш ёки сиқиб чиқариш тамойилиги эга. Шу боис муҳаббат-эрос наинки ҳаётий тўлақонлилик ва жўшқинликни ахтариш, балки айни пайтда ҳаётий неъматлар, ҳузур-ҳаловатлар доирасининг ғариблашуви ва сийраклашуви ҳамдир. Муҳаббатга деспотизм - зўравонлик, зулмкорлик ва қуллик хос. Ва айни аёл муҳаббати истисносиз барча-барчасини талаб қилиши билан айниқса, зулмкор хоссага эга. Шу боис бу муҳаббат шахс принципи билан тўқнашади. Рашк билан алоқадорлик муҳаббатга демониакал хусусият бахш этади ва бу хотин-қизларда айниқса кучли намоён бўлади, чунки улар фурийларга айлана оладилар. Муҳаббатнинг метафизик даҳшати унинг беададлигию ва баҳам кўрилмаслигида, маъшуқ-маъшуқа томонидан эътироф қилинмаслигидагина эмас (бу нисбатан изтиробли): у ўзаро баҳам кўрилган, бахтли муҳаббатнинг ботинияти, мазмун-моҳиятида. Бу шахснинг сир-синоати, аёл ва эркак табиати, феъл-атворининг жиддий фарқи, дастлабки муҳаббат ҳаяжонлари билан қашшоқ турмуш шароитида амалга ошуви ўртасидаги номутаносиблик, ўлим ила сирли алоқадорлиги билан боғлиқ. Бироқ муҳаббатнинг даҳшати ва фожиавийлиги ҳаёт рационализи, инсоний ҳаётнинг ижтимоий ғарибона турмуш комига ғарқ бўлиши, яъни субъективизм устидан объективизм ғалабаси оқибатида сустлашади. Чинакам муҳаббат ҳамини камдан-кам учрайдиган гул-чечак бўлиб, дунёвий шароитга кўника олмай ғойибнобуд бўлади, чунки бу унинг учун ўта тубан дунё. Муҳаббат драматик тўсиқ-монеликлар оқибатида кескинлашади. Ҳозир ҳаммаси осон, энгил, бироқ айни пайтда у қадар кескин ҳам, жиддий ҳам эмас. Бу дунёвий муҳаббат парадокси, дунёдаги эркинлик парадоксал эканининг намуналаридан бири. Эркинлик тўсиқ-говлар ва курашни тақозо этади. Руҳий-маънавий саъй-ҳаракатларсиз осонгина жисмоний ва бемаъни тус олади. Никоҳ ижтимоий нуқтаи назардан иқтисодиёт билан жуда боғлиқ бўлиб, кўпинча мажбурий тижорий тусга эга бўлган. Никоҳ сир-синоатдан жуда йироқ-олис. Эндиликда никоҳ мажбурий тижорий эмас, балки эркин тижорий хусусият касб этаётир. Бу ҳаётий рационаллашув барча соҳаларда кузатилаётир.

Муҳаббатнинг жинсга муносабати тор маънода жинсий қовушувга нисбатан жуда чигал ва зиддиятли. Жинсий қовушувда инсоний тубанликнинг ошкора муҳри бор; бу барча жиҳатдан аён ва инсонни хижолатга солади. Бироқ инсон жинсий қовишувни идрок қилиш, оқлашга уринади. Овқатланиш сингари физиологик эҳтиёжнинг шунчаки қондирилиши махсус инсоний ҳаётга тааллуқли эмас ва бу жараённинг мазмун-моҳиятига оид масалани кўндаланг қилиб кўймайди, бу инсоннинг ҳайвонот оламига хос ҳаётга оид бўлиб, ҳайвоний феъл-атворни чеклаш ва бартараф этиш масаласини кун тартибига қўяди. Инсон жинсий қовушувни оқлашнинг уч усулини ўйлаб топган. Жинсий қовишувдан мақсад фарзанд кўриш, наслини давом эттиришдир. Бу ижтимоий ғарибона салтанатда энг оммавий ва энг ибратли нуқтаи назар. Персоналистик қадриятлар нуқтаи назаридан бу ибратли туюлганидан қатъи назар уятсиз ва мунофиқона мулоҳаза. Ибратли хайрли иш кўпинча ахлоқсиз бўлади. Шахсни ёлғиз насл-авлодни давом эттириш воситаси сифатида талқин этиш ва шахсий мойилликлар ва ҳис-туйғулардан авлодни давом эттириш мақсадида эксплуатация қилиниши ахлоқсизликдан иборат. Тоталитар давлатлар ўтакетган шармандали ишга ҳам қўл урдилар, улар насл-ав-

лод ва давлат манфаатлари учун одамларнинг жинсий ҳаётини чор-вачиликни ташкил қилган сингари маълум бир изга солишгача бориб етдилар. Инсон фарзанд кўриш мақсадида жинсий алоқа қилади, дея этироф этиш мунофиқлик, чунки фарзанд рефлексия воситасида дунёга келади, жинсий алоқа эса ўз мазмун-моҳиятига эга. Яна бир мулоҳаза шундан иборатки, жинсий алоқа воситасида инсон қониқиш ҳосил қилади, лаззатланади. Бу ҳам ахлоқсиз (гарчи мунофиқлик бўлмаса ҳам) нуқтаи назар, чунки инсонни тубан табиий ҳис-туйғуларининг қулига айлантиради ва эркин руҳ сифатидаги шахс қадр-қиммати билан тўқнашади. Учинчи нуқтаи назар: жинсий қовушувнинг моҳияти севимли ёр билан бир тану жонга айланиш, натижада бир бутунлик, яхлитлик касб этишдан иборат. Бу ахлоқий ва маънавий жиҳатдан ўзини оқлайдиган, шахсий ва ягона мулоҳазакор моҳият бўлиб, жинснинг руҳий-маънавий қиёфа касб этишини тақозо этади. «Шахсий бахт-саодатга» интилишни билдирувчи жинсий қовишувнигина оқлаш мумкин, дея парадоксал тарзда айтиш мумкин, гарчи ҳеч қандай «бахт-саодатга» ишониб бўлмаса ҳам. Никоҳнинг моҳияти ҳам, уни оқлаш ҳам муҳаббат билан боғлиқ. Муҳаббатсиз никоҳ – ахлоқсизлик. Болаларга рисоладагидек муносабатда бўлиш эса бу билан ҳеч қандай алоқага эга эмас, бу тамомила бошқа масала. Жинс ва муҳаббат-эрос масаласи қўйилаётганда икки масала муҳим: жамиятнинг зулми ва унга қуллик-мутеликдан ҳамда оилани авторитар тушунишдан ташқи халос бўлиш, нажот топиш ва ботиний риёзат, бусиз инсон ўз ўзининг ва ўз тубан моҳиятининг қулига айланади. Барча шаклдаги муҳаббат – муҳаббат-эрос ҳам, муҳаббат-раҳм-шафқат ҳам (масалан, Достоевскийнинг князь Мишкини) инсоний қуллик ва тутқунлик негизи бўлиши мумкин. Бироқ муҳаббат-эрос муҳаббат-раҳм-шафқат билан бирлашуви-уйғунлашуви зарур, аксинча, инсонни қулга айлантиради. Муҳаббат қадр-қиммати фақат эркинлик қадр-қиммати билан уйғунлашганда инсонни қулга айлантирмайди. Муҳаббат моҳияти ҳатто мавжудотларга эмас, ибтидолар ва гоёларга тааллуқли бўлганида ҳам ҳамиша шахсий ва идеализациядадир. Жумладан, ватанга муҳаббат унинг персоникациялашуви. Ва, Худога муҳаббат ҳам, албатта, шахсийлашишни тақозо этади. Муҳаббат энг юксак чўққиси, авж нуқтаси-қиёмида ҳамиша севимли ёр сиймосида Оллоҳ тимсолини тасаввур этади.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

Жадидчиликнинг тамал тоши

Сўнгги асрларда ўлкамиздаги таълим-тарбия тизими дунё тараққиётидан бутунлай узилиб, турғунликка юз тутгани маълум. Уни ислоҳ қилишга, янгилашга қаратилган фикрлар узоқни кўрувчи зиёлилар, мутафаккирлар орасида XIX аср бошларида вужудга кела бошлаган эди. Ҳассос шоира, давлат арбоби Нодирабегим тарбиясини олган етук тарихчи олим, Ҳақимхон тўра Маъсумхон тўра ўғли Россиянинг Шамай (Семипалатинск), Омск, Оренбург, Астрахан шаҳрларида бўлгач, унда юртимиздаги давлат, таълим-тарбия, ўқитиш тизимига нисбатан муносабат кескин ўзгарди. Ўлканинг тараққиётдан нақадар орқада қолиб кетганлигини биринчилардан бўлиб тушуниб етди. Шарқ тиллари қаторида рус тилини ҳам мукамал билган Ҳақимхон тўра Россия давлат бошқарув, таълим-тарбия тизими билан яқиндан танишди. У рус шаҳарларида ота-онасиз қолган етим-есирлар учун махсус тарбияхоналар очилгани, улар давлат ҳисобидан ўқитилиши Ҳақимхон тўра учун бутунлай янгилик эди. Бу ҳақда у “Мунтахаб ут-таворих” (“Сараланган тарихлар”) асарида қуйидагиларни ёзди: “Губирнатўр пиёда саллотлариға неча алвон таълим машқ берур эдики, ақл анга ҳайрон эрди. Ани кўрганда бизни(нг) сипоҳларимизнинг машқлари ёш гўдаклар ўйиниға ўхшар... Ул манзил мутасаддиси қаровсиз болалар тарбиятиға машғул бўлур ва ҳар шаҳарда Ўрусияда қаровсиз етим болалар учун иморатлар қилибдур. Либос, ҳўрокин подшоҳликдин бериб турарлар ва аларни ўқитмоқ учун муллалар таъйин айлабдур. Катта бўлгондин сўнгра мувофиқи дониш подшоҳлиғ машғул бўлурлар ва аларни подшоҳнинг ўғли дерлар”.

Ҳақимхон тўра 1826 йилда Туркия, Мисрда ҳам бўлади. Мисрда Муҳаммадали пошшо билан учрашиб, унинг ислоҳотчилик фаолияти билан яқиндан танишади. Муҳаммадали пошшо 40 турк йигитини етти йил давомида турли билимларни эгаллаш учун Европага ўқишга юбормоқчи бўлгани уни ҳайратга солади. Эътиборли жиҳати шундаки, бу қирқ йигитга бош бўлиб, уларни Европага олиб боришдек масъулиятли вазифани Ҳақимхон тўрага топшириш мувофиқ кўрилади. Аммо ватанига қайтишга тайёргарлик кўраётган тўра бу вазифани зиммасига олмайди.

Ҳақимхон тўра Муҳаммадали пошшо ташкил этган ва дунёвий илмлар ўқитиладиган янги мактаблар билан танишади. Бу ерда амалда бўлган турли соҳаларга талабалар танлаш, ўқитиладиган фанлар, айниқса, битирувчиларни иқтидорига яраша иш билан таъминлаш каби масалаларни пухта ўрганadi: “Уларни ўқитишга ҳар хил илмдин муаллим ва котиб мавжуд. Зероки, бир тоифа арабий ўқурлар ва бир жамоа форсий ва бир жамоа туркий ва бир фавжи фаранги ва бир жамъи котиби хушхатлар — настаълик ва бир тоифа хатти-сулс машқ этарлар эди. Ва бу илмларға моҳир бўлгондин сўнг имтиёз ва имтиҳон қилурлар. Ҳар ойда қанча бўлса, Муҳаммадали пошшо хизматлариға олиб борур. Мувофиқи истезьодди илми бир хизматға маъмур қилур. Бир тоифа ёш ўғлонларни ҳақимхонаға юборур, то илми тибдин баҳра олғай ва бир жамоани Фарангистонга юборур, токи гарб илмларини билиб келғай ва оники илмдин баҳра топмабдур, то тарбият асар қилмабдур, ани жиҳодияға юборурлар, аскар бўлур. Ҳар ойни тамомида қоида шулдур. Фақир бу ҳолни кўруб, мутаҳайюр эрдим”.

Ҳақимхон тўра асарида баён этган ислоҳотчилик ҳақидаги орзуларини ўз ватанида амалга ошира олмаган бўлса-да, асар Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида зиёлиларга, маърифатпарварларга кучли таъсир кўрсатди. Бу ҳолни Ҳақимхон тўрага яқин замондош, ислоҳотпарвар Аҳмад Дониш ёзган “Наводир ул-вақоъ” асарида яққолроқ кузатиш мумкин. Аҳмад Дониш мазкур асарида амир Насрулло, амир Музаффар, амир Абдулаҳад даврларида ниҳоятда ку-

чайган инқирозни таҳлил этади. Унинг замондоши Мирзамухаммад Абдулазим Сомий “Тарихи салотини манғитийя доруссалтанаи Бухоройи шариф” рисола-сида ҳам шу ҳолатлар кенг баён этилган.

Аҳмад Дониш Бухородаги тартибсизликлар ҳақида сўзлар экан, давлат бу аҳволда узоқ яшай олмаслигини фаранг ҳокими тилидан аёвсиз фош қилади: “Подшоҳларнинг сақланишлари, уларнинг саломат туришлари, мамлакатнинг ободлиги, фуқаронинг тўқлиги сипоҳларнинг розилигига боғлиқдир. Сенинг гапинга қараганда, ерлар хароб, фуқаро оч, сипоҳлар муҳтож, амалдорлар, дафтардорлар золимдирлар. Бундай салтанат, бундай давлат ҳеч вақт узоқ яшай олмайди. Отаси яшаса ҳам болалари унинг ўрнига ўтира олмайдилар. Ҳукумат интизоми бутунлай бузилади... Бунга ўхшаш мамлакатни ҳукумат, давлат дейиш тўғри эмас, уни гадолар подшоҳи, ожизлар ҳукумати десалар, тўғри айтган бўладилар”¹.

XIX асрнинг 50-60-йилларидаёқ Аҳмад Дониш Бухоро мактаб ва мадрасала-ридаги ўқиш-ўқитиш усулларини тубдан ислоҳ қилиш масаласини кун тарти-бига кескин қўйган эди.

XX аср Туркистон ўлкасида миллий уйғониш шабадаларини кучайтирди: ўлкада “Таржимон”, “Турк юрду”, “Вақт”, “Мулла Насриддин”, “Шўро” каби газета ва журналларнинг муштарийлари сони ошиб борди, улардаги ислоҳот-чилик ҳаракатига бағишланган мақолалар ўлка педагогларини ўз фаолиятлари-га танқидий қарашга мажбур этди. Илк усули жадид мактаблари вужудга кел-ди, она тили ва адабиёт, табиий фанларни ўқитиш масаласига эҳтиёж ва эътибор кучайди. Исмоилбей Гаспралининг “Хўжайи сибён” алифбо дарслиги, “Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош” услубий қўлланмаси жадид муаллимлари қўлида тез-тез кўрина бошлади. Бу ҳаракатнинг раҳбарлари, на-мояндалари чет элларда таълим олган ёки тараққий этган мамлакатларда бўлган, Шарқ ва Ғарб маърифати, маънавиятини эгаллаган, илмга чанқоқ ёшлар эди-лар. Улар мустахлак, мутаассиблик исканжасида харобага айланиб бораётган она-Ватан жароҳатларига малҳам изладилар. Жадидлар, биринчи навбатда, ма-орифни, мактаб ва мадрасаларни, уларда ўқитиш усулларини тубдан ислоҳ қилиш, таълим-тарбия тизimini ўзгартириш, миллатни маънан уйғотиш учун кураш олиб бордилар. Улар ўзбек халқининг минг йилдан ортиқ тараққийёт тарихига эга бўлган тафаккур гулшанидан баҳра олдилар, умуминсоний қад-риятларга асосландилар, шу билан бирга, турк дунёси халқларининг маънавий раҳбари Исмоилбей Гаспрали ўқиш-ўқитиш, мактаб ва мадраса ислоҳотига оид фикрлари таъсирида бўлдилар, озарбайжон халқининг ҳур фикрли улуг демократлари Жалил Мамадқулизода, Алиакбар Тоҳирзода Собирлар билан яқин ҳамкорлик ўрнатдилар. Бу ижодкорлар нашр этган “Мулла Насриддин” журнали, “Хўп-хўпнома” мажмуаси ўзбек зиёлилари ўртасида катта шуҳрат қозонди. Бу ҳол чор Россияси, генерал-губернаторлик сиёсий доираларини анча ташвишга сола бошлади. Мазкур ҳолат Россия ички ишлар вазирлиги-нинг 1900 йил 31 декабрда Туркистон ўлкасига юборган 13444-рақамли “мут-лақо махфий” фармойишида яққол кўзга ташланади. Унда ҳукумат губерна-торларни оғоҳ бўлишга даъват қилади: кейинги вақтларда татар адабиёти ва матбуотида 14 миллионли рус мусулмонларининг кўп асрли турмуш тарзини издан чиқариш хавфига сабаб бўлувчи руҳ пайдо бўлганлиги сезилмоқда. Бу руҳ татарлар ҳаётида катта бурилишга тайёргарлик жараёни кечаётгани ҳақида тахмин қилиш имконини беради. Вазирлик эътиборни Гаспрали фаолиятига, янги усулдаги мактабларга, унинг дарслиги асосида она тилини ўқитиш маса-ласига қаратади. Татарлар, дейилади фармойишда, исломийлик ва туркийлик заминида тараққийёт учун интиломқда. Шунинг учун полиция департаменти бу ҳаракатни ҳар томонлама ўрганиб, шу соҳада фаолият кўрсатаётган муаллиф-лар, уларнинг мақолалари, “ёш турклар” билан алоқаси, чет эл марказларида, айниқса, Туркияда уларни кимлар рағбатлантираётгани, кимлар томонидан ва қаерда янги усул мактаблари очилгани, кимлар бундай мактабларда дарс бераётгани, кимлар бу мактабларга раҳбарлик қилаётгани каби масалалар ҳақида кенг маълумот сўраган.

Губернаторлик маъмурлари Туркистон ўлкасидаги маҳаллий зиёлилар фао-лиятини, ўлкада кечаётган маданий, маърифий, сиёсий аҳволни Николай

¹ Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. «Фан», Т., 1964 йил. 274-бет.

Остроумовдан кўра яхшироқ биладиган одамни топишлари амри маҳол эди. У Тошкентга келган 1879 йилдан бошлаб маҳаллий арбоблар, зиёлилар ҳақида (Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бўйича) каттагина материал тўплаган эди. Шунга кўра, чор Россияси учун ниҳоятда муҳим бўлган бу вазифани Остроумовга топширганлар. У рус миссионерлари раҳнамоси Н.И. Ильминскийнинг шогирди ва энг содиқ сафдоши, маслакдоши эди. Ушбу фармойишга биноан у “сиёсий жиҳатдан ишончсиз” деб ҳисоблаган, жадид мактабларини тарғиб-ташвиқ қилувчи мақолалар ёзган, янги мактаблар очган ва уларда муаллимлик, мудирлик қилган Исҳоқхон Ибрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдуқодир Шакурый, Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва бошқалар ҳақида ички ишлар вазирлигига маълумотлар юбориб турган.

Ушбу фармойишга асосан Н. Остроумов генерал Жўрабек (собиқ Китоб ҳокими Жўрабек Қаландарқори ўғли) устидан ҳам махфий маълумотнома берган. Унда айтилишича, Жўрабек додхоҳ 1890 йилдан бошлаб Гаспдали билан яқиндан алоқа ўрнатган, “Таржимон” газетасининг доимий муштарийларидан бирига айланган: “Таржимон”нинг жонкуяр тарғиботчиси генерал-майор Жўрабекдир. У янги усул билан қизиқмоқда. Гаспдали Тошкентга келганда у билан учрашди”.

Дарҳақиқат, генерал Жўрабек рус армиясидан истеъфога чиққач, усули жадид мактабларини тарғиб қилиш ишларида фаол иштирок этган. Унинг бундай маорифпарварлик фаолияти ҳақида Исмоилбей Гаспдали кейинроқ унинг фожиали ўлдирилиши муносабати билан ёзган таъзияномасида шундай фикрларни билдирган эди: “Генерал Жўрабек авваллари Китоб шаҳрининг мустақил ҳукмдори бўлиб, Русиянинг душмани сифатида асир тушган ва Туркистон ишларида Русияга садоқат билан хизмат қилган. Марҳум тугма аскар бўлиш билан баробар илм ва маорифни ҳам жуда севган бир киши эди. “Таржимон”ни(нг) чиққан кунидан бери доимий ўқувчиларидан эди. Оллоҳ ундан ўз раҳматини дариг тутмасин”.

Вазирликнинг юқоридаги фармойиши муносабати билан Олмаота (Верний) шаҳрида ўлка рус ва рус-тузем мактаблари муаллимларининг катта йиғини бўлиб ўтди. Унда мажлис қатнашчилари татар ўқитувчиларининг мактаб очиб ўқитувчилик қилишларига, татар зиёлиларининг Туркистон ўлкасида яшашларига, ҳатто жой сотиб олишларига рухсат бермасликни талаб қилдилар. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммаджонов қуйидагиларни ёзади: “Шул чоғда Татаристон, Озарбайжон турклари биздан бурун кўз очиб, бойларининг ҳиммати билан янги мактаблар, янги ўрта, юқори (олий) мадрасалар солиб, минг-минг халқ болаларини кўзларин Оврупо билимлари билан очмоқда эдилар. Уфа шаҳрида “Олия”, “Усмония”, Қозон шаҳрида “Муҳаммадия”, Оренбургда “Хусайния”, Қафқазда биз отини билмаган яна қанча мактаблар, мадрасалар кўп эди. Бул янги мадрасаларни солмоқ учун юз минглаб, миллионлаб ақчалар кетган, Николайнинг тўралари, чиновниклари олдида неча дапқир сўроқлар берилган эди... Олмаота (Верний)да ўрус муллаларининг катта йиғини бўлди, шул йиғинда: «Татарлар қозоқлар билан сарт болаларини ўқитмасин! Ўқумушли татарларга Туркистон ўлкасида туриш учун йўл қўймаслик керак! Чунки улар сарт, қозоқларга билим тарқатиб, кўзларини ва фикрларини очадурлар, сўнгра бизга емак учун Туркистонда нон қолмайду. Иккинчи, янги тартиб билан ўқитувчи-муаллимлар, пураграмлари, ўқитадурғон китобларини кимларнинг асари эканлигин “инспектур”ларга ёзиб курсатмагунча, бола йиғиб ўқутолмайдулар!» – деб қарор бердилар. Шунинг учун ҳукуматнинг ўрус ва мусулмон маъмурларидан ҳам имтиҳон кўриш баҳонаси билан келиб-кетиб турмоқда эдилар”¹.

Россия ҳукуматининг туркий халқларга нисбатан қўллаётган, уларни бирлаштириш эмас, аксинча, бир-бирдан ажратиш, парчалаш сиёсати Исмоилбей Гаспдалига ҳам кучли таъсир кўрсатди, у бу сиёсатга ўз муносабатини билдирди: “Русиядан келма мусулмонларинг Озиёи Вусто (Ўрта Осиё)да мулк олмасиндан Русия давлатининг фойдаси надур? Икки тараф бирлашмасун. Русияли мусулмонлар туркистонлиларга раҳбар ўлмасун каби ғалат бир фикр вор

¹ Мўминжон Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари. Тошкент, 1926 йил, 277-бет.

эса беҳудадир, бесамардир. Мусулмонларнинг бирлиги бўйла қозиклар ила айрилмас, чунки бу бирлик динийдир, тарихийдир, жинсийдир. Бўйла қозикларнинг ҳатто фойдаси-да вордир: мусулмонларнинг фикрини ишлатур, кўзларини очар, ҳиммата савқ эдар”¹.

Ёш Мунавварқори 1892 йилда Тошкентда юз берган “Вабо кўзғолони”ни ўз кўзи билан кўрди. Паншаха, кетмон, тош кўтарган халқ мустамлакачилар томонидан замонавий қуроллар билан қарши олинди, минглаб оломон Кайковус дарёсига гарқ қилинди. 1898 йил Андижон кўзғолони қонга ботирилди, ўнлаб Мингтепа каби қишлоқлар тўпга тутилди, култепаларга айлантирилди. Мунавварқори қалбида мустамлакачиларига нисбатан нафрат туйғуси мавжурди. Аммо чор Россиясидек маккор, даҳшатли салтанатга ва унинг замонавий артиллерияларига қарши ночор, нодон оломонни қарши қўйиш мумкин эмаслигини Мунавварқори ва ҳаммаслаклари тушуниб етдилар. Бу масалада уларга Исмоилбей Гаспрали, Ризо Фахриддин, Садр Мақсудий, Фотиҳ Каримий қарашлари, Россия, Эрон, Ҳиндистон, Туркияда содир бўлаётган сиёсий ҳаракатлар кучли таъсир кўрсатди.

Нима қилиш керак? Қора халқ онгини оқартириш, илм-маърифат сари етаклаш, уни илм, фан-техника янгиликларига ошно қилиш лозим. Бунга эса мактаб орқали, дастлаб ибтидоий мактаб орқали эришиш мумкин. Мана шундай ўта оғир таъқиб ва таъйиқлар остида Қримда бутун турк дунёсини тилда, ишда, фикрда бирликка чақирган Исмоилбей Гаспрали фаолиятини Мунавварқори Абдурашидхонов Туркистонда давом эттирди. У 1901 йилда дастлаб Тошкентнинг Шайхованд Тахур, кейинчалик шаҳарнинг бошқа даҳаларида биринчи “усули жадид” мактаблари очди. Бу мактаб 1893 йилда Самарқандда Исмоилбей Гаспрали бошчилигида очилган ва бир неча ойгина фаолият кўрсатган мактабдан кейинги ўзбеклар томонидан очилган усули жадид мактабларининг биринчиси эди. Туркистонда етишиб чиққан буюк ислохотчилардан бири бўлган Мунавварқори Гаспралининг ҳамма дарслик ва ўқув қўлланмалари, бадийий ва публицистик асарлари билан яқиндан таниш, сиёсий қарашлари таъсирида бўлди. У жадид мактаблари учун дарсликлар яратди, замонавий ўқитувчилар авлодини тарбиялаб етиштирди. Унинг бевосита таъсирида Маннон Уйгурдек буюк санъат арбоби, ака-ука Ҳусанхўжа ва Эшонхўжа Хонийлар, ака-ука Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар, Самеъқори, Салимхон Тиллахонов, Қаюм Рамазон, Шорасул Зуннун, Мажид Қодирий каби мураббийлар етишиб чиқдилар. Мунавварқори Тошкентда очилган жадид мактаблари учун ўзи тузган дастур ва дарсликларни жорий этди, улар асосида жамоат олдида очиқ дарслар ва имтиҳонлар ташкил қилди. Бундан асосий мақсад, биринчидан, усули жадид мактабларини бадном қилувчи мутаассиб қадимчиларнинг даъволари асоссиз эканлигини халқ олдида намойиш этиш бўлса, иккинчидан, халқ ўртасида илм-маърифатга, янги ўқитиш усулига, замонавий турмуш тарзига рағбат уйғотиш эди. Шунинг учун ҳам Мунавварқори имтиҳонларга ўқувчиларнинг ота-наларидан тортиб, шариат-дин пешволарига, ҳатто ўлкада катта эътибор қозонган олиму шоирларни, маърифатли бойларни ҳам таклиф қилган. Қўлимизда унинг Исҳоқхон Ибрат ва Ҳамза Ҳакимзодага юборган “Даъватнома”си мавжуд. Мана, улардан бири:

“Хурматлу Исҳоқхонхожи жанобларина! 1907 йил май ойиндан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда “Хония” мактабинда талабаларнинг йиллик имтиҳони бошланур. Сиз хурматлудан рижо қилурмизки, тавобингизда бўлгон усули жадидия мактаблари мударлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар. Муҳибингиз Мунаввар Қори. 15 март 1907 йил”.

Мунавварқори Абдурашидхонов жадид мактабларининг кундалик ўқув-тарбия ишларидан тортиб, йиллик битирув имтиҳонларини уюштиришгача, “усули савтия” йўлини қобилиятли ёш ўқитувчиларга ўргатишдан тортиб, мактабларни замонавий дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлашгача бўлган узлуксиз жараёни бошқарди. Унинг бу фаолияти даврининг улуг мутафаккирлари томонидан қўллаб-қувватланди. Маҳмудхўжа Беҳудийдек жадидчилик ҳаракатининг қарвонбошиси унга мададкор бўлди. Беҳудийнинг бу бора-

¹Бухорода на кўрдим? «Таржимон», 1908 йил, 68-сон.

даги сўзларига эътибор беринг: “Туркистонда муаллим чиқармоқ учун дорил-муаллимин бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир-икки нафар муаллим албатта бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг хузурига юбориб, 3-4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояффарз, ушбу хизматни муаллимларимиз илтизом қилсалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бир оз заҳматлик бўлса ҳам, тўғридан-тўғри Тошкандда Мунаввар Қори жанобларининг мактабига юбормоқ керак-дурки, мушоран алайҳнинг мундай толибларни мамнуният ила қабул этмоқларига аминдурмиз. Ишда, муҳтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим эт-дук”¹.

Бундай тadbирлар жадид мактабларининг ўлка бўйлаб кенг тарқалишида муҳим аҳамият касб этди: 1903 йилда Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдуқодир Шақурий, Саид Ализода, Кўқонда Абдулвахоб Ибодий, Ашурали Зоҳирий, Ҳамза, Пўлатжон Қаюмий, Наманганда Исҳоқ-хон Ибрат, Сўфизода, Бухорода Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний, Хоразмда Ҳусайн Кушаев, Бобоохун Салимовлар бошчилигида усули жадид мактаблари тармоқлари кенгайиб борди.

Бундай мактаблар дастлабки вақтларда ҳукумат руҳсатисиз очила бошлаган эди, кейин уларнинг очилиши, бутун фаолияти тўла губернаторлик назорати-га ўтди. Жадид мактабларининг фаолияти энди ниҳоятга оғир кеча бошлади. Бир томондан, мутаассиб уламолар, «усули қадим» тарафдорлари «усули жадид» мактабларига қарши турли-туман бўҳтонлар уюштирдилар, муаллимларини эса ҳатто кофирликда айбладилар, халқ болаларини бундай мактаблардан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Шу ўринда Самарқанднинг Улуғбек мадрасаси жомесиди 5-6 минг намозхон ўртасида мутаассибларнинг шоир ва педагог Сиддиқий-Ажзий ва Абдуқодир Шақурийларни кофирга чиқаришларини, Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва Сўфизодаларни сазойи қилиб, ўз Ватанидан қувгин қилишларини эсга олиш ўринлидир. Мутаассибларнинг бундай ҳатти-ҳаракатлари, иккинчи томондан, бундан ҳам даҳшатлироқ куч бўлмиш мустамлақачи маъмурларнинг таъқиб ва тазйиқларига катта йўл очиб берди. Мунавварқори Абдурашидхон ўгли сиёсий ташкилотларнинг узлуксиз сўровларига жавоб беришга, дўқ-пўписаларига, қамоқларига чидашга мажбур бўлди. Шунинг учун ҳам «усули жадид» мактабларининг тараққиёти ва кўламнинг кенгайиши, айниқса, мустамлақа Туркистон ўлкаси шароитида анча оғир кечди. Бу ҳақда Мунавварқорининг собиқ ўқувчиси, Анқара университетининг профессори Иброҳим Ёрқин (Иброҳим Орифхон ўгли – 1902-1993) хотираларида қуйидагиларни ёзади: “1913 йилда Эшонхўжа Хонийнинг мактабини битиргач, Мунавварқорининг икки синфли рушдий мактабига ўқиган йилларимизда Русия идораси ўқув инспекторлари мактабимизга тўсатдан келиб, фойдаланаётган китобларимизни текширарди. Уларнинг мақсадлари бизнинг мактабда мавжуд бўлган дарслик ва бошқа ўқув китобларининг Русия идораси нуқтаи назардан зарарлими ёки йўқми, шуларни текшириш эди”².

Ҳар қандай таъқиб ва тазйиқларга, мутаассиб уламоларнинг дашномларига, бўҳтонларига қарамай, жадид мактаблари халқ эътиборини қозониши, айниқса, мусулмон қардошларнинг бу борадаги ҳамжиҳатликлари, ҳамкорликлари генерал-губернаторлик сиёсатдонлари, мафқурачилари фаолиятини янада кучайтирди. 1909 йилда Николай Остроумов «Туркестанские ведомости» газетасида «Что делать с новометодными мактабами?» номли мақоласини эълон қилди. Унда муаллиф қуйидагиларни ёзади: «Рус маъмуриятининг ерликлар эски мактабларига нисбатан қўллаган менсимаслик, назар-писанд қилмаслик сиёсати ўлкадаги ҳукмронлигимизнинг дастлабки ўн йиллигида ўзини оқлаган бўлиши мумкин. Аммо кейинги уч ўн йилликда бу сиёсат ўзини оқламаганини ҳеч нарса билан яшириб бўлмайди. Мана, чиндан ҳам пушаймон бўладиган воқеа содир бўлди. Биз ўлкада... катта қийинчиликлар билан бир неча рус-тузем мактаби очганимизда, бошқалар ташқаридан (Кримдан) катта гайрат билан ўлка

¹ М. Бехбудий. Муҳтарам ёшларга мурожаат. «Ойна» жур., 1914 й., 41-сон.

² Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. Т.: 2006, 225-бет.

маорифи учун бошқа байроқ остида мустақил фаолият олиб борди. Бу янги усул мактаблари маъмуриятнинг ҳеч қандай рухсатисиз очила бошлади ва ажабланарли, йўл қўйиб бўлмайдиган томони шундаки, ҳозир ҳам бундай ҳолат област, уезд маъмуриятлари, ҳатто ҳукумат мактаблар инспекцияси назоратисиз давом этмоқда»¹.

Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкаларда қўллаган мактаб соҳасидаги сиёсати шундай эдики, иложи борича, усули жадид мактабларини тақиқлаш, жуда бўлмаганда, уларнинг кенг тарқалишига тўсқинлик қилиш, шу йўл билан бундай мактаблар ривожланишининг олдини олиш эди. Туркистон ўлкасига нисбатан Татаристон, Бошқирдистон, Крим ва Кавказ ўлкаларида анча илгари бундай жараён кечган ва уларга қарши курашда маъмурият катта тажриба орттирган эди. Бу ўлкаларда ҳам усули жадид мактабларига биринчи бўлиб мутаассиб уламолар, “қадимчи”лар қарши чиққан эдилар. Генерал губернаторлик маъмурияти усули жадид мактабдорларига оппозицияда бўлган маҳаллий мутаассиблар, “қадимчи”ларни қарши қўйди, бу курашда уларни рағбатлантирди, бу мактабларга, уларнинг ташкилотчиларига қарши турли бўҳтонлар, сиёсий айбномалар уюштирди. Бу билан губернаторлик маъмурияти, биринчидан, мустамлака халқларини асрий қолоқликда, мутеликда асрашдек қабиҳ ниятини амалга оширган бўлса, иккинчидан, ўзини мусулмон дини ҳимоячиси сифатида кўрсатди. Чор ҳукумати маъмурлари ўзбек зиёлиларини бир-бирига қарама-қарши икки кутбга ажратиб ташладилар, анъанавий маҳаллий масжид-мадрасаларнинг, эски мактабларнинг кўпайишига катта имконият яратдилар. Туркия, Боғчасарой, Уфа, Қозон, Тифлис, Оренбургдан келадиган нашрларнинг тарқалишини қаттиқ назорат остига олдилар. Бу билан губернаторлик маъмурлари мустамлакачилик мафкурасининг устунларидан бўлмиш миссионерлар раҳнамоси Н.Илминский кўрсатмаларига амал қилдилар. Губернаторлик маъмурлари маърифат фидойиларига қарши курашда, уларни халқ ўртасида бадном қилишда энг қабиҳ усуллардан ҳам қайтмаганлар. Кексаларнинг хабар беришига қараганда, 1908 йили Н.Остроумов Самарқандда Улугбек мадрасаси жомесида бир неча минг номозхон ҳузурида усули жадид мактабларида ўқитган ёшлар мусулмон дини аҳкомларига амал қилмай қўяётганликлари, бундай мактабларда ислом динига хилоф илмлар ўқитилаётгани ҳақида “куюниб” маъруза қилган. Қора халқ, мутаассиб уламолар унинг маърузасидан қаттиқ мутаассир бўлиб, “ғайридин бўлса ҳам бизга, динимизга қанчалар меҳрибон” деб, кўзларига ёш олиб, дуо қилган эканлар. Усули жадид мактабларида дунёвий фанлар билан баробар она тили ва миллий маънавиятнинг чуқур ўқитилиши губернаторлик маъмурларига ёқмас эди.

1905 йил воқеалари жадидчилик ҳаракатининг янги тараққиёт босқичига кўтарилишига ҳамда миллий матбуотнинг вужудга келишига туртки бўлди. Турк, татар, озарбайжон, бошқирд мутафаккирлари билан алоқалар янада мустаҳкамланди. Жадид мактаблари сони маҳаллий мактабдорлар, хур фикрли зиёлилар саъй-ҳаракати ҳисобига анча ортди. Бу ҳол мустамлакачиларнинг жадид мактабдорларига қарши курашини янада фаоллаштирди. Фарғона вилояти халқ ўқув юртлари инспектори О. Егоров 1909 йилда Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг аҳволига бағишланган махсус кенгашда куюниб шундай деган эди: “Яқин келажакда янги усулдаги маҳаллий мактабларнинг кенг ёйилиши ва уларга нисбатан маҳаллий аҳоли эътиборининг кескин ортиб бориши билан рус-тузем мактаблари батамом хароб бўлади”².

Усули жадид мактабларини бутунлай ёпиб қўйиш ёки тақиқлашдан губернаторлик маъмурияти қўрқар эди, чунки бу иш бундай мактабларни яширин равишда ташкил қилишга, айниқса, маҳаллий халқнинг қаттиқ норозилик ҳаракатига олиб келар, кўплаб ёшларнинг чет элга, биринчи навбатда, Туркияга бориб ўқишига йўл очилар эди. Шунинг учун маҳаллий педагогларнинг “усули савтия” (“товуш усули”) методига асосланган мактабларни очиши губернаторлик маъмурияти томонидан қаттиқ назорат остига олинди. Шу муносабат билан 1909 йилда Туркистон ўқув округи қошида махсус комиссия “Фармойиш” ишлаб чиқди. У шундай масалаларни ўз ичига олган эди:

¹ «Туркестанские ведомости», 1909 г., №1.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, Д. 797, 75-бет.

1. Маҳаллий мактаблар губернаторлик маъмуриятининг махсус рухсатномаси билан очилади.

2. Маҳаллий мактабларни очиш ва унда ўқитиш сиёсий жиҳатдан тўла ишончли бўлган Россия фуқароларигагина рухсат этилади.

3. Маҳаллий мактаб қайси миллат болалари учун очиладиган бўлса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шарт.

4. Маҳаллий мактабларда фақат Россия цензураси рухсати билан чоп этилган китобларгина ўқитилади.

5. Маъмурий полиция идораларида ишловчи масъул шахслар зиммасига барча маҳаллий мусулмон мактабларини аниқ рўйхатга олиб бориш ва рўйхатдан ўтмаган мактабларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўймаслик вазифаси юклатилади.

6. Махсус рухсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик ишидан абадий маҳрум этилади.

7. Маҳаллий мактаблардаги ўқитиш ишлари ва уларда жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя этилиши устидан назорат қилиб туриш маҳаллий маъмурларга ҳамда мактаб назирларига юклатилади¹.

Фармойишнинг ҳамма моддаси янги мактаблар очишга қарши қаратилган катта тўсиқ эди. Учинчи моддадаги таъкидга кўра, ўқувчилар қайси миллатга мансуб бўлса, мактаб очувчи муаллим ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши керак. Бу билан ички Россиядан келган татарлар томонидан очилган ва очилаётган “усули жадид” мактабларининг фаолияти тўхтатилди. Натижада, бундай мактабларининг сони кескин камайиб кетди.

Энди дунё юзини кўраётган “усули жадид” мактабларида қўллаш учун маҳаллий муаллифларнинг дарсликлари йўқ ёки етарли эмас эди. Атоқли маорифчи Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал” алифбо дарслиги ниҳоятда кам миқдорда нашр қилинган бўлиб, ҳатто рус-тузем мактаблари учун ҳам етишмас эди. “Усули жадид” мактабларида Мажид Қодирий томонидан яратилган ва 1910 йилда нашр этилган “Ҳисоб” дарслигига қадар Қозонда, Туркияда нашр қилинган математика бўйича турли дарсликлардан фойдаланилар эди. Бунинг устига, “Фармойиш”га биноан “усули жадид” мактабларида муваффақият билан ўқитилаётган ҳамда Туркияда нашр этилган дарсликлардан фойдаланиш манъ этилди. Бу ҳам жадид мактабларининг кенг кўламли фаолият кўрсатишига катта тўсиқ эди. Шунинг учун ҳам жадид педагогларидан Ҳожи Муин Шукруллаев кўплаб “усули жадид” мактабларининг ёпилиб қолаётганини маҳаллий ўқитувчиларнинг, биринчидан, “усули савтия” усулидан хабарсизликлари бўлса, иккинчидан, бундай мактаблар учун махсус дарсликларнинг йўқ даражада эканлигида, деб кўрсатади: “1901 йилдан эътиборан Кўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг катта шаҳарларида сон жиҳатидан (тақлидий суратда) бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4-5 йилдан кейин яна камайиб, фақат тузуқлари давом этди. Бунинг биринчи сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди”².

Юқорида тилга олинган фармойиш асосида Туркистон ўлкасидаги бир неча мактаблар ёпиб қўйилди, ўқитувчилари тинтув қилинди. Усули жадид мактаблари губернаторликнинг мана шундай оғир таъқиб ва тазйиқлари остида фаолият кўрсатишга мажбур бўлди. Жадид мутафаккирларига қарши олиб борилган бундай таъқиблар ҳақида Садри Мақсудий³ 1912 йилда учинчи чақириқ Россия Давлат думаси минбаридан туриб қуйидагиларни баён қилган эди: “Ҳар

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 47-фонд, 926-д, 109-бет.

² Ҳожи Муин. Биринчи ўзбек алифболари. “Маориф ва ўқитгучи” журнали. 1926 й. 2-сон.

³ Садри Мақсудий (Мақсудов Садриддин Низомиддинович-1880-1957) давлат ва жамоат арбоби, Россия Давлат думаси аъзоси, 1880 йилда Қозон уездининг Тошсув қишлоғида татар мулласи оиласида туғилган. Қозон мадрасасида, Боғчасаройда Исмоилбек Гаспдали мактабида, 1901-1906 йилларда Париж университетининг ҳуқуқшунослик факультетида ўқиган, ҳуқуқшунослик номзоди. 1917 йил октябрь инқилобини қабул қилмаган. 1919 йилда Парижда Тинчлик конференциясида иштирок этган ва туркий халқлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга даъват этган. 1925 йилда Мустафо Отатурк таклифи билан Туркияга боради, кўп йиллар Истанбул ва Ан-қара университетларида дарс беради. У ҳаётининг 34 йилини Россияда, 11 йилини Францияда ва 32 йилини Туркияда ўтказди. Садри Мақсудий 1957 йил 20 февралда Туркияда вафот этди.

бир миллатнинг ўзига хос муқаддас, қадрли одатлари мавжуд. Адолатли давлат халқларнинг бундай қадриятларига қарши ҳеч вақт даҳл қилмайди. Булар миллатнинг тили, бадиияти, мактаби ва бошқалардир. Бизнинг ҳукуратимиз эса туркий миллатларнинг муқаддас одатларига қарши мунтазам равишда таъжовуз қилиб туради: мактабларимиз, адабиётимиз, бадииятимиз таъқиб остига олинади. Фақат бир йил давомида 150 дан ортиқ энг эътиборли ўқитувчилар, муллаларнинг уйлари тинтув қилинди. Қўқон шаҳрида маҳаллий инспектор фармойиши билан 20 га яқин мактаб ёпилди ва ўқитувчилари ҳайдаб юборилди. Тошкентда Мунавварқорига мадраса қошида рус синфи очишга рухсат берилмади, Наманганда Хусайн Мақаев ўқитувчилик ишидан четлаштирилди¹.

Дарҳақиқат, жадид шоири Тўлаган Хўжамёров Тавалло илк ўзбек театри труппаси аъзоларига нисбатан “Кимни саҳнада кўрсанг, ани жасорати бу” деб ёзган сўзлари бевосита усули жадид мактаблари очган педагогларга ҳам тааллуқли бўлиб, бу иш чинакам жасорат ва фидойилик эди. Генерал-губернаторлик маъмурлари усули жадид мактабларининг кенг қулоч ёзишига қанчалик тўсиқлар қўямасин, табиий-тарихий жараёни тўхтата олмади.

Дунёда ўқитувчилик ишидан ҳам оғирроқ, шу билан бирга, шарафлироқ, ундан ҳам буюкроқ иш бўлмаса керак. Чунки ўқитувчи инсон фарзандини ҳақиқий камолот сари етаклайди. Ҳар қандай жамиятнинг инқирозию таназзули, равнақию истиқболи унинг мактабга, таълим-тарбияга ва биринчи навбатда, ўқитувчига бўлган муносабат билан ўлчанади.

“Усули жадид” номини олган “усули савтия”га асосланган мактаблар моҳият эътибори билан “рус-тузем” мактабларига қарши вужудга келди. “Усули жадид” мактабларида миллий маънавияти юксак, миллат, Ватан истиқболи учун жон куйдирувчи ёшларни тарбиялаб етиштириш биринчи ўринда турган. Жадид педагогларининг буюк хизматлари шундаки, улар мактабларда она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, мусулмон дини ва маънавияти асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қарадилар. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиёт деб билдилар. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Мирёқуб билан жадид Шарафиддинхўжаев ўртасида кечган суҳбатни эсланг.

1905 йилдан кейин ғайрируслар (туркий халқлар) маорифи муҳокамаси яна жиддий тус олди. Россия маориф вазирлигидаги корчалонлар мусулмонлар учун очилган ва очилаётган давлат тасарруфидаги мактабларида она тилини кирилл алифбосида ўқитиш масаласини кўтардилар. Бунга қарши «Таржимон» газетаси ёзади: «Эй гўспўдалар, ақла мурожаат этинг. Бизим ўз алифбомиз вор: ҳам динийдур, ҳам дунёвийдур. Русча ва франсузча ўқиймиз, лекин ўз алифбомизни ҳеч бир вақт, ҳеч бир ўринда тарк этмаймиз... Бу ишда мантисизлигим таажжуб эдалим ёки изҳор ўлинан ҳақоратами ҳайрон ўлалим?!»².

1909 йилда Россия Давлат думасида – «Ғайрирусларнинг давлат тасарруфидаги мактабларда таълим-тарбия қайси тилда олиб борилиши керак?» деган мавзу яна муҳокама этилади. Унга биноан «туркистонликларнинг адабий тили йўқлиги» сабабли таълим-тарбия фақат рус тилида олиб борилади, агар маҳаллий сўзларга эҳтиёж туғилган тақдирда эса араб ёзувида эмас, фақат кирилл ёзувида таълим берилади, деган фармойиш эълон қилинади. Бу фармойиш туркийзабон зиёлиларнинг, педагогларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. Унга қарши «Таржимон» газетасида эълон қилинган «Чигатой тили» сарлавҳали мақолада қуйидагиларни ўқиймиз: «Самарқанд, Фарғона, Сирдарё қитъаларининг шевалари эски чигатой шевасидур. Бу шева адабий ўлдиғи бутун жаҳона маълумдур. Ҳатто турк шеваи адабияларининг энг қадими ва мабдаи ўлдуғи лисониюн (тилшунослар) олдида масдақ (тасдиқланган)дур. Тафтазонийлар, Аҳмад Яссавийлар, Али Қушчи, Алишер Навоий ва бошқалар вужуда келтирмиш Туркистон тили нечук «тилсиз», «адабиётсиз» от ўлинур?! Рус миллатининг лисони адабий ўлмадиғи замонда Ломўнўсуф, Пушкин каби рус адибларининг вужудидан уч ва тўрт юз сана муқаддам («Муҳокамат ул-луға-

¹ Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг. Уфа, «Китап», 1998, стр.178-179.

² Речь С.Максудова на Гос.Думе // «Таржимон», 1909, 10-сон.

тайн» рисоласина боқ!» – газета изоҳи – У.Д.) Чигатой, яъни Туркистон тили форсийя фойиқ (голиб) бўлиндиги даъво ўлинур-да, бугун Туркистон белисондур, дею насил (қандай) ҳукм ўлинур?! Киев ва Мўсқва балдаларинда рум ва лотин лисонинда бирор раҳбон (роҳиблар) шқоласи таъсис эдилмасдан муқаддам Бухоро ва Самарқандда илми тибб, ҳайъат, фалсафа, таърих, жуғрофия, хандаса ва соира дарс ва таҳсил эдилур. Улугбеклар, Форобийлар, Ибн Синолар каби турк ҳукамоси етишур-да, буюкларнинг аҳфоди (авлоди) бу кун нечук тилсиз от ўлинур?!»¹

Россия империяси тасарруфидаги туркий халқларни руслаштиришга қаратилган Ильминский усулини Туркистон ўлкаси таълим-тарбия тизимида татиқ қилар эканлар, уларни “усули қадим” тарафдорлари эмас, “усули жадид” ижодкорлари, тарафдорлари қаттиқ ташвишга солди. Бунинг сабабларини Ильминскийнинг ўзи шундай изоҳлайди: “Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва насронийлик учун жиддий хавф туғдиради. Шу сабабли Гаспринский илгари сураётган жадидчилик оқимида қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳукумати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар”².

Мана шундай оғир шароитда ўзбек жадид педагоглари она тили ҳамда миллий адабиётни ўқитишга миллатнинг ҳаёт ёки мамоти масаласи сифатида қарадилар, она тили ва адабиёт ўқитишнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқдилар. Бундай масалалар уларнинг дарсликлариди ўз ифодасини топди. Миллийлик ва миллият масаласи Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний, Фитрат каби мутафаккирлар фаолиятида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг бу ҳақдаги сўзларига эътибор беринг: “Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндулки, макотиб тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввало макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагунча, тараққий йўлига кируб, маданиятдин фойдаланмас. Биноан алайҳ, ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясига ва мактабларининг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолига аҳамият бериб, болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етуштурурлар. Анинг учундулки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётга молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар”³.

«Мана шундай миллий ва диний заминга қурилган “усули савтияи тадрижия» мактабларининг Россияда бонийи муассиси Исмоилбей ҳазратларидур”, дейди Бехбудий. Туркистон ўлкасида эса Гаспрали гоёларининг янги шароитдаги давомчилари Мунавварқори ва Бехбудийлар бўлди. Усули жадид мактабларининг худди шу миллий заминда вужудга келганлиги ҳам чор сиёсатдонлари мафқурасига бутунлай зид эди. Бундай мактаблар учун катта-катта тўсиқларнинг пайдо бўлиши ҳам унинг миллий замин асосига қурилганлиги учун эди. Чунки жадид мутафаккирлари томонидан очилган мактаблар ва уларнинг таълим-тарбия соҳасидаги фаолияти Россия империясидаги рус бўлмаган миллатларни руслаштириш сиёсатини амалда йўққа чиқарар эди.

*Улугбек ДОЛИМОВ,
педагогика фанлари доктори*

¹ Чигатой дили. // Таржимон, 1911, 4 март.

² Меҳмет Сарой. Турк дунёсида таълим ислоҳоти ва Гаспрали Исмоил. Анқара. 1987 йил., 30-бет.

³ М. Бехбудий. Муҳтарам ёшларга мурожаат. “Ойна” жур. 1914 й. 41-сон.

София КОВАЛЕВСКАЯ

М.Е.Салтиков–Шchedрин

Очерк

Яна бир юлдуз милтираб-милтираб кўздан йўқолди».

Яна бир ёрқин ном асримизнинг биринчи чорагида Россияда тугилиб ўсган буюк ёзувчилар сафидан мангуликка йўл олди. Бу ном ўз Ватанида қанчалик машҳур бўлса, хорижда ҳам шунчалик сеvimли эди.

Шуниси қизиқки, йиллар ҳам турлича келади – ҳосилдор ёки бeбаракa. Шундай омадли йиллар келадики, улуғлар тугилаверади, Яна шундай йиллар бўладики – омадсиз! Россия жанубидаги яйдоқ кенгликлар, ерлар эгасидан сўраб кўринг: У сизга йиллар ҳеч қачон бири иккинчисига ўхшамаслигини айтади. Агар ёз қуруқ келса, ёмғир ёғмаса, жазирама келса, ҳаммаси куйиб кетади. Россиянинг қора ва тўқ мағиз тупроғи тошдай қаттиқ қобиқлар билан қопланган. Унда ҳатто ўртача ҳосилга ҳам умид йўқ, кузда эса машаққат билан ерга уруғ сочилади.

Баъзан омадсиз йиллар қаторлашиб келади – биринчи ёз, кейингиси, учинчиси, бешинчиси. Шунда чинакамига хонавайронлик бошланади. Мамлакатни очарчилик, қаҳатчилик ва умидсизлик қамраб олади. Ниҳоят, қутилган яхши йил кириб келади, мўл-мўл ёмғир ёғади. Ер қувватланади, кучга тўлиб, мислсиз ҳосил беради. Далага уруғ сочсанг бўлди, қарабсанки, бир неча ҳафтадан сўнг юз карра ортиқ ҳосил сеники. Шунда бу ҳосилни йигиб-териb олиш учун Россиянинг турли бурчакларидан кўнгилли ишловчиларни чақириб келишга тўғри келади.

Мамлакатдаги барча омиборхоналар, улардаги дон-дун, галла сақланадиган жойлар тўлиб-тошиб кетади. Ҳатто қарга кўйишни билмай қоладиган даражада ортиқча бугдой тоғлари кўтарилади. Хуллас, мўл-кўлчилик бахтли ер эгасининг барча омадсиз йиллардаги йўқотишларини бемалол ундириб беради.

Россия адабиётининг турли йиллардаги юксалишларини юқорида тилган олинган манзара, ҳолатга менгзаш мумкин. Бизда унинг тарихи ҳали унчалик узун эмас. У бугунга қадар бор-йўғи икки юзинчи йилликка бориб тақалади. Шунга қарамасдан, ҳар қандай тадқиқотчи бу тарих йилларини қисқа вақт

София КОВАЛЕВСКАЯ – биринчи математик олима, ажойиб адиба, теран фикрли адабиётшунос, таниқли публицист. У 1850 йилнинг 15 январида Москва шаҳрида ҳарбийлар оилада дунёга келди. Болалигидан илмга қизиқди, адабий муҳитдан баҳраманд ўсди. Математикани ҳақиқий қисматим, дея танлади. Биринчи математик доцент, профессор сифатида тарихда из қолдирди. Бу ҳақда 1883 йилда Стокгольмнинг етакчи газеталари тўлқинланиб ёзишди. Илм олиш йўлида олима кўп вақтини Швецияда ўтказди, яшади ва ижод қилди. Швеция, Германия университетларида таҳсил олган София Ковалевская математика фанига оламшумул янгиликлар киритди.

У нозик табиатли, ҳиссиётли, кузатувчан, шеърят дунёсига ошна, ўз даврининг улуғ адиб ва шоирларига ҳамнафас, ҳаммаслак эди. Узи ҳам оҳангдор шеърлар, бетакрор таржималар, унутилмас болалик хотиралари, очерклар, адабий мақолалар яратди. Салтиков – Шchedрин, Тургенев ва Ф.М.Достоевскийлар билан яқиндан дўстлашди. Н.А.Некрасов, Л.Толстой, М. Салтиков – Шchedрин каби улкан рус адибларининг ижодини ҳамиша қадрлади. Уми давомида кўплаб дўстлар орттирди – Арктика бўйича швед тадқиқотчиси Н.А.Э.Норденшельд, норвегиялик саёҳатчи Ф.Нансен, даниялик адабиётшунос Г.Брандес, норвег драматурги Г.Ибсен, швед адиби А.Стренбург, айниқса, швед адибаси А.Ш.Лефлер билан яқин дўст эди.

ичида ўрганса ҳам кам ҳосилли ва айна чоғда ноёб ҳосилдорлик ўртасидаги зиддиятлардан ҳайратга тушмай иложи йўқ. Бир-бирига бевосита ўтмишдош ёки 1825 йилнинг ортидан келаётган йиллар даҳо ёзувчилар туғилиши учун атайин яратилгандай. Тургенев, Достоевский, Толстой, Некрасов, Гончаров, Салтиков-Шчедрин ва Крестовская хоним – тенгқурлар ўша даврда дунёга келишган, бир-биридан беш олти ёш фарқ қилади.

Санаб ўтилган биринчи учта ном Францияда машҳур, қолган тўрттаси ҳали старли даражада маълум эмас. Бироқ Россияда бу номларни бирлаштириб айтишга шу қадар ўрганишганки, биронтаси айтилмай қолса, бутун бошли сафни тасаввур қилиш мушкул. Чунки бу адиблар адабий ҳаётимиздаги барча даврларда бирдек характерли, уларни тўқис қамраб туради. Ҳар бирида ўзига хос ёзув услуби бўлса-да, уларни яхлит умумийлик, ягона ва қадрдон ҳаво бирлаштиради. Ўйлайманки, буни тушуниш осон. Улар бир даврда, бир маданий-ижтимоий муҳитда ўсиб-ўлғайишди.

Айни пайтда уларнинг адабий фаолияти тугаллангандай кўринаётгандир. Негаки, Тургенев, Достоевский, Некрасовлар бу дунёни тарк этишди. Гончаров ва Крестовскаялар яқин йиллар ичида арзирли асарлар яратишмади. Толстой адабиётдан юз ўтиргандай, фақат эртаклар, фалсафий мақолалар ёзмоқда.

Фақат Шчедрин ҳаётининг сўнгги дамигача ижодий қудрат ва яратувчанлик ҳиссини ўзида сақлаб қолди. Ҳолбуки, у анчадан буён оғир касалликдан азобланирди. Улимгина унинг захарханда ва кинояли овозини ўчирди, тиндирди. Эҳтимол, давримиздаги эркин фикрни ҳимоя қилишга чоғланган, худбин кайфиятларни қамчилаган ягона тил бўлгандир, чунки бундай кайфият ва ҳолатлар рус жамияти ва адабиётини шитоб билан қамраб олаётган эди.

Чуқур ва бўлишиб бўлмайдиган қайғу – бутун Россияга Салтиковнинг вафот этганлиги ҳақидаги хабар ёйилди. Унинг тобути ортидан улкан оломон оқиб, минглаб гулчамбарлар силкиниб-силкиниб боради. Бу гулчамбарлар Россиянинг энг олис гўшаларидан юборилган, ҳаммаси улғу адибнинг қадри қай даражада бўлганлигини белгилайди, гувоҳлик беради. Унинг ўрни нақадар бўлинаётганини сездириб ўтди.

Шчедрин чиндан ҳам сафдошлари орасида ўзининг алоҳида ўрнига эга. У бир ўзи Россияда жуда кўп учрайдиган ҳолатларни ўзига сингдирди – танқидий фикрларнинг эркин ёлқинлари. Унинг кўплаб асарлари француз тилига ўтирилган бўлса-да, Францияда уни Тургенев, Толстой, Достоевскийлардай кутиб олишмади. Чет элликларнинг ўз ватанида ўта машҳур бу адибга бундай совуққонлик билан қарашлари боисини, ўйлайманки, иккита асосий сабаби бор. Энг аввало, бу – асарларининг жанри.

Шчедрин турли-туман бадиий хусусиятларни ўзида ифодалади, жамлади. У ижодини шеър ёзишдан бошлади. Унинг «Жаноб Головлёвлар» романи шунини тасдиқладики, унда, шубҳасиз, катта романчиликка замин бор эди: Тирик ва ўтли тасаввурлар, персонажларни бутунича илғаб олиш, характерлар таҳлилидаги катта аниқлик. Шунинг баробарида Салтиковнинг ҳақиқий жанри – фантастика билан суғорилган Рабле монанд сатира бўлиб қолди. Бу жанр бошқа жанрларга қараганда ўзи туғилиб ўсган тупроққа чуқурроқ боғланган эди. Кўз ёшлар ҳамма жойда ҳам бир хил тўқилади, аммо ҳар бир халқ ўз юзи билан кулади. Шунинг учун ҳам Рабле, аввало, французлар учун жуда тушунарлидир.

София Ковалевская рус, немис, француз, инглиз ва швед тилларини мукамал ўзлаштирган, шу тилларда ёзган ва маърузалар ўқиган. Россия, Германия, Англия, Франция адабиётини чуқур биларди. Унда адабиётга иштиёқ болалигидан уйғонди. Бу муҳаббат туйғуси уни умрбод тарк этмади. У ўзининг «Болалик хотиралари»да шундай ёзади: « Мен шеърятни қаттиқ севардим. У мени шундай сеҳрлаб олган эдики, беш яшарлигимдан шеърлар ёзишни бошладим». Унинг ҳаётида нима муҳим эди – илмми ёки адабиёт? Ёзиш унинг учун қанчалик эҳтиёж даражасига кўтарилган бўлса, математика илми билан шуғулланиш ҳам шунчалик заруратга айланган эди. Унда илм ва адабиёт нафаси уйғунлашиб кетган эди. 1891 йил 10 февралда вафот этган София Ковалевская қисқа, лекин эркин умр йўлини босиб ўтди.

Адибанинг бундан 110 йил аввал яратилган «М.Е.Салтиков-Шчедрин» номли мазкур бадиий очерки ўзига хос бўлиб, унда улкан рус ёзувчисининг қалби, мураккаб ҳаёти, залворли қаламининг қудрати тиниқ ва мукамал ёритилган.

ТАРЖИМОН

Россияда Франция адабиётининг бор гўзаллик ва латофатини ўта нозиклик, ҳайрихоҳлик билан қабул қилишди. Кўп ҳолларда Франция адибининг ўзига хослиги бизда аввалроқ, ёрқинроқ кўринган, тан олинган. Хўш, нима бўпти! Ҳатто Россияда Раблени тўғри тушунадиган одамни топиш қийин кечади.

Шчедринни чет элликлар осонлик билан тушуниб ололмаётганлигининг яна бир сабаби – адибнинг тили. Буни унинг ўзи уқтириб ўтганидек, ўзгача, алоҳида «эзоп» тилидир. У бу тилдан фойдаланишга мажбур эди. Шуни унутмаслик лозимки, Шчедрин рус цензурасининг темир исканжалари мавжуд даврда ижод қилди. У ёзув столига ўтириб, қўлига қалам олиб, ёзишга киришса, ўша ондаёқ кўз олдига цензуранинг қизил қалами унинг қўлёмалари устидан қандай югураётгани келарди.

Узоқ ҳаётий тажрибалар Шчедринга бу даҳшатли қалам тигидан қандай қилиб сақланишни, ақл билан иш тутиб, ўзини асраш йўллариини ўргатди. Адиб оддий, халқона заҳарҳанда фожиавий кулгини шу қадар енгил, самимий қориштириб юборардики, шу кулги остидан унинг қайсар фикр, туйгулари қалқиб чиқар, бу фикрларни яширин, пардалаб беришни ҳам уддаларди. У фикрини очиқдан- очиқ айтмасдан туриб ҳам уни тушуниб олишларига ундарди.

Ёзувчи ҳар қанча эпчил ва удлабурон бўлмасин, бундай ёзиш услубига китобхон тайёр бўлмаса, бу қаламнинг кучи бўлмайди. Россияда эса сатрлар аро ўқиб олишлари нечоғ ҳайратли! Омма ва севимли адиб ўртасида кўз илгамас, сирлидан-сирли бир-бирини англаш ришталари боғлангандай эди.

Шчедриннинг ёзиш услуби энг яхши ҳикояларидан ҳисобланмиш «Оғриқли ер» мисолида кўринади. Бу – ўгли томонидан жазоланган изқувар тарихи. Нима иш қилаётганини деярли тушунмайдиган изқуварни тасаввур қилинг. Камбағал, кўрқоқ, болалигидан бошқалар олдида белини букиб, эгилиб юргувчи, шу муҳтожлик туфайли махфий полиция хизматига кирган изқувар биринчи иш кунидан бошлаб, бошлиқлар буйруғини кўр-кўрона бажаришга маҳкумлигини ҳис этади. Унга изқувар бўлишни буюришди, бу вазифани қаршилик кўрсатмай, тиришқоқлик, итоаткорлик билан қабул қилди, бошлигининг ҳар бир топшириғини бажарди. Аслида, у бешафқат эмас эди, аксинча, юрагининг туб-тубидаги меҳр шу қадар кўп эдики, ундаги назокатдан ҳайратланасиз.

У шуғулланаётган жирканч иш ўзида ҳам нохушлик уйғотади, кўнглини айнитади. Бироқ у бу ишга, бўйсунушга шундай киришиб кетган эдики, бора-бора бундай кўнгил айнашларни мутлақо ихтиёрсиз ҳаракат қабилида қабул қилар; буни ўзининг заиф томони деб билар, айни пайтда, уларни енгил ва босиб ўтишга бор кучи билан интиларди: «Қодир худо, агар ҳар бир бўйсунувчи бошлигининг буйруқларини муҳокама қиладиган бўлса, нималар қилмаймиз, қаерларга бориб келмаймиз!»

Кунларнинг бирида у ўзи каби қашшоқ, етим, итоаткор ва ҳуркак қизни учратиб қолади. Унга уйланади, ўзларича – бировга ҳеч нарса билдирмай, кўрсатмай, жимгина яшай бошлашди. Фақат уларни ҳамиша бир даҳшатли ҳис таъқиб этарди: аллақандай хавф ва ёвуз куч кутилмаганда кириб келади-ю, уларни парчалаб ташлайди гўё.

Эр-хотин интиқлик билан кўп йиллар фарзанд кутишди. Ниҳоят, ўғил туғилди. Бу бола отанинг борлиғига айланди, уни кўз қорачиғидай асрашга киришди. Шуниси галатики, ота боласига боғланиб боргани сайин унда ўз ишига нисбатан нафрат ўсиб борди. Шунга қарамай, у ўз ишини сидқидилдан адо этибгина қолмай, фаоллашди. Ҳар бир ишни айтилганидан, қутилганидан ҳам зиёда бажарардики, бу ўзини ҳам хайрон қолдирарди. Бир сафар ўта хавфли жиноятчи ортидан тушиб, уни қўлга туширди. Бунинг учун катта пул мукофотига эга бўлди. Аввалдан йиғиб юрган маблағига кўшиб, битта қилиб тугиб қўйди. Бу пайтга келиб, ўз ишига нафрати шу қадар ошдики, мана шу кутилмаганда келган пулдан фойдаланиб, нафақага чиқиб, ўзини бутунлай оиласига бағишламоққа қарор қилди. Ўғли ва хотинини олиб, олис вилоятлардан бирига йўл олди, катта, қуюқ ям-яшил боғ орасидаги кичкина уйда яшай бошлашди.

Бу ерда улар хотиржам, ҳурмат-эҳтиромда эдилар. Ота ёлғиз ўғлига юрагида яшириниб ётган энг азиз туйгулари, меҳрини тутар, унинг ҳаёти билан яшар, бўйига қараб бўйи, кўнглига қараб кўнгли ўсарди. Фарзандини ўйлар экан, қалби гурур ва юксак орзуларга тўлиб кетар, бундай ҳислар аввал унда

туғилмаганини, бўлмаганини, бундай бахт унинг болалиги ва ҳаётига насиб этмаганини билар, қалбан туярди. У ўғлининг ўқимишли инсон бўлиб етишини истарди, йўли ҳамиша ойдin бўлса, дерди. Уғли ҳар ким ҳам эзиб ташлаши мумкин бўлган чувалчанг бўлиб қолмаслигини уқтирарди. Зеро, бунинг нималигини у бошидан ўтказган эди.

Баъзан изкуварга огир ўтмишининг хотиралари қайтиб келар, жирканч, манфур ҳиссиётлардан кўнгли беҳузурланарди. Шунда у бот-бот ўзини-ўзи оқламоқчидай: «Нима учун мен ўзимни айблашим керак? Агар у кўп одамларнинг ўлимига сабабчи кўр-кўрона ишлатилган қуролга айланган бўлса, — айб унга қўйилмайди. Бу одамлар ҳукуматга қарши фитна уюштиришган. Унинг бошлиги фитначилар ортидан кузатишни буюрган. У фақат ўз ишини бажарди, холос. Уларнинг сирларини очиб, бу ҳақда ҳукуматга хабар бериб турди, бошига тушган ташвишга унинг алоқаси йўқ, буёғи — бошлиқларнинг иши», — дерди.

Аммо бундай қув ўйлар, мулоҳазалар уни зил-замбил хаёллардан, кўрқинчли хавфдан асраб қололмасди. Бир кун келиб, ўғли барисидан хабардор бўлиб қолишидан кўрқарди.

Кунларнинг бирида у тасодифан эски хизматдошларидан бирини учратиб қолади. Уйига таклиф қилмаса-да, таниши сўраб олгандай меҳмондорчиликка боради. Меҳмон ичиб олгач, ўтмишини эслай бошлайди: «Ёдинглами, отагинам, 1871 йил бизга қандай омад келтирганини? Эсласам, кулгим қистайди. Эҳ, биз уларни шундай тутиб олдикки!...

Изкуварнинг улгайиб қолган ўғли беғубор кўзларини катта-катта очиб, тинглайди, қарашлари қатъий ва қизиқувчан. Ўзини йўқотиб қўйган ота боласини қандай қилиб турғизиб юборишни ёки бу аҳмоқнинг овозини ўчириб қўйишни билмайди; юраги чидаб бўлмас уят ва даҳшатли умидсизликка тўлиб кетади.

Бироқ бу сафар бола ҳеч нарсани англамади. Лекин йиллар ўтиб, бола балоғатга етди. Онасига тортид йигит — меҳрибон, нозиктаъб ва юввош, анчайин гамгин ва хаёлпараст, бироқ ўта қобилиятли. У меҳр ва эътибор оғушида эркин ўсди, отасини жуда яхши кўради, илмли бўлмоқчи. Ун етти ёшга тўлгач, Петербург университетида ўқишни давом эттириш истаги борлигини отасига айтади. Уғлининг сўзини синдирилмаган ота бунга рози бўлишга бўлади-ю, юраги яширин кўрқув, катта хавф бостириб келаётганини сезади.

Чиндан ҳам муқаррар ҳалокат кўп куттирмади — портлади. Отасининг номи Петербургда ҳалиям нафрат ва кўрқинч ичида тилга олинар, уни бутунлай унутишмаган эди. Ёш йигит университетга ўқишга киради, озгина вақт ўтар-ўтмас у собиқ изкуварнинг ўғли эканлиги очилиб қолади; ўртоқлари ичида отаси сотган одамларнинг болалари ҳам ўқирди.

Қиш кунларининг бири. Бечора истеъфодаги изкувар бамайлихотир ўз бурчагида мудараб ўтирар, ўғлининг келажагини орзуларди. Шу пайт ўғли қаршисида пайдо бўлди. Кутилмаганда, ҳеч кимни огоҳлантирмасдан, ҳеч кимга билдирмасдан Петербургдан қайтиб келган ўғилнинг биринчи саволи:

— Эшитганларим ростми, ота?! — дея сўради. Нима рўй беришини англаб етиш учун боласининг гарангсиб турган юзига қарашнинг ўзи кифоя эди.

«Мана, — менинг ҳақамим!» деб ўйлади у ўғлининг титраб турган беғубор туйғулари қаршисида. У ўзини оқлашга ўтди; узоқ йиллар хаёлида, юрагида етилиб турган ўйлари, исботларини баён эта бошлади. У бу азобли лаҳзалар бир кунни албатта келишини ҳис этиб яшар, ўзини шунга тайёрлаб яшаётган эди.

Бироқ биронта сўзи ўғлига заррачаем таъсир этмади. Бу ўғлининг юзидан беихтиёр қалқиб чиқаётган енгиб бўлмас нафратдан кўриниб турар эди. Шунда бахтсиз ота сўзлашдан тўхтаб, ўкириб-ўкириб йиғлади. Ўғил отасини ортиқча айблашга журъат этолмади.

Энди ўғил нима қилади, бундан кейин қандай яшайди? Университетга қайтолмаслиги аниқ — дўстларининг ҳақоратларини кўтаролмайди. Улардан бири хат йўллаб, қайтишга ундайди: «Ҳали ҳаммаси жойига тушиб кетади, — деб ёзади у. — Болалар отасининг жинойтлари учун жавоб беришмайди, аммо сеникига ўхшаш отанинг фарзанди бўлиш бахтсизлик келтирса, ундан юз ўгиришади — тамом-вассалом. Ўзинг тушунасан, изкувар отанг билан муносабатларинг яхши бўлиб қолар экан, сенга ўз-ўзидан ҳеч ким ишонмайди. Сен уни тарк этсанг, алоқангни бутунлай узсанг, кучоқ очиб кутиб оламиз».

Ўз отасидан воз кечмоқ! Ахир, унинг отаси шу қадар самимий, меҳрли, садоқатли, энг оғири – айбдор ҳамки, шу туфайли қанчадан-қанча болалар отасиз қолди! Бизнинг қаҳрамонимиз ҳеч қачон бундай қилолмайди. Бошқа томондан қараганда, фикрдош, маслақдош дўстларининг нафрати, совуқ қарашларини бир умрга енгиб ўтолмайди.

Бахтиқаро йигит бу мушкул вазиятдан чиқишнинг ягона йўлини танлайди: ўз юрагига ўзи ўқ отади. Отасига бир неча совуқ видо сўзларини ёзиб қолдиради-да, бу дунёни тарк этади. Собиқ изқувар бутунлай ёлғизланиб қолади. Унинг айби туфайли ўғли кўйган бу қалтис қадам оғриқли ерини ўртаб юборади.

Шчедрин бизга ана шундай қайғули воқеанинг саҳифаларини бир-бир очиб берди. Буни бутун Россияга сўзлаб бериш учун озмунча уринмади, озмунча тер тўкмади. У асарини мен айтиб берганимдан бошқачароқ тарзда баён этишга мажбур эди. Бу йўлда бор имкониятларини ишга солди. Адиб бутун ҳикоя давомида «изқувар» ва «махфий полиция» сўзларини қўлламайди. Бош қаҳрамоннинг иши ҳақида мавҳум ва сирли гапиради. Бироқ туб моҳиятини англаб етишда рус китобхони, ҳатто чаласавод одам ҳам адашиб кетиши мумкин эмас. Китобхон ҳикоя изқувар тарихидан олинганлигини тезда билиб олади. Отанинг иши сирли жиноятларга боғланганлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

Тасаввур қилинг, бу ҳикоя француз тилига ҳеч қандай изоҳларсиз, бошланғич тушунчаларсиз таржима қилинган. Бундай ҳолатда ўнга имконият биттасига қарши курашади – китобхон ҳеч нарсани тушуниб етолмайди.

Жюль Леметр ўзининг «Театр таассуролари» да Луи Лежандр томонидан француз саҳнаси учун Шекспирнинг «Йўқ жойдан чиққан “Фавго» пьесаси хусусида ҳайратланиб ёзишча, аниқ фикрлайдиган кишилар ҳаминша ўзларини Шекспирга мослаб олишлари тўғри ишдир. Мен-ку, Леметрнинг Шекспирга нисбатан айтган фикри, муносабати билан келишолмайман, лекин ишонаманки, шундай ижодкорлар борки, билсангиз, ундайлар кўплаб топилади, уларнинг фикрлари, айни пайтда, китобхонлар қизиқишлари ҳам чет элликларга Леметр тили билан айтганда, «аниқ фикрлайдиган одамлар томонидан қайта кўриб чиқилмаса ва изоҳлаб берилмаса», етиб бориши мушкул.

Шчедрин, шубҳасиз, ана шундай адиблар сирасига кирди. Унинг ҳикоялари, сатира ва эртакларини ўқиб, мени ҳаяжонга солганларининг биронтаси француз тилига кўнгилдагидек таржима этилганини кўрмадим, тополмадим. Биронта француз таржимони уни биз каби тушуниб, бутунича юртдошларига етказолса, ўзимни бахтли ҳисоблардим. Негаки, Шчедриннинг бунга ҳаққи бор, арзийди. Чунки у умри давомида бу мамлакатга катта эҳтиром кўзи билан қаради, маълум маънода ўзининг маънавий ватани деб билди. Россияга кириб келган француз адабиёти ва гоёлари адибнинг қобилияти юксалиб, сиёсий қарашларининг ўсишига кучли таъсир кўрсатди. Шчедрин ўз адабий фаолиятини бошлаган кезлар (1847) барча ёш рус зиёлилари Францияга ҳавас қилишарди.

Бу ҳақда адиб ўзининг «Хорижда» номли мақоласида фикрларини тазарру ёки таржимаи ҳол сифатида баён этади: «Бу пайтда мен эндигина мактаб паргасини тарк этган, Белинский мақолалари руҳида тарбияланган эдим. Табиийки, гарбликларга ёндошдим. Фақат (ўша даврда адабиётда ягона нуфузли ҳисобланган) немис фалсафасига кўра ҳолатларни оммабоплаштириш билан шуғулланган кўп сонли хорижликлар сингари Францияга беихтиёр ёпишиб олган тўғаракларга кириб кетмадим. Яъни, Луи Филипп ва Гизоси бор Францияга эмас, балки Сен-Симон, Каабе, Фурье, Луи Блан, айниқса, Жорж Сандли Францияга интилдим. У томонлардан биз томонларга инсониятга бўлган ишонч кўйилиб келди, ул шуъалардан англадикки, «олтин аср» ортда қолиб кетмаган, аксинча, олдимизда... Бир сўз билан айтганда, барча эзгуликлар, орзу-истаклар, меҳр-муҳаббатли туйғулар – ўшал ёқдан кириб келди.

Россияда, айнан Петербургда ҳам биз мавжуд эдик, холос. Ўша давр ибораси билан айтганда, – «яшардик». Бироқ биз руҳан ва маънан Франция билан бирга эдик... Гизо ва Дюшатель ва Тьер – бизга ҳам душмандай (тўғри, Л.В.Дуббельт ундан-да хавфлароқ) эди. Улар одамларнинг ютуқларидан кўйиб кетар, омадсизликларидан қувонардилар. Сайлов ислоҳотлари фойдасига хизмат қилувчи тарғиботлар, бу ўринда Гизонинг баландпарвоз нутқлари, феврал зиёфатлари кеча бўлиб ўтгандай хотирамда жонланади».

Салтиков 1826 йилда бой ер эгаси оиласида туғилди, отасининг бир неча минг деҳқонлари бор эди.

Кўп ҳолларда ўғилларга айнан онадан интеллектуал ва маънавий фазилатлар ўтади — машҳур кишиларга ажойиб оналар насиб этган. Бу борада Салтиковнинг қисмати Тургеневнинг қисматига ўхшаш. Иккаласининг онаси ҳам кучли, иродали, айни пайтда, болаларни қаттиққўллик билан тутувчи оналар сирасига кирган. Болаларни азоблаган, улар юрагида уйғонган аламли хотиралар адиблар асарларига сингиб борган. Тургеневнинг онаси қанчалик талабчан, қаттиққўл, ҳатто ҳаёлпараст, ҳамма унга бўйсунган бўлмасин, у бебаҳо фазилатларга эга бўлган. Бу аёл аниқликни яхши кўрган, оқсуяклик хислатларини сақлаб қолган.

Салтиковнинг онаси эса «бой хотин», амалиётчи, аммо маънан қашшоқ эди. Бойиб боргани сари тежамкорлиги зиқналикка айланиб кетган, бу — оиласи ва деҳқонлари учун оғир ҳаёт яратиб берди. У ҳар қандай қулайлик ва фаровонликни турмуш тарзидан чиқариб ташлади, ҳаётининг мазмуни фақат бойлик йиғиш бўлиб қолди.

Адибнинг болалик ва ўсмирлик йилларида крепостнойлик ҳуқуқи юқори чўққига кўтарилган бўлиб, асарларида бу аянчли тизим хотиралари муҳим ўрин эгаллаганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Тургенев ва бошқа кўплаб ёзувчилар ўз асарларида эзилган деҳқонлар ҳаётини ёрқин бўёқларда кўрсатишган бир даврда Салтиков крепостнойлик ҳуқуқининг олий табақа синфига олиб кирган фожиавий ва тақдирли таъсирларини кўп ва ҳўб ёзди. Шу нуқтаи назардан унинг «Жаноб Головлёвлар» асари алоҳида аҳамиятга эга.

Шунингдек, «Ругон — Маккарлар» романи «бир оиланинг табиий ва ижтимоий тарихи» тагсарлавҳаси остида кўз олдимизда уч авлод ер эгаларининг ахлоқий таназуллари, ҳалокати, меросхўрлик қонуниятлари, носоғлом куч таъсирлари, кўринишларини чизиб беради.

Бу роман хусусида сўз кетганда, мен унинг Золя асарларига ўхшашлик томонлари ва жиҳатларини четлаб ўтолмайман. Золя асарларининг символизми ҳақида кўп айтилди. Унинг ҳар бир асарида нимадир жонсиз, айни чоғда юнон трагедияларидаги каби маълум маънода асарни тўлдирувчи пишиқ образлар, рамзлар учрайди. Буни «Аббат Муре жинояти»даги — боғ, «Жерминал»даги — мина, «Орзу»даги — собор яққол дадилдир. Айниқса, «нимадир» асар қахрамонлари билан шу қадар нозик боғланганки, ҳайратга тушасиз. Яъни, ўша «нимадир» олдиндан қахрамонларнинг яшаш тарзи, қочиб бўлмас ва тузатилмас ҳолатларини кўрсатиб беради.

Рус адибида ҳам шундай символизм яшайди. Бу — Головлёво; Головлёвлар оиласининг мероси — кўрғон. У асардаги қалтис ва мудҳиш кучга эга. Бу қадимий уй кенг, ҳашаматли, тунд. Унинг қаттиқ-қаттиқ тошлари атрофдаги деҳқонларнинг гариб кулбаларини эзгилаб ташлайди. Айнан шу кўрғон — крепостнойлик тизими ифодаси.

Головлёвлар оиласидаги ҳар бир аъзони ўз домига тортувчи бу кўрғон тавқи лаънатга учраган. Қулларнинг машаққатли меҳнати эвазига Головлёвлар бойлигига бойлик қўшилиб; ерлари кенгайгандан кенгайиб боради. Бироқ буларнинг ҳаммаси нима учун керак? Бу лаънатланган уйнинг тўрт деворлари ичида бир авлоднинг ортидан иккинчиси аянчли тарзда ҳалокатга йўлиқиб, йўқликка йўл олади.

«Ишларимиз жуда яхши! Головлёво ҳаммамизни еб битиради! Ҳеч ким бундан қочиб қутолмайди!» — Бу бахтсиз оиланинг энг сўнгги насли, авлоди Анниньканинг изтиробли хитоблари. У сон-саноксиз боболари, амакилари, қариндошларини санай бошлайди. Улар Головлёвони бир-биридан тортиб олишган, шу ерда умрларининг охириги кунларини кечиришган. Кимдир ўз жонига қасд қилиб, кимдир оқ безгакдан, кимдир ақдан озиб, бу дунёни тарк этишган.

Бу бетакрор роман Салтиков ижодида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг бошқа асарларида мансабдорларнинг ахлоқий, урф-одат жиҳатларига катта урғу берилган. Адибнинг ҳаётий тажрибасидан келиб чиқсак, унга руснинг улкан буйруқбозлик, қоғозбозлик машинасидаги энг майда қисм, бўлақларигача жуда таниш.

Шчедрин Царскосельское лицейида таҳсил олди. Бундай ўқув юртлари машҳур шахсларнинг хотираси, номи билан узвий боғланган. Инчунун, улуг

Пушкин номи асрагувчи даҳо саналади. Буни ҳар бир тарбияланувчи қалбида гурур билан ҳис этиб туради, шоир руҳи ва шеърятининг баландлиги ҳар қадамда сезилади. Тарбияланувчилар орасида шеър ёзиб кўрмаганлари жуда кам. Салтиковни ҳам бу ҳолат четлаб ўтмади. Лицейни битирган йили у кичик ҳажмдаги лирик тўпламини босмадан чиқарди. Бу шеърлар лицей даврида ёзилган, оддий, ўртача даражада эди. Муҳими, у тез фурсат ичида лирик шеърят қисмати эмаслигини англаб етди. Онасининг талабига кўра ички ишлар вазирлигида кичик амалдор вазифасида ишлаган пайтларида ҳам унинг адабиётга бўлган иштиёқи сўнмади, аксинча, ўзига хос асарлари дунёга келди.

Шчедрин тахаллусини илк бора адиб 1848 йилда чоп этилган «Чалкаш иш» ҳикоясида қўллади ва ундан бир умр айрилмади. Бу тахаллусда улуг сўз санъаткорининг руҳи сақланиб қолган. Россияда катта шухрат қозонган бу ҳикоя кичик амалдорларнинг қайғули тақдирини баён этади. У айна матбуотга темир чеклашлар ўрнатилган пайтда майдонга чиқди.

«Францияда ҳаракатлар бошланиши билан, — деб хотирлайди Салтиков, — бизда ҳам силжишлар кўзга ташланди: рус адабиётидаги хавфли, зарарли деб ҳисобланган жиҳатларни кўриб чиқиш мақсадида махфий кўмита таъсис этилди». Кўмита «Чалкаш иш»нинг муаллифини тезда илғаб олди. Оқибатда, адиб Вяткага сургун қилинди. Бу шаҳар Сибир чегарасида жойлашган. Шу ерда уни адабий муваффақиятлар кутиб турарди. Орадан етти йил ўтиб, — 1855 йил Николай вафотидан сўнг Александр II нинг тахтни эгаллаши Шчедринни Петербургга қайтиб келишига имкон яратди.

У газабга учраган бўлса-да, Вяткада ҳам кичик амалдор вазифасида ишлади. Узоқ вилоятдаги бу мажбурий хизмат ёқимли бўлмаса-да, ўз изини қолдирди. Адиб барча даҳшатларни очиқ кўз билан, юзма-юз кўрди. Буйруқбозлик ва қогозбозлик тизимининг шафқатсизлигини юрагидан, бошидан ўтказди. Булар вилоятларда бутунлай яланғоч, рўй-рост кўриниб турар, энг аянчлиси — Петербургдагилар ҳар қандай қулайлик ва фаровонлик вилоятлар учун шарт эмас деб ҳисоблашар, бу масалага шу тахлит ёндашар эдилар.

Пойтахтга қайтгач, Салтиков қизгин ижодга шўнғиб кетди. «Губерна очерклари» номи асарини нашр эттирди. Бу асар уни биринчи рақамли рус адиблари сафига қўшди.

Шчедриннинг сатирик асарлари орасида «Бир шаҳар тарихи» бетартиб, шовқинли рус империяси қиёфасини яққол очиб беролган асардир. Шубҳасиз, бу асар бугунги ва келгуси авлодларда ҳам қизиқиш уйғотади. Асар қаҳрамонлари китобхонга сатирик илҳом бахш этади, бу илҳом енгилмас кучдир. Бунда адибнинг барча ишоралари тушунарли ва қадрлидир.

Унинг бошқа асарларига нисбатан бундай деб бўлмайди. Салтиковнинг деярли ҳар бир сатрига шунча йиллар ўтиб ҳам ҳатто Россияда изоҳ талаб этилади. Шу боисдан унинг машҳурлиги азият чекмоқда. Образлардаги ўзгарувчан бошқарув сатирик адибнинг фикрларига санчилиб туради.

Бироқ унинг номи ҳаммавақт Россия билган нафақат улуг памфлетчи, балки фуқаро сифатида ҳам яшаб қолади. Бу шундай фуқароки, қалами билан, сўзи билан эркин фикрни бўғувчи ситамгарларга шафқат қилмаган, тинчлик бермаган.

Шчедрин ўз даврини ҳис этиб, унга ҳамиша ҳамқадам умр кечирди. Герцен топиб айтганидек: «Кимки ўз даври руҳи билан нафас олган бўлса, билинги, у барча даврлар учун ҳам яшаган».

1889 йил, июн, Париж

Рус тилидан
Ойгул СУЮНДИҚОВА
таржимаси

Сизиф ва абсурд

Очиги, мен Фарб адабиёти назарияси, хусусан, сўнгги йилларда истеъ-молга кириб келган ва жуда кўп қўлланилаётган модернизм, постмодернизм, абсурд, экзистенциализм, сюрреализм каби атамалар моҳиятини яхши бил-майман. Уларни англашга, қанча кўп билишга интилганим сайин бу борада билимларим камлигини кўпроқ англаяпман. Эҳтимол, бу илмий адабиётлар-нинг етишмаслиги, борида ҳам баён қилинган фикрларнинг мужмаллиги, бир-бирини рад этишидандир? Айниқса, бу оқимлар орасида абсурд атамаси ўзи-нинг номи сингари мавҳумлигича қолиб келяпти. Балки ўзбек адабиётшунос-лари абсурднинг туб моҳиятини англаб етмай, унга бирёқлама муносабатда бўлаётганликлари ҳам ана шундай чалкашликни вужудга келтираётгандир?

Хар ҳолда касбим ва мутахассислигим эҳтиёжи нуқтаи назаридан мен “Аб-сурд нима? – деган саволга жавоб изладим. Изланишларимдан бир чимдимини ҳамкасбларим билан баҳам кўргим келди.

* * *

Абсурд атамаси шу пайтгача адабиётшуносликка оид кўпчилик луғатларга киритилмаган. Чунки Шўролар даврида социалистик реализм методига асос-ланган совет адабиёти учун бошқа хар қандай метод, оқим, йўналишлар ёт ҳисобланарди. Мустақиллик йилларида нашр этилган «Ўзбекистон Миллий эн-циклопедияси»нинг 1-жилдида «Абсурд драма» ҳақида маълумот берилган. Унда ҳам «абсурд» сўзининг моҳияти тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган-да, абсурд драма оқими «тарафдорлари инсон ҳаёти маъносиз, мавҳум деган нуқтаи на-зарни илгари суради. Улар фикрича, инсон ҳатто нима учун яшаётганини ҳам англаб етолмайди, у доимо ёлгон бурч, ёлгон ахлоқ, ёлгон муносабатлар қур-бони бўлаверади» деган ғояни ифодалашга кўпроқ эътибор берганликлари ми-соллар асосида айтилади, холос.

Хуллас, турли оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган, илмий са-вияси жиҳатдан бир-биридан фарқланадиган мақолаларни ўқиб, абсурд ҳақиқатан ҳам маънисизлик экан-да, деган ҳаёлга келиш мумкин. Ундай бўлса, адабиётнинг маънисизликни тарғиб қилишидан мурод нима? Ахир хар қандай адабий асар инсонни ҳаётдан завқланишга, лаззат олишга, маълум мақсад би-лан яшашга ва унга эришиш учун курашга ундайди-ку! Агар абсурд ҳаётда яшашнинг маънисизлигини, турмушнинг тутуриқсизлигини тарғиб қиладиган бўлса, унинг инсониятга нима кераги бор? У ҳолда адабиёт ўзининг инсоншу-нослик моҳиятидан узоқлашиб кетмайдими? Фарб файласуфлари айнан абсур-дни нега байроқ қилиб кўтардилар? Бу саволлар менга кўп вақт тинчлик бер-мади. Уларга жавоб топиш илинжида ўша абсурд асарлар яратган Фарб адибла-рининг ижоди билан танишишга киришдим.

Дастлаб абсурд ғоясининг улкан билимдони, фалсафий асосчиси Альбер Камюнинг «Сизиф ҳақида афсона» номли эссесини мутолаа қилдим. Сабаби, кимки абсурд ҳақида фикр юритса, биринчи галда шу манбани тилга олади ва унга таяниб мулоҳаза юритади. Камюнинг ўзи ҳам «Сизиф ҳақида афсона» деган сарлавҳадан кейин «Абсурд ҳақида эссе» деб изоҳ берган. Адибнинг ушбу асари яратилган давридаёқ машҳурликнинг шоҳсупасидан жой олган ва ҳануз-гача ўша мавқеини сақлаб келаётир. Иккинчи жаҳон урушининг авжи қизиган йилларида босилиб чиқан бу асар (1942) фашист босқинчиларига қарши ку-рашга қаҳир, исён сифатида қабул қилинган. Бундан ташқари, мазкур эссе ўз мазмун-моҳиятига кўра Франция фалсафаси тарихига «экзистенциализм-

нинг атеистик манифести» бўлиб кирган. Шу билан бирга айнан шу эссе кўпчилик томонидан файласуф ёзувчи Альбер Камюнинг бадиий асарларини ўқиш, ўқиш ва тушунишнинг фалсафий калити деб ҳам тан олинган.

Дарҳақиқат, бу калит ўқувчига Камюнинг ижод хазинаси эшигини очиб беришга хизмат қилади. Дарвоқе, Камю ўзининг замонга, жамиятга, динга, фашизмга, сиёсатга бўлган муносабатини ифода этиш учун нега айнан эрампиздан анча аввал дунёга келган Сизиф ҳақидаги мифга мурожаат қилди? Ўз салафлари ва замондошлари Ф.Нитше, З.Фрейд, Э.Фромм, Ж.П.Сартр, Ф.Кафкалар билан мунозарага киришиб, фалсафий мулоҳазаларини баён этаверса бўлмасмиди? Бунга унинг билими ҳам, қувваи ҳофизаси ҳам етарди-ку! Назаримда, бошқалардан фарқли ўлароқ, Сизифга мурожаат қилишида Камюни ҳам файласуф, ҳам ижодкор сифатидаги маънавий-руҳий эҳтиёжи даъват этган. Сезишимча, Сизиф характеридаги ўжарлик, қасдма-қасдига ўзининг ҳақлигини исботлашга уриниш Камюнинг ҳаётий идеалига мос келган.

* * *

Мен Камю ва унинг асарларидаги қаҳрамонлар ҳақида ўйлаганимда беихтиёр кўз олдимда ҳар доим елкасига оғир юк ортган, ҳорғин, аммо уни кўзлаган манзилига етказмагунча аҳдидан қайтмайдиган ўжар ва қатъиятли Сизиф намоеън бўлаверади. Йўқ, бу тасаввурим адибнинг «Сизиф ҳақида афсона»ни ёзганлиги учун эмас. Аслида бу қайсар Сизиф тўғрисида афсоналар, ривоятлар, драмалар қадимги Юнон адабиётида жуда кўп яратилган ва уларни ўқиб, худоларнинг қаҳрига учраган бир бандани мўмин тўғрисида талай маълумотлар олиш мумкин. Гап бошқа ёқда: Камю абсурд образни илмий ва бадиий томондан исботлаш учун нега айнан Сизифга мурожаат қилишидадир.

Ёзувчининг фалсафий ҳофизаси кенг ва чуқур эканлигини ушбу асарнинг Сизиф ҳақидаги афсона қисми баён қилингунга қадар бўлган 2 бўлим ва 12 бобда илгари сурилган мулоҳазалар ҳам тасдиқлайди. «Абсурдча мушоҳада» ва «Абсурдча ижод» деб номланган бўлимларда Камю дастлаб абсурднинг фалсафий асосларини излайди, ҳаётий мисоллар билан исботлаб беради ва охирида ана шу фалсафий қарашларини абсурд қаҳрамон - Сизиф фаолияти мисолида акс эттиради.

Маълумки, Сизиф ҳақида Гомер, Эсхил, Софокл, Еврипид, Критий сингари буюк юнон мутафаккирларидан тортиб, Сартр, Жойс, Кафка, Пруст, Мерлр, Никитин ва бошқа ўнлаб Европа адиблари турли жанрларда асарлар яратишган. Уларда Сизиф турли қиёфа ва характерда намоеън бўлади. Лекин барчаси учун ягона хусусият ҳам мавжуд: Сизиф фирибгар, худоларни алдаган, уларнинг сирини фош қилган, бўйсунмаган, амрини бажаришдан бўйин товлаган. Бундай шаккоклиги ва қайсарлиги учун у худолар томонидан қаттиқ жазога маҳкум этилади: унинг зиммасига улкан харсангтошни пастликдан тоғнинг энг баланд чўққисига юмалатиб олиб чиқиш вазифаси юкланади. Ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ. Тош эса Сизифга бегона эмас. Гомернинг тасвирлашича, Сизиф аслида ўта таъмагир, шуҳратпараст, худбин, йўлтўсар-қароқчи бўлган ва йўловчиларни тунаб, бойликларини тортиб олгач, уларни ана шу тош остига бостириб, азоблаб ўлдиришдан завқланган.

Худоларнинг бу ҳукми замирида иккита маъно бор: биринчиси, бундан кейин одамлар шу тош остида қолиб азоб тортмаслиги учун Сизиф уни юқорига олиб чиқиб қўйиши шарт; иккинчиси, ажабмас, Сизифнинг ўзи тошни баландликка олиб чиқаётганда қайта думалаб кетган тошнинг тагида қолиб азобланса; Худоларнинг фикрича, бандаси учун бефойда ва самарасиз машгулотни бажаришдан оғирроқ жазо йўқдир. Сизиф эса ўлимга маҳкум этилганлар орасида энг доно ва ҳушёр кимса ҳисобланади. У шу ерда ҳам худоларни алдашга, ўзининг «ҳақ»лигини исботлашга уринади.

Сизиф табиатидаги худди мана шу қирраларга Камю бошқача ёндашади. Адиб Сизиф сиймосида золимларга қарши курашувчи пролетар тимсолини қўради. «Худоларнинг пролетарийси, ожиз бўлса-да, исёнкор Сизиф, — деб ёзади Камю ва ўзининг туганмас қайғули қисматини яхши билади; бу ҳақда у пастликка тушаётганда ўйлайди».

Камюнинг ифодалашича, Сизиф жаҳаннамнинг мангу малайидир. Ёзувчи бу афсонадаги рамзий образ ҳамда макон орқали реал ҳаётга муносабат билдиради. Унингча, инсон яшаётган ҳаётнинг ўзи дўзах азобидан иборатдир. Одам бу ҳаётда қандай яшашни, кимга ишонишни, нимага кўнгил қўйишни билмайди. «Шундан англашиладики, Сизиф абсурд қаҳрамондир» деган хулосага келади Камю. Демак, бу маънисиз ҳаётда фойдасиз уриниш ва рўёбга чиқмайдиган умид билан яшаш абсурднинг фалсафий моҳиятини ташкил этар экан. Сизиф ўзининг ер юзидаги завқ-шавқли ҳаётию, даҳшатли қилмишлари, жаҳаннамда тортаётган азоб-уқубатию кулфатлари билан бошқаларга ўрناق бўлиши керак. Одамзод фоний дунёда кечирган беҳуда қилмишлари учун боқий дунёда жавоб беришга мажбур. Ажабки, инсоният ҳаётининг икки босқичидан (тириклик ва ўлимдан кейин – *Й.С.*) келиб чиқадиган бу хулоса абсурд фалсафасининг ислом дини қоидалари ва шартларига ҳам яқин келишини кўрсатади.

Энди Сизиф худолар ҳукмини адо этишга мажбур. У тинимсиз равишда улкан тошни думалатиб (кўтариб эмас!) тепаликка олиб чиқишга уринади. Манзилга етай деганда тош яна пастга думалаб кетаверади. Аммо Сизиф аҳдидан қайтмайди, у такрор ва такрор харсангни тепаликка олиб чиқишга интилаверади. Сизиф тош орқасидан аста-секин пастликка туша бошлайди. «Мени мана шу озгина фурсатда намоён бўлган Сизиф қизиқтиради, – деб ёзади Камю. – Унинг толиққан юзини тошдан фарқ қилиб бўлмайди! Мен туганмас азоб-уқубатлари томон ҳорғин, бироқ шаҳдам қадамлар билан тушиб келаётган одамни кўриб тураман. У шу пайтда нималарни ўйлаётган экан? Шу аснода нафас олиши билан ҳамоҳанг равишда унинг онги ҳам уйғона бошлайди. Қуйига, худолар томонидан мангу инъом этилган горига қайтар экан, Сизиф ҳар дақиқада ўз қисматидан юқорига кўтарилади. У ўз тошидан ҳам қаттиқроқ иродага эга бўла бошлайди».

Файласуф адиб А.Камю Сизифни қадам-бақадам кузатади, худди уни кўриб тургандек тасвирлайди. Зеро, унинг қисматида, амалга ошмайдиган фаолиятида Камю ўз идеалларини кўради. Ўзини худди Сизиф сингар чорасиз ҳис қилади. Аммо умид Камюни ҳам, Сизифни ҳам тарк этмайди. Шу маънода абсурд умидни инкор қилмайди. Умидсизлик абсурднинг ашаддий рақиб ҳисобланади. Сабаби шундаки, гарчи абсурд сўзи «маънисиз, тутуриқсиз» деган маъноларни англатса ҳам бадий асардаги абсурд ғояси инсоннинг ана шу маънисиз, тутуриқсиз ҳаётда умид билан яшаб, бирон бир из қолдириш, умридан мазмун қидиришдан иборатдир. Бу мантиқсиз ҳаётда умид билан яшаш абсурд ғоясининг асосини ташкил қилади. Аммо бу амалга ошмайдиган умиддир, саробдир.

Камю Сизифнинг хатти-ҳаракатларида қачонлардир тошни қояга олиб чиқишига бўлган ишончли умидини тасаввур этади. «Онги уйғона бошлаган қаҳрамонга эга бўлган бу афсона ғоят фожеийдир. Ҳар қадамда уни галабага бўлган умид қўллаб турса, яна қанақа азоб-уқубат тўғрисида гап бўлиши мумкин?!» дея ҳайқиради Камю. Ҳа, ноумидлик фақат шайтонга хос. Умид билан яшамаган одамнинг келажаги ҳам йўқ. Сизиф ҳаракатларининг зое кетишини, тош тепаликда туриб қолмаслигини яхши билади. Аммо у ўз тақдири устидан ана шундай фожеий ҳукм чиқарган худоларга қарши қасдма-қасдига ишини давом эттиради. Бу унинг онгли исёнидир. Барибир, ҳукми ижро этиб, ўзини ҳукмфармонбардорларга кўрсатиб қўйишни истади. Мана шу характери билан Сизиф Камюга яқиндир. Чунки Камю ҳам бутун умри мобайнида ҳаётдаги норасоликларга, тенгсизликка, миллатлар ва элатларни камситишга, ўзаро уруш-жанжалга, зулмга, инсон эркини поймол қилишга қарши исён кўтарган, аммо умидлари пучга чиққан адиб эди.

Абсурд тарафдорларининг фикрича, инсон ўзининг нима учун яшаётганлигини ҳам англаб етмайди. Англашга интилиш эса экзистенциализмнинг моҳиятини ташкил этади. Абсурдда гарчи яшаш маънисиз бўлса ҳам умид бор, одам ниманидир кутиб яшайди. Бу маънисиз ҳаётнинг алдамчи жилоларига учиб, таркидунё қилиш ёки ўзини ўзи ўлдириш ҳам абсурдга зиддир.

Абсурд масаласида Камю ўзининг устози, файласуф, ёзувчи ва драматург Жан Пол Сартр (1905–1980) билан ҳам келиша олмаган. Аслида уларнинг

иккови ҳам абсурд гоёси бўйича ҳаётнинг бемаънилигини, тутуриқсизлигини тан олган санъаткор эдилар. Шу боис Камю дастлаб унга эргашиди. Бироқ Сартрнинг асарлари билан яқиндан танишган Камю ҳаётдаги мавжуд тутуриқсизликларни енгиб ўтиш масаласида устози билан келиша олмай қолди. Камюнинг эътиқодича, уни енгиб ўтиш мумкин, инсон бунга қодир. Сартр эса бунинг аксини тасвирлайди. У ўзининг «Кўнгил айниши» номли романида бош қаҳрамон Антуан Рекентен тасвири орқали мавжудлик тутуриқсизликдир (абсурд) деган хулосага келади. Рекентен эътиқодининг сустилиги, характерининг бўшлиги оқибатида теварак-атрофни ўзига бўйсундира олмай кўнгли айнийди. Охири ёзувчи шундай хулосага келадики, мавжудликнинг тутуриқсизлигини амалда исботлаш учун жисмоний меҳнат қилиш, курашиш, эътиқодли бўлиш шарт эмас. Бунинг ўрнига ўз мавжудлигинга маъно бериш учун роман ёзсанг, бас. Бу Альбер Камю қарашларига зид эди. Эҳтимол, Сартр учун ижод қилиш ҳаётни мазмунли ўтказиш учун бирдан-бир машгулот бўлгандир. Аммо ижод қилиш қўлидан келмайдиган минглаб-миллионлаб одамлар ҳаётдан қўлини ювиб, қўлтиғига уриши керакми? Ўлимни ихтиёр этиши зарурми? Бу албатта, исёнкор ва ўжар Камю табиатига мос келмасди. Унинг қаҳрамонлари ҳам ўзи сингари бу тутуриқсиз, маънисиз ҳаётда мавжудлигини исботлашга уринадилар. Балки Сизиф Камюга шу боисдан ҳам ёқиб қолгандир?

Аслида инсон бу ёруғ дунёга ўз ҳаётдан маъно излаш, унга мазмун бағишлаш учун келади. Оллоҳнинг иродаси ҳам шундай, оламдаги ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган. Демак, ундан воз кечиш бемаъ依ликдир. Дарвоқе, Камю ўз Сизифининг она-ерга бўлган муҳаббатини, яшашга бўлган иштиёқини ҳам алоҳида қайд этади. Зеро, абсурд қаҳрамон бу маънисиз турмушда умид билан яшар экан, иложи борича, ердаги нарсаларга меҳр кўйиши керак. Шу жиҳатдан Камю ўзининг «қадрдон тоши» томон ҳоргин, лекин шахдам қадамлар билан энаётган абсурд қаҳрамонининг дастлабки пайтдаги гам-андуҳли қиёфаси ерга яқинлашгани сари ўзгариб бораётганига эътиборни тортади. Сизиф қоядан қайтар экан, ер бағрига яқинлашган сайин вужудида кучли меҳр, адоқсиз муҳаббат, бахтиёрлик, осойишталик туйғулари пайдо бўла бошлайди. Бироқ бу алдамчи туйғулардир, уларни ҳис қилгани сари юрагидаги гам катталашиб, уни эза бошлайди. Чунки у бу нарсалардан энди лаззатлана олмайди. Уни тош кутиб турибди, ўз иши билан машгул бўлиши шарт. Сизиф пешонасига ёзилганидан қочиб қутула олмайди. Реал ҳаётдаги инсон ҳам ана шу қисматга маҳкумдир.

Камюнинг ёзишича, бахт билан абсурд шу она ернинг эгизак фарзандларидир, уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Бунинг маъноси шундаки, дунёга келган инсон бу маънисиз ҳаётда ўзига сабр-тоқат, таскин излайди (бу — бахт), аммо уни тополмай умри ўтади (бу — абсурд).

*Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
филология фанлари доктори*

Ушбу мақола Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва Ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамияти фонди томонидан ажратилган грант асосида тайёрланди.

Лойиҳа номи: «Буюк аждодларимизнинг маънавий жасоратини улуглаш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўлини ибрат мактаби сифатида тарғиб этиш, ёшларимиз тафаккурини умумбашарий қадриятлар асосида камол топтириш, уларда мустақиллигимизга нисбатан гурур ва садоқат туйғуларини шакллантириш».

Анандавардхана

Дхваньялока

ПОЭТИК ЖАВҲАР ЁҒДУСИ

* * *

Баъзи одамлар, қадим-қадимлардан донолар дхвани деб атаган шеърият атмани — жавҳарини йўқ, деб ҳисоблайдилар; бошқалар эса бу — сўзнинг асл маъносини эмас, балки унинг иккинчи — кўчма маъносини билдиради, дейдилар. Учинчи одамлар шеър жавҳари, моҳиятини сўз билан таърифлаб бўлмайди, дейдилар. Шеърият муҳибларини шодлантириш мақсадида биз бу нарса нима эканлиги ҳақида ҳикоя қилмоқчимиз.

Донолар (шеърият моҳиятини билгувчилар) қадим-қадимлардаёқ шеър жавҳари нималигини билганлар ва унинг нима эканлиги тўғрисидаги фикрлари авлодан-авлодга ўтиб келган. Шеър муҳиблари бу атман — жавҳарни қалбан ҳис этадилар, лекин шунга қарамай, баъзилар ундай нарса йўқ, деб ўйлайдилар. Бундай мункирлар кўйидаги мулоҳазаларга асосланиб, шундай хулосага келганлар.

Мункирлар — инкор этувчилар айтадиларки, шеърни гўзал қилувчи сабаблар, воситалар (ташбиҳ, истиора, оҳанг) барчага маълум. Сўз бирикмалари воситасида ҳосил қилинувчи шеър фазилатлари (равшанлик, малиҳлик, фикр кучи) эканлигини барча шеършунослар билади. Яна олимлардан бири (Удбхата, X аср) кашф этган оҳангдорлик навлари — шаҳарга хос, шаҳар атрофига хос, қишлоққа хос майин ёки қишлоқча товушлар борлиги ҳақида ҳам эшитганмиз. (Аслида булар ҳам нутқ безакларидир, деб ўйлайдилар).

Шундай бадиий безакларнинг бирига янгича ном қўйиш билан катта ўзгариш бўлармиди, — дейди яна мункирлар. Ахир руҳан буюк олимлар бундай безаклардан мингтасини таъриф қилганлар, лекин улар бундай шовқин кўтармаганлар. Демак, адабий танқид таҳлил қилиши мушкул бўлган дхвани дегани номҳаёлдан бошқа нарса эмас.

Яна бошқаларнинг фикрича, умумий эътироф этилган меъёрлар доирасидан ташқаридаги шеърларни шеър деб бўлмайди, шеърнинг асосий сифати — ифода ва мазмундан иборат эканлиги, худди шу нарсалар (яъни, ифо-

Ўрта асрларда (милоднинг IX асрларида) Кашмирда яшаб ижод қилган назм назариётчиси Анандавардхана "Поэтик маъно жавҳари" асарини ёзиб, эълон қилиши билан баъзи олимларнинг жиддий эътирозларига дуч келди. Бунинг сабаби "Дхваньялока" асарида шеърий санъатларга бутунлай янгича қарашлар мавжуд эди. Лекин кўп ўтмай, бошқа олимлар унинг қарашларини ҳимоя қилиб чиқа бошладилар.

Анандавардхана истеъдодли шоир бўлгани учун унинг шеърий санъатлар ҳақидаги илмий-назарий фикрлари биз учун қимматлидир. Хиндистонда султон Маҳмуд Ғазнавий юришларидан бир аср аввал фалсафага нисбатан шеърият кўпроқ ривожланган. Қадимги вақтларда равнақ толган фалсафа эса, Беруний айтишича, инқирозга учраган. Шунга қарамай, файласуф олимлар кибру ҳавога берилиб, шеърият назариясини шоирлар эмас, файласуфлар билади, деб иддао қилганлар.

Анандавардхана шеърият поэтикасига доир асаридан ташқари санскрит тилида битилган "Аржуна-Чарита" ("Аржунанинг бошидан кечирганлари") достони ва "Юз қасида" китоби билан ҳам шуҳрат қозонган. Анандавардханадан юз йил кейин яшаган атоқли файласуф Абхинавагупта уни шарҳлаб "Лочана" ("Нигоҳ") асарини ёзгандан кейин "Дхваньялока" янада машҳур бўлиб кетди ва мумтоз асар сифатида кенг кўламда ўрганила бошланди.

"Дхваньялока"да шеърни баркамол ва гўзал қилувчи фазилатлар — равшанлик, фикр кучи, боғланиш, малоҳат (ширинлик), мутаносиблик, уйғунлик, маънодорлик, нафис-

да ва мазмун) шеърхонларга ҳузур бағишлайди. Шу нарсалар бўлмаган шеърда жавҳар нима қилсин? Яна баъзилар дхвани таълимоти мавжуд бўлса ҳам уни кўпчилик олимлар билмайди, дейдилар.

Дхвани — шеър жавҳари борлигини эътироф этганлардан илмий текширишга журъат қилмайдиганлар айтадики, жавҳар бор, лекин уни таърифлаб бўлмайди, фақат қалбан ҳис этиш мумкин, дейдилар. Мана шу каби турли мулоҳазалар, ихтилофлар борлиги сабабли биз шеър ихлосмандлари қалбини шод қилиш учун дхвани нима эканлигини тушунтиришни истаймиз. Шеърнинг гўзал намуналарида, шу жумладан, "Маҳобҳорат" ва "Рамаяна"да ҳам чинакам шоирлар ижодининг энг ажойиб жавҳарини ташкил этувчи нарса нима ўзи, деган савол, афсуски, шу вақтгача жавобсиз қолган эди.

Дхвани таърифига замин тайёрлаш учун биз аввал қуйидагиларни билишимиз керак:

Сўз заргарлари мақтаган ва шеърини фикр атмани — жавҳари деб аталган дхвани икки қисмдан — шеърда ифодаланган моҳият ва яширин маъно, тафаккур билан кашф этиладиган моҳиятдан иборат.

Вужуд жавҳари, баданнинг қалби, юраги бўлгани каби шеърини фикрнинг ҳам ажойиблиги, нафислиги ва равонлигини ташкил этувчи дхвани икки унсурдан иборат: ифодаланган ва кашф этиладиган.

Булардан бири — ифодаланган қисми ташбиҳ (истиора, талмиҳ) ва бошқа кўпчилик шеършунослар томонидан таҳлил этилгани учун бу ҳақда батафсил гапирмаймиз. Фақат зарур ҳолларда ифодани тилга оламиз.

Кашф этиладигани — мукошафа бошқа нарса бўлиб, аёллардаги гўзаллик сири каби турли ифода воситаларидан фарқ қилади ва фақат буюк шоирларнинг шеърларида учрайди.

Аёл гўзаллигининг сири баданнинг турли аъзолари гўзаллигидан фарқланувчи нарса бўлиб, бу сир кўзларга малҳам бўлганидай, дхвани ҳам шеър шайдолари учун шундай хазинадир. Бундан кейин биз ифода воситаларидан фарқланувчи шу жавҳарнинг бир неча турлари: 1) ифода воситаси кучи билан ҳосил қилинган оддий сифат; 2) бадний нафислик; 3) раса (руҳий ҳолат) ва бошқалар ҳақида сўзлаймиз.

Шеър жавҳарининг биринчи тури ифода воситасидан шу билан фарқланадики, ифода воситаси - шеърнинг ташқи кўриниши шаклида бўлса, дхвани — шеър жавҳари унга бутунлай яширин, ички маънони англатади. Биринчи мисол:

Бугун бемалол сайр қил, авлиё ота,
У итни парчалади, ваҳшатли арслон,
Уммон соҳилида лиана ичра
уя қурган жон...

Бу шеърини парчада қуйидаги мазмун яширинган: Қудратли подшоҳ севгилиси пари Урваши осмонга учиб кетганида уни тополмай қаҳр-газабга тўлади, фуқаролар оғир аҳволда қоладилар. Ақлдан озган подшоҳ ўрмондаги лиана дарахтини севгилиси деб ўйлаб, унинг бағрида таскин топади. Шу тариқа қаҳр-

лик (нафосат), оҳангошлик, гўзаллик (дилбарлик), олийжаноблик фазилатларини ҳосил қилишда қандай қоидаларга амал қилиш зарурлиги тушунтирилади. Бунинг зидди, тескариси бўлган, шеърни заифлаштирувчи (саёзлик, сийқалик, дағаллик, бефарқлик, беодоблик, хунуқлик, қабихлик каби) иллатларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳам уқтирилади. "Дхваньялока"да лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, руҳий ҳолатлари — расалар қандай ҳосил қилиниши айтилади. Расалар сўз билан ифодалаш қийин бўлган руҳий ҳолатлардир.

"Дхваньялока"да Арасту "Поэтикаси"га ҳамоҳанг фикрлар ҳам учрайди. Масалан, шеърда лирик қаҳрамон "мен"и билан шоир шахсий "мен"и тенг эмаслиги, шеърда шоирнинг эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, кечинмалари ифодаланиши, бошқача айтганимизда, шоирнинг ўз қаҳрамонлари руҳий ҳолатларига "тақлид" қилиши, уларнинг ҳис-ҳаяжон, кечинмаларини "ўхшатиб" тасвирлаши каби мулоҳазалар шулар жумласидандир.

Ҳинд шеършунослигининг ноёб намунаси бўлган бу асар ажодларимиз ҳамиша шеър санъатини юқори даражада қадрлаганини, юксак бадииятга, баркамолликка эришишга интилиш ижодкорнинг асосий фазилатларидан бири, деб ҳисобланганини кўрсатади. Асарнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳам ана шу нуқтададир. Шуларни ҳисобга олиб, бу асардан кичик бир нарсани эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

газаб ити вахший арслон (подшоҳ) томонидан енгилгач, авлиё учун бемалол сайр қилишга йўл очилади (Санскрит тилидан асарни русчага таржима қилган Ю.Алихонова изоҳи).

Баъзи шеърларда дхванини осон англаб олиш мумкин. Иккинчи мисол:

Кундуз ёруғида яхшилаб қара:
Мен бу ерда ётибман, қайнонам унда.
Йўлчи, эҳтиёт бўл, қоронғу тунда,
Бағримизга адашиб кирма...¹

Учинчи мисол:

Кетавер! Майли, фарёд ва оҳлар,
Бўлсин энди ёлғиз қисмагим.
Одоб учун ўзингни қурбон қилдинг,
Қолди лоқайд нигоҳлар.

Доимо руҳий кечинмалар шундай аниқ ва нозик тасвирланса, турли безак ва ифода воситаларига эҳтиёж йўқдир...

Тўртинчи мисол:

Шафқат қилгил, қайтгил ортинга,
Ой юзинг нуридан йўқолсин зулмат.
Тунда хушторига талпинган маъшуқаларга
тўсқинлик қилурсан ёруғлик ила.

Бу ерда ифода безакларисиз ҳам руҳий ҳолат, мураккаб кечинма тасвирланган. Аслида, агар шундай нозик ҳолатлар бўлмаса, фақат сўз санъати безаклари ёрдам бера олмайд.

Шундан кейин муаллиф шеърият поэтикасида руҳий ҳолатлар, туйғулар, кечинмалар, эҳтирослар (расалар)ни тасвирлаш, кўрсатиш (дхвани) ўрнига, у ҳолатлар, кечинмаларнинг "У севинди, қайғурди, газабланди", деб фақат номларини айтиш (бизнинг ҳозирги тилимизда - баёнчилик - тарж.) иллат эканлигини тусунтиради. Муаллиф шеърида ифода безаклари билан расалар (руҳий ҳолатлар, кечинмалар) аралаш келган ҳолларни иккинчи турдаги атман — жавҳар деб таърифлайди. Бу турда ҳолатларнинг номлари билан кучли ифода аралашиб келади.

Учинчи турдаги дхвани эса бадиий ифодалардан мутлақо фарқланади, яъни бунда яширин маъно шеър шайдоси томонидан кашф этилади.

Мана шу (яширинган маъно) шеърий ифоданинг ҳақиқий атмани — жавҳаридир. Шу маънода қадимги вақтларда биринчи шоир (бу ўринда юнонларнинг Ҳомери каби, ҳиндларда "Маҳобҳорат" муаллифи Валмики кўзда тутилади — *Тарж.*) мисралари шу жавҳар воситасида икки севишган (ошиқ-маъшук)ларнинг айрилиги сабабли туғилган қайғуга айланади. Бу ерда шеършунос Бхамаха ёзишича, қайғунинг чуқурлигини ифодалаш учун шоир мураккаб сўзларни (олти, етти бўлақдан иборат кўшма сўзларни) бирин-кетин қалаштиради. Бу каби маънонинг кучли ифодаланиши ојас (ојас) деб аталади. Бхамаха ојасни бундай таърифлайди: "Баъзи шоирлар кучли маънони ифодалашни истасалар кўп сўзларни (уюшиқ бўлакли гапларни) бир-бирига қалаштирадилар. 1 аср юнон риторики Гумонли Лонгин ҳам "Юксаклик" асарида мувофиқ сўзларни қалаштиришни санъат тури, дейди.

Мана шу (кучли) маъно поэтик фикрларнинг жавҳари бўлиб, ифодаланувчи ва ифодаловчи сўз бирикмаларини кўпайтириш билан тингловчи (ўқувчи)ни мафтун этадилар. Шу қоидага мувофиқ, биринчи шоир Валмики маъшуқаси ўлими учун ошиқнинг чуқур қайғусини, телбаларча оҳ-фарёдини ифодалайди. Мунг, қайғу барқарор хафачилик расаси, яъни руҳий ҳолатидир. Тингловчи (ўқувчи) топиши, кашф этишга мўлжалланган пинҳоний нуқталарнинг энг асосийси — туйғу ва раса (ҳолат)дир.

Тингловчи (ўқувчи) кўнглига завқ, ҳузур бағишловчи ёрқин руҳий ҳолатларни кўрсатабилиш қобилияти фақат буюк шоирлар — Калидасада ва яна икки-уч буюк шоирда учрайди (албатта, Валмикида ҳам — *тарж.*)

¹ Барча шеърий парчалар сўзма-сўз таржима қилинди — (*Тарж.*).

Бошқа поэтик ифодалардан фарқланувчи, тингловчи топадиган, кашф этадиган маънолар мавжудлигини яна қуйидаги фикр исботлайди:

Кашф этилувчи маъноларни ифодалаш учун тилдан, сўз шаклларининг қандай қўлланишидан хабардорликнинг ўзи кифоя қилмайди. Бундай (чуқур) маъноларни фақат поэтик тафаккурнинг нозик томонларини билгувчиларгина ифодалай оладилар.

Агар ифодаловчи сўзларнинг маъноси ифодаланмиш (ҳолат)нинг маъноси билан бир хил бўлганида шеърдаги ифодаловчи ва ифодаланмиш сўз шакллари билишнинг ўзи етарли бўлур эди. Ашула айтишни етарли машқ қилмаган мусиқа билимдонлари *свар*, *шрути* (нола, парда, савт) кабиларни яхши тушунмагани каби фақат турли сўз шаклларида тўғри фойдаланишни билиб олган шоирларнинг бу нарсага (дхвани – шеър жавоҳирига) ақли етмайди.

Шеърга кашф этилувчи маънонинг фарқлари хусусида оқорида айтганларимиздан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, шеърий асар ноёблиги ва шоирнинг буюклигини кўрсатувчи фазилат худди шу жавҳар – дхванидир.

Мана шу маъно ва тингловчи (ўқувчи) ўзи топиши керак бўлган барча пинҳоний, яширин маъноларни буюк шоирларнинг асарларидан топишга саъй-ҳаракат қилиш зарур. Тил қоидаларини, сўз санъатларини яхши билган шоирлардан фарқланувчи буюк шоирлар шеърда ифодаланган ҳодисаларни тасвирлашда ошкора маъно ташувчи сўзлардан ҳам яхши фойдалана оладилар. Бундай қилиш ҳам тўғридир. Чунки:

Нурдан, ёругликдан фойдаланмоқчи бўлган одам чироқнинг пилигини яхшилашга урингани каби шоир ҳам мазмунни ёритиш учун сўз шаклларида фойдаланиб, турли маъноларни ифодалайди.

Шоир учун ифодаланмиш нарса, ҳодиса муҳим бўлса ҳам, ана шу ифодаланмишни ёритишда турли ифода воситаларидан фойдаланади. Шоир хабар беради, тингловчи (ўқувчи) хабарни, (яъни маъноларни) қабул қилади, идрок этади. Бу ҳақда яна шундай фикрни айтадилар:

Жумланинг, гапнинг маъноси сўзларнинг (маънолари) орқали ифодалангани каби бирор нарсанинг нима эканлигини билиш учун ифодаларнинг маъноларидан фойдаланилади. Лекин, аслида биз учун муҳими, сўзларнинг ифодавий шакли эмас, балки ўша нарса – ҳодисанинг моҳиятини билишдир.

Ифодаланган маънонинг ифода вазифаси тугалланганидан кейин ҳам бу сўз, жумланинг ботиний маъноларини кашф этиш учун тингловчи (ўқувчи) ўз хаёли, тасавури (онг даражаси) қуввати билан ботиний маъноларни англай олади, бунинг учун нозиктаб тингловчи (ўқувчи)нинг руҳи ташқи маъноларга эътибор бермай, ботиний маъноларига таважжуҳ қилиши талаб этилади.

Ифодаланган маъно билан ботиний маъно ўртасида жиддий фарқлар мавжудлигини шу тарзда тушунтирганимиздан сўнг, айтамикки, шеър жавҳари – дхвани маъносини аниқлаш учун ўзига хос поэтик тафаккур талаб этиладики, бу тафаккурда ботиний маънони билдирувчи мазмун ёки ифода, гўё иккинчи ўринга, орқага ўтиб, парда ортига яширинган бўлади ва булар дхвани дурлари деб аталади.

Дхвани поэтик фикрлашнинг шундай бир туридурки, унда мазмун ботиний маънони очади, кашф этади. Бундан шундай хулоса чиқадики, дхвани фикр жавҳарини фақат маъно ва сўзларнинг гўзаллиги (ташбиҳ, аллитерация (товушлар уйғунлиги ва ҳоказо) орқали вужудга келади, деб бўлмайди. Айтиш мумкинки, дхвани бошқа, ифода санъати воситалари бошқадир. Барча шеършунослар эътироф этмагани ва дхвани олимларга маълум бўлмагани учунгина дхвани йўқ нарса деб, ўйлаш хатодир. Лекин шеърий матнларни яхшилаб текшириб кўрилса, шеърият заршуносларининг қалбини шодлантирувчи, ҳузур бағишловчи жавҳар мана шу дхвани эканлиги билинади.

Дхвани ифодаланмиш ва ифодаловчини гўзал қилувчи сабаблар қатори эмас, балки дхвани асоси кашф этилувчи ва кашф этувчи муносабатларидадир.

Бу фикримизга қуйидагича эътироз билдиришлари мумкин: Майли, яширин маънолар деярли сезилмайдиган бадий воситалар орасида дхвани йўқ, деб фараз қилайлик. Лекин сирли маъноларни ифодаловчи бадий воситаларнинг бирортасида, масалан, ихчам тасвирда, эътирозда, сабаби кўрса-

тилмаган галати тасвирда, шамчирогда, аралаш безакларда ва ҳоказоларда дхвани бўлиши мумкин-ку? Бу даъвога қуйидагича эътироз билдириш мумкин: Дхванида асосий маъно қўшимча маъноларни ҳам изоҳлаб келади, ихчам тавсиф ва бошқа бадий воситаларда эса бундай эмас.

Мана бу ихчам тавсифга эътибор берайлик:

Юлдузлари титраган кеча
Оғушига олди нури-ла Ойни.
Билмай қолди машриқ тарафдан
Тонг юлқиди унинг қора либосин.

Бу парчада асосий маъно кеча ва Ой маъшуқа ҳамда Ошиқ муносабатидир, очилувчи маъно эса бу ерда ёрдамчи ўринда.

Услубий эътироз - таарриз санъатида ҳам тасдиқланувчи фикр охирига етмай туриб, унга эътироз билдирилади ва бу билан ўша фикрнинг яна бошқа маъноси ҳам борлиги англашилади.

Мажозда эса, агар ифодаланиш билан очилмиш (яширин маъно)дан бири умумий, иккинчиси хусусий бўлса, ёки бири сабаб, иккинчиси оқибат бўлса, маънода тенг бўладилар. Агар қўчим асосий маънони очувчи бўлмай, ёрдамчи бўлиб келса, у дхванига тааллуқлидир. Мисол: "Нилуфар япроғидаги томчини дур, гавҳар деб ўйламиш тентак. Бу ерда шоир нилуфар барги ва томчи ҳақида гапирмоқчи эмас, балки одамлар асл гавҳар нималигини, қаердалигини билмайдилар, демоқчи бўлади...

Агар биздан аввалгилар ҳам дхвани ҳақида (шунга ўхшаш фикрларни) ёзган бўлсалар, демак бу бизнинг дхвани мавжуд деган фикримиз тўғрилигини исботлайди.

Агар дхвани мавжуд бўлса ҳам, унинг моҳиятини сўзлар билан тушунтириб, уни фақат қалб билан ҳис этиш мумкин, десалар айтамызки, умуман, барча юксаклик ва теранликни ҳам сўз билан тавсифлаш қийин. Агар уни тавсифлаш мумкин эмас, деган сўзни муболага маъносида айтсалар, дхвани ҳақидаги бу фикрда ҳақиқат бор, деймиз.

*Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
Маҳкам МАҲМУДОВ
таржимаси*

Аслиймонанд таржима муаммолари

Хар бир жабҳага янгиланиш нафаси кираётган ва миллий маънавиятимизни юксак даражага кўтариш долзарб масаласи ҳал қилинаётган ҳозирги даврда таржимонлардан жаҳон адабиёти дурдоналари намуналарини акс эттирган аслиймонанд таржима асарларини яратиш талаб қилинмоқда. Аслиймонанд таржимага эришиш учун эса аслият бадиий-эстетик қиммати, икки тил лисоний воситаларининг луғавий мувофиқликлари ҳамда аслият мансуб бўлган халқнинг моддий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ омиллар таржимада тўлақонли акс эттирилиши лозим.

Фикримизнинг тасдиғи сифатида ирланд ёзувчиси Жеймс Жойснинг XX асрнинг асосий адабий асари деб тан олинган "Ulysses" романининг В.А. Хинкис ва С.С. Хоружийлар томонидан қилинган русча "Улисс" ва бу воситачи тил орқали машҳур таржимон И.Фафуровнинг ўзбекча "Улисс саргузаштлари"¹ таржималарини олайлик.

Ж.Жойс ўзининг "Улисс" асари билан Ғарб адабиётида улкан бир янгиланиш яратди. Ушбу асарда "Инжил маънавияти" ва инглиз адабий тилининг янги бир маданияти ўз аксини топди. Инглиз адабиётидаги бу модернизм Ж.Жойснинг қадимги Шарқда анъана тусига кирган қолибловчи ҳикоя услубидан фойдаланганлигида кўринади. Ушбу услуб XI аср Шарқ Уйғониш даври адабиётида ватандошимиз Юсуф Хос Ҳожиб томонидан жаҳон адабиётининг қомусий асарларидан бири деб тан олинган "Қутадғу билиг" ("Саодатга элтувчи билим") асарида қўлланилган эди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, Гарсие Маркеснинг "Жойс – жаҳон адабиётининг монументи" деган баҳосини "Жойс – Ғарб модернизмнинг монументи" деб таърифланса тўғри бўларди, чунки "Жаҳон адабиётининг монументи" XI асрда Шарқ Уйғониш даври адабиётида бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб тимсолида ўрнатилган эди. Аммо, Ж.Жойснинг "Улисс" асари жаҳон ҳамжамияти томонидан "XX аср жаҳон адабиётининг асосий асари" ва "модернизм Инжили" деб берилган таърифлар айтилиши ҳақиқатдир.

Ж.Жойс шахси ва ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар бор мураккаблиги билан унинг асарига кўчиб ўтган. Асарда Ж.Жойс Бак Маллиганнинг кемада у билан бирга бўлган ҳамроҳи тилидан ўзининг прототипи Стивенга "You have g.p.s. General paralysis of the insane", яъни "Сенда кишини лол қолдирадиган бир хислат бор" (сўзма - сўз: "Сенда жинниларни бутунлай фалаж қилиб қўядиган бир хислат бор") деган гапи унинг инсон сифатида гоётда мураккаб эканлигини англади.

Ж.Жойс Ирландия ўз ичидан чиққан сотқинлар туфайли Англия мустамлакасига айланиб қолганига ва унинг бойликлари талон-тарож қилинганлигига чидай олмайди. Ирландияда ўша даврда жамиятни бошқариб турган амалдорларни субутсизликда айблайди. Миллий ирланд тили йўқ бўлиб кетганлигига чидаб туролмаганлиги сабабли "Ёш санъаткорнинг портрети" романида ўз прототипи асосида яратилган Стивен тилидан Ирландия ҳақида "Биласанми, Ирландия нима? Ирландия бу ўз болаларини ўзи ейдиган кекса чўчқа", "Ирландия – шол бўлган мамлакат", Ирландия пойтахти Дублинни эса "шоллик маркази" деб айтади.

Ж.Жойснинг "Улисс" романида ирланд халқи ва миллатининг маънавияти ва тил маданияти ифодаланган. "Улисс" персонажларидаги нутқ маънавияти ниҳоятда ранг-баранг ва мураккаб, аммо Ж.Жойс ва "Улисс" асарининг тил мадани-

¹ "Улисс саргузаштлари". И.Фафуров таржимаси. Жаҳон адабиёти. – 2008. – 7,8,9,10 сонлар.

яти унчалик мураккаб эмас. "Улисс" асарининг мураккаблиги уни тушунишни қийинлигидадир, чунки асар, юқорида таъкидланганидек, "ҳикоя ичида ҳикоя" тарзида берилган. Шунинг учун аксарият ҳолларда гап нима ҳақида бораётганини дарҳол англаб етиш қийин. Таржимонларнинг санъати ана шу гўзалликларни таржимада аслиймонанд тарзда қайта яратишдан иборат эди. Изланишларимиз шуни кўрсатадики, рус таржимонлари В.А.Хинкис ва С.С.Хоружийнинг аслият тили мутахассиси эмасликлари туфайли "Улисс" асарининг русча ва ўзбекча таржималарининг аслиймонандлиги ҳақида гапириш ўринли бўлмайди. Рус таржимонлари икки тил лисоний воситаларининг луғавий мувофиқликларига эришиш учун талаб қилинадиган компонент таҳлил методидан фойдалана олмаганликлари сабабли русча таржимани ўқиган китобхон кўз олдида "Улисс" асаридаги персонажлар ва улар тимсолида бутун ирланд халқга маънавиятсиз, яъни ичкиликка хуруж қўйган ҳамда зиного берилган миллиятга айланиб қолган. Бу ҳолат ўзбекча таржимада ҳам маълум даражада акс этган.

Асар бошланишидаёқ рус таржимонларининг компонент таҳлил методидан фойдаланмаганлиги оқибатида таржимада аслиятда мужассамлашган маъно нотўғри талқин қилинган. Аслиятдаги **"fearful"** сўзининг изоҳли луғатларда қуйидаги маънолари берилган: 1. causing fear (причиняющий страх; пугающий); 2. terrible and frightening (страшный); 3. annoying (раздражающий); 4. very great (великий); 5. frightened (боязно; испуганно); 6. apprehensive (озабоченный). 7. nervous and afraid (нервничаяющий и испуганный). Аслиятдаги контекста **"fearful"** сўзининг **"very great"** маъноси ишлатилган бўлиб, асар персонажи Маллиган билан унинг авваллари черковда реакцион католик роҳиб ташкилотининг иезуит аъзоси бўлган, аммо романдаги бу воқеа тасвирланаётган пайтда черков билан алоқасини узган энг яқин дўсти Стивен ўртасидаги оддий бир мулоқот тасвирланган. Ушбу вазиятда Маллиган Стивенга ҳазил қилиб, уни **"буюк иезуит"** деб чақиради, аммо рус таржимонлари **"fearful jesuit"** жумласининг аслиятдаги **"very great jesuit"** (**"великий иезуит"**) маъносига бутунлай қарама-қарши маъноли **"несчастный иезуит"** жумласини ишлатганликлари ҳамда **"called up"** сўзи **"крикнул"** эмас, балки **"позвал"** маъносига эканлиги, бундан ташқари **"coarsely"** (**"внезапно"**) сўзининг луғатда "грубо" маъноси йўқлигини эътиборга олмаганликлари туфайли русча ва ўзбекча таржимада аслиятда ифодаланган персонаж нутқ маънавияти ва тил маданиятига маълум даражада путур етган:

— He held the bowl aloft and intoned: Introibo ad altare Dei. Halted, he peered down the dark winding stairs and **called up** coarsely: -Come up, Kinch. Come up, you **fearful Jesuit** // Он поднял чашку перед собою и возгласил: - И подойду к жертвеннику Божию. Остановясь вниз, в сумрак винтовой лестницы, и грубо крикнул: - Выходи, Клинок! Выходи, **иезуит несчастный!** // У қўлидаги идишни баланд кўтариб хитоб қилди: - Раббим меҳробига киргайман. У тўхтаб пастга қоронғу бурама зиналарга назар ташлади-да, хириллаган товуш билан қичқирди: — Бу ёққа чиқ, Кинч. Кел бу ёққа, **разил шайтон**.

Келтирилган ушбу вазиятда асар персонажларидан бири Бак Маллиган Мартелло минораси ичида тонг саҳарда денгизга боқиб, мусаффо ҳаводан баҳра олиш учун зинадан тепага "Тангримга яқинроқ бўлишдан мамнунман" деб чиқади. Кейин у пастда ухлаб ётган қадрдон дўсти Стивенни "Кинч! Хўўў, Кинч! Тур, энди! Турақол, эй — **буюк иезуит**" деб уйғотади.

Асар персонажларидан бири Маллиган жисмонан бақувват, басавлат, табиатан одобсиз, сурбет, ҳасадўй, дилозор, шаккок.... Ж. Жойс унинг исми олдида "Buck" сўзини қўшиш билан "гапирувчи ном" услубий мақсадини қўллаган. "Buck" сўзи инглиз тилида от ёки феъл сўз туркумига киради. Бу сўз от сифатида "кийик ёки куённинг эркаги", феъл сифатида "отнинг икки орқа оёғи билан (ёки тўрт оёқлаб) сакраб юбориб, эгасини ерга улоқтирмоқ" маъноларига эга. Ж.Жойс нозик бадий ижод соҳиби сифатида "Buck" лақабини бериш билан Маллиганни отга муқояса қилиб, унинг қиёфасини моҳирона акс эттириб берган, чунки от ҳам бақувват ва басавлат, ҳам тўсадан сакраб юбориб, эгасига озор етказиб қўядиган ҳайвон. Таржимонларнинг Маллиганни "буқа"га муқояса қилишлари Ж.Жойс мақсадининг фақат ярми, яъни Маллиганнинг "басавлат, бақувват"лигини ифодалаган, холос. Аммо, аслиятдаги Ж.Жойснинг

асар персонажи Маллиган хусусиятини ўзида мужассамлаштирган "Buck" "гапирувчи номи" ни қўллаш билан назарда тутган руҳий ҳолатлар ўз аксини топмаган: "Buck Mulligan - Бык Маллиган". Таъкидлаш жоизки, "Buck" сўзининг русчада "Бык" деб таржима қилиниши тўғри эмас.

Қизиги шундаки, аслиятдаги "Buck Mulligan" русчада "Бык Маллиган", ўзбекчада 1-8 воқеаларда "Бак Маллиган", 9-11 воқеаларда "Буқа Маллиган" деб таржима қилинган. Бизнингча, лингвистик таржимашуносликда "гапирувчи номлар" деб аталувчи персонажлар номлари талқини амалий жиҳатдан ҳам, назарий жиҳатдан ҳам ҳалигача дуруст ҳал қилинмаган бўлса-да, "Buck" сўзининг лугавий маъноларидан келиб чиқиб, русча ва ўзбекчада транслитерация усули билан "Бак" деб таржима қилинса маъқул бўларди.

Ж.Жойснинг асари китобхон учун улкан тарбиявий аҳамиятга эга. Асардаги она образи тимсолида юксак маънавият, Стивен шахсида эса кишилардаги мунофиқлик (чунки у Худони тан олади ва юқорида айтиб ўтилганидек, бир пайтлар христиан дини ташкилотининг аъзоси (иезуит) бўлган, ҳатто у бу ташкилот билан алоқасини узганидан сўнг ҳам "Инжил"га муҳаббат билан қарайди, уни ниҳоятда қадрлайди ва ундаги мукамалликка, изчил мантиққа тан беради, аммо онаси жон бериш олдида Стивенни чақиртириб, уни Тангри олдида умрбод гуноҳкор ҳолда қолиб кетиб, бир кун келиб Тангри ва Исо алайҳиссалом ҳузурда азоб чекиб қолиши мумкинлиги ва агар бола азобда бўлса, она ҳам азобда қолишини кўз олдида келтириб, Тангрига тавба қилишини ўтиниб сўраганида ҳам қалбида бир илоҳий куч борлигини сеза туриб, мунофиқлиги туфайли кўнмайди) ва қуйидаги вазиятдаги сутчи кампир образи қиёфасида кишилардаги эътиқод ва художўйлик, Маллиган мисолида эса кишилардаги маънавиятсизлик, даҳрийлик ва шаккоклик моҳирона тарзда ифодаланган.

– That's a lovely morning, sir, she said. Glory be to God.

– To whom? Mulligan said, glancing at her. Ah, to be sure. The islanders, Mulligan said to Haines casually, speak frequently of **the collector of prepuces**,

– Славное утречко, сэр - сказала она. - Слава Богу.

– Кому-кому? спросил Маллиган, поглядев на неё. – Ах да, конечно!

– **Наши** островитяне, - заметил Маллиган Хейнсу как бы вскользь, – нередко упоминают **сборщика крайней плоти**.

– Бугун ҳаво чарақлаб турибди, сэр, – деди у. – Худого шукур.

– Кимга дейсиз? – деди Бак Маллиган унга қараб. – Э-ҳа, албатта, албатта.

Орол одамлари, – Хейнсга тушунтирмақчи бўлиб сўзлади Маллиган, – одам аъзосининг чил бўлақларини йиғиб юрадиганларни бот-бот эслаб туришади.

Рус таржимонлари қўллаган "**Наши**" сўзи аслиятда йўқ ва бу сўз ана шу вазият учун, ҳатто, ошиқчалик ҳам қилади. Иккинчидан, Ж.Жойс "**the collector of prepuces**" жумласини ишлатиб, метонимия услубий қўлланишини ишлатган ҳамда бу билан Тангрини назарда тутиб, Унинг қудратига ишора қилган (Бунга С. Хоружийнинг ўзи ҳам таржимага ёзган изоҳида ишора қилган), аммо таржимада Ж.Жойснинг бу мақсади ўз аксини топмаган. Художўй сутчи кампир ўша куни соғ - саломат турганига шукур қилиб, Тангрини тилга олади, даҳрий ва шаккок Маллиган эса кампирни калака қилади ва у даҳрийлиги туфайли "**God**" сўзи ўрнига "**the collector of prepuces**" дейди. Таржимада эса бу нарса ўз ифодасини топмаган. "**Prepuce**" сўзи рус тилига "**крайная плоть**" ва ўзбек тилига "**пушти камар**" деб таржима қилинади. Шунинг учун, бизнингча, аслиятдаги гапни сўзма-сўз эмас, балки "Островитяне нередко упоминают создателя человека" деб берганларида аслиятдаги маънони ифодаланишига эришган бўлардилар.

Таржиманинг аслиймонанд чиқишида асосий маънони ифодаловчи лисоний бирликларнигина эмас, балки ёрдамчи воситаларнинг ҳам маълум маънони англашиши мумкинлигини эътиборга олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Асар таркибидаги ҳар бир унсур, катта-кичиклигидан, асосий ёки ёрдамчилигидан қатъи назар, муайян маъно ва услубий вазифанинг юзага чиқишида маълум аҳамият касб этадики, унинг етарли даражада баҳоланмасдан таржимон эътиборидан четда қолиши ёки янглиш тушунилиши нафақат шу бирлик маъно ва вазифасининг, балки бутун жумла мазмунини, муаллиф назарда тутган фикрнинг нотўғри талқинига олиб келади:

- 1) – And **a** third, Stephen said, there is who wants me for odd jobs.
 – А некто **третий**, - продолжал Стивен, – желает, чтобы я был у него на побегушках.
 – Яна **учинчиси** ҳам бор, – деди Стивен, – мен унинг малайиман.
- 2) – General paralysis of **the** insane
 – Прогрессивный паралич со слабоумием.
 – Ўсиб борувчи фалаж ҳамда ақли заифлик.

Юқорида келтирилган ҳар иккала гапда рус таржимонлари инглиз тилидаги артиклини ёрдамчи сўз туркумига киради деб ўйлаганликлари сабабли Ж.Жойс назарда тутган маъно аслиймонандлигига эриша олмаганлар. Биринчи гапда **"a third"** рус тилида **"третий"** маъносини англатмайди. **"Третий"** маъносини **"the third"** бирикмаси беради, **"a third"** эса **"ещё один, другой"** маъносини англатади. Иккинчи гапда таржимонлар инглиз тилида **"the"** отга кўплик шакли маъносини беришини билмаганликлари сабабли **"the insane"** (**"сумашедшие"**) сўзини рус тилига нотўғри таржима қилганлар.

Инглиз тилидаги **"harlot"** сўзининг луғавий маъноси **"проститутка"** (**фоҳиша**), аммо унинг **"сотқин"** кўчма маъносига ҳам эга эканлиги луғатларда кўрсатиб қўйилган. Масалан, рус тилида **"политическая проституция"** (**сиёсий сотқин**) бирикмаси мавжуд. **"Harlot"** сўзи ишлатилган речитатив (ашула оҳангида айтиладиган сўзлар) берилган жойдан олдин бу сўзни контекстда **"сотқин"** маъносида эканлигини кўрсатувчи вазият келганлигига эътибор бермаганликлари оқибатида таржимонлар инглиз халқини фоҳишага чиқариб қўйишган.

– The harlot's cry from street to street
 Shall weave old England's winding sheet.

И крики шлюх глухой порой
 Британия, ткут саван твой.

Қизларнинг саси келур
 Баданларин сотурлар,
 Кўҳна Англия кафан,
 тинмай кафан тикурлар

(Таржима сўза-сўзлиги учун узр сўрайман – Т.У).

Бизнингча, ушбу речитативда Ж. Жойс назарда тутган фикр қуйидагича бўлган:

Сотқиннинг бетўхтов айюҳанноси
 Кўҳна Англияга чақирар кафан.

Ушбу вазиятда Ж.Жойс ўзининг прототиби Стивенга унинг ҳамсуҳбати тилидан "Англия яҳудийлар кўлида. Улар барча муҳим ўринларни молияни ҳам, матбуотни ҳам эгаллаб олишган. Бу эса – миллатнинг таназзулидан дарак. Яҳудийлар бирлашиб олган жойда улар миллатнинг бутун қонини сўриб оладилар. Ҳеч шубҳа йўқки, яҳудий чайқовчилар бизни хароб қилувчи корибадларини аллақачон бошлаб юбордилар. Кўҳна Англия жон бераяпти" деб айтиши билан сиёсий сотқинликни назарда тутган.

Асардаги қуйидаги вазиятда Ж.Жойс асар персонажи нутқи орқали китобхонни Худо қудратига тан беришга чақирган, аммо русча таржимада ушбу маъно нотўғри ифодаланганлиги оқибатида Худога ширк келтириб қўйилган.

If anyone thinks that I amn't divine
 He'll get no free drink when I'm making the wine
 But have to drink water and wish it were plain
 That I make when the wine becomes water again.

А кто говорит, я не Бог, тем плутам
 Винца, что творю из воды, я не дам.
 Пусть пьют воду, и тайна ясна,
 Как снова я воду творю из вина.

Бизнингча бу тўртлик қуйидагича таржима қилинса маъқул бўларди:

Ким мени демаса Худога яқин
Насиб этмас сувдан қилган шаробим.
Ва у мўъжизага лол қолар албат
Ясаган шаробим айланса сувга.

Хулоса қилиб айтганда, рус таржимонлари аслият тили мутахассиси бўлмаганликлари сабабли аслиятдаги тил маданиятини маълум даражада ифодалай олганлар, аммо асар ва асар персонажларининг нутқ маънавиятига кучли тарзда путур етказиб қўйганлар. Шунинг учун, бевосита таржимани амалга оширадиган таржимон лингвистик таржимашунослик назариялари билан суғорилган аслият тили мутахассиси бўлган филолог - олим бўлиши мақсадга мувофиқ.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, бугунги кунда аслиймонанд таржима асарлари яратиш ва халқимизни жаҳон адабиёти дурдоналари билан мукамал даражада таништириш учун мамлакатимизда таржимашунослик соҳасида, **биринчидан**, таржима амалиёти равнақи учун жиддий илмий тадқиқотлар олиб борадиган лингвистик таржимашунослик билан шуғулланувчи олимларни етиштириш, **иккинчидан**, фалсафа, нутқ маънавияти, тил маданияти, дин тарихи, диншунослик, маданиятшунослик, тасаввуф, умумий тилшунослик, чоғиштира тилшунослик, лингвистик таржимашунослик фанларининг замонавий назариялари билан бирга тил тарихи, фонетикаси, грамматикаси, лексикологияси ва стилистикасини пухта ўзлаштирган бевосита таржима билан шуғулланувчи етук мутахассис таржимонлар тайёрлаш лозим.

*Тоҳир УМРЗОҚОВ,
ЎзМУ докторанти*

«Зубдату-т-таворих»нинг мукаммал нашри

Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий «Зубдату-т-таворих» (Тарихлар сараси). «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент-2009

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирида, адабиётшунослар Фулом Каримов ва Субутой Долимовларнинг саъй-ҳаракатлари билан Огаҳий асарлари олти жилдда нашр этилган эди. Бу ноёб нашрнинг бешинчи жилдида «Зубдату-т-таворих»дан сарлавҳаси остида асардан кичик бир парча эълон қилинди. Бироқ Раҳимқули Муҳаммад Баҳодирхон салтанати даврига бағишланган бу тарихий асарнинг илмий изоҳлар билан таъминланган тўлиқ матни чоп этиш имкони бўлмади. Чунки тарихий воқеалар бетакрор бадиият билан тасвирланган, бу асарда ҳукмдор ажлодларимизнинг фақат жоҳиллиги эмас, фазилатлари хусусида ҳам баҳс юритилган.

Хусусан, «Зубдату-т-таворих»да Раҳимқулихоннинг фазилатларини тавсифлаш орқали Огаҳий унинг атрофидаги амалдорларни, шунингдек, ундан кейинги тахт ворисларини ҳам улуғлаган ва уларга панд-насиҳатлар қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Бундай қарашлар эса моҳиятан шўролар давридаги ҳукмрон мафкура сиёсатига, унинг тутумига тамомила зид эди. Бугунги кунда адабиётшуносларимиз томонидан ишлаб чиқилган идеал шоҳ концепцияси талқини ҳеч қандай муаммо келтириб чиқармайди, балки бу каби асарлар икки олий мақсадга мувофиқ келади. Уларнинг биринчиси — ўқувчиларда улуг ажлодлар билан фахрланиш туйғусини ривожлантириш бўлса, иккинчиси — уларда шу фахр ва ифтихор орқали ватанпарварлик, халқпарварлик, миллий қадриятларга садоқат руҳини камол топтиришдан иборат.

Маълумки, Огаҳий Мунис томонидан ёзила бошланган «Фирдавсу-лиқбол» («Бахт боғи») асарини муваффақиятли поёнига етказгач, XIX аср-

да ҳукмфармолик қилган хоразмшоҳлар салтанати даври воқеаларига бағишланган яна беш тарихий асар ёзди. Оллоҳқулихон ҳукмронлиги даври тўғрисидаги «Риёзу-л-давлат» («Давлат боғлари»), Раҳимқулихон салтанати воқеалари (1843-1846) тасвирланган «Зубдату-т-таворих», Муҳаммадаминхон (1846-1854), Саййид Абдуллоҳхон (1854) ва Қутлугмуродхон (1855) ҳукмронлик йилларидаги мураккаб ва зиддиятли ҳодисалар ҳақидаги «Жомеъу-л-воқеоти султоний» («Султонлар воқеалари мажмуаси»), Саййид Муҳаммадхон (1856-1865) замонига доир «Гулшани давлат» («Давлат гулшани») ҳамда Муҳаммад Раҳимхон соний — Феруз даври (1865-1910) васф этилган «Шоҳиду-л-иқбол» («Иқбол шаҳодати») каби асарлар шулар жумласидандир. Булар Огаҳийнинг фақат шеърят эмас, бадиий-тарихий наср ривожига нечоғли улкан ҳисса қўшганлигига ҳам далил бўла олади.

Ҳозиргача асосан тарихий асарлар сифатида баҳоланиб келган Огаҳий насрини махсус ўрганган академик Воҳид Абдуллаев бу асарларни «тарихий-бадиий проза» намуналари деб атаса, устоз манбашунослар — Фулом Каримов ва Субутой Долимов улар «бадиий-тарихий асар тарзида қимматли» эканига урғу берадилар.

Нашрга тайёрловчи томонидан ёзилган мазмундор сўзбошида «Зубдату-т-таворих»нинг қўлёзма манбалари, нашр учун асос қилиб олинган нусхаси билан ҳам батафсил таништирилади. Унга кўра, илмий жамоатчиликка асарнинг беш қўлёзма нусхаси маълум. «Зубдату-т-таворих»нинг ушбу нашри учун Тошкентдаги нусхаларнинг нисбатан мукаммалли — Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Бе-

руний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган 821-рақамли манба асос қилиб олинган.

Мавжуд рўйхатларда мукамал нусха сифатида кўрсатилган Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида сақланаётган қўлёзма:

Караминг тожидин сарафроз эт,
Равза аҳли ичида мумтоз эт, —

байти билан якунланган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтидаги қўлёзманинг охирида эса мазкур байтдан сўнг насрий хотима берилган ҳамда «Зубдату-т-таворих»нинг Раҳимқулихон вафотидан 35 кун ўтгач, ёзиб туллангани ҳақидаги муаллиф қайди берилган.

Бундан ташқари, келтирилган насрий матндан кейинги: «1298 сана. Роқими ин китоб Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон марҳум, гафараллоху зунубаҳо ва сатара уйубаҳо» деган қайд қўлёзманинг кўчирилган йили ҳақидаги мавжуд маълумотга ойдинлик киритади. Фатхулла Фанихўжаев тузган рўйхатда қўлёзманинг кўчирилган йили 1289/1880 деб кўрсатилган. Қўлёзмани кўчирган котиб қайдига кўра, бу сана 1298/1881 йил экани маълум бўлади.

«Зубдату-т-таворих» икки қисмдан иборат. Муаррих қайд этганидек, асарнинг биринчи қисмида Раҳимқулихоннинг туғилиши, илм ўрганиш ва ҳарбий-ҳаракатлари, шунингдек, бўлғуси хоннинг Ҳазорасп ҳокими сифатида олиб борган фаолияти сажъли насрда гўзал бадий шаклда муфассал баён қилинади. Асарнинг иккинчи қисми Раҳимқулихоннинг салтанат тахтига ўтирган кунидан то вафотида қадар содир бўлган воқеалар тасвирига бағишланган.

Асарда кўплаб назм намуналари ҳам келтирилган. «Зубдату-т-таворих» даги шеърый жанрларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: қасидалар (6 та), маснавийлар (70 та), ғазаллар (4 та), рубоийлар (7 та), қитъалар (10 та), тарихлар (4 та), фардлар (6 та). Бундан ташқари, «назм» сарлавҳасида 16 та шеър берилган. Фардлар эса «Байт» сарлавҳаси билан китобат этилган. «Зубдату-т-таворих» даги шеърлар жами 1176 байт (2352 мисра)ни ташкил этади. Бу маълумот ҳам асарнинг катта адабий манба эканлигидан далолат беради. Уларнинг аксарияти биринчи марта ўқувчиларга етиб бораётгани эса нашр қимматини янада оширади.

Юқорида таъкидланганидек, «Зубдату-т-таворих» сажъ усулида яратилган. Унинг тузилиши ҳам шу қадар мураккабки, бу хусусда алоҳида тадқиқот олиб бориш мумкин. Н.Жабборов матнни табдил қилар экан, унинг бундай нозик жиҳатларига катта эътибор билан жиддий ёндашган.

Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг «Зубдату-т-таворих» тарихий асари тўла ҳолда илк бор нашр қилиниши катта адабий-маданий ҳодисадир. Улуғ мутафаккир бобокалонимиз Муҳаммад Ризо Эрнӣзбек ўгли Огаҳий таваллудининг 200 йиллигига муносиб тўёна бўлди. Шу билан бирга мазкур ноёб нашр орқали муҳтарам ўқувчилар Марказий Осиё халқлари тарихи, географияси, этнографияси ва топонимиясига доир муҳим факт ва далилларга бой манбага эга бўдилар. Шубҳасиз, асар адабиётшунослик, адабий манбашунослик ва матншуносликдан ташқари, тарихшунослик, сиёсатшунослик соҳаларига оид тадқиқотлар учун ҳам қимматли манба бўлиб қолади.

*Нафас ШОДМОНОВ,
адабиётшунос*

Михаил ЗОШЧЕНКО

Ҳажвий ҳикоялар

ҲАЖВЧИ

Яқинда менга телефондан қўнғироқ қилишди.

Кимдир мулойим, юшоқ овозда сўради:

– Уртоқ Зошченкомисиз?

– Ҳа.

– Гап шундаки, биз кучайтиргич устида тажриба ўтказяпмиз. Бирорта ҳикоянгиздан уч-тўрт сатр ўқиб беришингизни ўтиниб сўраймиз.

Кечиктириб бўлмайдиган муҳим юмушим бор эди. Уни тўхтатишни ҳечам хоҳламасдим. Лекин мен кўнгилчан одамман. Камина, бундан таш-қари, ҳар хил янги ихтироларни ҳурмат қиламан.

Телефон гўшагига бир неча сатрни ўқиб бердим.

– Жуда соз, – деди мулойим овоз. – Миннатдорман. Жарангдорлик аъло даражада. Энди эшиттиришимизни тинглаб кўришингизни илтимос қиламиз. Марҳамат, хонанинг бурчагига бориб туринг. Ва қулоқ тутинг.

Гўшакни стол устига қўйдим-да, ўн қадамча юриб тўхтадим. Икки дақиқалар чамаси тентакдай гўдайиб турдим. Кейин қайтиб келдим.

– Қалай?

– Ҳеч нарса эшитмадим.

– Унда беш қадамча юринг ва шу тахлит ўтирингки, қулоғингиз гўшак билан бир сатҳда бўлсин.

Узоқлашдим ва ўтириб олдим.

– Қалай?

– Худо ҳаққи, ҳеч нимани эшитмаяпман! – дедим жаҳл билан.

– Унда, – деди ҳамсуҳбатим кула-кула, – гўшакни қўйинг ва ётиб ухланг.

Ҳалиги одам яйраб, мириқиб, энтиқиб хохолаб куларди.

Нимасини айтасиз, чиндан ҳам жуда хунобим чиқди. Гўшакни узиб олишимга сал қолди. Қаранг-а, аллақандай ярамас мени ўн дақиқача лақиллатса-я. Ҳатто ўтиришга ҳам мажбурлади.

Кейин ўзимни босиб олдим. Ҳатто тиржайиб қўйдим. Нима бўпти? Ҳаммаси жойида. Сюжет тайёр, ёзса бўлади. Долзарб мавзу – телефон безорилари ҳақида мўъжазгина ҳажвий ҳикоя қоралаш ҳам мумкин. Мана шу бўлмағур ишда йигирма рублни ҳалол ишлаб олдим.

Ҳар бир бемаънигарчиликнинг тагида ҳикмат бор, деб шуни айтсалар керак-да.

НОМАЪЛУМ ДЎСТ

Пётр Петрович исмли киши рафиқаси Катерина Васильевна билан Малая Охта шаҳрида истиқомат қиларди. Турмуши яхши, бадавлат яшарди. Хўжалик, гардероб, сандиқлар мол-мулк билан лиқ тўла... Унинг иккита самовари бўларди. Дазмолларнинг эса сон-саногии йўқ – нақ ўн бешта эди ўзиям.

Бироқ шунчалик бой-бадавлат бўлишига қарамай, унинг турмуши зерикарли эди. Бойликларидан кўз узмас, рафиқасига тикилганча ҳеч қаёққа жилмасди. Остона ҳатлаб ҳовлига чиқишга қўрқарди. Унинг йўқлигидан фойдаланиб буюмларини ўғирлаб кетишмасин тагин.

Бир куни эса Пётр Петрович почтадан хат олди. Махфий хат. Кимдан эканлиги ёзилмаган. Хатда шундай сўзлар ёзилганди:

«Эҳ, сен, қари туя. Ёш хотинчанг билан яшайсан-у, лекин атрофингда нималар бўлаётганидан беҳабарсан. Хотинчанг эса бир ҳузурталаб билан айланишиб юрибди, тентак. Номалум дўстинг бўлганим учун сени хабардор қилиб қўйяпман: агар сен, алжиган чол, йигирма тўққизинчи июль, шанба куни кечқурун соат еттида Меҳнаткашлар боғига келсанг, рафиқанг айш-ишратга қандай ўч эканлигини ўз кўзинг билан кўрасан. Кўзингни оч, мияси айниган чол. Чуқур эҳтиром ила, «номалум дўстинг»».

Хатни ўқиб бўлгач, Пётр Петрович серрайиб қолди. Сўнгра нималар бўлганини эслай бошлади. Ёдига тушди: Катерина Васильевна иккита мактуб олди, лекин кимданлиги ҳақида лом-мим демади. Умуман олганда, ўзини ғалати тута бошлади: онасиникига серқатнов бўлиб қолди ва майда-чуйда харажатлар учун пул сўрайдиган одат чиқарди.

«Ҳа, ярамас! — ўйлади Пётр Петрович. — Қўйнимда илон сақлаб юрган эканман-да... Ҳечқиси йўқ, устимдан кулишларига йўл қўйиб бўлман. Ушлаб оламан-да, абжағини чиқараман — тамом-вассалом».

Йигирма тўққизинчи июль, шанба куни Пётр Петрович ўзини касалликка солиб ётди. Диванга чўзилиб, рафиқасини кузата бошлади. У эса ҳеч нарса бўлмагандай уй юмушлари билан банд эди. Бироқ кечқурун ёрилди:

— Пётр Петрович, онамникига бормасам бўлмайди. Оғирлашиб қолибди.

Ўзи эса юзига оро бериб, шляпани кийдию жўнади-кетди.

Пётр Петрович шоша-пиша кийиниб, чап қўлига таёқ олди, оёғига калишини илдию хотинининг изидан тушди.

Меҳнаткашлар боғига келди, одамлар таниб қолмасин, деб ёқасини кўтарганча йўлка бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бирдан фаввора бўйида ўтирган кўйи олисларга тикилаётган рафиқасига кўзи тушди. Сўнг унга яқин келди.

— Ҳа, — деди, — ассалому алайкум. Жазманингизни кутяпсизми? Хўш, Катерина Васильевна, башарангизни ёрсам ҳам камлик қилар...

Хотини кўз ёш қила бошлади.

— Пётр Петрович, Пётр Петрович! Бўлмағур хаёлларга борманг. Сизга айтмоқчи эмасдим-у, энди айтмасам бўлмас... — деди хотини.

Шундай деб, енгининг ичидан мактуб чиқарди.

Хатда Катерина Васильевна ҳаёти жар ёқасида турган, ҳалок бўлаётган одамни қутқариши кераклиги ёзилганди. У кимса йигирма тўққизинчи июль, шанба куни Меҳнаткашлар боғига келишимни ўтиниб сўраганди.

— Ғалати, — деди у. — Ким ёзипти экан?

— Билмасам, — жавоб қилди Катерина Васильевна. — Унга ачинганимдан бу ерга келдим. Ким эканлигини билмайман.

— Хў-ўш-ш, — деди Пётр Петрович, — келишга келдинг. Келдингми, энди қимирламай шу ерда ўтир. Мен, — деди у, — фаввора ортига беркинам. Кўрамиз, ўша нусха ким экан. Унинг биқинидан дарча очиб қўяман.

Пётр Петрович фаввора ортига беркиниб, қута бошлади. Рафиқаси эса қаршисида — ранги сомондай, зўрға нафас оларди... Орадан бир соат ўтди — ҳеч кимдан дарак йўқ. Яна бир соат ўтди, ҳеч ким йўқ. Шунда Пётр Петрович фаввора ортидан чиқиб келди-да:

— Майли, — деди, — пиқилламанг, Катерина Васильевна. Бу, ҳойна-ҳой, кимнингдир ҳазили бўлса керак. Уйга қайта қолайлик... Шунча юрганимиз етар... Бетайин акангизнинг иши бўлмасин, тагин.

Катерина Васильевна бошини чайқади.

– Йўқ, бунинг тагида жиддий бир гап бор. Нотаниш кимса сиздан кўрққанидан яқин кела олмаган бўлса, ажаб эмас.

Пётр Петрович тупурди, хотинининг билагидан тутди, улар йўлга тушдилар.

Мана, эр-хотин уйга ҳам етиб келишди. Не кўз билан кўрсинларки, уй эса ағдар-тўнтар бўлиб ётарди. Сандиқ ва жавонлар очилган, даз-моллар ҳар томонга улоқтирилган, самоварлар йўқ – талон-торож. Деворда эса тўғноғичга илинган қуйидаги ёзув осиглиқ турарди:

«Сиз шайтонларни бошқача йўл билан уйдан чиқариб бўлмади. Тухум босгандай ўтирасизлар... Костюмларингнинг бўйи эса, қари туя, менга тўғри келмас экан. Бўй деган ҳам шунчалик беўхшов ва пакана бўладими? Бу ишингга қойил бўлмадим. Рафиқанга эса чуқур таъзим бажо айлаймиз».

Эр-хотин ёзувни ўқиб “оҳ-воҳ” қилишди, полга ўтириб, ёш болалардай йиғлай бошлашди.

БАЁННОМА

Навбатчи милиционер перони сиёҳдонга ботирди-да, деди:

– Жим-м, ўртоқлар... бир бошидан гапиринг... ким кимни туртди?

– Уни манави туртди, – деди бир кампир, одамлар оралаб стол ёнига келаркан. – Уни ўша туртди... Ҳу-у, шайтони лаъин, – деди.

Хола кўрсатган қоғ орқалаган киши индамай турар ва тез-тез пишилларди. Унинг ёнида жабрланувчи ва бир нечта гувоҳлар туришарди.

Жабрланувчи елка қисганча хижолатли алфозда минғирларди:

– Мен нима қипман?.. Ҳеч нима... Гувоҳлар...

– Уни ўша туртди, – такрорлади хола. – Туртиб, кейин нима дейди, денг: ху-у, иблиснинг модаси деди. Мен трамвайда қарама-қарши ўтиргандим, денг. Смоленское қишлоғига, жиянимникига кетаётиб эдим.

– Жим-м... – деди навбатчи, – бирпас сабр қилинг, хола.

– Сабр қил, эмиш, – ранжиди хола. – Нега сабр қиларканман-а? Куппа-кундуз кунни одамларни туртадиган вақтлар ўтиб кетган. Турта-турта туртилиб бўлдик.

– Бирпас жим турсангиз-чи, – деди навбатчи, перони яна сиёҳга ботираркан. – Кимсиз ўзи?

– Менми? – сўради хола. – Гувоҳлармиз биз... Жиянимникига кетаётган эдик... Кундуз кунни турткилашларига чидаб бўларканми. Кўйиб берсанг, ўлгунича туртган бўлармиди...

– Сабр қилинг, хола, – деди милиционер, – сизни туртишмабдику... Сизга савол беришади. Ҳозирча бирпас жим турсангиз.

– Мени туртишмаган бўлсаям...

– Жим-м... Сизни туртишдимми? – сўради милиционер жабрланувчидан.

– Мени... – деди жабрланувчи. – Ҳўш, нима қипти... Ҳеч нима. Ҳўп, туртишибди. Шунга шунчами. Трамвайда бўп туради-ку. Гувоҳларнинг талаби бу – милицияга ўзлари бошлаб келишди.

– Авф этинг, пардон, – деди гувоҳлардан бири. – Мен ҳам кўрдим... Бунга йўл қўйиб бўлмайди... Баённома тузиш керак...

– Айтяпман-ку, – яна бидирлай кетди хола, – баённома, албатта, баённома тузиш керак... Ўртоқ милиционер эса менга ўқрайди... Нақ марказгача бораман... Куппа-кундуз кунни-я, бунга йўл қўйиб бўлмайди...

Милиционер учинчи маротаба перони сиёҳга ботирди-да, баённома ёзишга тутинди, фамилия... жинси... собиқ унвонларни сўраб олди. Навбатчи милиционер узоқ вақт ёзди, ҳарфларни дона-дона қилиб қаторлаштирди. Кейин сўради:

- Қаерда бўлди бу воқеа? Қайси жойда?
- Трамвайда, – деди хола, – трамвайда. Айтяпман-ку, трамвайда, деб, ўргулай... Смоленск қишлоғига жиянимникига кетаётган эдим...
- Жойи, кўчанинг номини айтинг.
- Семёновск кўчасидан кетаётгандик...
- Уф-ф, – деди милиционер, перони кўяркан. – Семёновск, дедингизми? Бизнинг туман эмас бу. Бу, граждандар, иккинчи туман. Уша ёққа боринглар...
- Қанақасига? – савол бера кетишди гувоҳлар. – Ёзув-чизув қилиб бўлинган бўлса, нима фарқи бор...
- Иккинчи туманга боринглар, дедим-ку.
- Агар мени ўлдиришганида-чи?
- Қаерда ўлдиришган?
- Қаерда бўларди... Семёновск кўчасида-да...
- Иккинчи туманга боришингиз керак.
- Борамиз ҳам! – фиғони фалакка чиқди холанинг. – Борамиз ҳам. Буни шундай қолдириб бўлмайди... Жабрланувчи қани?
- Жабрланувчи кўринмасди. У юз берган гала-говурдан фойдаланиб, жуфтакни ростлаб қолганди. Шу вақтгача жим ўтирган қоп кўтарган киши норози оҳангда гўнғиллади.
- Сен-чи, сен, – деди у, холага юзланаркан, – сен нега думингни ликиллатасан?
- Ким ликиллатьяпти? – нағмасини бошлади хола, саватини яна стол устига кўяркан. – Ким ликиллатьяпти, деяпман?
- Сен ликиллатьяпсан. Шу галвани ўзинг бошладинг, иблисинг модаси...
- Холанинг вазоҳати ўзгарди.
- Ўртоқлар, бу нимаси, – деди у, – ҳақорят қиляпти-ку, ахир.
- Мана энди мумкин, – деди милиционер, перони тўртинчи бор сиёҳдонга ботирар экан. – Воқеа бизнинг туманда рўй берди. Баённома ёзамизми?
- Маъзур тутасиз, – мингирлади хола, – баённома деганингиз нимаси? Ўртоқ милиционер, худо хайрингизни берсин... Нима учун... Биз тинчгина, жим суҳбатлашяпмиз...
- Хола саватини олди-да, йўлак томон юрди. Гувоҳлар аста-секин тарқалишди. Қоп кўтарганининг бир ўзи қолди. У зарурат бўлмаса-да, анча вақтгача милиционердан иккинчи туман қаерда эканлигини сўраб-суриштирди, сўнг қўлини силтаб, маъюс пишиллаганча чиқиб кетди.

ХҲЖАЛИК ҲИСОБИ

Байрамга ҳисобчи Горюшкин уйида зиёфат уюштирди. Таклиф этилганлар кўп эмасди.

Мезбон қандайдир кўтаринки кайфиятда йўлакда меҳмонларга пешвоз чиқар ва пўстинларини ечишга ёрдамлашаркан, таклиф этилганларни ичкарига бошларди.

– Бу киши, – дерди у, меҳмонни рафиқасига таништираркан, – менинг энг яқин дўстим ва хизматдошим.

Кейин қўли билан ўғлини кўрсатиб, дерди:

– Бу эса, эътибор беринг, менинг тентаквойим... Лёшка. Учига чиққан шумтака, мен сизга айтсам.

Лёшка тилини чиқарди, меҳмон эса ўзини бир оз ноқулай сезиб, дастурхон атрофидан жой олди.

Ҳамма йиғилгач, мезбон бирмунча тантанали оҳангда дастурхонга таклиф қилди.

– Ўтиринглар, – дерди у кўтаринки кайфиятда. – Ўтиринглар. Дастурхонга марҳамат... Бағоят хурсандман... ош бўлсин...

Меҳмонлар қошиқларни барабар жаранг-журунг қила бошлашди.

– Ҳа-а, – деди бир оздан сўнг мезбон, – билсангиз агар, ҳамма нарса қимматлашиб кетди. Нимани олманг – нархи чақади. Нархлар осмонда.

– Э, нимасини айтасиз, – деди рафиқаси ғамгин қиёфада, шўрвани симираркан.

– Худо ҳаққи, – илиб кетди мезбон, – ҳақиқатан ҳам тўхтовсиз ошмоқда. Айттайлик, манави шўрвани олинг. Шуям гапми? Арзимас нарса. Сувдан бўлак ҳеч нима йўқдай. Қани, чамалаб кўринг-чи, шу суюқлик қанча туради?

– Ҳ-ҳа, – деб қўя қолишди меҳмонлар.

– Ҳақиқатан ҳам, – давом этди мезбон. – Бошқа нарса – тузни олинг. Арзимаган маҳсулот, аҳамиятсиз нарса, қани, яна чамалаб кўринг-чи, у қанча тураркин?

– Ҳа-а, – чўзди тентаквой Лёшка, афтини буруштираркан, – бирорта меҳмон тузлаб қолса борми...

Ҳозиргина шўрвасига туз сепган пенсне таққан ёшгина йигит кўрқаписа туздонни нари итарди.

– Сепаверинг, сепаверинг, – деди уй бекаси, туздонни унинг ёнига сураккан.

Меҳмонлардан садо чиқмасди. Мезбон иштаҳа билан шўрва ичар ва меҳмонларга мулоим қараб-қараб кўярди.

– Иккинчи овқат ҳам келтирилди, – эълон қилди у кўтаринки кайфиятда. – Ёки бўлмаса, жаноблар, иккинчи таом – гўштини олайлик. Ижозатингиз билан сиздан сўрасам, шу гўшт қанча туради? Айтинг-чи, қани? Бу ерда неча фунт гўшт бор?

– Саккиздан тўрт-беш, – маъюс ахборот берди хотини.

– Ҳисобга тўғри бўлиши учун беш деб ҳисоблаймиз, – деди мезбон. – Олтин ҳисобида эллик тийиндан тўғри келяптими? Киши бошига шунчадан... Неча кишимиз?..

– Саккиз киши, – ҳисоблади Лёшка.

– Саккиз киши, – такрорлади мезбон. – Ярим фунтдан... Ҳар бир оғизга камида чорактадан.

– Ҳа-а, – деб қўйди хафа бўлган қўйи Лёшка, – баъзи меҳмонлар гўштни хантал қўшиб паққос туширади.

– Ҳа-я, – деди мезбон, мулоим жилмаяркан, – хаёлимдан кўтарилаёзбди – хантал... Қани, умумий ҳисобга хантални, уни-буни, анавини ҳам қўшиб хомчўт қилиб кўринг-чи. Киши бошига бир рублданга бориб қолади...

– Ҳа, бир рублдан, – деди Лёшка, – Пал Елисеевич тирсаги билан кўзгуни туртиб юборганида бир сўмданга тўғри келганди-ёв...

– Эҳ-ҳа! – қичқириб юборди мезбон. – Тасаввур қилинг, бир гал меҳмонлар уйимизга келганда улардан бири, албатта билмасдан кўзгуни туртиб юборса бўладими. Ушанда тушлик роса қимматга тушганди. Биз атайин ҳисоблаб чиққандик.

Мезбон хотираларга чўмди.

– Сирасини айтганда, – деди у, – бу тушлик ҳам анча-мунчага айланади. Буни хомчўт қилиш қийин эмас.

У қалам олди ва ейилган таомларни битта қолдирмай ёзиб, харажатни ҳисоблай бошлади. Меҳмонлардан садо чиқмас, ҳеч ким қимириламасди, фақат шўрвасига эҳтиётсизлик билан туз сепган ёш йигитгина дақиқа сайин терлаган пенснесини ечар ва уни сочиқ билан артарди.

– Эҳ-ҳе, – деди ниҳоят мезбон, – беш рублдан кўпроққа тўғри келяпти...

– Электр қуввати-чи? – ғамгин қўшиб қўйди аёли. – Уйни иситиш-чи? Марияга тўланадиган хизмат ҳақи-чи?

Мезбон қўлини сермаб, пешанасига шапатилаб урди ва кулиб юборди.

– Ҳақиқатан ҳам, – деди у, – электр, иситиш, хизматкор ҳақи... Ижара пули-чи? Маъзур тутинг, жаноблар, рост-да, хонанинг ижара пули! Қани, саккиз киши, тўрт саржин квадрат... Ҳар саржинига тўқсон тийиндан... Бир кунга, демак, уч тийин... Ҳм... Буни қоғозда ҳисоблаш керак...

Пенсне таққан ёш йигит стулда ғимирлаб қолди ва бирдан йўлак томон йўналди.

– Қаёққа кетяпсиз? – қичқирди мезбон. – Қаёққа кетяпсиз, азизим, Иван Семёнович?

Меҳмон ҳеч нима демади ва бировнинг калишини кийиб, хайр-маъзурни насия қилганча чиқиб кетди. Унинг ортидан қолганлар ҳам тарқала бошлашди.

Мезбон столда қўлида қалам тутганича яна узоқ вақт ўтирди, кейин деди:

– Ҳар бир кишига олтин ҳисобида бешдан бир миқдорида тийин.

Буни у хотини ва Лёшкага айтди – меҳмонлардан эса асар ҳам қолмагани.

УНУТИЛГАН ШИОР

(Таҳририяга хат)

Ҳурматли ўртоқ муҳаррирлар ва муҳтарам ҳарф терувчилар! Аёлларлар учун махсус сон нашр этаётганингиздан газета орқали хабар топиб, менинг камтарона овозимни ҳам қўшиб қўйишингизни сўрайман.

Бир оз сурилинг, муҳтарам ёзувчилар! Менга ҳам кичкинагина жой ажратинг-у, аёллар масаласи ва тенг ҳуқуқлилиқ хусусида маълумот беришимга ижозат этинг.

Бу қанақаси, ҳурматли ўртоқлар, аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги масаласи нима бўлади? Бу жозибатор шиор наҳотки унутилган бўлса? Дарвоқе, наҳотки ундан ном-нишон қолмаган бўлса?

Яқиндагина, ўн саккизинчи йили, катта завқ-шавқ билан тенглик ҳақидаги бу шиор эълон қилинган эди.

Лекин орадан беш йил ҳам ўтмай, бу шиор унутилди ва томошабин олдида бошқача манзара намоён бўлмоқда. Қандайдир хонимча билан театрга борасанми ёки кинога тушасанми, театр учун ҳам, кино учун ҳам кириш ҳақини тўлаб қўй. Агар хонимча ёшгина сингилчасини етаклаб олса-чи, унда ёш сингилчаси учун ҳам чўнтак кавла. Ёши бир жойга бориб қолган онаси эргашса борми, у киши учун ҳам пул чиқар, яхши яшайсан-ку, ахир. Дарвоқе, гарчи онахоннинг кўзи хиралашиб қолган бўлса-ю, ҳатто кўзойнак орқали ҳам ҳеч нимани кўрмаса, унда, демак, пулим кўкка совурилди, дея-вер.

Ёки масалан, хонимча билан трамвайга ўтирдинг, дейлик, чиптачига трамвай учун ҳам ҳақ тўлаб қўй. Бир киши учун пул чиқарсанг борми, нақ балога қоласан ва йиғи-сиғи ҳамда жанжалга рўпара бўласан.

Бу қанақаси, ҳурматли ўртоқ ҳарф терувчилар? Қанақасига бу тенг ҳуқуқлилиқ бўлсин, ахир? Уз вақтида қимматли шиор эълон қилинган бўлса-ю, киши нима учун азоб-уқубат чекиши керак?

Яна бир оз сурилинг, ҳурматли ва мўътабар ёзувчилар! Ҳарфларни териш учун сизларни мажбур қилаётганимдан жаҳлингиз чиқмасин, муҳтарам ҳарф терувчилар, сиз, яъни эркаклар учун ҳам қайғурмоқдан ва ҳаракат қиляпман, мен сизга айтсам.

Хулласи калом: ўн саккизинчи йили қимматли шиор эълон қилинган эди, ўн тўққизинчи йилда эса, пайсалга солиб ўтирмай, шу шиорга

мос келадиган умр йўлдошини излашга тушдим. Афсуски, бундай соҳибжамолни топа олмадим.

Баъзи хонимчалар шиор устидан шунчаки кулишар ва бундаин шиор уларга керак эмаслигини айтишарди. Бошқалари эса, аксинча, айтишардики, шиор жуда жозибали, лекин, нимасини айтасиз, ишга келадиган бўлсак — пулни чўзиб қўй: кириш ҳақини ҳам тўла, жой ҳам бўшат, обакидандон ҳам олиб бер... Мана сизга шиор!

Икки йил ахтардим ва ниҳоят, топдим.

Яна бир оз сурилинг, ҳурматли ёзувчилар! Фабулани охирига етказишимга ижозат беринг. Йирикроқ ҳарфлар билан теринг, муҳтарам ҳарф терувчилар.

Нима деётгандим, ҳа, топдим. У билан клубда танишдим, ўшанда у оғзидан кўпик сочиб ушбу шиорни ҳимоя қиларди.

Албатта, бу хонимчани чиройли деб бўлмасди, лекин мен унинг ташқи кўринишига эмас, балки ичкарисига разм солардим.

Хонимчанинг ташқи кўриниши эса камтарона эди — сочлари қиртишлаб олинган ва бир лаби озроқ пастга осилиб турар, бу эса унинг юзига маъюслик ифодасини берарди. Бироқ юз териси қизил ва соғлом эди.

Ёнига келганимда у оғзидан кўпик сачратиб, эркак киши унинг учун пул сарфлашига ҳеч қачон йўл қўймаслигини айтарди.

— Хоним, бу шунчаки гап, — дейман. — Кема чўка бошлаганида хонимлар олдинга, эркаклар эса чўкаверсин, сувга бўкиб ўлсин, шундай эмасми?

— Йўқ, — дейди, — чўкишми, бирга чўкамиз.

— Унда, — дейман, — келинг, танишайлик.

Танишдик. У билан турли жойларга бордик. Ҳақиқатан ҳам ўзига ҳақ тўлайди ва бошқа хонимлар ҳақида нафратланиб гапирди.

У билан икки ой юрдим — ахийри расман қўлини сўрадим.

— Ижозат этинг, — дейман, — умр йўлдошингиз бўлай. Сиз, — дейман, — ўзингиз учун ишлайсиз, мен — ўзим учун. Сиз кириш ҳақини тўлайсиз, мен ҳам ўзим учун тўлайман. Бу, — дейман, — жуда жозибали ва шиорга ҳам мос келади.

У эса:

— Майли. Фақат барча тўй харажатларини тенг бўламиз, — дейди.

— Марҳамат, — дейман.

Шундай қилиб, уйланиб ҳам олдим, денг.

Яна бир оз сурилинг, муҳтарам ёзувчилар! Сўзимни охирига етказяпман.

Шундай қилиб, мен май ойида уйландим. Июнь ойида эса рафиқамни турмушга чиққан аёл сифатида ишдан бўшатишди.

У эса уйга қайтиб, кулади, денг.

— Сиз, — дейди, — менинг эриммисиз, ўзингиз боқасиз.

Унинг ишхонасига учиб бордим, улар эса эшитишни ҳам хоҳлашмайди ва шиор хусусида илжайишдан нарига ўтишмайди.

Ҳурматли муҳаррирлар ва муҳтарам ҳарф терувчилар! Буёғи неча пулдан тушди? Мен нима учун азият чекишим керак? Ва энди қайси гуноҳим учун бу тавия билан яшашим керак?

Қимматли шиор қаёқда қолди? Наҳотки буткул унутилган бўлса?

ИРИМ-СИРИМ

Ҳар хил ирим-сиримларга сира ишонмайман. Бекорчи гаплар.

Масалан, дейлик, кўча бўйлаб руҳоний кетиб боряпти. Ҳа, кетаётган бўлса яхши. Уни ўз ҳолига қўйинг. Балки у халқ судига кетаётгандир ёки терговчи чақиргандир уни. Мен қаёқдан билай? Шундан ҳам қан-

дайдир хулосалар чиқариш керак эмас-ку, эмишки, руҳонийни учратиб қолсанг, бу яхшиликка олиб келмасмиш. Бекорчи гаплар. Сафсата.

Ёки дейлик, йўлингизни қора мушук кесиб ўтди... Айримлар мушукка кўзи тушиши билан шу заҳотиёқ ортига қайтади. Аниқроғи, кўрқиб кетади. Юмушига бормайди. Йўли берк бўлармиш.

Яна сафсатабозлик. Яна бекорчи гаплар. Ҳа, мушук югурса югурибди-да — шунга шунчани? Уни оёғинг билан туртиб юбор ёки йўлнинг у тарафига ўтиб, ҳеч нарса кўрмагандай юмушингга кетавер. Йўқ, орқага йўртиб қолишади.

Мен, ўртоқлар, очиқ айтаман: бу бекорчи ирим-сиримларга ҳечам ишонмайман... Бир кунни шундай бўлганди. Иван Иванович Крюков, уни танирсиз балки, таваллуд кунини нишонлаш учун бизни уйига таклиф этди. Хотини таваллуд кунига катта ўрама кулча пиширибди, денг. Устига шакар унидан ҳам сепибди. Ва уни лаганда келтириб, стол устига қўйди.

Мезбон эса, эътибор беринг-а, қўлини бир-бирига ишқалайди.

— Мана, — дейди, — эътиборингизни мана бу ўрама кулчага қаратинг. Бу ўрама кулча оддий кулча эмас. Ўрама кулчанинг ичида меҳмонлар учун совға бор.

— Ол-а? — дедик биз.

— Ҳа-да, совғаси бор ичида. Ўн тийинлик кумуш танга солиб пиширилган. Танга кимга тегса, ўша дунёда энг бахтли инсон бўлади. Бахтимизни синаб кўрайлик... — дейди. — Ирими шунақа.

Мезбон ўрама кулчани кесиб, меҳмонларга улашди. Ея бошладик...

Орамизда эса Петрович исмли тул киши бор эди. Ўта уятчанг ва бахтсиз одам эди у. Ҳаётда омади чопмасди: байталининг ҳам оёғи синди, хотини ҳам, билсангиз агар, яқинда оламдан ўтди ва умуман олганда омадсиз киши эди у.

Худди мана шу Петрович танга ҳақида эштитиши билан ўзини кўярга жой топа олмай қолди.

— Эҳ, — дейди, — қани эди танга менга насиб этса. Бир омадим келармиди.

Ва ўрама кулчанинг устига энгашиб олганича кулчани паққос тушира кетди, мезбон эса уни кесишга базўр улгуради, денг.

У ўн бир бўлакни паққос туширди, ўн иккинчисига келганда — таққа тўхтади!

— Э-воҳ, — дейди, — тангани топдим, шекилли. Тилим остида...

Петрович бармоғини оғзига солиб, тангани чиқариб олмоқчи бўлди, лекин шодлигини ичига сиғдира олмай энтикиб нафас олган эди, томоғига бир нарса тиқилди. Ва тангани ютиб юборди.

Петрович оппоқ оқарган кўйи ўрнидан турди.

— Бунақаси кетмайди, биродарлар. Каттароқ тангани солиш керак-да. Қандай ютиб қўйганимни билмай қолибман...

Одамлар унинг устидан хохолаб кула бошлашди. Петрович эса кулмасди. Эсанкираганича столнинг ёнида турар ва чўмичдаги сувни тинмай хўпларди.

Сув ичиб, ўзига келди-да, кула бошлади.

— Гарчи тангани ютиб юборган бўлсам-да, лекин нима бўлганда ҳам менга бахт кулиб боқди. Энди ҳаётда ҳам омадим чопиши тайин.

Лекин унинг омади чопмади.

Кечга томон унинг мазаси қочди ва икки кундан сўнг минг азобида қийналиб жон берди.

Дўхтирларнинг гапига қараганда, гўёки Петрович танга туфайли жон берганмиш, эмишки, танга ичакда туриб қолганмиш. Танга, ҳарҳолда унча катта бўлмаса-да, лекин янги, четлари гадир-будир экан, ичакдан сирғалиб ўта олмабди.

Петровични дафн этишди. Шу маънода унинг омади чопди.

ЁМОН ОДАТ

Феврал ойида мазам қочиб қолса бўладими, биродарлар. Шаҳар касалхонасига ётдим. Шундай қилиб, шаҳар касалхонасида ётибман, денг, даволаняпман ва дилим ором олмоқда. Атрофда осудалик ва сукунат. Ҳаммаёқ саранжом-сариишта, ҳатто ётишга ҳам ийманасан. Туфламоқчи бўлсанг — ана туфдон. Утиргинг келяптими — мана сенга курси. Бурун қоқмоқчимисан — марҳамат қилиб энгинга қоқ, чойшабга эса — зинҳор-базинҳор, бунга рухсат беришмайди. Бунақа тартиб йўқ, дейишади.

Наилож, кўнасан.

Кўнмай ҳам кўр-чи? Бундан ортиқ гамхўрлик, лутфи карам яна қаерда бор? Фараз қилинг, расвогина бир одам ётибди, унга тушлик ҳам келтиришади, тўшагини ҳам текислаб беришади, қўлтиғига иссиқ ўлчагич ҳам қистиришади, ҳатто соғлиги билан қизиқишади ҳам.

Ким қизиқади, дерсиз? Муҳими, илғор кишилар — шифокорлар, шафқат ҳамширалари ва яна ўша фельдшер Иван Иванович.

Бу хизматчиларнинг барига нисбатан шу даража меҳрим ортдики, моддий ташаккурнома билдиришга аҳд қилдим.

Ҳаммасига бера олмайсан, хаёлимдан ўтказдим, уйингни топа олмай қолишинг мумкин. Биттасига бераман, дея ўйладим. Ва кимга беришимни чамалай бошладим.

Қарасам, фельдшер Иван Ивановичдан бошқа арзирлик одамнинг ўзи йўқ экан. Кўриб турибман, у келишган, басавлат одам ва ҳаммадан кўпроқ ҳаракат қилади, баъзан ҳатто ошириб юборади ҳам.

Майли, унга бера қоламан, дея ўйладим. Ва унинг чўнтагига пулни қандай солиш ҳақида ўйлай бошладим: қандай қилсам унинг ҳам ҳами-ятига тегмайман, ҳам тумшугимдан емайман.

Тез орада қулай фурсат ҳам туғила қолди.

Фельдшер каравотимга яқинлашиб, саломлашди.

— Ассалому алайкум, тузукмисиз? Ичингиз келиб турибдими?

Э-ҳа, ўйладим мен, илинди.

— Ҳа, шукур. Келинг, ўтиринг, отамлашамиз.

Фельдшер каравотга чўкканча индамай ўтираверди.

— Энди, — дейман унга мен, — аҳволлар қалай, нималар ҳақида ёзишяпти, маошлар дурустми, ишқилиб?

— Маошлар-ку, унча катта эмас, лекин зиёли беморлар ўлим тўша-гида ҳам чойчақа қистириш пайидан бўлишади.

— Айбга буюрмайсиз-у, ўлим тўшагида бўлмасам ҳам, беришга тай-ёрман. Буни ҳатто кўпдан буён орзу қилардим.

Пулни чиқардим ва унга узатдим. У эса миннатдорлик билан олди ва қўллари билан қуллуқ қилиб кўйди.

Ҳаммаси эртасидан бошланди.

Камина жуда тинчгина ва яхши ётган эдим, шу вақтга қадар мени ҳеч ким безовта қилмаганди, энди эса фельдшер Иван Иванович мод-дий миннатдорчилигимдан эс-ҳушини йўқотган эди гўё.

Менинг каравотим ёнига кунига ўн ёки ўн беш марта келади-ёв, ўзиям. Биласизми, бир қарасангиз ёстигимни тўғрилаб кўяди, яна бир қарасангиз ваннага тортқилай кетади, ичимни юриштириш таклиф эта-дими-ей. Биргина иссиқ ўлчагичлари билан қийнаб юборди мени, яш-шамагур. Олдинлари кунига бир ё икки маротаба кўярди иссиқ ўлчагич ўлгурни. Энди эса ўн беш марталаб кўяди, ўзиям. Авваллари ванна ҳам салқингина бўларди ва менга ёқарди, энди эса ваннани нақ қайноқ сув билан тўлдириб кўяди, додингни кимга айтасан.

Унақасига ҳам, бунақасига ҳам чап бериб кўрдим, ҳеч иш чиқмади. Мен унга яна пул тикиштирдим — мени ўз ҳолимга кўй, барака топкур деб, у эса яна аввалгидан баттар ҳаракат қилади, денг.

Бир ҳафта ўтди — қарасам, бу ёғи энди бўлмайдиган.

Ҳолдан тойиб, қаттиқ чарчадим, ўн беш фунтча вазн ташлаб, озиб кетдим, иштаҳам ҳам йўқолди.

Фельдшер эса ҳаракат қилгани-қилган.

Бир марта эса у кўппак мени қайноқ сувда пиширишига бир баҳя қолди, денг. Худо ҳаққи. Ярамас, мени шунақа иссиқ ваннага тикдики, оёғимдаги қавариқ ёрилиб кетди ва териси кўчиб тушди.

Мен унга:

— Одамларни қайноқ сувда куйдиришга ким рухсат берди, аблаҳ? Моддий миннатдорликни энди тушингда кўр, — дедим.

У эса:

— Бўлмаса — бўлмас. Илмий ходимлар ёрдамисиз ўлаверинг, — дейди.

Шундай деб, чиқиб кетди.

Энди эса ҳаммаси аввалги ҳолига қайтди: ҳарорат ўлчагични бир марта қўйишяпти ва бошқа муолажаларни эса — эҳтиёж бўлганда. Ванна ҳам илгаригидай салқин, каминани эса бошқа ҳеч ким безовта қилмай қўйди.

Чойчақалар билан кураш олиб борилаётгани бежиз эмас экан. Ҳа, биродарлар, бежиз эмас экан!

ОВРЎПАЛИК

Идора хизматчиси Серёжа Колпаков бир неча кун ақлдан озгандай бўлиб юрди.

У шаҳар телефон станциясига икка маротаба бориб, у ерда телефон аппаратининг нархи ва уни ўрнатиш шартлари ҳақида вазминлик билан, эринмай суриштирди.

Бу жуда арзон ва ҳамёнбоп эди.

Серёжа Колпаков шаҳар станциясига учинчи марта — шартнома имзолаш ҳақидаги қатъий қарор билан кириб борди. У алданиб қолмайин, деб маълумотлар бюросига учинчи маротаба йўл олди ва нархлар ҳақида вазминлик билан яна суриштира бошлади. Бундан ташқари, Серёжа телефон соҳасидаги энг янги ихтиролар ҳақида суҳбатлашишга ҳам уриниб кўрди, бироқ ўзининг қоғозларига ўралашиб қолган бағритош ва қуруқ, худбин маълумотчи хоним илмий кашфиётларга совуққонлик билан қараб, ҳатто жамоатчилик ишига халал бермасликни истехзоли оҳангда сўрашга жазм этди.

Шунда ўзининг энг илғор ғояларини инобатга олмаганларидан ранжиган Серёжа Колпаков ҳамёнини чиқариб, стол устига отиб юборди ва овозини баландлатиб, ўзи ҳам муассасада хизмат қилишини ҳамда инсонга халақит бериш нима эканлигини яхши тушунишини билдириб қўйди. Лекин, бахтга қарши, у халал бериши шарт.

Шу тобда Серёжа Колпаковнинг юзида мағрурлик ифодаси зуҳур этди ва зудлик билан шартнома тузиш истагида эканлигини билдирди.

Серёжани мудирнинг ҳузурига юборишди ва ярим соатдан сўнг шартнома имзоланди.

— Фақат, илтимос, ҳурматли ўртоқ, — деди Серёжа мудирга, овози титраб, — шошилишингизни илтимос қиламан. Мен банд одамман. Ҳар бир сониям қадрли.

Кўчага Серёжа Колпаков бошқа инсон бўлиб чиқди.

У шошилмай, вазмин одимлар ва ўткинчиларга енгил истехзо билан назар ташларди.

— Рўёбга чиқди, — шивирларди Серёжа Колпаков. — Узоқ кутилган орзуим рўёбга чиқди. Ва ниҳоят, Сергей Иванович Колпаковда телефон бор. Сергей Иванович Колпаков, саккизинчи разрядли ходим, таъбир

жоиз бўлса, ҳаётнинг умумий тармоғига уланди. Сергей Иванович Колпаков, хизматчи — маданий кўникмалар ва одатларга эга бўлган ҳақиқий, асл оврупалик инсон.

Сергей Иванович бош кийимини ечди, пешанасидаги терни артди ва телефон соҳасининг фойдали жиҳатлари ҳамда умуман, инсон даҳоси ҳақида фикрлар экан, вазмин қадам ила хизматга йўл олди.

Бир неча кун тушдагидай ўтди.

Сергей Иванович телефонни қаерга қўйишини хаёлан тасаввур қиларди. Бир оврупачасига каравот олдига қўйгиси келарди, бир қарасанг, аксинча, столга қўйгиси келиб қоларди. Серёжа овоз чиқариб ўзига ўзи эътироз билдирар, қизишарди, бироқ бир қарорга кела олмади.

Ниҳоят, тантанали кун ҳам етиб келди. Унинг хонадонига сумка осган, аппарат кўтарган киши кирди-да, қувноқ оҳангда сўради:

— Қаерга кўндирай?

Серёжа Колпаков индамай, қалтироқ қўллари билан каравот ёнидаги деворни кўрсатди.

Хуллас, телефонни ўрнатишди.

Серёжа Колпаков янги, ялтиллаб турган аппаратга завқ-шавқ билан боқаркан, каравотга чўзилди. Кейин ўтириб олди, гўшакни қулоғига тутди ва кўнғироқ қила бошлади.

— «А» гуруҳими? Синов...

Телефон маликаси нимадир деб минғирлади, лекин Серёжа эшитмади. У ҳар сонияда қўли билан гўшакни ҳис этаркан, уни илгакка оҳистагина илди. У яна завқ билан ёстиққа суянди.

Сергей Колпаков ажойиб қутидан кўзини узмай чамаси икки соат каравотда чўзилиб ётди. Кейин яна кўнғироқ қилишга тутинди.

У ўзининг танишларини хотирасида хаёлан бирма-бир ўтказа бошлади. Афсуски, танишлар кам бўлиб, уларнинг телефонлари йўқ эди.

Шунда Серёжа Колпаков кўнғироқ қилиш мумкин бўлган ҳар қандай манзилни топиш ҳақида ҳатто бир оз ҳадик билан ўйлай бошлади. Бироқ бунақа жойнинг ўзи ҳам топилавермади.

Серёжа каравотдан сакраб турди, телефон китобчасини қўлига олди ва уни шоша-пиша варақлай бошлади, бахтга қарши кўнғироқ қилиш мумкин бўлган жой йўқ эди.

Шунда Серёжа Колпаков Коломенский ўт ўчириш бўлимига кўнғироқ қилди.

— Нима? — сўради кимдир бўғиқ овозда. — Ёняптими?

— Ёняпти, — маънос оҳангда деди Серёжа.

У гўшакни жойига осди-ю, тўшакка чўзилди.

Кечқурун Серёжа Колпаковни безорилиги учун қамоққа олишди.

*Русчадан
Абдувоҳид УМР
таржималари*